GWEN STRAUSS

Raftul Denisei

CELE NOUĂ FEMEI DE LA RAVENSBRÜCK

O POVESTE ADEVĂRATĂ DESPRE SUPRAVIEȚUIRE ÎN GERMANIA NAZISTĂ

GWEN STRAUSS

CELE NOUĂ FEMEI DE LA RAVENSBRÜCK

O POVESTE ADEVĂRATĂ DESPRE SUPRAVIEȚUIRE ÎN GERMANIA NAZISTĂ

Traducere din engleză de
JUSTINA BANDOL

Colecţie coordonată de DENISA COMĂNESCU

GWEN STRAUSS
THE NINE. The True Story of a Band of Women Who Survived the Worst of Nazi Germany
Copyright © 2021 by Gwen Strauss
Published in arrangement with St. Martin's Publishing Group.
All rights reserved.

Acest e-book este protejat de legea drepturilor de autor. Reproducerea sa integrală sau parţială, multiplicarea sa prin orice mijloace şi sub orice formă, punerea sa la dispoziţie publică pe internet sau în reţele de calculatoare, stocarea sa temporară sau permanentă pe diverse dispozitive sau în sisteme care permit recuperarea informaţiei, gratuit sau în scop comercial, precum şi alte fapte similare, fără permisiunea scrisă a editurii reprezintă o încălcare a legislaţiei privind protecţia dreptului de autor şi se pedepsesc conform legilor în vigoare.

© HUMANITAS FICTION, 2023, pentru prezenta versiune în limba română (ediţia digitală)

ISBN: 978-606-097-196-2 (epub)

EDITURA HUMANITAS FICTION
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021.408.83.50, fax 021.408.83.51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0723.684.194

Pentru Eliza, Noah şi Sophie

Ce que nous avons partagé
Dans la peur, le froid, la faim, l'espoir,
L'épreuve, tant physique que psychique,
Ne se répète pas, même pour nous.
Elle se limite au monde de jamais plus.
Ce que nous avons enduré ensemble
Est à nous, à cette vie, de ces instants,
Comme un transmutation de l'une, à l'autre,
Dans une autre vie.

Ceea ce am împărţit noi
Prin frică, frig, foame, speranţă,
Calvarul, atât fizic, cât şi psihic,
Nu se poate repeta, nici măcar pentru noi.
El rămâne în lumea lui, niciodată din nou.
Ceea ce am îndurat împreună
Este pentru noi, pentru această viaţă, de acum,
Ca o transmutaţie dintr-una într-alta,
Într-o altă viaţă.
NICOLE CLARENCE, una dintre cele nouă femei

CELE NOUĂ

Hélène Podliasky, strămătuşa mea, cunoscută de celelalte opt drept „Christine“. Arestată la douăzeci şi patru de ani, în timp ce activa în Rezistenţă în nord-estul Franţei. Ingineră, extrem de inteligentă, vorbea cinci limbi. Socotită, după evadare, conducătoarea grupului.

Suzanne Maudet (Zaza), prietena lui Hélène din liceu. Arestată la douăzeci şi doi de ani, în timp ce lucra pentru Auberge de Jeunesse la Paris. Era proaspăt căsătorită cu René Maudet. Se considera cronicara grupului: imediat după război a scris o carte plină de optimism despre evadarea celor nouă, publicată în cele din urmă în 2004.

Nicole Clarence a deţinut o poziţie importantă în Rezistenţă. Arestată la Paris la o zi după ce împlinise douăzeci şi doi de ani. A făcut parte din faimosul transport „cincizeci şi şapte de mii“ din august 1944, care a plecat cu ultimii deportaţi din Paris, cu doar câteva zile înainte ca oraşul să fie eliberat.

Madelon Verstijnen (Lon), una din cele două tinere olandeze din grup. Arestată la douăzeci şi şapte de ani la Paris, unde venise să se alăture fratelui ei într-o reţea a Rezistenţei olandeze. Dintre cele nouă, ea şi Hélène vorbeau cel mai bine germana şi au fost cercetaşele grupului. Încăpăţânată şi curajoasă, a scris povestea evadării, aşa cum a văzut-o ea, în 1991.

Guillemette Daendels (Guigui), prietena lui Lon, tot olandeză. Arestată la douăzeci şi trei de ani, odată cu Lon, a doua zi după ce sosiseră împreună la Paris. Avea o fire calmă şi era diplomata grupului. S-a împrietenit strâns cu Mena.

Renée Lebon Châtenay (Zinka), cea mai curajoasă dintre cele nouă. Arestată la douăzeci şi nouă de ani, când s-a dus la închisoare să-şi caute soţul. A născut într-o închisoare franceză. Membră a reţelei Comète, a ajutat piloţi Aliaţi doborâţi şi soldaţi rătăciţi la debarcare să fugă în Spania.

Joséphine Bordanava (Josée), spanioloaică şi cea mai tânără membră a grupului. Arestată la douăzeci de ani la Marsilia. Crescuse într-un centru de plasament din sudul Franţei. Lucra pentru reţeaua Marcel, livrând pachete copiilor evrei ascunşi şi familiilor din Rezistenţă. Îi plăcea să cânte şi avea o voce frumoasă.

Jacqueline Aubéry du Boulley (Jacky), văduvă de război; suferea de difterie la momentul evadării. Arestată la douăzeci şi nouă de ani la Paris, în timp ce activa în reţeaua Brutus. Era dură, vorbea pe şleau şi nu se dădea în lături de la înjurături şi avea un limbaj colorat. La fel ca Nicole, a făcut parte din ultimul transport de deportaţi din Paris, „cincizeci şi şapte de mii“, din august 1944.

Yvonne Le Guillou (Mena) a fost activă în reţelele Rezistenţei olandeze de la Paris. Arestată la douăzeci şi doi de ani. Avea farmec, era spontană, îi plăcea să flirteze şi se îndrăgostea uşor. Pariziancă de origine modestă, dintr-o familie de origine bretonă.

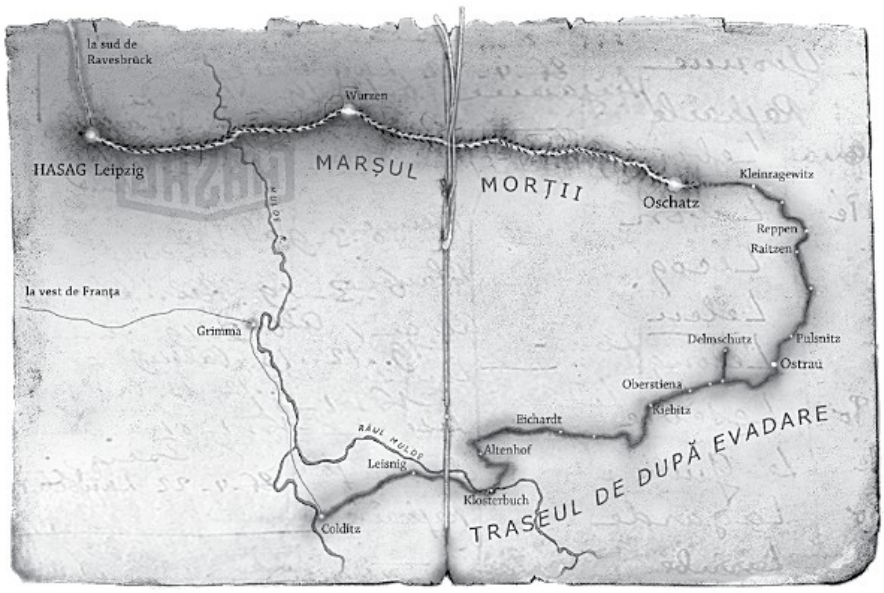

1-2. Traseul celor nouă după evadare şi harta Europei

CAPITOLUL UNU

HÉLÈNE

3. Hélène Podliasky

O femeie se desprinse din coloană şi o luă la fugă prin câmpul galben de rapiţă care unduia în vânt. Rupea inflorescenţe cu amândouă mâinile şi le băga în gură. Deşi sleite şi năucite de oboseală, toate celelalte o văzuseră, şi gestul ei stârni panică. Uluită, Hélène aşteptă să audă pocnetul inevitabil al armelor – poate ţăcănitul mitralierelor care să secere o întreagă secţiune a coloanei, oricare secţiune, inclusiv a lor. Gardienii erau în stare să tragă la întâmplare asupra deţinutelor ca să le dea o lecţie. Dar nu se întâmplă nimic. Nu se auzi decât troncănitul neîntrerupt al miilor de saboţi de lemn în mers.

Când femeia se întoarse în fugă în coloană, Hélène văzu că avea faţa pătată cu galben; zâmbea.

Apoi o alta se năpusti în lan şi culese cât putu de multe flori, ridicând poalele hainei zdrenţuite ca să le ţină. Când se întoarse în rând, altele se înghesuiră până la ea, smulgând înfrigurate florile şi repezindu-se să le mănânce.

Cum de nu se întâmpla nimic?

Cu o zi înainte, o femeie care mergea în rândurile din faţa lui Hélène fusese împuşcată în cap când încercase să ia de pe jos un măr

pe jumătate putred.

Hélène privi în jur. Coloana lor se răsfirase. Între rânduri şi secţiuni erau goluri. Nu se mai vedea nici un gardian.

— Acum! îi şopti ea pe un ton imperios lui Jacky, dându-i un cot.

— Dar ne-am înţeles să aşteptăm până la noapte, şopti şi Jacky, cu vocea răguşită de spaimă.

Hélène o bătu pe Zinka pe umăr.

— Uite! spuse ea. Nici un gardian!

— *Oui*, văd. Zinka dădu din cap şi o apucă pe Zaza de mână: Acum avem o şansă.

Ajunseră la un cot al şoselei. Se intersecta cu un drum de ţară, în lungul căruia se întindea un şanţ adânc. Hélène îşi dădu seama că acela era momentul. Trebuiau să dispară două rânduri, toate odată, ca să nu fie observate. Zinka, Zaza, Lon, Mena şi Guigui, care formau rândul dinaintea ei, se strecurară afară din coloană, apoi veniră Hélène, Jacky, Nicole şi Josée. O a cincea femeie care nimerise pe rândul lor se împotrivi, spunând că e prea obosită.

— Lăsaţi-o atunci! şuieră Hélène şi-şi trase prietenele după ea. Iute!

Erau nouă în total. Ţinându-se de mână, ieşiră pe furiş pe o latură a coloanei şi săriră în şanţ una după alta. Se trântiră pe burtă în partea cea mai adâncă, unde pământul era jilav. Hélène îşi simţi inima bătându-i nebuneşte în piept. Îi era atât de sete, încât încercă să lingă noroiul. Nu se simţi în stare să ridice privirea ca să vadă dacă urmau să fie descoperite, dacă avea să fie împuşcată într-un şanţ în timp ce lingea pământul reavăn. Se uită în schimb la Lon, care cerceta şoseaua cu privirea.

— Ce vezi? şopti Hélène. Ne-o fi zărit cineva?

— Nimic, doar picioare.

Lon se uita la rândurile nesfârşite de femei care mărşăluiau extenuate, jumătate desculţe, celelalte în saboţi de lemn. Toate picioarele acestea goale, mizerabile, erau roşii de frig şi sângerau.

O asigură pe Hélène că nu puteau fi văzute. Oricum, coloana trecuse pe lângă atâtea cadavre pe drum, încât femeile trântite pe fundul unui şanţ nu păreau decât o altă grămadă de leşuri.

Ţinându-se pe după mijloc şi cu inimile bătând să le spargă pieptul, aşteptară ca troncănitul saboţilor abia târâţi să se stingă. Când coloana nu se mai văzu şi nu mai auzi plescăitul ritmic al paşilor, Lon spuse:

— E liber.

— Acum! Trebuie să plecăm de-aici!

Hélène se ridică şi o luă în frunte prin şanţ, îndepărtându-se de şosea. Curând însă erau fără suflare şi copleşite de euforie. Se căţărară afară din şanţ şi se prăbuşiră pe câmp. Zăcură acolo cu ochii la cer, ţinându-se de mână şi hohotind isteric.

Reuşiseră să evadeze!

Dar acum se aflau în mijlocul Saxoniei, unde riscau să dea peste ţărani speriaţi şi duşmănoşi, peste trupe în retragere şi înfuriate ale Schutzstaffel (SS), peste armata rusă şi peste bombardierele Aliaţilor de pe cer. Americanii erau undeva pe-aproape, sperau ele. Aveau fie să-i găsească, fie să moară căutându-i.

Mătuşa mea, *tante* Hélène, fusese o tânără frumoasă, cu fruntea înaltă şi un zâmbet larg. Avea un păr negru ca smoala şi ochi întunecaţi sub nişte sprâncene groase, senzuale. Părea micuţă şi delicată, dar simţeai în ea o forţă invizibilă. Chiar şi la o vârstă înaintată, când am cunoscut-o eu, avea ceva regal: se îmbrăca întotdeauna elegant, avea manichiura impecabil făcută şi radia inteligenţă. În fotografiile de la douăzeci şi ceva de ani pare ageră la minte şi echilibrată. Era un lider înnăscut.

În mai 1943 s-a alăturat Rezistenţei, ca parte a Bureau des opérations aériennes (BOA) pentru regiunea M. BOA luase naştere cu o lună înainte, în aprilie, ca legătură între Forces françaises de l'intérieur (FFI, numele folosit de Charles de Gaulle pentru Rezistenţă) şi Anglia. Rolul său era să asigure transferul agenţilor şi al mesajelor şi să recepţioneze armele care erau paraşutate în regiunea M, cea mai mare din FFI, cuprinzând Normandia, Bretania şi Anjou. Chiar înainte de debarcarea din Normandia, administrarea acestui teritoriu era esenţială şi foarte periculoasă. Gestapoul reuşea să prindă sau să ucidă un număr alarmant de conducători şi membri ai reţelei. În lunile frenetice dinaintea şi de după Ziua Z[1], regiunea unde locuia Hélène era un punct focal atât pentru Rezistenţă, cât şi pentru Gestapo, care se străduia cu tot mai multă furie şi disperare să dezmembreze reţelele de partizani.

1. Ziua de 6 iunie 1944, începutul debarcării din Normandia. (N.tr.)

Hélène intrase în Rezistenţă la douăzeci şi trei de ani. Îşi întrerupsese studiile de fizică şi matematică la Sorbona şi se angajase chimistă într-o fabrică de corpuri de iluminat. Dar, după ce activitatea ei ilegală căpătase preponderenţă, renunţase la slujbă şi se dedicase luptei cu fascismul. Părinţii şi-i minţea. Era cunoscută drept „Christine", şi cu acest pseudonim apare şi în documentele naziştilor.[1] Pentru femeile cu care a evadat avea să rămână, pentru totdeauna, Christine.

Superiorul ei, nume de cod „Kim", era Paul Schmidt. La începutul războiului, Schmidt fusese comandantul unui batalion de elită de vânători de munte. În 1940 luptase în Norvegia, şi de aici fusese evacuat cu oamenii lui în Anglia, unde fusese tratat pentru degerături foarte grave. Ulterior se alăturase FFI şi se întorsese clandestin în Franţa. În martie 1943 devenise şeful BOA şi înfiinţase în nordul ţării o serie de comitete de recepţie. Hélène era unul dintre cei paisprezece

agenţi recrutaţi de el şi trebuia să găsească locuri potrivite unde să fie paraşutate armele. Pentru fiecare încărcătură avea de organizat o echipă de membri ai Rezistenţei care să o recepţioneze. Treptat, a ajuns să se ocupe şi de stabilirea de legături între diferite reţele ale Rezistenţei din regiune. Pentru a transmite la Londra informaţii despre realitatea din teren, Hélène coda şi decoda mesaje radio.

Acum aştepta cu emoţie luna plină, fiindcă atunci avioanele puteau identifica, pe timp de noapte, locul unde urmau să arunce încărcătura. Cu trei zile înainte, ascultase radioul. Codurile secrete erau transmise de BBC, într-un interval de cincisprezece minute numit „*Les Français parlent aux français*“ („Francezii le vorbesc francezilor“). Hélène se întreba adesea ce cred ascultătorii obişnuiţi auzind propoziţii de genul *Les souliers de cuir d'Irène sont trop grands* („Papucii de piele ai lui Irène sunt prea mari“).

Ea şi echipa sa se aţineau la marginea pădurii care înconjura terenul ei preferat de aterizare de la Semblançay, nu departe de Tours. Auziră motorul avionului apropiindu-se. Hélène semnaliză cu lanterna litera convenită din codul Morse. Spre marea ei uşurare, după o clipă, avionul răspunse cu luminile.

— Acum! şopti ea către echipă şi, unul după altul, ca într-un domino, oamenii îşi aprinseră lanternele, conturând perimetrul terenului de recepţie. Micul avion se roti de câteva ori. Hélène simţi că inima i-o ia razna când se gândi la sătenii care auzeau vuietul motorului sau vedeau cupolele albe, sclipind în lumina lumii, ale paraşutelor care coborau din văzduh. De îndată ce containerele atinseră pământul, echipa se repezi să le adune. Înăuntru erau arme de mici dimensiuni, explozibili, un transmiţător nou şi fişe cu coduri noi. Iar pe post de sprijin moral, britanicii adăugaseră ţigări şi ciocolată.

În timp ce-şi umpleau buzunarele cu ţigări şi rucsacii cu pistoale, auziră avionul întorcându-se şi dând iar târcoale şi se opriră. Din cerul nopţii mai coborî ceva. Sub o paraşută albă sclipitoare Hélène văzu silueta unui bărbat. Împărţi repede oamenilor conţinutul cutiilor rămase, ordonându-le să se împrăştie. Era mai bine să plece înainte ca paraşutistul să aterizeze; cu cât ştiau mai puţin, cu atât mai bine. Doar doi rămaseră la urmă să se descotorosească de containerele goale şi să îngroape paraşutele. Nu era prima oară când Hélène îşi dorea să poată păstra ţesătura aceea moale ca să-şi facă o rochie din ea. Dar avea de îndeplinit un ordin.

Străinul misterios se desfăcu din ham şi-şi aprinse o ţigară. Stătea deoparte, uitându-se la Hélène, care îi dirija pe cei doi colaboratori. Nici ea nu se apropie. Voia să-şi adune gândurile înainte să vorbească. În plus, această parte a operaţiunii trebuia să se desfăşoare repede. Era esenţial să dispară din zonă în cincisprezece minute, pentru ca, în caz

că cineva văzuse paraşutele sau auzise avionul, să nu mai găsească pe nimeni când ajungea aici.

În cele din urmă, Hélène se apropie de nou-venit. Era înalt şi slab. Când trase din ţigară, vârful ei străluci şi în lumină îi văzu chipul ascuţit, numai colţuri. El păru amuzat.

— N-am fost informată că va exista şi o încărcătură vie, spuse ea abia ascunzându-şi furia.

— Fantassin, răspunse el, întinzându-i mâna, şi ea i-o strânse şovăitoare. Tu eşti probabil Christine, nu? Mi s-a vorbit despre tine.

— Dar mie de ce nu mi s-a spus despre tine? N-am nimic pregătit. Când era speriată, din glasul lui Hélène răzbătea adesea iritarea. *Fantassin* însemna în franceză „infanterist“, şi ea auzise numele acesta de cod rostit în şoaptă. Era un personaj important, şi Hélène se bucură că e întuneric şi el nu poate s-o vadă roşind.

— N-am vrut să riscăm să se afle că mă întorc în Franţa. *Les boches* s-au infiltrat în reţelele noastre. Trebuie să fim foarte atenţi.

Îi întinse lui Hélène o ţigară şi i-o aprinse. Ea avu puţin timp să se gândească.

— Dar nu ştiu unde să te duc, spuse ea, renunţând să facă pe dura.

— Eşti un om de încredere. O să stau la tine până reuşesc să stabilesc nişte contacte.

Nu fusese o rugăminte, ci un ordin, iar el părea amuzat de stânjeneala ei. „Dacă ar şti mama…“ se gândi Hélène. Mama sa urmase o şcoală unde băieţii şi fetele erau strict separaţi, iar călugăriţele profesoare le spuneau fetelor să întoarcă privirea când trec pe lângă căminele băieţilor, ca să nu fie tentate să păcătuiască.

Apartamentul unde locuia Hélène se afla la o bucată bună de mers cu bicicleta, într-un alt orăşel, departe de terenul de aterizare. Fantassin avea o servietă de piele neagră care în timpul săriturii cu paraşuta îi fusese legată de încheietură, ca să nu se piardă. Acum i-o dădu ei şi-i spuse că aveau să meargă împreună pe bicicletă. Ea putea să stea în spate. Hélène apucă bine servieta cu o mână, iar cu cealaltă se agăţă de bărbatul acesta ciudat, care începu să pedaleze prin noapte. Încercă să nu-l strângă prea tare, dar simţea căldura pe care o emana corpul lui. Nu-şi vorbeau decât atunci când ea îl ghida zicându-i, din când în când, pe unde s-o ia. De câteva ori îl puse să tragă pe dreapta şi să se ascundă în spatele unui zid sau al unui tufiş, în timp ce ea verifica să nu fie urmăriţi. Era un obicei pe care şi-l formase în timp, dar în noaptea aceasta se simţea mai îngrijorată decât de obicei.

Drumul lung în roua zorilor îi mai potoli emoţiile. Ajunseră chiar înainte de răsărit. Hélène era epuizată. Avea un apartament micuţ – o cameră mai mare cu chicinetă şi un dormitor în care abia încăpea. Hotărâse să-i lase lui patul, iar ea să doarmă în sufragerie. Dar, după ce intrară amândoi, se simţi dintr-odată ruşinată. Se îmbărbătă totuşi

spunându-şi că asta e munca, ridică bărbia şi se ţinu dreaptă.

Fantassin puse servieta pe masa de bucătărie şi o deschise. Era plină cu bani – mai mulţi decât văzuse Hélène în toată viaţa ei. El îi întinse câteva bancnote.

— Nu, răspunse ea, simţind cum se îmbujorează. Nu fac asta pentru bani, ci pentru Franţa şi pentru onoarea mea.

Poate că voise să pară indignată, dar era speriată, de fapt. Nu voia ca el s-o creadă un anumit gen de femeie.

— Nu pentru tine, ci pentru echipă. Oamenii care au fost cu tine azi-noapte.

— Şi ei lucrează pentru Franţa, răspunse ea aproape fără să se gândească, lucru care nu i se întâmpla des.

— Atunci pentru familiile care au pierdut deja pe cineva, spuse el.

Hélène dădu din cap – avea dreptate. Mândria şi stânjeneala o împiedicaseră să gândească clar. Mulţi partizani se ascundeau şi nu aveau acces la cartelele de alimente, aşa că făceau foamea. Banii aceştia le-ar fi prins bine. Trebuia să-şi vină în fire. Trase adânc în piept.

— Probabil eşti obosită, spuse el cu o voce îmbunată. Câţi ani ai?

Îi răspunse că tocmai împlinise douăzeci şi patru cu câteva săptămâni înainte.

Fantassin se aşeză pe scaunul de lângă canapea şi-şi aprinse o ţigară. Urmă o tăcere lungă.

— Poţi să te culci în dormitor, spuse ea după o vreme.

— Nu, te rog, o să dorm bine şi aici, arătă el spre canapea.

Hélène protestă că e superiorul ei, dar el replică:

— Da, suntem soldaţi, dar, te rog, dă-mi voie să fiu şi cavaler.

În realitate, Fantassin se numea Valentin Abeille şi era şeful întregii regiuni M.2 Nemţii puseseră o recompensă consistentă pe capul lui. În această fază a războiului, Gestapoul lucra fără pauză şi reuşise să-şi planteze câţiva agenţi dubli în celulele Rezistenţei. Acestea constau în primul rând din tineri idealişti care nu erau antrenaţi aproape în nici un fel şi nu se pricepeau să lucreze în condiţii de siguranţă maximă. Bărbaţii tineri se lăudau uneori cum îi păcălesc ei pe *les boches*, vorbeau cu prea multă lume despre asta, se lăsau urmăriţi sau nu respectau întru totul regulile de securitate. Un colaborator al Rezistenţei era prins, în medie, după un interval de trei până la şase luni.

Până la urmă, Fantassin a fost trădat cel mai probabil de secretara lui, pentru recompensă. A fost arestat de Gestapo şi, în drum spre faimosul sediu de tortură de pe rue des Saussaies, din Paris, a sărit din maşină nu departe de Arc de Triomphe. A fost împuşcat, nimerit de mai multe gloanţe şi a murit la scurtă vreme după aceea, în spital. În cele câteva zile petrecute împreună, îi mărturisise lui Hélène că nu-şi

poate permite să fie prins viu şi-i arătase tabletele de cianură pe care le avea la el. Cu cât ştia mai puţine, cu atât era mai bine pentru ea, îi spusese.

Făcând parte din Rezistenţă, Hélène se bucura de mai multă libertate decât avea în mod normal o tânără franţuzoaică la vremea aceea. La începutul războiului, părinţii şi surorile ei se mutaseră la Grenoble, unde tatăl său conducea acum o fabrică. Credeau că ea rămăsese pe loc ca să-şi continue studiile. Adevărul despre activitatea ei aveau să-l afle mai târziu, când au fost contactaţi de cineva din reţea.

Hélène îşi amintea că lunile acelea fuseseră de-a dreptul frenetice. Era o femeie tânără şi independentă căreia i se acordase un rol important şi care superviza bărbaţi mai mari decât ea ca vârstă. De ceea ce făcea ea depindea viaţa altora. Trecuse prin momente de suspans incomparabile cu tot ce trăise până atunci. Un asemenea şoc avusese, de pildă, atunci când, într-o seară, ajunsese pe un teren de aterizare şi fusese întâmpinată de un grup de jandarmi francezi. Convinsă că veniseră s-o aresteze, se simţise cuprinsă de o panică rece ca gheaţa. Se întorsese deja s-o ia înapoi pe bicicletă, când unul dintre ei îi strigase parola. Ea încremenise, încercând să-şi dea seama ce se întâmplă. Dacă ştiau codul însemna că ştiau probabil totul. Simţise cum o ia un val de greaţă amestecată cu un sentiment resemnat de uşurare. Jocul se sfârşise. N-avea nici un sens să mai fugă. Răspunsese însă mecanic cu propriul cod, şi atunci grupul de bărbaţi se apropiase, cerându-i să le comunice ce au de făcut.

Lui Hélène îi trebuiseră câteva clipe ca să priceapă că nu veniseră s-o aresteze. Jandarmii erau, de fapt, echipa ei. Ceea ce presupusese a fi capătul drumului era, de fapt, o nouă cotitură bizară. Un post întreg de jandarmi în uniformă se alăturase în grup Rezistenţei. Întâmplarea aceasta o încurajase, îi dăduse un sentiment de invincibilitate.

Pe 4 februarie 1944 trebuia să livreze un mesaj generalului Marcel Allard, comandantul unei părţi din regiunea M. Sosind la micul hotel din Bretania unde urmau să se întâlnească, îl zări ieşind în fugă pe o uşă chiar în timp ce pe alta intra un grup de cinci soldaţi germani. Hélène se trezi prinsă la mijloc. Fu arestată pur şi simplu pentru că se afla acolo, precum toţi cei care se nimeriseră în holul hotelului. Mesajul pe care-l avea era cusut în căptuşeala genţii şi, printr-o minune, nu i-a fost descoperit, aşa că Hélène putu să susţină că nu-l cunoaşte pe numitul Allard pe care-l căutau nemţii. Nu aveau nici o dovadă împotriva ei, actele îi erau în regulă, aşa că făcu pe fata cuminte şi prostuţă, rol pe care nu-l juca pentru prima oară.

Se pomeni ţinută timp de câteva zile în închisoarea din Vannes, dar un gardian o asigură că e doar o chestiune de birocraţie, să nu-şi facă griji, curând o să aibă voie să se întoarcă acasă, la părinţi. Dar apoi, în

loc să fie eliberată, Hélène fu transferată într-o închisoare la Rennes, unde rămase timp de două săptămâni, fără să aibă însă parte de vreun interogatoriu. Nu i se puse altă întrebare decât cum de se întâmplase să se afle la hotel în momentul acela.

Apoi, într-o zi, doi gardieni intrară în celula unde era Hélène, împreună cu alte douăzeci de femei, şi o strigară pe nume. Îi puseră cătuşe şi o băgară într-o maşină neagră. Erau vizibil furioşi, gata să izbucnească, şi refuzară să-i răspundă la întrebări sau să-i vorbească. O duseră la închisoarea din Angers, pe Valea Loarei, unde rămase timp de două luni.

După cincizeci şi opt de ani, când eu o ascultam povestind acasă la ea, unde îmi dăduse voie s-o înregistrez, mi-a spus:

— Angers mi-a rămas în minte ca simbol al suferinţei prin excelenţă.

Aici a fost interogată şi torturată, uneori atât de rău, încât era dusă înapoi în celulă pe targă. Cel mai rău era *le supplice de la baignoire*, tortura cu apă. Cu mâinile încătuşate la spate, era dusă într-o baie obişnuită, unde cada fusese umplută cu apă rece. Era silită să îngenuncheze pe podea şi doi bărbaţi, câte unul apăsând pe fiecare umăr, îi băgau capul sub apă, ţinând-o aşa în timp ce ea se zbătea să respire. Le simţea mâinile, una apucând-o de gât, cealaltă împingându-i ceafa în apă. Încerca să-şi păstreze calmul, dar, pe măsură ce plămânii îi rămâneau fără aer, o copleşea panica. Simţea o durere cumplită în piept, gâtul şi capul îi zvâcneau nemilos, iar nevoia de aer creştea. Se zvârcolea, dar fără folos. Apa îi inunda nările şi o îneca.

Când simţeau că nu mai e în stare să se zbată, cei doi o trăgeau de păr, scoţându-i capul din apă, şi reîncepeau interogatoriul. Vărsa de mai multe ori. În aceste momente de durere extremă îşi simţea cel mai acut corpul, existenţa trupească. Era aproape ca şi cum trupul era duşmanul ei, făcând-o să sufere.

Descoperiseră cine e, pentru ce reţea lucra, pe unii dintre cei cu care colaborase. Ştiau că Fantassin stătuse la ea. O interogau în fiecare zi, cerându-i să le furnizeze numele altor agenţi, date, mesaje codate, unde se aflau centrele de transmitere a mesajelor, terenurile de recepţie. Ea încerca să nu dezvăluie nici o informaţie utilă. Timp de mai multe nopţi, udă şi înfrigurată, cu mâinile legate la spate şi legată de un calorifer, încercă să inventeze scenarii plauzibile, complet fanteziste, care să fie în acord cu ceea ce ştiau ei, dar să nu trădeze pe nimeni.

Fu atârnată de braţe. Dusă în aceeaşi cameră de baie cu gresie pe jos şi aproape înecată de mai multe ori. Unghiile îi fură smulse cu cleşti. Îndură şi alte suferinţe teribile. Când mi-a povestit, s-a oprit aici, iar eu n-am insistat. A făcut o pauză în care şi-a mai aprins o

ţigară, iar eu am observat că avea unghiile lăcuite cu mare grijă.

Când şi-a reluat povestea, mi-a vorbit despre un preot iezuit.

— *Père* Alcantara, a spus, amintindu-şi numele. Primise permisiune să viziteze anumite închisori. Într-o zi mi-a înmânat un pacheţel. Am văzut eticheta cu numele meu scris pe ea de mâna mamei. Atunci am plâns.

Când văzuse pachetul, i se tăiaseră genunchii şi izbucnise în suspine – pentru prima oară de când fusese arestată. Ca să-şi păstreze curajul, ca să nu cedeze sub tortură, refuzase să se gândească la cei pe care-i iubea, la membrii familiei sale. Pachetul primit însemna că aceştia ştiau acum ce făcuse ea în secret. Simţise un junghi de regret că le provocase durere şi o dorinţă sfredelitoare să audă vocea mamei.

Gardianul neamţ care supraveghea celula ei era un alsacian de o vârstă cu ea. Hélène vorbea perfect germana, aşa că mai schimbau câte o vorbă. Tânărul era tulburat de suferinţele sale. Îi ura pe cei de la Gestapo şi ochii i se umpleau de lacrimi când o vedea întinsă pe targă, însângerată şi zdrobită. Îi şoptea vorbe încurajatoare prin ferestruica celulei, pe care ea nu le auzea decât ca prin vis în starea ei de semiconştienţă. O îndemna să le spună ceea ce vor să ştie, pentru că atunci ar fi lăsat-o în pace. El ar fi vrut să n-o vadă aşa curajoasă. Odată i-a adus un kilogram de unt. Îi fusese recunoscătoare, dar nu ştia cum să ascundă aşa ceva în celulă. Habar n-avea ce să facă cu el, unde să-l pună. Şi n-avea cu ce să-l mănânce. Altă dată, după aceea, i-a adus zahăr – un cadou mult mai practic.

El luă o scurtă misivă pe care Hélène o scrisese pentru familia sa şi i-o trimise prin poştă naşului ei de botez. În felul acesta, ştia că Gestapoul n-avea să facă legătura între ea şi scrisoare. Tânărul soldat alsacian păstrase probabil adresa, pentru că mai târziu, după război, a căutat-o contactându-l pe naşul ei. Voia să ştie dacă Hélène supravieţuise şi cum o duce. Dar, la vremea aceea, ea trecuse deja prin lucruri mult mai rele şi nu mai era fata relativ inocentă pe care el o păzise în închisoarea din Angers. I-a răspuns că da, supravieţuise – dar atât. L-a rugat să n-o mai caute.

În închisoarea din Angers nu avea voie să ţină nimic în celulă, şi singură, fără cărţi, fără hârtie, fără reviste, simţise că riscă s-o ia razna. Implorase gardianul să-i aducă un creion şi, pe pereţii albi ai celulei, scrisese probleme de matematică. Când am întrebat-o ce fel de probleme, Hélène a scris pe un colţ de hârtie o ecuaţie:

$$\int_{-\infty}^{\infty} dx\, e^{-ax^2} = \sqrt{\frac{\pi}{a}}$$

I-am arătat-o surorii mele Annie, care e matematiciană, şi am

întrebat-o ce făcea.

— Calcula integrala lui Gauss, mi-a spus ea.

Mi-a explicat apoi că aceasta include *e* şi *pi*, numere aşa-numite transcendente, care, asemenea numerelor imaginare, există în afara matematicii obişnuite. În istoria matematicii, conceptul numerelor imaginare a fost motiv de mare nelinişte şi numeroase drame de-a lungul vremii, pe măsură ce diferiţi matematicieni le-au descoperit treptat necesitatea. La începutul secolului al XIX-lea, un tânăr matematician francez cam nesăbuit, pe nume Évariste Galois, a fost exmatriculat din École normale pentru activitatea sa politică. Deşi era considerat promiţător, ideile lui matematice fuseseră prea radicale ca să fie acceptate de comunitatea academică. În noaptea dinainte să moară într-un duel, Évariste a scris mai multe scrisori înfierbântate, notând şi câteva observaţii despre dovezile pe care le adusese în sprijinul numerelor transcendente şi imaginare. Îşi dăduse seama că anumite probleme nu puteau fi rezolvate numai cu numerele concrete ale existenţei noastre cotidiene. Ultimele lui cuvinte, adresate fratelui său, au fost:

— Nu plânge, Alfred! Am nevoie de toată puterea ca să mor la douăzeci de ani.

În celula ei, la douăzeci şi patru de ani, Hélène îşi aduna şi ea toată puterea ca să moară. Se concentrase asupra câtorva probleme clasice de matematică, arătând că nu poţi împărţi un unghi în trei unghiuri egale sau rezolva cvadratura cercului doar cu ajutorul unui echer şi al unui compas. Există numere care nu pot fi construite.

Ulterior, ajunsă în lagărul de concentrare de la Ravensbrück, Hélène avea s-o recunoască acolo pe prietena ei Zaza, de la liceu, pe care-l urmaseră împreună. S-au agăţat una de alta în duş, temându-se că zvonurile erau adevărate şi că prin micile găuri din tavan avea să iasă gaz ucigaş. În loc de asta, a plouat peste ele cu apă rece ca gheaţa. Li s-au atribuit numere: Hélène a devenit numărul 43 209, Zaza, numărul 43 203. Deţinutele îndurau de mai multe ori pe zi aşa-numitul *Appell*, în care erau numărate la nesfârşit. Oamenii deveneau numere, şi apoi nimic.

Nu doar numerele reale sunt infinite, mi-a spus sora mea, dar trebuie să existe o serie infinită şi de numere transcendente. Însă noi cunoaştem numai câteva – şi asta pentru că suntem obsedaţi de instrumente, crede Annie: echerul şi compasul ne-au limitat imaginaţia. Gândirea ne limitează înţelegerea.

Acum, când scriu această poveste, mă întreb dacă nu cumva şi limba ne limitează gândirea. Familiile cu care am vorbit, descendenţii celor nouă femei care au evadat în ziua aceea în Germania, mi-au repetat acelaşi lucru: că mamele, sau bunicile, sau mătuşile lor se simţeau incapabile să descrie întru totul ceea ce trăiseră. Exista o

limită dincolo de care nu mai puteau vorbi: povestea lor, dacă fusese spusă, fusese spusă doar pe jumătate.

În iunie 1944, la închisoarea din Angers, deţinuţii auzeau în depărtare sunetul bombardamentelor. Tânărul gardian alsacian i-a spus lui Hélène:

— Mâine tu vei fi liberă, iar eu am să fiu în locul tău.

Ea şi-a permis să spere. Dar apoi a stat toată ziua în celulă, cu genunchii strânşi la piept, cu bărbia pe genunchi, uitându-se la rândurile de ecuaţii complexe – încercarea ei de a transcende realitatea. Afară, în curtea închisorii, răsuna, la intervale regulate, ţăcănitul sfredelitor al mitralierelor, risipindu-i concentrarea: gardienii germani îi executau sistematic pe deţinuţii de sex masculin. „Pregăteşte-te de ce e mai rău“, îşi spunea Hélène.

Mai târziu în seara aceea, poate epuizaţi după atâtea execuţii, aceiaşi gardieni le-au scos pe femeile rămase şi le-au încărcat într-un tren spre Romainville, lagărul de tranzit din afara Parisului.

Unele aveau cu ele bucăţele de hârtie furată numite *papillons* („fluturi“), pe care scriseseră câteva cuvinte pentru familia lor şi notaseră adresa de destinaţie. În timp ce traversau Parisul, le aruncau prin crăpăturile din pereţii vagoanelor. Bileţelele erau culese uneori de oameni curajoşi şi trimise către familiile deţinutelor. Adesea au fost ultimele veşti primite de la surori, fiice sau mame.

În lagărul din Romainville, Hélène îşi amintea că văzuse o femeie pe moarte zăcând în ţărână. Se spunea că are sifilis şi că-i infectase pe câţiva soldaţi nemţi, aşa că fusese lăsată să moară singură, sub ochii lor.

Nu mai ţinea minte ce făcuse în zilele acelea în care stătuse aşezată pe pământ, înconjurată de sârmă ghimpată. Nu avea decât amintirea vagă a unei aşteptări nesfârşite. Se retrăsese înăuntrul ei. Nu voia să permită nici unei emoţii să-i slăbească hotărârea de a supravieţui. Un fel de torpoare pusese stăpânire pe ea în timp ce încerca să se adapteze la noua realitate. Era foarte cald şi mult praf. Deţinuţii fuseseră închişi în nişte ţarcuri mari, fără nici un fel de umbră sau adăpost. Zăceau într-o mizerie tăcută, cu ochii în gol. Se auzeau doar bâzâitul muştelor şi gemete înfundate, dar nimic care să semene cu limbajul omenesc. Mirosea a carne stricată, a moarte, a excremente, a murdărie, sudoare şi frică.

După câteva zile – Hélène nu ştia câte – fusese transferată într-un vagon de vite aglomerat şi îşi începuse călătoria spre est, către Germania, către Ravensbrück, la nouăzeci de kilometri nord de Berlin.

În familia noastră, ştiam că *tante* Hélène fusese decorată de mai multe ori. Era Officier de la Légion d'honneur, considerat unul dintre cele mai prestigioase titluri onorifice franţuzeşti, mai ales pentru că gradul de *officier* fusese rareori acordat unei femei din generaţia ei.

Primise Croix de Guerre, acordată pentru acte de bravură deosebită în timpul războiului; şi primise atât Médaille de la Résistance française, cât şi Médaille de la France libre pentru activitatea ei în Rezistenţă. Familia se mândrea cu ea, dar rareori discuta despre trecutul ei. Cum s-a întâmplat adesea după război, oamenii şi-au dorit să lase vremurile acelea întunecate în urmă. Se considera că pentru toată lumea e mai bine să uite pur şi simplu trecutul, să nu discute despre el, să nu stăruie asupra lucrurilor întunecate. Mai erau şi sentimentul de vină a supravieţuitorului, plus golurile de memorie provocate de traumă, de comportamentul indescriptibil al unor semeni. Hélène voise să-şi protejeze familia de detalii înfricoşătoare. Şi, oricum, dacă nu trecuseşi prin aşa ceva, nu puteai înţelege cu adevărat. A fost nevoie de timp; abia generaţia care nu cunoscuse războiul a putut începe să pună întrebări. În 2002, în timpul unei mese cu bunica, Hélène mi-a spus că scăpase de nazişti împreună cu alte opt femei. Uluită, am întrebat-o dacă n-aş putea să-i iau un interviu amănunţit, pe care să-l înregistrez.

Am ajuns acasă la ea, într-un cartier foarte plăcut de lângă Neuilly-sur-Seine, la marginea Parisului, împreună cu mătuşa mea Eva. Camerele neîncăpătoare ale apartamentului erau pline de cărţi şi de fotografii. Hélène era frumos coafată şi îmbrăcată elegant într-un deux-pièces Chanel. Am băut ceai, dar, după ce i-am mulţumit că ne-a permis s-o înregistrăm, primul lucru pe care l-am auzit din gura ei a fost:

— Dar ce rost are?

— E important, i-am răspuns, simţindu-mă dintr-odată jenată de tinereţea mea, de entuziasmul meu american poate prea facil şi de viaţa mea relativ confortabilă.

— Povestea asta nu poate decât să dea seama de soarta câtorva fiinţe omeneşti care, ca multe altele, s-au străduit să trăiască demn, în ciuda pericolului de degradare, în ciuda eforturilor naziştilor de a le distruge, a spus ea. Era ca şi cum exersase fraza aceasta, o pregătise dinainte.

Am întrebat-o de ce intrase în Rezistenţă.

— Din cauza ororii nazismului şi a tuturor regimurilor totalitare, mi-a spus.

Am întrebat-o şi dacă se temuse şi mi-a spus că nu. Fusese fericită, chiar şi cunoscând riscurile, pentru că participa la luptă pentru ţara ei.

S-a întrebat cu voce tare dacă nu e lipsit de sens să dezgroape acum toate aceste amintiri vechi. M-am întrebat şi eu, în sinea mea, dacă nu e nepoliticos s-o interoghez şi s-o silesc să rememoreze lucruri pe care poate ar fi vrut să le uite. Mi-a spus că preferă să nu discute trecutul, deşi, după cum a recunoscut, se gândeşte la el tot timpul, în fiecare zi, fără excepţie. Se putea spune că era bântuită de el şi că viaţa ei de

după aceea fusese profund modelată de ceea ce trăise în timpul războiului.

Pe măsură ce orele treceau, s-a mai „încălzit“. Am presupus cumva tulbure că vom mai avea destule conversaţii şi că, în timp, va completa detaliile. Am plecat gândindu-mă că-i făcuse bine să vorbească şi că poate nu regretase decât puţin că se deschisese în faţa mea. Dar, fie pentru că ea a rămas reticentă, fie pentru că eu am şovăit, n-am mai vorbit niciodată despre trecut.

Mai târziu, când am început să-i scriu povestea şi să mă cufund în istoria familiei, am avut sentimentul că încalc un tabu. O voce din capul meu îmi tot spunea că nu e treaba mea; că ar trebui să-mi fie ruşine că profit de povestea ei. Lasă trecutul să se odihnească în pace! Numai că trecutul n-are odihnă. Istoria, asemenea memoriei individuale, nu e fixă. E constant resuscitată.

La doi ani după interviul pe care i l-am luat lui Hélène, am dat întâmplător peste cartea lui Suzanne Maudet *Neuf filles jeunes qui ne voulaient pas mourir* (*Nouă tinere care nu voiau să moară*). Zaza era prietena lui Hélène. Îşi pusese amintirile pe hârtie imediat, în lunile de după încheierea războiului, dar manuscrisul nu-i fusese publicat decât în 2004, la zece ani după moartea ei.[3] Detaliile din carte m-au dus spre un alt text, scris de Nicole Clarence pentru revista *Elle* în 1964, la a douăzecea aniversare a deportării ei. Pornind de la acest articol am ajuns la câteva interviuri pe care Nicole le dăduse la radio.[4] Iar exact înainte ca Hélène să moară, în 2012, două regizoare olandeze, Ange Wieberdink şi Jetske Spanjer, au realizat un documentar intitulat *Ontsnapt* (*Evadate*), în care Hélène se reîntâlnea cu Lon Verstijnen, o altă fată din grupul lor.[5] Filmul se baza în mare măsură pe cartea lui Lon *Mijn Oorlogskroniek* (*Cronica mea de război*). Câţiva ani mai târziu, Marc Spijker, fiul lui Guigui, mi-a trimis traducerea acestei cărţi, făcută de Lon însăşi, care i-o trimisese mamei lui.

Povestea spusă împreună de Hélène, Zaza, Nicole şi Lon vorbeşte despre prietenie, despre un curaj incredibil şi despre supravieţuire. Relatările lor diferă în anumite detalii, dar converg în punctele-cheie. Lipsesc din ele bucăţi mari; n-am să aflu niciodată dacă sunt omisiuni intenţionate sau goluri de memorie. La început, pe opt dintre cele nouă le ştiam doar după poreclă: cu excepţia lui Christine (străbătuşa mea Hélène), ele erau, simplu, Zaza, Lon, Guigui, Zinka, Josée, Mena, Nicole şi Jacky. Toate fuseseră deţinute politice. Ulterior aveam să aflu că tatăl lui Hélène fusese evreu şi că Nicole provenea dintr-o familie evreiască, deşi nici una nu spunea că ar fi evreică şi, probabil, nici nu se identifica astfel. Iar dacă se identificau totuşi, ascunseseră asta de nemţi. Oricât de rău era să fii deţinut în lagărele de concentrare, era mult mai rău să fii deţinut evreu.

4. Femei în rânduri de câte cinci

În tinereţe, tatăl lui Hélène, rus de origine, fusese profesor de matematică în Lituania, după care plecase la Heidelberg să-şi continue studiile. De acolo se dusese în Franţa, la Sorbona. Mama ei, Martine, a fost una din cele două femei înscrise la Sorbona la vremea aceea. Era fată de ţărani din regiunea Lot; tatăl ei fusese mare producător de vinuri. Familia era foarte mândră că preotul folosea vinul lor la slujba de duminică. Martine fusese crescută într-o familie catolică pioasă şi educată de călugăriţe. N-avea voie niciodată să se dezbrace complet, nici măcar la baie. Dar trebuie să fi fost extrem de inteligentă, pentru că, după ce-şi luase examenul de bacalaureat, călugăriţele propuseseră ca fata să-şi continue studiile – lucru practic nemaiauzit la vremea aceea, când se considera că prea multă educaţie anulează şansele de măritiş ale unei tinere cinstite. În mod uluitor, părinţii ei au fost de acord s-o lase să plece la Paris ca să studieze chimia. Tatăl lui Hélène, muzician talentat, care renunţase la cariera într-o orchestră simfonică, era interesat de fizica atomică. S-au cunoscut la universitate şi, la şase luni după căsătoria încheiată în grabă, s-a născut Hélène.

Eminenta Martine a trebuit să-şi abandoneze studiile. Poate că această inteligenţă frustrată a alimentat o relaţie complicată între mamă şi fiică. În orice caz, Hélène s-a identificat cu tatăl ei. După şapte şi, respectiv, opt ani, în familie s-au mai născut două fiice. Între Hélène şi surorile ei mult mai mici s-au instalat resentimente de durată. Când familia a aflat că Hélène fusese deportată în Germania, tatăl ei a fost foarte afectat. Într-o seară la cină, una din surorile mai

mici i-a pus o întrebare şi, cum el nu răspundea, Martine l-a certat:

— De ce nu-i răspunzi fiicei tale?

— Am o singură fiică şi aceea e în Germania, a zis el.[6]

Hélène era o intelectuală, în comparaţie cu surorile ei. Adunase un şir impresionant de diplome în inginerie şi matematică. Avea talent pentru limbi străine şi vorbea fluent polona, germana, engleza şi rusa. Stăpânirea atâtor limbi, gândirea clară în momente de pericol şi simţul diplomatic combinat cu sânge-rece au făcut din ea un lider înnăscut la Ravensbrück. Nicole şi-o amintea mai târziu drept „stâlpul“ grupului.

Timp de cinci zile, Hélène a călătorit într-un vagon de vite supraaglomerat, aproape fără apă, mâncare, lumină, aer şi fără să aibă unde să se uşureze. Făcea parte dintr-un transport de două sute de deţinute politice franceze – *les résistantes* – care au supravieţuit condiţiilor inumane de transport căutând să se organizeze, întinzându-se pe podea şi stând în picioare cu rândul. Cele mai bolnave au fost mutate mai aproape de singura ferestruică prin care intra aer proaspăt. Şi-au păstrat curajul cântând *La Marseillais*e şi alte cântece.

Hélène habar n-avea unde a ajuns când trenul s-a oprit în sfârşit la Fürstenberg, orăşelul cel mai apropiat de lagărul de concentrare de la Ravensbrück. Oraşul şi lagărul se aflau pe malurile opuse ale unui lac. Zona, aflată nu departe de Marea Baltică, e bântuită de vânturi glaciale şi era cunoscută local drept „mica Siberie“.

Au ajuns noaptea; peronul era luminat violent cu proiectoare şi păzit de trupe SS şi de gardience cunoscute drept *Aufseherinnen*, cu ciobăneşti germani în lesă care lătrau şi se repezeau furioşi la femeile nou-sosite. Deţinutele au trebuit să sară din vagon pe peron şi unele femei mai în vârstă nu s-au putut descurca, scrântindu-şi glezna sau zdrobindu-şi genunchii. Gardiencele le împingeau. În degringolada produsă, s-au împiedicat unele de altele. *Aufseherinnen* le plesneau cu biciul şi ţipau la ele în germană. Orice bagaj care le rămăsese a fost confiscat şi aruncat în remorca unui camion.

Cele care muriseră pe drum au trebuit ridicate şi încărcate într-un alt camion, în timp ce gardiencele nemţoaice răcneau:

— *Schnell! Raus!*

S-au format două coloane: femeile care erau încă suficient de viguroase ca să meargă pe jos şi cele care abia se mai ţineau pe picioare. Cele mai slabe au fost îndemnate să urce în camionul cu bagaje. Unele fiice şi-au încurajat mamele vlăguite să profite de ocazie. N-aveau de unde şti că participă la prima selecţie pentru crematoriu şi că n-o să le mai vadă niciodată.

— *Zu fünft!* au ţipat gardiencele, lovindu-le cu piciorul, în timp ce deţinutele se chinuiau să înţeleagă ce se doreşte de la ele.

— Vor să ne aliniem câte cinci, a şoptit Hélène pe un ton imperios.

— Câte cinci, a auzit ea ecoul repetat în mulţime, de data asta în

franceză.

Au mers pe jos de la gară până în lagăr, preţ de vreo patru kilometri. Pe 14 iunie 1944, când a sosit Hélène, lagărul era plin de noroaie şi duhnea a carne putredă, a excremente şi a fum gros, plin de cenuşă, de la crematoriu.

Hélène avea „o figură pe care n-o puteai uita, şi în toată mulţimea aceea am recunoscut-o imediat“, scria Zaza, amintindu-şi de sosirea lor şi de cum îşi zărise prietena din liceu în îmbulzeala de femei.[7] Opusul lui Hélène în multe privinţe, Zaza era poeta care observa culoarea cerului, în vreme ce altele nu se gândeau decât cum să-şi astâmpere foamea. Dacă Hélène putea fi rece şi calculată, Zaza era caldă şi deschisă. Arestată la vârsta de douăzeci şi doi de ani, avea optimism, simţul umorului şi o dragoste de viaţă nestăpânită. Întotdeauna răbdătoare, era prietena cea mai bună a tuturor, dar cel mai aproape se simţea de Hélène şi a fost singura persoană pe care Hélène a acceptat-o în intimitatea ei. Din momentul când au sosit la Ravensbrück, au fost nedespărţite. În timp ce Hélène făcea tot timpul planuri de evadare, Zaza era mai pasivă. Încrezătoare din fire, aştepta să vadă ce se întâmplă.

Ravensbrück, care a funcţionat între 1939 şi 1945, a fost singurul lagăr de concentrare construit exclusiv pentru femei. Majoritatea deţinutelor lui, asemenea celor nouă, au trecut prin el în drum spre unul dintre sutele de lagăre de muncă sau de exterminare. Dar multe au fost ucise aici. Cea mai mare parte a arhivelor de la Ravensbrück a fost arsă de nazişti în ultimele săptămâni ale războiului, însă, mulţumită istoricilor şi unor foste deţinute precum Germaine Tillion, etnologă care a reuşit să ţină un jurnal detaliat în ultimele luni de detenţie, au fost adunate numeroase dovezi despre ceea ce s-a petrecut acolo.

Prin lagăr au trecut aproximativ 123 000 de femei şi copii şi 20 000 de bărbaţi. Ravensbrück avea patruzeci de lagăre-satelit, un lagăr mai mic pentru bărbaţi, lagărul fabricii Siemens şi ceea ce era numit „lagărul de tineret“ de la Uckermark, dar care era de fapt un lagăr de exterminare. Se estimează că numărul celor care au murit la Ravensbrück e cuprins între 30 000 şi 90 000. Fondation pour la Mémoire de la Déportation avansează cifra de 40 000, dar e greu de ştiut cu precizie. Majoritatea femeilor care au sosit în ultimele luni haotice ale războiului n-au fost niciodată înregistrate. Şi n-a existat nici o evidenţă a celor care au fost „expediate“ pentru a fi gazate în camioane mobile; un raport estimează că 5 000–6 000 de femei au fost ucise în camere de gazare provizorii.[8] N-au fost înregistrate nici toate morţile din lagărele subordonate. Au fost apoi nou-născuţii, ucişi la naştere sau prin inaniţie la scurt timp după aceea, care n-au intrat nici ei în aceste calcule. Şi la fel femeile care au pierit în timpul

marşurilor morţii.

În cele din urmă, supravieţuitorii cred că numele sunt mai importante decât cifrele.[9] Dar cifrele ne ajută să ne facem o idee despre dimensiunea suferinţei. În iunie 1944, când şapte dintre cele nouă femei din grupul lui Hélène ajunseseră deja la Ravensbrück, în lagărul construit să adăpostească 3 000 de persoane se aflau deja 30 849.[10] Apelurile de dimineaţă durau cel puţin trei ore, în timpul cărora deţinutele erau puse să stea în picioare pentru a fi numărate. Situaţia din lagăr devenise un iad din cauza supraaglomerării şi a lipsei unor resurse elementare.

Când au intrat pe teritoriul lagărului, femeile au fost conduse mai întâi în *Effektenkammer*, magazia, unde li s-a spus să se dezbrace la piele şi să-şi pună hainele în nişte pungi mari din hârtie de ambalaj. Când înmânau pungile gardiencelor, acestea le notau numărul şi punga era aruncată într-un morman. Cele care aveau şi alte efecte personale, de pildă bani sau bijuterii, au trebuit să le predea. Dată fiind tendinţa naziştilor de a ţine evidenţa, toate aceste obiecte au fost înregistrate scrupulos. Când, în 2018, am cerut să văd înregistrările despre Hélène din perioada nazistă, am primit de la International Tracing Service din Bad Arolsen[2] mai multe documente, între care câteva pagini cu lista acestor efecte personale. Am citit că Zaza îşi predase verigheta şi cinci franci. Hélène a avut o brăţară, un ceas şi şaptezeci de centime.

2. Azi Arolsen Archives – International Center on Nazi Persecution. (N.tr.)

Au fost rase în cap. Au fost nevoite apoi să se întindă cu picioarele desfăcute ca să li se radă şi părul pubian – de o manieră brutală care le-a lăsat tăieturi şi răni sângerânde, foarte uşor de infectat.

Au fost după aceea împinse spre duşuri. Odată intrate în camerele cu găuri în tavan, Zaza a apucat-o pe Hélène de mână şi, uitându-se în sus, a întrebat-o:

— Ce crezi că o să iasă, gaz sau apă?

După violenţa duşurilor cu apă rece, au fost mutate în sala următoare, unde le-au fost împărţite alte haine. La vremea aceea, autorităţile lagărului nu mai aveau uniforme în dungi, aşa încât noua-sositele primeau haine ale femeilor care muriseră deja. În fiecare săptămână soseau de la Auschwitz camioane cu haine ale deţinutelor exterminate acolo.[11] Erau distribuite la întâmplare – puteau să se aleagă cu rochia de seară a unei dansatoare de club sau cu pijamaua unei eleve –, aşa că, ieşind din acest calvar, femeile arătau grotesc. Şi totuşi, în acel moment menit să le umilească şi să le degradeze, ele erau în stare să râdă de ele însele şi una de alta. Lise London, una dintre *résistantes* din acelaşi transport, îşi aminteşte episodul în memoriile ei şi, citându-l pe Rabelais, scrie: *Le rire est bien le propre de l'homme* („Râsul e o trăsătură specifică omului“).[12] Râzând şi cântând,

femeile acestea se agăţau de umanitatea lor şi ripostau.

Grupul franţuzoaicelor a fost trimis apoi către un bloc[3] de carantină, unde se aflau deja vreo patru sute de deţinute. Îngrozite de posibilitatea răspândirii bolilor şi germenilor patogeni, autorităţile germane respectau cu stricteţe carantinarea timp de câteva săptămâni a nou-venitelor. În acelaşi bloc se aflau de asemenea femeile pe care nemţii le numeau *asozial*: prostituate, lesbiene, sinti şi roma (numite *Zigeuner*) şi infractoare de drept comun.

3. În lagăre, bloc (după *Block* în germană) desemna fie o construcţie cu diferite destinaţii (infirmerie, duşuri, închisoare, administraţie etc.), fie o baracă în care locuiau deţinuţii. (N.tr.)

Jumătate din sala încăpătoare era o zonă deschisă cu mese, iar în cealaltă jumătate se aflau paturi de lemn, suprapuse pe trei niveluri. Hélène şi Zaza au reuşit să-şi găsească loc împreună într-un pat de sus. De acolo, spera Hélène, puteau să observe atent tot ce se petrecea în jur.

Cât timp au fost în carantină, îşi amintea Hélène, şi-au petrecut zilele descosând mormane de uniforme germane. Trebuiau să scoată nasturii, să deşire cusăturile şi să sorteze stofa. Uniformele erau toate pătate cu sânge şi majoritatea aveau găuri de glonţ. Aparţinuseră soldaţilor trimişi pe frontul de est, care muriseră acolo. Femeile găseau uneori în buzunare câte o scrisoare care nu mai apucase să fie expediată. Citindu-le, Hélène şi-a dat seama de moralul scăzut al trupelor din Est.

O săptămână mai târziu, pe 23 iunie, a sosit un alt transport din care făceau parte două prietene olandeze: Lon, în vârstă de douăzeci şi opt de ani, şi Guigui, de douăzeci şi cinci. În acel an, amândouă îşi abandonaseră studiile la Leiden ca să se alăture Rezistenţei la Paris.

Atletică şi graţioasă, Guigui avea părul drept, castaniu, tuns castron până sub bărbie, cu breton. Ochii albaştri-cenuşii îi înfrumuseţau faţa prelungă, ovală. Avea aerul paşnic şi uşor distant al unei madone. În haosul care domnea în blocul de carantină, ea era dezinvoltă şi liniştitor de calmă.

Lon era exact opusul. Găsea mereu ceva de spus într-una dintre cele şase limbi pe care le vorbea. Era curajoasă şi gândea iute, repezindu-se acolo unde cineva mai prudent ar fi şovăit. Plină de viaţă şi extravertită, robustă şi râzând molipsitor, şi-a făcut prietene de toate naţionalităţile. Era uneori dominatoare şi autoritară, dar curajul ei avea să salveze grupul de mai multe ori.

Într-o zi, în timp ce stăteau afară în timpul interminabilului apel, Hélène i-a şoptit:

— La ce te gândeşti?

Şi Lon i-a răspuns:

— Mă gândesc că, în urmă cu şase luni, logodnicul meu a vrut să

facem dragoste şi eu l-am refuzat. Acum îmi pare rău.[13]

Îşi amintea că în timpul carantinei fusese vizitată de o altă deţinută olandeză: „Singurele momente vesele aveau legătură cu Sabine, o fată din Olanda care locuise alături de părinţii mei la Haga. Venea constant, neobosită, şi ne bătea la fereastră să stăm de vorbă. Bineînţeles, la fel de constant era alungată, dar ea rămânea neclintită şi se întorcea întruna. Aceste scurte discuţii pe fugă erau însă preţioase pentru fiecare din noi, şi ne aminteam cu tristeţe de cartierul copilăriei“[14].

Sabine o informa pe Lon despre ce se mai petrecea în lagăr. Un grup de deţinute politice venite din Franţa ieşise deja din carantină, şi Zaza a aflat că printre ele se găsea şi prietena ei Zinka, pe care o cunoscuse la închisoarea din Fresnes.

Dintre cele nouă, Zaza şi Zinka erau singurele care aveau bărbat. Zaza era căsătorită abia de o lună când fusese arestată, iar Zinka de numai nouă luni când soţul ei fusese arestat. Ambii soţi fuseseră deportaţi către destinaţii necunoscute, lucru care le neliniştea grozav pe tinerele neveste.

În vârstă de douăzeci şi nouă de ani, Zinka era cea mai în vârstă membră a grupului, dar veselia ei naturală o făcea să pară mult mai tânără. Avea o claie superbă de bucle blonde, ochi mari albaştri, o strungăreaţă plină de farmec şi un nas delicat, puţin cârn, care-i dădea un aer uşor sfidător. Avea un curaj impenetrabil. Îşi împingea bărbia înainte şi râdea de ameninţările celor mai violente facţiuni din lagăr. Când alte femei repetau zvonuri descurajante, ea dădea din umeri şi le admonesta: „Încetaţi cu atâtea *bobards* pesimiste!“ Era minionă. Avea picioare atât de mici, încât înota în saboţii de lemn pe care-i primise; făcea întruna băşici şi răni. Dar le inspira pe celelalte cu voinţa ei de fier. Mica Zinka încerca mereu să-şi asume cea mai apăsătoare povară, cea mai grea sarcină, în aşa măsură, încât prietenele ei inventau strategii complicate ca s-o împiedice.

Hélène află de la prietena olandeză a lui Lon că în lagăr era deţinută şi amica ei Geneviève de Gaulle, nepoata lui Charles de Gaulle. În 1943, mulţi auziseră deja la radio vocea acestui puţin cunoscut *générale de brigade* spunându-le să se împotrivească, dar nu ştiau prea bine cine e. Geneviève scrisese două articole despre unchiul ei, sub pseudonimul Gallia, pentru *Défense*, ziarul clandestin al Rezistenţei. Textele ei îi mai familiarizaseră pe membrii Rezistenţei cu acest conducător aparent autoproclamat, aflat la Londra.[15]

Hélène voia s-o vadă pe Geneviève ca să afle dacă există vreun grup organizat al Rezistenţei în lagăr. Dar pentru asta trebuia să iasă din carantină. Avură noroc să dea peste o *blockova4* de treabă. *Blockova*, deţinuta (în general, poloneză) care era şefă a unui bloc, trebuia să menţină disciplina. Unele se foloseau de privilegiile lor ca să ajute şi

să se împotrivească. Altele, ca să se îmbogăţească. Unele erau mai rele decât nemţii. Dar *blockova* lor, Hilda Synkova, o comunistă cehoaică, le împărtăşi deţinutelor franceze toate secretele pe care le ştia. Într-o duminică Hélène o întrebă dacă poate să se strecoare s-o caute pe prietena ei Geneviève, şi Hilda spuse că da.

4. Cuvântul însuşi e o creaţie sui-generis de la *Block* cu sufixul slav *-ova* şi făcea parte din jargonul lagărului. (N.tr.)

Lagărul era uriaş, cu alei lungi mărginite de barăci de lemn, care formau un caroiaj de o geometrie brutală. Hélène socoti greşit, coti unde nu trebuia şi se rătăci în labirint. Totul părea la fel, cenuşiu şi plin de noroi. Duminică după-amiaza, dacă puteau, deţinutele rămâneau în baracă. Era singura lor pauză din timpul săptămânii. Numai evreicele, martorele lui Iehova şi femeile care primiseră vreo pedeapsă suplimentară trebuiau să muncească. Pe căldură şi sufocat de duhorile din aer, lagărul părea golit de viaţă. Dezorientată dintr-odată, Hélène se sperie şi coti la un moment dat prea repede, dând nas în nas cu doi gardieni SS. Pe faţa lor se lăţi un zâmbet. Unul era un bărbat masiv, ceva mai gras decât majoritatea într-o vreme când mâncarea era greu de găsit. Camaradul lui era slăbănog şi costeliv, cu ochi plini de cruzime. Grasul vorbea, iar cel mărunţel chicotea răutăcios.

Hélène era zăpăcită. N-avea să mai fie niciodată după aceea atât de nepregătită, dar atunci fu incapabilă să inventeze un motiv pentru care se afla acolo sau un mod de a se apăra. Cei doi o apucară fiecare de câte un braţ.

— Trebuie să te ajutăm să găseşti drumul, nu-i aşa? spuse grasul.

Sfrijitul râse în timp ce o trăgeau într-o cabină a gardienilor. O împinseră într-un perete şi ea simţi în spate asprimea scândurilor. Încercă să se retragă în locul acela din mintea ei unde găsise un fel de refugiu la Angers, în timpul torturilor. Dar le simţea sudoarea acră în timp ce ei glumeau despre cum ar putea „s-o ajute“.

Voi să închidă ochii, dar învăţase că ăsta e un semn de slăbiciune, iar slăbiciunea îi întărâtă pe cei brutali. Se sili să-l privească pe cel mare drept în ochi. El scoase un cleşte şi i-l vântură prin faţa ochilor.

— Hai s-o facem frumuşică! spuse el. Se aplecă aproape şi-i şopti la ureche: Aşa o să fii mai frumuşică.[16]

Lătră apoi:

— Deschide! şi, cu degete groase ca nişte cârnăciori, îi deschise gura.

Hélène simţi gustul de metal uleios al cleştelui pe limbă în timp ce el îi căuta prin gură şi alegea unul din molari. Simţi apoi dinţii cleştelui fixându-se.

— Ţine-o bine! îi porunci grasul celuilalt.

Ea simţi braţele transpirate ale pirpiriului apucând-o şi trăgând-o în

jos în timp ce dintele îi fu smuls din gură, durerea ascuţită, ca un foc de artificii, a rădăcinilor rupte, urmată de năvala caldă a sângelui care-i umplu gura. Se simţi năpădită de o sudoare rece şi de greaţă în acelaşi timp, dar înghiţi.

— *Ja*, bun! Mult mai bine, îi ridică gardianul dintele cu rădăcini însângerate sub ochi. Hélène îşi dădu seama că nu e mulţumit; cei ca el nu erau niciodată. Din fericire însă, fură întrerupţi de clopotul care anunţa următoarea rundă de patrulare. Văzu cum cei doi îşi dau seama că au lucruri de făcut, că programul trebuie respectat. Fără voie, o împinseră pe uşă afară. Ea se împiedică, scuipând sânge, şi-şi găsi printr-o minune drumul înapoi către blocul de carantină, la loc sigur, alături de prietenele ei.

CAPITOLUL DOI

ZAZA

5. Suzanne Maudet (Zaza)

SS-ul administra lagărele de concentrare printr-o strategie de tip *divide et impera*. Deţinuţilor li se încredinţa gospodărirea internă a lagărului, lucru care le dădea celor cu funcţii o anumită putere şi deci un motiv puternic de a menţine statu-quoul. În general, femeile erau împărţite pe naţionalităţi, pentru că asta le slăbea capacitatea de a crea alianţe între grupuri. Ca să supravieţuiască, nou-sositele trebuiau să înveţe ierarhiile şi codurile nescrise ale lagărului.

În primii ani, responsabile cu disciplina au fost deţinutele marcate cu triunghi verde sau negru – infractoarele şi, respectiv, aşa-numitele *asozial*. Dar în vara lui 1941, temându-se de o epidemie de poliomielită, SS a lăsat complet lagărul pe mâna deţinutelor. Fiind cele mai numeroase, polonezele au profitat de ocazie ca să preia majoritatea poziţiilor de autoritate din administraţia internă a lagărului. Se spunea că sunt antisemite, antisovietice şi cooperante cu autorităţile germane. Existau însă şi poloneze din clasele superioare – „intelectualitatea din Cracovia“ – care activaseră în mişcarea de rezistenţă antinazistă. Multe nutreau şi ele un antisemitism cu rădăcini istorice adânci. Era un subiect delicat pentru Lon în relaţia cu prietena ei apropiată, o poloneză pe nume Alina. După cum spunea Lon: „Fiindcă eram un observator neutru, ea mi-a povestit şi despre ura dintre evreii polonezi şi restul polonezilor. Ura aceasta e înrădăcinată, deşi n-am aflat niciodată exact de ce“[1].

În cadrul fiecărei naţionalităţi existau ierarhii complexe. Dintre rusoaice, unele deţinute fuseseră de fapt predate autorităţilor germane de către Stalin însuşi înainte ca Hitler să rupă alianţa dintre cele două ţări. Aceste femei luptaseră de partea Albilor în timpul Revoluţiei Ruse şi comuniştii le urau. Multe altele fuseseră capturate în timpul invaziei hitleriste a URSS-ului. Şi exista de asemenea un grup de femei-soldat din Armata Roşie, majoritatea medici, luate prizoniere în timpul Bătăliei de la Stalingrad. Naziştii le numeau *Flintenweiber*, „muieri cu puşca“. Erau înconjurate de o aură eroică pentru că avuseseră curajul să protesteze în lagăr. Aflând că urmau să fie duse să muncească într-o fabrică de muniţii, un grup numeros de femei din armata sovietică, sub conducerea clandestină a Evgheniei Lazarevna Klemm, au refuzat in corpore să contribuie la fabricarea gloanţelor menite să le ucidă fraţii şi fiii. Au susţinut că, prizoniere de război fiind, nu pot fi silite, conform prevederilor Convenţiei de la Geneva, să fabrice armament. Drept pedeapsă, autorităţile lagărului le-au pus să stea afară zile în şir fără apă sau mâncare, dar sovieticele nu s-au clintit, ceea ce mai întâi i-a înfuriat pe nemţi, apoi i-a uluit. Până la urmă, de necrezut, au cedat şi le-au atribuit diverse sarcini la bucătărie.

Soldat bolşevic şi comunistă convinsă, Klemm a fost capabilă să organizeze şi să motiveze un grup de aproximativ cinci sute de femei din Armata Roşie. Toate aveau încredere în ea şi îi urmau ordinele cu o disciplină neştirbită. Dar nemţii nu-şi puteau da seama cine e conducătoarea. Într-o zi devenită faimoasă, o după-amiază de duminică, la Ravensbrück s-a anunţat că toate deţinutele sunt obligate să mărşăluiască în jurul *Appellplatz*, platoul unde stăteau zilnic pentru strigarea apelului. Sovieticele din Armata Roşie, deşi lihnite de foame şi bolnave de tifos sau de tuberculoză, s-au spălat temeinic cu puţina apă pe care o aveau la dispoziţie, şi-au „călcat“ uniformele punându-şi-le sub saltea de cu seară şi s-au îmbrăcat cât au putut de îngrijit. Dagmar Hájková, o comunistă din Cehia, a descris mai târziu scena. Toată lumea se târâia, abia îngăimând un marş sau un cântec soldăţesc, nedorindu-şi decât ca stupizenia de exerciţiu să se încheie, când asupra lagărului s-a dezlănţuit un muget şi, întorcându-se, toţi le-au văzut pe sovietice mărşăluind şi aliniindu-se perfect:

> Când au ajuns în centrul platoului, toate au început un cântec de luptă al Armatei Roşii. Au intonat cu voce tare şi clară mai multe cântece la rând. S-au strâns în mijlocul careului, cu chipuri tinere, cu capetele rase drept pedeapsă umilitoare, dar cu fruntea sus. Toate am încremenit locului. Ele mărşăluiau ca la parada din Piaţa Roşie.[2]

Eroismul şi disciplina acestor femei erau admirate de toate celelalte, mai puţin de polonezele care nu erau evreice. Polonezele se certau

între ele pe tema cine e mai rău pentru Polonia, Stalin sau Hitler.

Franţuzoaicele le admirau pe sovieticele din Armata Roşie, cu toate că se temeau de ruşii de rând şi-i dispreţuiau pentru ceea ce francezii numeau „firea lor de brută“. Multe erau şi ele comuniste şi admiratoare ale Revoluţiei Ruse.

Dar franţuzoaicele aveau o reputaţie proastă printre deţinutele de alte naţionalităţi. Totul începuse în februarie 1944, când la Ravensbrück sosiseră primele deţinute politice din Franţa. Cunoscute drept *les vingt-sept mille* (cele douăzeci şi şapte de mii), pentru că numerele de înregistrare pe care le primiseră la sosire începeau cu 27, nou-venitele fuseseră complet nepregătite să supravieţuiască într-un lagăr de concentrare; erau sigure că undeva se comisese o greşeală administrativă şi că în scurt timp aveau să fie mutate altundeva mai bine. Fuseseră repartizate în „ghetouri“ – barăcile 27–32, ocupate de aşa-numitele *asozial* şi cumplit de aglomerate, pentru că fuseseră construite pentru câte două sute de persoane şi acum adăposteau câte şase sute, iar zilnic soseau tot mai multe. Primele franţuzoaice au fost şocate să se trezească în astfel de condiţii. Aduseseră cu ele rasismul şi moravurile sociale ale vremii şi clasei lor sociale şi, în loc să-şi caute aliaţi, se temeau de femeile roma şi sinti, erau scârbite de prostituate şi şocate de lesbiene. În aceste barăci, posturile de *blockova* şi *stubova5* (şefă de cameră) erau ocupate de poloneze, care nutreau o duşmănie veche faţă de francezi pentru că nu le veniseră în ajutor în 1939 împotriva lui Hitler. Franţuzoaicele erau dispreţuite şi de alte naţionalităţi: de cehoaice din pricina Acordului de la München, care-i permisese lui Hitler să anexeze Sudeţii, de spanioloaice din cauza ambivalenţei francezilor faţă de Franco în timpul Războiului Civil, iar de nemţoaice pentru colaboraţionismul guvernului de la Vichy.

5. La fel, de la *Stube* („cameră“ în germană) cu sufixul *-ova.* (N.tr.)

Curând, franţuzoaicele din grupul *les vingt-sept mille* au început să moară. Sosiseră mândre şi cochete, machiate şi îmbrăcate elegant cu eşarfe Hermès şi genţi la modă, dar în câteva săptămâni ajunseseră pline de furuncule şi păduchi, bolnave în ultimul stadiu de tifos şi tuberculoză. Năucite de situaţia în care se treziseră, păreau să-şi piardă voinţa de a trăi. Celelalte deţinute îşi dăduseră seama că franţuzoaicele sunt condamnate, dar spuneau că e vina lor: nu ştiau să se spele cum trebuie; nu erau suficient de rezistente; încercau prea mult să arate bine în loc să fac tot posibilul să-şi salveze viaţa; nu luptau pentru mâncare, aşa că mureau de foame.

Când sosiseră, primele franţuzoaice nu-şi găsiseră în ierarhia lagărului aliate care să le ajute. Avuseseră nevoie de timp să înveţe regulile lagărului. Grupurile venite ulterior s-au descurcat mai bine. Iar un convoi numeros sosit în aprilie de la Paris adusese veşti încurajatoare: războiul mergea prost pentru nemţi.

Până în luna iunie a anului 1944, când şapte femei din grupul celor nouă se aflau deja la Ravensbrück, Germania suferise pierderi catastrofale pe frontul rusesc. Războiul era practic pierdut pentru Hitler. Dar, amăgit de propriul orgoliu, comandamentul suprem german luase hotărârea să facă un ultim efort de a fabrica mai mult armament, mai ales rachete V-2, primele rachete balistice teleghidate cu rază lungă de acţiune. În noaptea dintre 17 şi 18 august 1943, Aliaţii bombardaseră cu succes Peenemünde, centrul unde se fabricau rachetele. Wernher von Braun, inginerul care superviza procesul de producţie, salvase planurile din flăcările incendiului, şi, după zece zile, naziştii rechiziţionaseră mai multe tuneluri subterane din zona centrală a Germaniei pentru a relua în secret producţia rachetelor V-2. Acestea aveau să devină lagărul Mittelbau-Dora. Nemţii credeau că rachetele lor fermecate aveau să schimbe soarta războiului. Toţi bărbaţii apţi de muncă din Germania luptau pe diferite fronturi, de aceea naziştii au extins reţeaua lagărelor de concentrare cu aşa-zisele *Kommandos*, lagăre-satelit de muncă forţată. La mijlocul războiului, principalele lagăre de concentrare aveau deja în subordine până la 15 000 de *Kommandos* cu 100 000 de deţinuţi, care munceau la fabricarea de armament.

Responsabil de sistemul lagărelor de concentrare – *Konzentrationslager* – era Heinrich Himmler. În tinereţe, Himmler fusese inapt de militărie; slab de constituţie, miop, fusese exclus din clasa ofiţerească a armatei germane. Îşi găsise însă refugiu în unităţile paramilitare de extremă dreaptă din München, care curând se transformaseră în Partidul Naţional-Socialist. Himmler avea să devină principalul complice al lui Hitler. Deja în 1933, transformase SS într-un detaşament de elită.[3] SS era organizaţia care avea să administreze apoi lagărele de concentrare.[4]

Lagărele de muncă forţată au generat profituri enorme pentru maşinăria de război nazistă. Industriile germane plăteau pentru munca deţinuţilor, şi aceşti bani intrau direct în seifurile partidului nazist. SS închiria deţinute către nouăsprezece companii germane, inclusiv Krupp, BMW, IG Farben şi Siemens, cu patru mărci pe zi de persoană. Ca secretară a lagărului Ravensbrück, Germaine Tillion şi-a dat seama că Himmler şi alţi nazişti făceau profituri substanţiale din închirierea deţinutelor pe tarife mult mai mari decât suma derizorie necesară pentru a le ţine în viaţă la limită (ca şi din averile pe care le furau de la ele, inclusiv aurul extras din dinţi).[5] În septembrie 1943, Rudolf Bingel, directorul firmei Siemens, era atât de mulţumit de profitul realizat de pe urma deţinutelor, încât donase 100 000 de mărci „cercului de susţinători“ ai lui Himmler.[6] Bancherii germani aveau şi ei de câştigat şi, la fel ca industriaşii, au rămas în bună parte nepedepsiţi după înfrângerea ţării în război.

În iulie 1944, la scurtă vreme după ce Zaza şi celelalte femei ieşiseră din carantină, gardianca-şefă de la Ravensbrück a anunţat că urmează să se facă o selecţie masivă pentru *Kommandos*. Zaza s-a îngrozit. Ea şi Hélène îşi găsiseră consolare în prietenia cu Zinka, Lon şi Guigui. Unde aveau să fie trimise acum? În condiţii oare mai rele? Şi, mai important, aveau să fie despărţite? La Ravensbrück îşi creaseră o anumită rutină, fie şi precară. Deşi viaţa de aici era un calvar, cel puţin devenise un calvar familiar.

Dacă, în ziua unei selecţii, se ajungea la concluzia că o deţinută nu mai e utilă, ea era practic condamnată la exterminare. Alte selecţii rezultau în prostituţie silită în bordelurile lui Himmler, pentru gardienii SS în cadrul unui sistem de „bonusuri“ pentru deţinuţii de sex masculin. La început, Himmler îşi aprovizionase bordelurile cu prostituate ridicate de pe străzile din Berlin, şi apoi din alte ţări invadate. Dar, în vara lui 1944, avea nevoie de „marfă“ nouă. Peste două sute de femei au fost trimise în aşa-numitele *Sonderblocks*, „blocuri speciale“.[7] Unele s-au oferit singure, agăţându-se de promisiunea că aveau să primească raţii suplimentare şi să fie eliberate după ce-şi făceau „serviciul“. Multe deţinute alese pentru sclavia aceasta sexuală au murit de boli şi din cauza abuzurilor suferite. O femeie care s-a întors la Ravensbrück în 1944, după numai şase săptămâni petrecute într-unul din aceste bordeluri, relata ororile trăite: „În fiecare dimineaţă, prostituatele trebuiau să se scoale şi să se lase curăţate de gardience. După cafea, membrii SS veneau şi începeau să le violeze şi să le abuzeze. Asta dura şaisprezece ore pe zi, cu doar două ore şi jumătate pauză la prânz şi la cină“[8].

Zaza se temea ca noua ei prietenă Josée să nu fie aleasă pentru *Sonderblocks*. Fiică a unor imigranţi spanioli, Josée avea doar optsprezece ani când se alăturase Rezistenţei; după un an şi jumătate fusese arestată de Gestapo. Chiar şi în peisajul arid al capetelor rase şi al corpurilor înfometate, asexuale, frumuseţea lui Josée bătea la ochi. Îşi păstrase printr-o minune claia de păr negru, bogat, iar celelalte se rugau să nu-i fie tăiat de vreuna dintre gardiencele nemţoaice blonde. Arăta ca o stea de cinema; cu pometii ei înalţi, faţa lungă ovală şi conturul graţios al buzelor, era o versiune mai elegantă a Annei Magnani. Purtarea îi era vizibil mai şovăielnică, poate fiindcă era încă atât de tânără. Celelalte încercau s-o apere, dar Josée nu era atât de vulnerabilă pe cât credeau ele: îşi petrecuse adolescenţa într-un centru de plasament din sudul Franţei.

Toată lumea o iubea pentru vocea ei. Seara, înghesuite în paturile lor, în timp ce-şi şopteau una alteia ultimele zvonuri terifiante, pregătindu-se sufleteşte pentru selecţie, femeile o rugau pe Josée să le cânte ceva care să le aline la culcare. Dacă reuşea să-şi stăpânească frica, Josée le cânta Schubert, cu un glas minunat, din toată inima.

Pe 18 iulie, în dimineaţa selecţiei, li s-a spus să se dezbrace la apel. Zaza a observat câteva fete mai tinere tremurând de spaimă şi de ruşine, încercând să-şi acopere sânii şi părţile intime. Se simţea ea însăşi ca în transă, până când Hélène îi dădu un cot. Trebuia să fie atentă. În aceste momente era prea periculos să uite unde se află. Îi aruncă lui Hélène o privire scurtă, nevrând s-o facă să se simtă prost. Hélène zâmbi uşor, şi Zaza îşi dădu seama că o supără dintele lipsă. Prietena ei îi mărturisise că, atunci când îşi atinge cu limba golul din gingie, se simte inundată de puterea furiei; îşi aminteşte de ceea ce va face după ce toate acestea o să se sfârşească. Hélène ridică bărbia sfidător, nesfiindu-se să-şi arate furia.

Fură puse să treacă prin faţa unei comisii de ofiţeri SS şi oameni de afaceri civili, proprietari ai mai multor fabrici. Bărbaţii arătau cu degetul spre femeile pe care le doreau şi rânjeau la vederea corpurilor celor respinse: „Ia uite la asta, ţi se pare femeie?“ Făceau mutre dezgustate: „Asta e terminată!“ Unul râse şi făcu gesturi neruşinate cu mâinile, bătându-şi joc de o femeie mai în vârstă, cu sânii lăsaţi. La un gest cu capul al comandantului SS, femeia luată în râs fu scoasă din rând şi dusă deoparte ca să fie executată.

Dintre femeile mai tinere, unele tremurau de frică, dar Zaza urmă exemplul lui Hélène şi al Zinkăi. Refuză să le dea satisfacţie bărbaţilor care o priveau. Simţi în schimb un val uriaş de furie când văzu cum femei mai în vârstă, al căror corp purta semnele sarcinilor, erau trase pe margine şi trimise direct la crematoriu. Cele tefere, în putere, fură apoi examinate să nu aibă râie, spuzeli sau infecţii. O gardiancă SS care nu-şi schimbă niciodată mănuşile le făcu un control vaginal ca să identifice posibile boli venerice.

O tânără fată, Rosie, se pierdu cu firea după aceste proceduri umilitoare şi izbucni în plâns. Era cât pe ce să rupă rândul, dar alte două femei o apucară bine şi o ţinură pe loc. Asemenea lui Josée, Rosie era foarte tânără; nu fusese niciodată sărutată sau dezbrăcată de un bărbat, darămite atinsă. Hélène se uită cu coada ochiului cum femeile mai în vârstă încearcă s-o liniştească, şoptindu-i să nu se dea de gol. Rosie va avea nevoie de câteva luni de atenţie şi afecţiune ca să-şi revină.[9]

Zaza simţi un val de uşurare când li se dădură pijamale în dungi gri şi albastre. „Nu ne-ar da hainele astea dacă ar avea de gând să ne omoare“, îşi spuse. Aveau să fie trimise în schimb într-un *Kommando*. Primiră de asemenea un triunghi roşu, care arăta că sunt deţinute politice, un număr ştampilat pe o fâşie de pânză şi ac şi aţă ca să-şi coasă această emblemă pe bluze (tatuarea numerelor pe braţ era specifică Auschwitzului şi rezervată aproape exclusiv deţinuţilor evrei). Mai târziu, Zaza îi arătă mândră lui Hélène că reuşise să fure acul şi aţa, obiecte extrem de utile.

De pe 18 pe 21 iulie fură ţinute într-un ţarc mare, aşteptând să fie transportate, şi în acest timp alte deţinute se strecurară înăuntru să le dea câte un mic cadou de rămas-bun: un pulover, o bucată de săpun, o poezie pe un colţ de hârtie, o pereche de şosete. Această solidaritate era ceea ce le ţinea pe femei în viaţă. Dar, din aceeaşi cauză, despărţirea avea să fie şi mai grea.

În timp ce mergeau cu trenul de la Ravensbrück spre noul lagăr de muncă, vagoanele fură o vreme trase pe o linie secundară la marginea Berlinului, şi una dintre deţinutele care ştia germană auzi din întâmplare o discuţie între doi lucrători feroviari. Avusese loc un atentat la viaţa lui Hitler, organizat de ofiţeri sus-puşi din Partidul Nazist. Vestea se răspândi rapid de la un vagon la altul. Deşi Zaza şi prietenele ei erau furioase că Hitler supravieţuise, li se păru încurajator faptul că, până şi în cercul apropiaţilor lui, existau oameni care ajunseseră să i se împotrivească.

Armata germană păruse cândva de neînvins. Zaza avea nouăsprezece ani când urmărise de la balconul apartamentului ei cum soldaţii lui Hitler treceau în pas de paradă prin Paris. Văzuse cum oamenii fugeau din capitală cu geamantane, cu cărucioare de copii şi de mână, cu măşti de gaze atârnate pe umăr, îndreptându-se spre sud, înainte să fie ajunşi de armata invadatoare. Poate se întrebase atunci ce este Rezistenţa.

Zaza trăise probabil instalarea treptată a regimului represiv: regulile care interziceau adunări de mai mult de trei persoane, interdicţia de a ieşi din casă noaptea, cartelele, cenzura. Apoi în oraş apăruseră afişe despre ostaticii ucişi drept represalii pentru diverse acte de ostilitate împotriva nemţilor. Listele celor executaţi erau menite să descurajeze Rezistenţa, dar nu făcuseră decât să alimenteze flăcările resentimentului şi revoltei. Poate că, în cazul Zazei, primele manifestări de opoziţie fuseseră simple: cuvântul „ASASINI“ scris repede pe unul dintre afişe sau crucea cu două braţe (crucea de Lorena), simbolul Rezistenţei, desenată pe un zid. Poate împărţise fluturaşi clandestini, ziare ilegale la gura de metrou, dar, după primele arestări în masă ale evreilor, probabil îşi dorise, ca mulţi alţii, să facă mai mult. În 1943 devenise o *ajiste* – lucra, adică, pentru organizaţia Auberge de la Jeunesse (AJ).

Întemeiată în perioada interbelică, AJ fusese inspirată de mişcarea hostelurilor germane pentru tineret. Ideea era ca tinerii să călătorească, să facă drumeţii în natură şi să-şi împărtăşească experienţele trecând peste graniţe, creând o atmosferă de pace şi înţelegere. Curentul acesta făcea parte din fervoarea utopică generală care cuprinsese tânăra generaţie după dezastrul Primului Război Mondial. Zaza îl cunoscuse pe René, viitorul ei soţ, în timp ce lucra pentru AJ.

După ocuparea Franţei de către Germania, organizaţiile apolitice fuseseră lăsate să funcţioneze în continuare, şi asta se întâmplase iniţial şi cu AJ. Dar Marc Sagnier, întemeietorul ei, refuzase să interzică evreilor calitatea de membru.[10] AJ fusese scoasă în afara legii în 1943, şi mulţi dintre liderii ei se alăturaseră Rezistenţei, iar organizaţia de tineret începuse să funcţioneze ilegal. Sagnier, rămas preşedinte, şi secretarul naţional fugiseră în Franţa liberă, în sud. René Maudet şi Rolland Beauramier preluaseră sarcina coordonării AJ în zona de nord. René aduna de asemenea informaţii militare despre amplasamentul trupelor şi fortificaţiilor germane şi le transmitea Aliaţilor.

Nemţii instauraseră în Franţa un sistem de muncă voluntară: la vârsta de douăzeci de ani, bărbaţii puteau să plece să muncească în Germania, în schimbul eliberării prizonierilor francezi de război. Numărul voluntarilor nu fusese însă suficient, aşa că în 1943 sistemul a devenit obligatoriu, iar bărbaţii tineri au fost cooptaţi în Service du travail obligatoire (STO). Dar AJ a conceput un plan prin care îi putea scăpa de această muncă forţată, furnizându-le documente false şi orientându-i către diverse reţele clandestine.

Verişoara Zazei îşi amintea cum se ducea la sediul AJ din Paris să bată la maşină scrisori către foşti membri AJ care urmau să fie recrutaţi în STO. Scrisorile le propuneau acestor tineri ca, înainte de a pleca spre est să muncească pentru maşinăria de război germană, să participe la o excursie în munţii Jura, la unul dintre hostelurile AJ. Odată ce ajungeau aici, sarcina lui René era să afle cu tact cu care dintre ei putea vorbi în siguranţă despre opţiunile pe care i le oferea AJ în caz că nu voia să plece în Germania. De obicei apărea un moment – poate seara, după o zi lungă de mers pe munte, în timp ce stăteau în jurul focului, cântau şi vorbeau despre Franţa dinainte de învingerea umilitoare în faţa nemţilor – când René simţea că e potrivit să abordeze subiectul.

Îmi pot imagina cum s-au cunoscut şi au rămas împreună Zaza, care avea pe atunci douăzeci şi doi de ani, şi René, de douăzeci şi trei. Le ofereau împreună tinerilor care urmau să fie trimişi la muncă forţată una sau două săptămâni la Jura, cu multe activităţi în aer liber şi multă mişcare. René era liderul în aceste excursii, iar Zaza cea cu ochi albaştri unul dintre ajutoarele lui voluntare. Nu se plângea de frig sau de ploaie. Era genul care se grăbea să adune lemne pentru foc, să cureţe cartofi şi care după masă cânta din toată inima. Dacă René era cel care sonda terenul, Zaza crea atmosfera de încredere şi sinceritate necesară. Înalt şi deşirat, René era un socialist convins, care nu-şi pierdea timpul cu detalii. Nu se pricepea să se deschidă faţă de alţii, să pălăvrăgească prieteneşte. Dar, cu ajutorul Zazei, reuşea să discute cu băieţii. Ea îl făcea să se simtă puternic, capabil. Probabil era

recunoscător s-o aibă alături şi îi admira bunătatea şi generozitatea. Între ei se crease un sentiment de complicitate şi înţelegere reciprocă, apăruseră glume ştiute numai de ei, porecle. Erau vremuri intense. Dimineaţa devreme, Zaza îi aducea lui René cana de ceai fierbinte exact aşa cum îi plăcea lui. Seara, prin flăcările focului de tabără, el o vedea zâmbindu-i, sorbindu-i fiecare cuvânt. René, care nu se gândise niciodată prea mult la căsătorie, simţise deodată că Zaza putea fi cineva cu care să-şi împartă viaţa. Îmi imaginez că într-una din aceste excursii a luat-o de mână şi şi-au dat primul sărut.

În februarie 1944 s-au căsătorit. S-au mutat într-un apartament pe rue d'Hauteville numărul 12, în arondismentul al zecelea; era o locuinţă mică şi întunecoasă, dar plină de bucurie. Au fost vremurile cele mai fericite din viaţa de tânără femeie a Zazei. Cu toate că lumea din jurul lor o luase razna şi pericolul pândea de peste tot, ea şi René se simţeau cei mai norocoşi că se au unul pe altul. Zazei nu-i venea să creadă că se trezeşte în fiecare dimineaţă lângă el. Sărbătoreau chiar şi cele mai mici victorii: cutare ajunsese cu bine în zona liberă din sud şi se alăturase unuia dintre grupurile de partizani, Maquis; ea găsise surogat de cafea cu gust aproape adevărat pe piaţa neagră; el reuşise să transmită o scrisoare cu o listă nouă de recruţi. Zazei i se părea că dragostea lor e un scut fermecat.

La o lună după căsătorie, pe 22 martie 1944, în timpul unei întâlniri clandestine în apartamentul lor, Zaza, René şi ceilalţi membri AJ adunaţi acolo au fost arestaţi în cadrul unei razii distrugătoare a Gestapoului, care zdrobise întreaga operaţiune. Cineva îi denunţase.

Tot atunci a fost arestată şi Juliette Bes. Interogatoriul pe care îl descrie în amintirile ei trebuie să fi fost asemănător cu ceea ce a îndurat şi Zaza. Bes a fost dezbrăcată până la piele într-o cameră cu patru bărbaţi, doi în faţa şi doi în spatele ei. Din când în când, dacă refuza să răspundă la întrebări, cei din spate o băteau cu un bici, sau cei din faţă o plesneau peste faţă. Pe lângă umilinţa profundă de a fi ţinută goală, ca femeie tânără, în prezenţa unor bărbaţi necunoscuţi, cea mai rea parte, după spusele ei, a fost faptul că se aştepta în orice clipă să fie bătută.[11]

După interogatoriu, Zaza a fost trimisă la închisoarea din Fresnes. În acele trei luni l-a mai văzut pe René o singură dată. S-au strigat într-o zi, în timp ce el trecea pe lângă curtea închisorii, unde ea stătea cu un grup de femei. El i-a spus să se ţină tare şi că la un moment dat se vor regăsi. Apoi ea a auzit că René fusese deportat în Germania.

René a fost trimis în lagărul de concentrare Neuengamme, nu departe de Hamburg, iar de acolo într-unul dintre cele optzeci de lagăre subordonate, unde a fost inclus într-un detaşament de dezamorsare de bombe. Deţinuţii din lagărele de concentrare erau folosiţi pentru a dezgropa şi transporta mii de bombe neexplodate,

îngropate la metri adâncime, sub pământ şi moloz. Multe bombe aveau focoase cu întârziere, care erau foarte periculos de dezamorsat. Gardienii SS şi tehnicienii se ţineau la o distanţă sigură cât timp lucrau deţinuţii, care adesea scoteau bombele din pământ cu mâinile goale. Aceştia făceau cu rândul, câte doi odată, pentru ca, dacă vreo bombă exploda, să moară numai doi. Se estimează că rata de supravieţuire în asemenea unităţi era extrem de scăzută: numai unul din zece deţinuţi a supravieţuit până la sfârşitul războiului. Un asemenea supravieţuitor îşi amintea că îşi aducea camarazii înapoi în lagăr, seara, în găleţi, după ce corpurile le fuseseră sfârtecate de explozie.

Zaza n-avea să afle ce se întâmplase cu René decât după ce propriul ei calvar a luat sfârşit. Dar s-a agăţat de speranţa că el va supravieţui şi că după război îşi vor putea relua viaţa împreună. A fost deportată în Germania la câteva săptămâni după el, pe 14 iunie 1944.

Trenul de la Ravensbrück le-a dus pe deţinute până la un *Kommando* în Leipzig. În ianuarie 2017 am invitat-o pe Sophie, fiica mea de douăzeci de ani, să vină cu mine în Germania, pe urmele lui Hélène şi ale Zazei.

Înainte de această călătorie petrecusem doar opt zile cu totul în Germania. Nu fusesem niciodată la Berlin. Nu vorbeam germana. Dar eu şi Sophie suntem amândouă naturalizate în această ţară – avem paşapoarte nemţeşti. Unul dintre bunicii mei, străbunicul ei, a fost un evreu german care a fugit peste graniţă în 1934 şi pe care Hitler l-a lipsit de cetăţenie. În virtutea acestei istorii am putut să ne reclamăm identitatea germană şi să devenim cetăţeni ai Europei.

Ne-am început călătoria la Leipzig. La micul muzeu al Memorialului Muncii Forţate din Perioada Nazistă am cunoscut-o pe arhivara Anne Friebel. Liniştită, prietenoasă şi curioasă, ea s-a oferit să caute în arhive pentru mine. I-am scris numele întreg şi data de naştere ale lui Hélène şi i-am spus că e posibil să apară şi sub pseudonimul Christine. I-am dat de asemenea numele adevărate ale celorlalte două femei despre care ştiam că făcuseră parte din grup, Zaza şi Lon. A doua zi, Anne Friebel mi-a trimis pe e-mail două documente.

Unul era lista transportului organizat după selecţia de la Ravensbrück din 21 iulie 1944, cel mai mare transport de forţă de muncă trimis spre Leipzig, cuprinzând peste două mii de femei originare din Franţa, Polonia, Uniunea Sovietică, Grecia, Olanda, Ungaria şi alte ţări.

Pe a treia pagină scanată am găsit-o pe Hélène, trecută drept „Jeannine Podliasky“. Numărul ei de lagăr de la Leipzig era 4 063. Se consemna că este ingineră şi necăsătorită. Al doilea document era o listă a tuturor deţinuţilor din lagărul HASAG de la Leipzig din data de 22 august 1944. Acolo Hélène apare sub numele de „Christine

Podliasky“, cu vechiul ei număr de la Ravensbrück şi cel nou de la Leipzig. Chiar dedesubtul ei pe listă se află Zaza (trecută eronat drept „Susanne Mandet“) şi ceva mai sus, Lon (numită „Magdalena“). Lista nu era alfabetică; numele deţinutelor nu conta niciodată. Era organizată după numerele de la Ravensbrück, iar aceste numere reflectau numai cine stătuse lângă ele când fuseseră atribuite. Nu departe de Zaza şi Hélène se afla pe listă şi o „Jose“, şi m-am întrebat dacă nu era Josée a lor; şi mai sus era numele lui Guigui.

Vederea acestor nume pe lista întocmită de nazişti a avut asupra mea un efect copleşitor. Iată deci cum funcţiona birocraţia formală a unor crime de neconceput. Mi-am închipuit sosirea femeilor în lagărul HASAG de la Leipzig după ce fuseseră aduse cu trenul de la Ravensbrück: învălmăşeala în timp ce se aşezau la coadă, teama şi nesiguranţa în timpul cât aşteptau să fie înregistrate, târşâitul picioarelor pe măsură ce coada înainta.

Fabrica de muniţii HASAG din suburbia Schönefeld a Leipzigului era un complex de clădiri mari din cărămidă roşie înconjurat cu garduri electrice, sârmă ghimpată şi turnuri de pază. *Kommando*-ul, un lagăr subordonat Buchenwaldului, folosea 5 067 de lucrătoare din rândul deţinutelor pentru a fabrica muniţie şi Panzerfaust, un aruncător de proiectile antitanc similar cu o bazooka. HASAG (Hugo Schneider Aktiengesellschaft) era cel mai mare producător de armament din Germania, cu fabrici în Polonia şi Germania alimentate cu forţă de muncă din lagărele locale. Din 1936 şi până la sfârşitul războiului, director general al întregului complex HASAG a fost Paul Budin. Spre deosebire de nazişti precum Himmler, care considera că rolul femeii trebuie să rămână *Kinder, Kirche, Küche* („copii, biserică, bucătărie“), Budin aborda munca femeilor în spirit modern, fiind primul industriaş din Polonia ocupată care le-a permis să acţioneze utilaje. A primit recunoaştere specială din partea lui Hitler pentru „fabricile lui model“. Pe deasupra, SS cerea mai puţini bani pentru femei decât pentru bărbaţi, iar mortalitatea printre ele era mai redusă.

La începutul războiului, directorii de la HASAG ceruseră comandantului de la Buchenwald să amelioreze condiţiile de viaţă ale muncitorilor. Din cauza mediului brutal de lucru şi a schimburilor de douăsprezece ore, fabrica pierdea prea repede prea mulţi lucrători. Speranţa medie de viaţă a unui deţinut de sex masculin într-o fabrică HASAG era de trei luni şi jumătate.[12] Majoritatea femeilor sosite în iulie 1944 aveau să petreacă aici nouă luni.

Când au ajuns în lagărul HASAG, Zaza şi celelalte femei au fost adunate pe platoul larg pentru apeluri, iar gardiencele, *Aufseherinnen*, le-au ordonat să se alinieze câte cinci după număr. Comandantul lagărului, SS-*Obersturmführer* Wolfgang Plaul, un bărbat înalt şi slab în uniformă impecabilă, stătea şi se uita, lovindu-şi nerăbdător cu

biciuşca cizmele negre, strălucitoare. Venise aici de la Buchenwald, unde se remarcase în rolul călăului la execuţiile prin spânzurare şi pentru că-i plăcea să-i pună pe evrei să cânte cântece antisemite în timp ce munceau. Ulterior, mai aproape de sfârşitul războiului, se pare că s-ar fi îmblânzit, devenind „mai drăguţ“ cu deţinutele. Când sfârşitul a devenit iminent, a primit ordin de la comandantul Buchenwaldului, Hermann Pister, să-şi mai tempereze atitudinea.[13]

Alături de Plaul stătea o tânără foarte frumoasă, cu ochi albaştri ca de gheaţă şi cu o cunună de cosiţe împletite. Era Joanna Szumańska, *Lagerälteste*, deţinuta care conducea administraţia internă a lagărului.

Plaul a rostit un scurt discurs „de bun-venit“, care a fost tradus în franceză, polonă şi rusă de câteva deţinute poliglote. Femeilor li s-a spus că aici mottoul e „Cine nu munceşte nu mănâncă“. Aveau să fie tratate bine sau rău în funcţie de cum se purtau. Prima regulă era supunerea necondiţionată.

— Sunteţi nişte criminali! a ţipat o tânără, întrerupându-i discursul.

Sleită de puteri şi adusă în pragul nebuniei după ce-şi văzuse mama dusă la execuţie la Ravensbrück, acum răbufnise. Toată lumea a rămas şocată de izbucnirea aceasta de furie. O gardiancă a plesnit-o peste faţă, dar fata a plesnit-o şi ea.

Gardienii s-au repezit asupra ei. Au bătut-o, au lovit-o cu picioarele, inclusiv comandantul Plaul, care a şfichiuit-o cu biciuşca. Corpul ei flasc a fost cărat în birourile lagărului de doi membri SS. Când a reapărut după zece zile, era un zombie – abia mai răsufla. Fusese închisă într-o cutie neagră în care nu putea nici măcar să se ridice în şezut, aproape fără aer, fără lumină, fără mâncare. Femeile au adunat cu grijă ce putea fiecare ca s-o readucă la viaţă.[14]

În ciuda acestei întâmplări cumplite, deţinutele au fost uşurate să vadă că aici condiţiile erau considerabil mai bune decât la Ravensbrück. Bucuria lor cea mai mare au fost camerele de baie din barăci, care aveau o chiuvetă lungă de inox cu douăzeci de robinete şi cu apă curentă. La Ravensbrück existase un singur robinet prăpădit cu apă murdară la fiecare o mie de femei. Aici, cu toate că nu aveau săpun, puteau să se spele cu adevărat pentru prima dată după luni de zile.

Ziua începu la ora patru dimineaţa cu strigăte de *„Aufstehen, schnell!“* şi cu o fugă dată la baie. Femeile se repeziră înnebunite să ajungă la toaletă – era singura lor şansă pe timpul zilei. Se grăbiră să-şi caute încălţările şi hainele. Guigui nu-şi putu găsi sabotul stâng şi intră în panică. Ca de obicei, prietena ei Mena îl căută şi-l descoperi în cealaltă parte a barăcii.

Mena crescuse într-o familie bretonă, dar, la douăzeci şi doi de ani, se simţea o adevărată pariziancă. Era o fată de origine modestă care visa să devină artist plastic. Avea o fire zglobie, jucăuşă, îi plăcea să

fie îndrăgostită, avea talent de povestitoare şi râdea uşor. Recunoştea că nu se alăturase Rezistenţei ca să salveze lumea, ci „din dragoste pentru un băiat“, după cum spunea ea dând din umeri.

Hélène îşi înfăşură pe cap un turban făcut din zdrenţe şi se uită să vadă ce face Zaza, care rămăsese întinsă în patul unde dormeau împreună. Avusese febră toată noaptea, şi Hélène îşi făcea griji. Îi dădu un mic ghiont.

— Scuze. Abia mă mişc în dimineaţa asta, zise Zaza, străduindu-se să se ridice.

Ardea de febră.

— Ar trebui să te duci la *Revier*, spuse Hélène.

Revier era prescurtarea de la *Krankenrevier*, termenul militar german pentru „infirmerie“[6]. Dar deţinutele venite din Franţa refuzau să utilizeze cuvântul întreg, pentru că în *Revier* nu dădeau nici un fel de medicamente. În majoritatea lagărelor, aici veneau deţinuţii să moară. Dar la Leipzig o deţinută bolnavă putea măcar să se odihnească, lucrul de care adesea avea de fapt cea mai mare nevoie.

6. Literal, „spaţiu pentru bolnavi“; *Revier* înseamnă doar „teritoriu, suprafaţă“. (N.tr.)

— N-am nimic, insistă Zaza. Pot să muncesc.

Hélène o privi lung. Ştiau amândouă că orice persoană în minus în echipă ar fi însemnat probleme majore. Oricum se chinuiau să îndeplinească norma zilnică. În douăsprezece ore, echipa lor de şapte persoane trebuia să încarce cincizeci de tone de proiectile de fier – şapte tone fiecare. Jacky nu reuşea să-şi facă norma din cauza sănătăţii precare. La douăzeci şi şapte de ani era deja văduvă de război şi înăsprită de viaţă. Suferea de difterie. Astăzi, pentru că există vaccin şi o antitoxină, difteria nu mai reprezintă un pericol, dar în anii 1940 era adesea o boală mortală. Armata germană invadatoare o adusese cu ea, şi „îngerul care sugrumă“[7] se transformase într-o pandemie europeană. În lagăre făcea ravagii. În gâtul bolnavului apărea o peliculă groasă, cenuşie, care-l făcea să se sufoce.

7. Denumire metaforică dată difteriei, care pe vremuri făcea victime mai ales printre copii. (N.tr.)

Jacky încerca să ţină pasul cu celelalte, dar uneori trebuia să se oprească să-şi tragă sufletul. Nu voia decât să se întoarcă în iubitul ei Paris, în cafeneaua din cartier, să fumeze o ţigară şi să bea un pahar de vin. „Sau atât cât să se-mbete un marinar şi curva lui“, adăuga ea cu vocea ei groasă, răguşită.

Femeile nu ştiau că ceea ce o împiedica să respire liber e difterie, dar se străduiau s-o acopere. Stătuse prea des şi prea mult timp la *Revier*. Fuseseră avertizate să n-o mai lase să se ducă acolo. Dacă Plaul afla că e „slabă de inimă“, avea să fie selectată pentru unul dintre infamele transporturi către lagăre unde deţinuţii erau gazaţi imediat

după sosire.

Aveau aşadar nevoie de fiecare membră a echipei, dar, dacă Zaza era într-o stare atât de rea, dacă oricum n-ar fi putut să muncească, atunci era mai bine să se odihnească la *Revier*. Aveau să suporte ele consecinţele – cu toate că, aşa cum Hélène ştia prea bine, acestea puteau fi fatale.

— Serios, azi mă simt mai în putere, insistă Zaza.

Hélène dădu aprobator din cap, dar ştia că Zaza minte. Simţi împunsătura remuşcării. Femeile de la baie îi făcură Zazei loc să se spele pe faţă şi să-şi vină în fire.

Se aliniară apoi pentru „cafeaua“ care fu adusă în baracă de două deţinute sovietice, un lichid negru şi puturos care n-avea nimic în comun cu cafeaua şi a cărui singură calitate era căldura. Economisiseră de cu seară câte o bucată de pâine şi o împărţiră acum cu grijă în fărâme, pentru ca fiecare să primească o porţie egală.

Se grăbiră apoi să se alinieze afară pentru apel, în rânduri de câte cinci. Hélène o ajută pe Zaza să meargă şi să se ţină dreaptă, pentru ca nici comandantul, nici gardienii să nu observe nimic. Administratorii lagărului aveau şi ei o normă sinistră de îndeplinit – trebuiau să „plivească“ turma. Două *Aufseherinnen* se uitară cum *blockova* face apelul. Urmară numărarea şi renumărarea. Una dintre supraveghetoare ţinea în lesă un dulău ameninţător, care clănţănea din dinţi şi se repezea la picioarele femeilor. Gardianca râdea când animalul reuşea să înhaţe vreo gleznă sau vreo talpă, făcând să curgă sânge, înainte să-l tragă înapoi. Hélène avea numărul 4 063, Zaza 4 062, Josée 4 065, iar Lon 4 059, ceea ce însemna că stăteau aproape una de alta în timpul apelurilor nesfârşite.

Blockova fiecărei secţiuni dădea raportul: numărul celor prezente, numărul celor aflate la infirmerie, numărul celor decedate. Supraveghetoarele numărau din nou şi, dacă ieşeau la socoteală, se semna registrul şi deţinutele plecau încolonate către fabrica din apropiere.

Echipa lui Hélène se ocupa de forjarea şi călirea proiectilelor pentru Panzerfaust în cuptoarele electrice. După ce stăteau un timp în cuptor, proiectilele trebuiau încărcate în vagoane şi transportate la baia acidă. Grupul lui Hélène primise această sarcină fiindcă era cel mai greu de îndeplinit, iar ele erau cele mai tinere şi mai puternice. Fiecare femeie trebuia să încarce cuptoarele şi apoi, după încheierea procesului de încălzire, să le descarce: şapte tone de metal în douăsprezece ore. Lucrau fără pauză. Proiectilele trebuiau să rămână în cuptor timp de trei ore la temperatura de şase sute de grade. Abia când toate furnalele erau încărcate şi duduiau, femeile aveau câteva clipe de odihnă.

Era o muncă periculoasă. Dacă le încărcau prea repede, vagoanele

se puteau răsturna. Asemenea accidente se soldau cel mai adesea cu picioare zdrobite. În alte părţi ale fabricii, femeile făceau explozive extrem de toxice cu care se umpleau apoi proiectilele. Nici una nu purta echipament de protecţie. Cel puţin cinci mii de deţinuţi au murit în fabrica HASAG.

În ziua aceea, Zaza aproape terminase de încărcat un vagon cu proiectile fierbinţi din cuptor, când, simţindu-se ameţită, se apucă de marginea lui ca să nu-şi piardă echilibrul. Vagonul instabil se înclină îndeajuns pentru ca vreo câteva proiectile încinse să se rostogolească spre margine, zdrobindu-i Zazei degetele. Guigui şi celelalte încercară imediat să dea la o parte proiectilele vinovate. În aer se răspândi miros de carne arsă.

— Ah, ce stupidă sunt! repeta întruna Zaza, în timp ce lacrimile i se scurgeau pe obraji. Sunt o mare proastă. Îmi pare rău.

Hélène ştia că ar fi trebuit să insiste mai mult ca prietena ei să nu vină la muncă: era prea bolnavă ca să lucreze bine, şi de aceea se şi produsese accidentul. Luă cârpa pe care şi-o legase pe cap ca să-i învelească degetele mutilate. Fritz Stupitz, maistrul neamţ responsabil de secţia lor, îi dădu Zazei voie să plece la *Revier*. Hélène îi mulţumi în şoaptă şi i se adresă Zazei:

— Vin să te văd când terminăm.

Tot restul schimbului, Hélène făcu înfrigurată calcule ale numărului de vagoane şi de tone. Le pistonă pe celelalte, detestându-se că e silită să facă aşa ceva, dar erau deja în urmă şi ea pur şi simplu nu ştia cum aveau să mai recupereze la timp întârzierea. Unii maiştri luau normele foarte în serios şi împărţeau pedepse pentru neîndeplinirea lor, uneori reducând porţiile şi aşa insuficiente de mâncare ale femeilor, alteori răzându-le în cap sau bătându-le. Iar câteodată se întâmpla şi ce era mai rău: întregul grup era selectat pentru transport.

La scurtă vreme după ce ajunseseră la Leipzig, femeile aflaseră despre primejdia care plutea permanent în aer: selecţiile comandantului Plaul. Oricine nu-şi îndeplinea norma putea fi selectat şi trimis într-unul dintre lagărele unde, se zvonea, deţinuţii erau executaţi imediat după sosire. Primii selectaţi fuseseră copiii şi femeile însărcinate. Plaul spusese că aceste categorii urmau să primească porţii suplimentare şi norme reduse şi, timp de câteva săptămâni, aşa păruseră să stea lucrurile. Comandantul voia să înregistreze toţi copiii sub şaisprezece ani. Dar apoi aceştia primiseră haine vechi, uzate, şi li se spusese că aveau să fie trimişi într-un alt lagăr. Documentele naziştilor dovedesc că 75 de persoane – copii orfani, femei bolnave şi însărcinate (la fiecare s-a notat cu scrupulozitate în câte luni) – au fost trimise de la Leipzig la Auschwitz şi majoritatea au fost ucise în camerele de gazare în ziua sosirii, pe 29 august 1944.[15] Simone Jean, o franţuzoaică, avea să fie singurul supravieţuitor al acestui transport.

Unele adolescente fuseseră suficient de abile ca să se declare mai în vârstă, aşa că supravieţuiseră acestei prime selecţii. Câteva femei au reuşit să-şi ascundă sarcina până la un moment dat, dar, când burta le-a devenit vizibilă, au fost imediat expediate din lagăr. O dată la câteva săptămâni cele slabe şi bolnave erau încărcate în transporturi speciale – procesul de selecţie părea să fie legat de productivitate. Dacă o femeie arăta epuizată sau prea palidă, comandantul Plaul o selecta cu siguranţă. Localnicii care lucrau la fabrică întreţineau o piaţă neagră prosperă a rujurilor, care costau cât porţia de pâine pe trei-patru zile a unei deţinute. Dar, dacă vreuna se machia prea tare, risca să fie prinsă. Odată Plaul a tras-o pe o femeie deoparte, pentru selecţie, cu vorbele: „Vino-ncoace, târfă!“ Iar o alta, care a fost surprinsă machiindu-se, a fost împuşcată pe loc.[16]

La sfârşitul schimbului, maistrul responsabil de secţia lor verifica dacă-şi îndepliniseră norma. În ziua în care Zaza se accidentase, Hélène ştia că nu reuşiseră s-o îndeplinească. Dar atunci se petrecu ceva ciudat. Fritz, maistrul, se uită la ea şi spuse simplu:

— V-aţi făcut norma. Aliniaţi-vă!

Şi în clipa aceea înăuntrul ei izbucni flacăra unei speranţe: iată un om bun, un om care nu-şi pierduse umanitatea. Care poate avea s-o ajute să scape.

În seara aceea, Hélène negocie cu *blockova* de serviciu să se strecoare afară din baracă şi să-i facă o vizită Zazei. Din fericire, se ştia că *blockova* e amatoare de dulciuri. Câteva femei din baracă donară din zahărul pe care-l economisiseră cu mare greutate, ca s-o mituiască.

La *Revier*, Hélène o găsi pe Zaza înconjurată de deţinute poloneze. Vorbeau toate în franceză şi discutau despre Proust. Zaza văzu uluirea de pe faţa lui Hélène.

— Se pare că semăn cu o fată pe care toate au iubit-o foarte mult, spuse ea, explicând brusca popularitate de care părea să se bucure.

— Da, da, biata Janka, spuse una dintre poloneze.

— A murit la Majdanek, adăugă alta, mângâind buclele Zazei. Tu ai aceiaşi ochi albaştri ca ea, aceiaşi cârlionţi blonzi…

Zaza rămase câteva zile la *Revier* răsfăţată de deţinutele poloneze, care ocupau cele mai multe poziţii de putere din lagăr. Deşi erau şi ele brutalizate de SS, aveau acces la mâncare mai bună şi la câteva mici extravaganţe, precum săpun şi haine mai groase. Ştiau că Zaza nu e Janka, dar le făcea plăcere să aibă grijă de cineva care semăna cu ea. Zaza primi mâncare în plus şi chiar şi o pereche grozavă de papuci de pâslă care i se potriveau în saboţii de lemn. Papucii aceştia aveau să-i prindă tare bine mai târziu, după evadare. Veselă şi optimistă ca întotdeauna, Zaza îi mărturisi mai târziu lui Hélène:

— A fost tot răul spre bine: dacă nu mi-aş fi zdrobit degetele, tu n-ai

fi vorbit niciodată cu Stupitz, iar eu n-aş fi primit papucii de pâslă.

În timpul ultimului an, cumplit, de război, toţi bărbaţii apţi fizic din Germania erau trimişi pe front, iar supraveghetori în fabrici erau angajaţi civili care nu fuseseră luaţi în armată. Oamenii aceştia erau mai bătrâni, mai puţin influenţaţi de propaganda nazistă şi îndureraţi de pierderea fiilor şi a altor membri ai familiei. Războiul nu mergea bine, şi poate că nemţii de rând se gândeau la viitorul lor de după aceea. În orice caz, există mai multe relatări despre supraveghetori civili germani de la HASAG care s-au purtat „cumsecade“ cu deţinuţii.

Supravieţuitoarea Felicja Karay relatează mai multe asemenea cazuri. O deţinută evreică îşi amintea că un civil ascunsese pentru ea în closet un ziar care scria despre întemeierea unui stat evreu în Palestina. În ciuda loialităţii faţă de führer, un maistru în vârstă pe nume Wilhelm le aducea de acasă „fetelor lui“ o oală cu mâncare în fiecare zi. Apoi, într-o zi din primăvara lui 1944, femeile au venit la fabrică şi l-au găsit spânzurat. Le mai lăsase o oală de mâncare, de data asta cu un bilet în care spunea că nu poate să îndure ruşinea înfrângerii, a faptului că naziştii se înşelaseră, şi că spera ca ele să nu-l uite „pe bătrânul Wilhelm care v-a iubit ca pe nişte fiice“[17].

Un maistru polonez de la fabrică se îndrăgostise de Mena şi ascundea mereu mici cadouri pe lângă utilajul la care lucra ea. O dată i-a lăsat un pieptene foarte frumos, decorat cu resturi metalice şi sârme găsite prin fabrică. Altă dată i-a adus un cartof, pe care ea l-a copt cu răbdare între proiectilele încinse care ieşeau din cuptor.[18]

Fabrica de la Leipzig funcţiona zi şi noapte, fără oprire. Femeile munceau în schimburi de câte douăsprezece ore timp de şase zile pe săptămână şi încă jumătate de zi duminica. Lucrau alternativ, ziua şi noaptea, câte o săptămână. Producţia nu se oprea niciodată, doar în timpul bombardamentelor Aliaţilor, când deţinutelor li se ordona să coboare în adăposturile din subsol. Înviorate de întreruperea muncii istovitoare, atunci zâmbeau şi râdeau în timp ce fugeau din secţii şi se îngrămădeau în adăpost. Lui Hélène îi plăceau mult bombardamentele, chiar dacă erau potenţial fatale, căci ele promiteau libertatea. Aliaţii erau pe cale să câştige războiul – şi curând naziştii aveau să fie învinşi.

În adăpost se aşezară pe jos, rezemate de peretele de piatră, în lumina unui singur bec. Majoritatea profitau de ocazie ca să doarmă. Josée se puse cu capul în poala Zazei. În tăcere se auzea bubuitul bombelor care explodau şi se simţea tremurul pământului zguduit.

Hélène stătea lângă Zaza, cu privirea fixă în lumina slabă a subsolului rece, uitându-se la cei care intrau ultimii. Printre ei se afla şi Fritz Stupitz. Se opri la intrare scrutând mulţimea de femei istovite, şi ea ştiu că o caută. După cum spunea Zaza, „Hélène avea o faţă pe care n-o puteai uita“. Când privirea lui o întâlni pe a ei, ea îi făcu

semn uşor din cap. Păşind grijuliu pe lângă femeile aşezate, el îşi croi drum şi veni să stea lângă ea.

Multă vreme nu-şi vorbiră. În cele din urmă, la îndemnul celorlalte, Josée începu să cânte o melodie de Schubert. Aerul era jilav de mirosul de pământ şi de trupuri, dar tuturor le plăcu melodia lentă care plutea prin subsolul întunecos. Hélène nu se uită la Fritz, dar îl simţea ascultând alături.

Dintr-odată, o explozie puternică acoperi vocea cristalină a lui Josée. Mai multe femei ţipară, apoi se lăsă liniştea. Hélène nici nu clipise. Răsuflă şi-i şopti lui Fritz:

— Pare să fi căzut în fabrică.

— Cred că ţintesc depoul.

— Da, încuviinţă. Şi eu aş face la fel.

— Deci te-ai gândit la asta?

Hélène se încruntă la auzul întrebării, dar apoi văzu că el zâmbeşte. Zâmbi şi ea.

— Te-ai gândit la cum ai învinge marea armată germană? continuă el.

Ea fu sigură că simţise în vocea lui o umbră de sarcasm.

— În fiecare zi, şopti ea apăsat. Tu n-ai face la fel? În locul meu?

El fu poate surprins că ea riscase să vorbească atât de deschis, dar probabil îi aprecie curajul. Din discuţie, Fritz îşi dădu seama că Hélène era mult mai educată decât el.

— Ingineră? nu-şi ascunse el surpriza.

— Înainte de război am fost studentă la Paris.

— Nu eşti…?

Fritz se opri brusc. Nemţilor care lucrau la fabrică li se spusese că toate deţinutele aduse acolo sunt fie infractoare, fie prostituate. Dar, auzind-o pe Hélène cum vorbeşte despre studiile ei, îşi dădu seama că fusese arestată din alte motive.

El avea păr cărunt şi riduri adânci pe frunte, semn al grijilor vieţii. Era un bărbat frumos, se gândi Hélène, prea cumsecade pentru vremurile acelea. Chipul sensibil îi trăda gândurile. Nu era genul de supraveghetor care să savureze puterea pe care o căpătase asupra deţinutelor. Alţii ţipau la femei, le împingeau, simţeau o plăcere perversă în a le face soarta şi mai grea. Unii erau în stare să răstoarne vagoane încărcate doar ca să le vadă încărcând din nou tonele de oţel fierbinte. Hélène era recunoscătoare că îl aveau adesea pe Fritz supraveghetor în timpul schimburilor de zi. Apoi îşi dăduse seama că el alesese anume grupul lor. Ştia că alte femei, alte echipe aveau de-a face cu bărbaţi mult mai dificili, uneori în moduri înspăimântătoare.

Fritz era amabil şi respectuos. Iar Hélène îl remarcase deja pentru asta. Activitatea în Rezistenţă, când căuta oameni cu care să-şi completeze echipa, o învăţase să-i citească uşor pe alţii. Dar bunătatea

pe care le-o arătase în ziua accidentului Zazei – un gest care ar fi putut să-l coste – o făcuse curioasă şi îi dăduse chiar speranţă.

— Ce ai vrut să spui? îl provocă ea.

Ştia ce insinuase Fritz.

— Nimic. El scutură din cap şi-şi privi mâinile. Pur şi simplu asta ni s-a spus despre voi. Despre voi toate. Că de asta sunteţi aici.

— Suntem soldaţi, prizoniere de război, răspunse Hélène cu mândrie. Suntem aici pentru că am luptat împotriva ocupanţilor fascişti ai ţării noastre.

— Nu mi-a plăcut războiul ăsta de la bun început, îi şopti Fritz. Nu-mi place omul ăla. Hélène ştiu că se referă la Hitler. Nu e războiul meu.

Se priviră unul pe altul o clipă lungă, în semn de recunoaştere. Apoi, dintr-odată, sirenele anunţară sfârşitul bombardamentului şi veni ordin să se întoarcă la muncă.

Hélène aştepta acum cu nerăbdare bombardamentele, când se putea reîntâlni cu Fritz să-şi continue discuţia. Află că fusese şef şi activist de sindicat. Era căsătorit şi îşi pierduse singurul fiu pe frontul de est. Se întrebă dacă nu cumva una dintre uniformele acelea pătate de sânge şi găurite de gloanţe pe care le desfăcuse cu atâta grijă la Ravensbrück fusese a lui. Soţia lui Fritz nu mai stătea în Leipzig; din cauza bombardamentelor constante, oraşul devenise prea periculos. Iar de la moartea fiului, femeia era cu nervii la pământ. O trimisese să locuiască în satul lui natal, cu părinţii. Nu-i mai putuse suporta suferinţa, recunoscu el şi adăugă:

— N-am ştiut ce altceva să fac pentru ea.

Hélène îşi aminti cum o auzise odată pe mama ei consolând o văduvă de război. Spusese ceva de genul: „Timpul vindecă“.

— Cred că e nevoie de timp, zise ea.

Nu se pricepea să-i consoleze pe alţii, nici măcar când şi-ar fi dorit.

— Pot să-ţi arăt ceva? o întrebă Fritz.

Scoase, în întunericul din subsol, o fotografie a băiatului. Durerea lui era palpabilă şi tristeţea aceasta făcea ca foaia subţiratică de carton să pară grea ca unul din proiectilele care le treceau prin mână. Hélène îşi dădu seama într-un mod visceral că mulţi germani erau la fel de dezgustaţi de acest război ca şi deţinuţii.

Ea îi povesti despre familia şi surorile ei. Vorbiră despre muzica şi mâncarea preferată. Lui Fritz îi plăcea să citească şi discutară despre autorii lor preferaţi. Unul dintre ei era Rilke – „un poet ciudat“, spuse el, care-l ajutase mult după pierderea fiului. Şi îi recită un fragment dintr-o poezie.

Vorbiră despre ce şi-ar fi dorit să facă după terminarea războiului. El avea să se întoarcă la gospodăria lui de la ţară. Şi, dacă nu era prea târziu pentru soţia lui, i-ar fi plăcut să mai aibă copii.

— Poate îmi doresc prea mult, spuse el încet.

— Eu aş vrea să mă întorc la facultate. Să studiez iar matematica.

— Şi copii? o întrebă el.

— Nu ştiu, scutură ea din cap. Mi-e greu să-mi imaginez că aş aduce un copil pe lumea asta de azi.

Pentru că Hélène avea cunoştinţe de inginerie, Fritz o puse responsabilă de termostatele a şase cuptoare din fabrică. Ştia că asta avea să-i dea posibilitatea de a sabota fabricarea armelor, ceea ce Hélène şi făcu. Dereglă termostatele în aşa fel încât să arate o temperatură ridicată chiar când ea oprea de fapt cuptoarele în mijlocul procesului, apoi creştea din nou temperatura la sfârşit, pentru ca tuburile şi proiectilele care ieşeau din forjă să fie fierbinţi şi nimeni să nu suspecteze nimic. Proiectilele fabricate astfel se sfărâmau fie în baia acidă, fie la prima folosire, ucigându-l pe soldatul care apăsa pe trăgaci.

Rapoartele despre focoasele defecte care explodau defectuos rănindu-i pe soldaţii germani ajunseră în scurtă vreme la înaltul comandament al armatei. La fabrică fu trimis un grup de demnitari, să inspecteze utilajele. Erau conduşi de un inginer neamţ foarte speriat, maistrul principal al fabricii, un idiot pe care Hélène îl evita pe cât putea. Ajunseră şi la postul de control unde Hélène supraveghea termostatele. De aici se vedeau femeile care lucrau în mai multe secţii ale fabricii. Multe aveau capul înfăşurat în cârpe şi mânecile suflecate, erau murdare şi asudate. Nici una nu ridică ochii spre inspectori, cu toate că erau toate perfect conştiente că sunt privite. Vacarmul utilajelor era asurzitor.

— Problema nu sunt echipamentele noastre, strigă maistrul încercând să acopere tărăboiul, ci calitatea materiei prime pe care o primim.

— Nu mă lua pe mine cu de-astea! se stropşi la el unul dintre vizitatori. Nu vreau să aud scuze.

Hélène spera că n-aveau să se uite prea atent la ce se petrecea dedesubt. Zaza şi Jacky scoteau din cuptor o încărcătură de grenade, stivuindu-le în vagon ca să le trimită la baia acidă. Proiectilele nu erau atât de încinse pe cât ar fi trebuit. De la accidentul Zazei, Hélène încercase să aibă grijă ca încărcăturile ei să nu fie prea fierbinţi, pentru că Zaza lucra practic cu un singur braţ. Azi nu fusese pregătită de o asemenea inspecţie inopinată.

Curând, un alt cuptor avea să fie gata de descărcare. Hélène ridică temperatura, pentru ca proiectilele să arate roşii când se deschidea uşa cuptorului. Nu voia să atragă atenţia asupra propriei echipe. Îl văzu ceva mai încolo pe Fritz privind-o speriat. Ar fi vrut ca el să-şi poată ascunde mai bine emoţiile.

— Tu ce faci aici? ţipă la ea superiorul venit în inspecţie. Se

aplecase aproape ca să fie auzit, iar ea tresări simţindu-l.

— Supraveghez cuptoarele, ţipă şi ea drept răspuns.

— De ce te ocupi de cuptoare?

— Sunt ingineră.

El izbucni în râs.

— Zice că e ingineră, repetă el către ceilalţi din grup şi toţi râseră linguşitor.

— Dacă eşti ingineră, explică-ne ce faci aici, se aplecă el din nou aproape, de parcă ar fi vorbit cu un copil mic.

— Habar n-am, spuse ea, dând din umeri. Fac pur şi simplu ceea ce mi se spune. Trebuie să am grijă ca acul să arate spre acest număr.

El o bătu încurajator pe umăr.

— Bravo! Trebuie să munceşti din greu pentru patrie şi te vei salva.

Uneori era atât de uşor să profite de părerea proastă a bărbaţilor despre femei, se gândi Hélène. Nici măcar nu le trecea prin cap că fabrica putea fi sabotată. Femeile acestea proaste şi lihnite de foame n-aveau cum să fie în stare de aşa ceva. Fu un moment de fericire: era încă în stare să se împotrivească. Actele acestea de sabotaj le făceau pe toate să se simtă încă utile şi vii.

A doua zi, Fritz aduse grupului ei nişte cartofi, pe care îi puseră la copt în proiectilele incandescente ieşite din cuptoare. Fu un adevărat festin. În mod normal aveau o singură masă pe zi, şi aceea o zeamă lungă. Era felul ascuns al lui Fritz de a o felicita pe Hélène pentru că nu se dăduse de gol.

Până la urmă, ea îl rugă s-o ajute să fugă. Ceea ce fusese nespus, dar subînţeles între ei fu dat pe faţă. În subsolul întunecos discutară despre ce ar fi putut să facă. El o ţinea la curent cu ştiri de pe front. Îi spuse că în scurtă vreme avea de gând să-şi abandoneze postul de la fabrică. Voia să se întoarcă în sat, la soţia lui. Nu-şi dorea să mai fie aici când totul avea să se prăbuşească.

— Cine ştie cum o să se poarte cu noi când marele lor führer o să cadă de pe piedestal.

Cu degetul, îi desenă în praful de pe jos o hartă. Îi arătă unde se afla Leipzig faţă de graniţa franceză, ca să ştie încotro s-o ia dacă fuge. Apoi, înainte ca altcineva să fi apucat s-o vadă, o măturară amândoi cu palma.

Hélène mi-a spus că nu existase nimic între ea şi Fritz, nimic „de genul ăla“. Şi a continuat:

— Nu puteam simţi aşa ceva la vremea aceea. Era imposibil. Dar i-am fost recunoscătoare. Era un om bun într-o poziţie nenorocită.[19]

Pe 4 august 1944, la Leipzig au sosit 1 200 de evreice poloneze. Fuseseră selectate pentru muncă forţată în loc să fie pur şi simplu ucise pentru că naziştii aveau nevoie disperată de lucrători. Nu era un grup omogen; unele veneau din ghetoul din Varşovia, altele, din

lagărul de la Majdanek, iar o altă categorie numeroasă fusese adunată din ştetluri de provincie. Ulterior, un grup mai mic a sosit de la Auschwitz, iar în decembrie i s-a alăturat un transport de evreice maghiare. Deţinutele evreice primeau cele mai proaste porţii, trăiau în cele mai proaste condiţii şi făceau muncile cele mai grele. Erau deja grupul cel mai traumatizat, după ce trecuseră prin pogromuri, fuseseră martore la asasinate în masă şi scăpaseră ca prin minune de camerele de gazare. Toate îi văzuseră probabil pe cei dragi lor murind şi cine ştie dacă socoteau un noroc faptul că mai sunt în viaţă.

Franţuzoaicele se apropiară de evreice, mai ales fiindcă unele ajunseseră la Leipzig împreună cu fiicele lor, fete între şase şi treisprezece ani. Invitară copilele în baraca lor şi le hrăniră din rezervele lor ascunse de mâncare, dându-le inclusiv puţină ciocolată. Se jucară cu ele şi le răsfăţară. Mamele erau mişcate de aceste dovezi de bunătate. Unele franţuzoaice, precum Josée, fuseseră arestate pentru că ascunseseră copii evrei. Altele se implicaseră în activitatea Rezistenţei ca să ajute familii evreieşti să fugă. Unele erau ele însele evreice şi reuşiseră să ascundă asta de nazişti. Între cele două grupuri s-au stabilit relaţii bune, cu toate că le era greu să comunice. Hélène, care vorbea engleză, germană, rusă şi polonă, pe lângă franceză, era adesea mijlocitoare şi transmitere de informaţii.

Comandantul Plaul se străduia să păstreze segregarea pe criterii naţionale, rasiale şi culturale din lagăr, dar uneori femeile reuşeau s-o sfideze. Organizau chiar mici acte de rezistenţă. Pe 11 noiembrie 1944, timp de câteva minute au oprit cu totul munca, ţinând un moment de reculegere în amintirea celor căzuţi în Marele Război[8]. Pe lângă Hélène, care defectase termostatele, alte secţii din fabrică au pus la cale alte forme de sabotaj. Nu lăsau grenadele suficient timp în baia acidă; trimiteau scrisori prin intermediul civililor locali; cântau *La Marseillaise* şi alte cântece militante. La HASAG Leipzig exista un sistem de norme. Dacă depăşeau norma, deţinutele primeau drept răsplată nişte cupoane care puteau fi preschimbate la cantină pe diferite obiecte – o conservă de sardine, pâine, ţigări, periuţe de dinţi sau piepteni. Franţuzoaicele au refuzat să participe la acest sistem de recompense, spunând că îndeplinesc doar minimumul necesar şi chiar mai puţin, când se poate.

8. Primul Război Mondial s-a încheiat pe 11 noiembrie 1918. (N.tr.)

Multe femei îşi aminteau cu mândrie de sărbătoarea pe care o organizaseră de ziua Sfintei Ecaterina, pe 25 noiembrie, când tradiţia cerea ca fetele nemăritate să poarte pălării fanteziste şi să danseze pe străzile satului. În anii dinainte de război, ziua Sfintei Ecaterina fusese sărbătorită tot mai rar, fiind preluată mai ales de lumea modei pariziene, unde pălărierii şi designerii de *haute couture* se foloseau de tradiţie ca să-şi dea măsura ingeniozităţii. În lagăr, unele deţinute care

fuseseră croitorese de lux la Paris înainte de război au luat frâiele în mâini. Vreme de mai multe săptămâni înainte de ziua cu pricina, franţuzoaicele s-au pregătit, în timpul liber, născocind pălării. Femeile căsătorite le-au ajutat pe cele necăsătorite, şi pălăriile pe care au reuşit să le creeze practic din nimic au fost uimitoare. Lon scria: „E incredibil de câtă inventivitate au dat dovadă tinerele franţuzoaice pentru a confecţiona, fără să fi avut practic nimic la dispoziţie – câteva paie dintr-o saltea, nişte cârpe şi un ceva de hârtie, o periuţă de dinţi sau o bucăţică de sârmă ori de lemn găsită din întâmplare, pe scurt, orice le căzuse în mână –, cele mai frumoase pălării, bonete şi coafuri complicate“[20]. Erau pălării de toate formele şi culorile, cu pene, flori de hârtie, panglici, zale de lanţ, cioburi de sticlă, păsări de hârtie. A fost un moment de glorie. Mena îşi amintea cu uimire de lucrurile extraordinare pe care fuseseră în stare să le încropească din tot felul de resturi şi cum acest act de solidaritate, între altele, o ajutase să reziste.[21]

Mena a purtat un turban romantic cu nişte struguri de hârtie pe o parte. Josée şi-a pus un pieptene spaniol înalt, împodobit cu dantelă neagră. Cineva venise cu o pălărie care conţinea o colivie cu o pasăre de hârtie. O altă femeie avea pe cap un Turn Eiffel de carton. Sărbătoarea a început în baraca franţuzoaicelor, dar s-a revărsat şi în altele. Femeile gătite cu pălării au cântat cântece şi au dansat farandola şerpuind printre bараci. Le-au vizitat pe ucrainence, pe rusoaice, pe poloneze, pe evreice şi chiar şi pe bolnavele din *Revier*. Toată lumea voia să vadă ce făcuseră franţuzoaicele. Chiar şi gardiencele şi şefele *blockova* au fost impresionate de creaţiile lor; au bătut toate din palme şi le-au dat voie să-şi ţină serbarea peste noapte. A doua zi femeile erau epuizate, dar n-a mai contat: îşi amintiseră că sunt încă vii, capabile şi de altceva decât truda zilnică.

Deţinutele politice profitau de diferitele sărbători naţionale şi etnice din lagăr ca să creeze şi să întărească legăturile dintre femei. Sărbătoreau împreună zilele de naştere ale copiilor dispăruţi. Franţuzoaicele au „adoptat“ fiecare câte o evreică orfană – o copilă de până în şaisprezece ani (unele abia dacă aveau nouă) care încerca să treacă drept adultă. Economiseau mâncare pentru ea şi-i făceau cadouri. Şi le-au ajutat pe evreice să ţină post de Iom Kipur.

Toată toamna lui 1944 fabrica de la Leipzig a fost bombardată de Aliaţi. În septembrie, staţia radio care transmitea în fiecare zi la prânz prin difuzoare victoriile glorioase ale Wehrmachtului a amuţit brusc. Femeile ştiau de ce: Germania pierdea războiul.

Ultimele două membre ale grupului au sosit cu un transport târziu, în septembrie. Nicole, pistruiată şi cu ochi verzi uimitori, împlinise douăzeci şi doi de ani cu o zi înainte să fie arestată de Gestapo. Datorită inteligenţei şi hotărârii ei fusese un agent excelent al

Rezistenţei şi ajunsese într-o poziţie de conducere neobişnuită pentru o femeie de vârsta sa la vremea aceea. Când fusese expediată cu ultimul transport de deportaţi din Paris către Germania, ca şi Jacky, Nicole auzea deja bombardamentele Aliaţilor la marginea oraşului. Parisul avea să fie eliberat după numai câteva zile. În lagăr, ea credea că se vor întoarce acasă de Crăciun şi le convinsese şi pe celelalte. Între timp însă, mâncarea devenea tot mai puţină, iar brutalitatea şi ritmul muncii lor, tot mai intense.

La sfârşitul lui noiembrie, câmpul care se vedea prin gardul de sârmă ghimpată de cealaltă parte a şoselei s-a acoperit cu un strat de zăpadă. Duminica, familiile germane din Leipzig se plimbau pe drum. Ţinând de mână copilaşi sau împingând cărucioare cu bebeluşi, se uitau la făpturile ciudate de dincolo de gard: femei înfometate, în uniforme zdrenţuite în dungi, ca nişte animale în cuşcă.

Vântul aducea cu el un val de frig îngheţat, iar pedepsele deveneau tot mai crude. Apelul zilnic părea fără sfârşit. Deţinutele se simţeau însă susţinute de o forţă interioară pentru că hotărâseră că vor fi acasă de Crăciun. Numărau săptămânile şi zilele ca şi cum ar fi fost vorba de o realitate, nu de o speranţă.

La mijlocul lui decembrie, zilele se scurtaseră şi se scurgeau mohorâte. Apelul se făcea pe întuneric. Luna aceasta a fost în 1944 teribil de rece, una dintre cele mai grele ierni europene înregistrate vreodată. Vântul nu se potolea. Pătrundea prin toate cusăturile hainelor ponosite, prin crăpăturile geamurilor şi ale scândurilor din care erau făcute barăcile. Deţinutele încercau să nu dea atenţie senzaţiei de îngheţ şi să doarmă, dar vântul glacial le sufla până în adâncul sufletului. Auziseră că trupele germane se regrupaseră şi reluaseră ofensiva; reintraseră în Alsacia şi în Ardeni. Era deja limpede că n-aveau să se întoarcă acasă de Crăciun.

Lise London, deţinută în aceeaşi baracă, scria că în acest moment multe femei s-au dat bătute şi s-au îndepărtat de celelalte. Era o atitudine sinucigaşă. Primul semn era de regulă când o femeie nu se mai spăla sau nu-şi mai spăla hainele. Deţinutele au înfiinţat o echipă de „asistente sociale“ care interveneau în asemenea cazuri. Îi aminteau femeii respective de copiii ei sau de alţi membri ai familiei care o aşteptau acasă. Îi spuneau că înţeleg că e prea obosită ca să-şi spele hainele, aşa că le puteau spăla ele. Uneori femeia amuţea şi refuza orice ajutor, aşa că ele o dezbrăcau cu forţa, îi spălau hainele şi o îmbăiau şi pe ea. Lise scrie că, după acest gest de solidaritate şi de grijă, aproape întotdeauna femeia îşi venea în fire.[22]

Când Lise şi grupul ei de „lucrătoare sociale“ au adus vorba despre posibilitatea unei serbări de Crăciun, celelalte s-au revoltat. Au ţipat la ele să tacă.

— Nu mai vrem să auzim de Crăciun!

— Să treacă odată fără să ne mai gândim la el!

— N-o să mai ieşim niciodată de aici!

— Cum să sărbătorim când fraţii, soţii şi taţii noştri mor în Ardeni?

Dar cele mai tinere din baracă, inclusiv cele nouă prietene, au fost de acord:

— O să sărbătorim, pentru că va fi ultimul Crăciun pe care-l mai petrecem aici, iar în primăvară vom fi libere.

În fiecare seară, după cele douăsprezece ore de muncă şi după apelurile lungi în timpul cărora îngheţau până la os, cu toate că le durea tot corpul, iar stomacul le ghiorăia de foame, deţinutele aşteptau ca gardiencele să se ducă la culcare în dormitoarele lor, apoi, în vârful picioarelor, se adunau în diferite părţi ale barăcii ca să repete. Un grup pregătea o piesă corală, altul, o schiţă teatrală, al treilea, un mic dans.

Se vorbea deja despre petrecerea de Crăciun şi despre pregătirile pentru ea. Baraca se animase în ciuda frigului, a foamei şi a stratului de ninsoare care le acoperea la fiecare apel. Lucrau la cadouri mărunte, făcute din tot felul de resturi pe care le putuseră salva. Voiau să ducă ceva înapoi familiei când aveau să iasă în sfârşit de aici. Lon legă o cărticică pentru fratele ei, *Comori de înţelepciune şi frumuseţe*. Mena cusu un ursuleţ de stofă pentru fetiţa Zinkăi. Din petice de pânză de sac rupte din saltelele lor subţiri, bucăţele de sfoară şi hârtie, Zinka şi Zaza meşteriră tabachere pentru soţii lor. Nicole şi Guigui scriseră poezii. Făcură centuri şi săculeţe sau cărticele de poezii pe care să şi le dăruiască una alteia de Crăciun.

6. Fotografie clandestină a unor deţinuţi în drum spre Dachau

În gerul năprasnic din ianuarie 1945, în lagăr sosi împleticindu-se un grup de femei aduse într-un marş al morţii de la Auschwitz[9]. În deruta şi haosul momentului, franţuzoaicele din baraca lui Hélène reuşiră să salveze câteva smulgându-le steaua galbenă din piept şi ascunzându-le în baraca lor. Fiecare dădu o bucăţică din propria porţie, oricum insuficientă, ca să le poată hrăni. Nou-sositele confirmară zvonurile despre camerele de gazare. Franţuzoaicele aflară de la ele despre evacuarea precipitată a lagărului de la Auschwitz şi despre cumplitul marş al morţii care urmase. Informaţiile acestea le ajutară să se pregătească sufleteşte pentru marşul morţii la care aveau să participe chiar ele după câteva luni.

9. Lagărul de la Auschwitz a fost evacuat în ianuarie 1945, sub spectrul ofensivei sovietice. Armata Roşie l-a eliberat pe 27 ianuarie. (N.tr.)

La începutul lui aprilie, în timp ce stăteau în adăpostul din subsol, alungaţi de un nou bombardament şi prefăcându-se că nu vorbesc între ei, Fritz îi şopti lui Hélène:

— Uite, ia!

Şi scoase de sub haină ceva învelit în pânză. Fără să se uite, Hélène strecură pachetul în buzunarul încăpător pe care şi-l cususe pe interiorul uniformei. Orice ar fi fost, părea greu şi important.

— N-am putut să obţin acte, spuse încet Fritz. Îi promisese că avea să încerce să-i facă rost de acte false. Hélène îi ceruse şi pentru Zaza. Dar amândoi ştiau că e mult prea complicat. Mi-a fost imposibil.

— O să ne descurcăm şi fără, răspunse ea.

Îl simţi întorcându-se spre ea şi-l auzi spunând:

— Plec mâine.

— La soţia ta? îl întrebă ea, cu un nod în gât.

Fritz îşi lua rămas-bun.

El dădu din cap şi, desenând o hartă pe pământ, îi arătă unde se află satul lui şi-i repetă denumirea. Apoi, ştergând contururile, îi şopti cu voce imperioasă:

— Trebuie să plecaţi de aici. Cât mai repede. Va fi din ce în ce mai rău.

Se uitară în sfârşit unul în ochii altuia. Ea dădu să-i spună ceva, dar nu se pricepea niciodată să-şi exprime sentimentele.

— După ce se va sfârşi totul, spuse el încet, cu glas gâtuit, te rog dă-mi de ştire că sunteţi bine.

— O să-ţi dau, promise ea.

Mai târziu, desfăcând legătura, Hélène descoperi că darul din urmă al lui Fritz era un cleşte de tăiat sârmă.

Pe măsură ce se apropia sfârşitul războiului, între ianuarie şi mai

1945, în timp ce armata germană ceda pe toate fronturile, SS şi-a folosit resursele tot mai precare pentru a goli lagărele înainte să fie eliberate de armatele care avansau. A ars arhivele ca să distrugă dovezile crimelor comise. Hitler a ordonat ca nici un deţinut să nu cadă viu în mâna duşmanilor; toţi trebuiau lichidaţi sau evacuaţi. Trupele SS au executat cât mai mulţi, lăsând drept mărturii crâncene mormane de cadavre, iar pe deţinuţii rămaşi i-au încolonat în marşuri ale morţii, la început, de regulă, către alte lagăre de exterminare de mai departe, din adâncul Germaniei, apoi, spre sfârşit, fără o destinaţie anume.

Dându-şi seama că înfrângerea e aproape, Himmler a încercat să negocieze o cale de scăpare. Începuse să ia ostatici de valoare – personaje importante, precum Geneviève de Gaulle, care rămăsese la Ravensbrück. Pentru o vreme, în februarie 1945, nepoata generalului de Gaulle a fost ţinută la izolare într-un buncăr-închisoare, sub ceea ce s-ar fi putut numi „pază de protecţie“. Himmler susţinea că forţa de muncă rămasă poate fi folosită pentru a reconstrui marea armată nazistă, dar probabil spera ca deţinuţii să-i fie de folos ca monedă de schimb sau ca gaj. În orice caz, e greu de înţeles de ce deţinuţii erau trimişi dintr-un lagăr într-altul. De ce să sileşti mii de oameni să mărşăluiască pe jos de la Auschwitz la Ravensbrück doar ca să-i ucizi la sosire?

Traseele diferitelor marşuri ale morţii au cuprins Germania asemenea spasmelor finale, agonice, ale morţii. După război dovezile au fost ordonate cu grijă, pe baza relatărilor celor care au supravieţuit, în încercarea de a crea pentru fiecare marş o hartă, cu o listă de localităţi traversate şi numărul de kilometri parcurşi în fiecare zi, şi de a stabili numărul celor morţi şi al celor rămaşi în viaţă în fiecare etapă. Pe marginea lor găsim însemnări ca acestea: „Ars de viu într-un grajd din Gardelegen“, „10 persoane executate pe câmp cu mitraliera“ sau „Se spune că în apropiere există o groapă comună“. Dintre cei 714 000 de deţinuţi care supravieţuiseră în lagăre până la începutul lui 1945, se estimează că 250 000 au murit în timpul evacuărilor forţate, dintre ianuarie şi mai, în zăpadă, în frig, în ploaie, fără mâncare, fără adăpost, fără haine sau încălţăminte potrivită.[23] După ani de prizonierat şi înfometare, suferinzi, oamenii aceştia au murit pur şi simplu de epuizare.[24] Dacă nu mai erau capabili să meargă sau cădeau, erau împuşcaţi.

Pe 10 şi 11 aprilie, fabrica HASAG din Leipzig a fost bombardată masiv de Aliaţi. Unii deţinuţi au murit, şi cadavrele lor au rămas sub dărâmături. În lagăr era haos, mâncare aproape că nu s-a mai împărţit. Femeile vedeau panica de care erau cuprinşi gardienii lor SS pe măsură ce Aliaţii avansau din toate părţile. Se zvonea că perimetrul întregului lagăr şi al teritoriului fabricii fusese minat. Ideea era să fie

aruncat în aer odată cu toate dovezile şi cadavrele rămase în el.

Administrativ vorbind, *Kommando*-ul de la Leipzig era, din iunie 1944, subordonat Buchenwaldului, aflat cam la 120 de kilometri spre sud-vest. Pe 11 aprilie 1945, deţinuţii de la Buchenwald s-au răsculat împotriva gardienilor SS înarmaţi din turnurile de pază şi la ora 15.15 s-au eliberat. Curând după aceea, doi soldaţi francezi din Divizia 14 Blindate americană, locotenentul Émmanuel Desard şi sergentul Paul Bodot, au intrat în incinta lagărului şi au raportat armatei americane poziţia lui exactă.

O parte dintre deţinuţii eliberaţi şi-au luat arme şi au ieşit pe poartă. Pe drum s-au întâlnit cu doi soldaţi americani evrei, Egon W. Fleck şi Edward A. Tenenbaum, care veneau într-un jeep militar. Aceştia scriau ulterior: „Am virat pe o şosea principală şi am văzut câteva mii de oameni în zdrenţe, care păreau lihniţi de foame, mărşăluind în formaţie spre est… Au râs şi ne-au făcut cu mâna“[25].

Vestea eliberării Buchenwaldului a ajuns şi la comandantul Plaul. Împreună cu alţi şefi SS, acesta s-a grăbit să facă să dispară orice dovadă a crimelor de război. Au încercat să ardă actele esenţiale, deşi o deţinută curajoasă, Odette Pilpoul, a reuşit să salveze o seamă de documente incriminatorii.

În noaptea de 13 aprilie, cele cinci mii de femei din lagăr au fost convocate pe platoul de apel. Era frig şi cădea o ploaie măruntă, îngheţată. În aer pluteau neliniştea şi deruta. Femeile îşi luaseră câte o legătură cu puţinele lucruri pe care le mai aveau. S-a distribuit în grabă mâncare: câteva felii de pâine, o lingură de margarină şi patru linguri de pastă râncedă de carne. Era mai mult decât raţia obişnuită, dar deţinutele nu ştiau că e ultima porţie pe care o primesc. Au primit de asemenea broşuri despre Panzerfaust pe care să le folosească drept hârtie igienică.[26] Cele nouă au încercat să stea laolaltă.

— Nu avem voie să ne despărţim, le-a spus Lon tovarăşelor ei.

La două noaptea, pe 14 aprilie 1945, deţinutele au ieşit pe poarta lagărului şi au pornit spre est, deşi destinaţia finală era neclară. După cum spunea Zaza, erau „ca nişte furnici cărora le fusese distrus pe neaşteptate muşuroiul“[27]. Cele cinci mii de femei au fost împărţite în grupuri de câte o mie şi apoi în secţiuni de câte o sută, aliniate câte cinci pe rând. S-au tot oprit şi au pornit din nou pe măsură ce se forma coloana. Uneori erau puse să meargă cu spatele, alteori, să alerge, iar din când în când să se oprească brusc. Pe măsură ce ochii li se obişnuiau cu întunericul, au văzut deasupra strălucind stelele. Au trecut pe lângă un indicator care indica Dresda.

În acea primă noapte sub stele, Zaza a avut un sentiment de uşurare. Reuşiseră să rămână împreună. Sfârşitul războiului era probabil aproape. Nemţii aveau să fie învinşi curând. Trebuiau să mai reziste doar puţin.

La început îşi simţiră muşchii înţepeniţi. Aşteptaseră multă vreme în frig până să pornească. Unele, ca Josée, lucraseră în schimbul de noapte. Silită să care roabe întregi de documente până la focul aprins în lagăr, nu dormise de aproape două zile. Treptat însă, coloana îşi găsi un ritm. Bătea un vânt mai blând şi aerul era înviorător.

Le era însă aproape imposibil să se uşureze, pentru că oricine ieşea din rând era împuşcat. Aşteptau momentul potrivit, când coloana se oprea, sperând ca gardienii să nu fie atenţi şi profitau de situaţie. Desfăceau repede cureaua cu care îşi legaseră pantalonii de muncă şi se lăsau pe vine, în timp ce prietenele lor ţineau de şase.

În zori, vântul se înteţi. Era frig, şi femeile mergeau cu nişte pături subţiri trase peste cap. Zaza nu vedea umbrele gardienilor care mânau şi îmbrânceau femeile, nu auzea ţipetele lor haine şi nici ţăcănitul mitralierei la oarecare distanţă. Mergea ca prin vis, îndemnând grupul să cânte în gura mare cântece vechi de pe vremea când mergea în excursii pe munte alături de René, soţul ei. Era fericită că reuşiseră să rămână toate nouă la un loc.[28]

Lângă ea păşea curajoasa Zinka, cele două prietene olandeze, Lon autoritara şi Guigui cea calmă, şi capricioasa Mena. În spate, Hélène mergea în rând cu frumoasa Josée, cu Jacky, care se chinuia să respire, şi cu Nicole, sosită împreună cu Jacky în septembrie. Nicole abia dacă mai putea merge; făcuse o pneumonie. Chiar şi aşa, prietenele ei o îndemnaseră să plece din *Revier*. Dacă tot lagărul era minat, oricine rămânea acolo ar fi fost ucis.

Secţiunea lor de o sută de deţinute era păzită de doi gardieni SS înarmaţi şi de o gardiancă dotată cu bici. Gardianul căruia toată lumea îi spunea „micul ticălos“ o plesnise pe Nicole de câteva ori peste faţă la începutul marşului pentru că, în ameţeala febrei, se împiedicase şi ieşise din rând. Celălalt era considerat „cumsecade“ pentru că încerca să le dea informaţii despre ce se petrece, atât cât ştia, şi le încuraja să nu se dea bătute.

În acea primă zi, gardianca îşi vârî biciul la brâu şi apucă în locul lui o creangă înflorită. Femeile văzură în asta un semn bun. Era primăvară şi soarele strălucea cald. Treceau pe lângă câte un copac în floare şi adulmecau mirosul ierbii proaspete de pe câmpia abia ieşită de sub zăpadă.

Pe măsură ce soarele se ridica pe cer, văzură pe drum şi nemţi. Veneau în camioane aglomerate, împingeau biciclete supraîncărcate, căruţe pline de butoaie ori cărucioare de mână cu mormane de lucruri personale sau cărau legături. Femeile trăgeau după ele copii; feţele bătrânilor arătau obosite şi tulburate. După ce fuseseră martore la intrarea nemţilor în Paris în 1940 şi văzuseră spectacolul celor care fugeau din calea invadatorilor pe drumurile Franţei, deţinutele recunoscură semnele. Nemţii fugeau; pierduseră războiul.

Sătenii ieşeau din case să se uite la alaiul femeilor costelive şi disperate, în pijamalele lor zdrenţăroase în dungi cenuşii-albastre, în saboţi de lemn, cu picioarele sângerânde şi pline de răni, şchiopătând, prăbuşindu-se de epuizare, ţinându-se una pe alta, purtând semnele bătăilor şi privaţiunilor. Nicole văzu o bătrână care-şi acoperi ochii şi spuse: „Asta va fi ruşinea noastră pentru totdeauna“[29].

Merseră timp de aproape douăsprezece ore până la marginea orăşelului Wurzen. Acolo se opriră pe un izlaz ocupat deja de un grup numeros de deţinuţi bărbaţi, aflaţi şi ei într-un marş al morţii, care dormeau pe nişte grămezi de zdrenţe. Cele nouă prietene se prăbuşiră împreună într-un cerc. Fură trezite după numai două ore de un bombardament intens al Aliaţilor. Pământul se cutremura, aerul era plin de pietricele şi praf. Sleite de mers şi de lipsa mâncării, îşi puseră legăturile peste cap şi încercară să se odihnească mai departe, în timp ce alte femei, speriate, ţâşniră în toate părţile. Noaptea rece şi întunecoasă se umplu de ţipete, gemete şi haos. La un moment dat din avioane se trase cu mitralierele de la joasă înălţime, şi gloanţele făcură o gaură în bocceaua lui Josée, rămasă la un metru de ea. Josée fu zguduită; gloanţele îi trecuseră aproape pe sub nas. Celelalte trebuiră s-o liniştească.

Auziră apoi dintr-odată sunetul familiar al vocilor care răcneau ordine în germană. Gardiencele începură să plesnească din bici. Trebuiră să se ridice şi să pornească iar la drum. Coloana celor cinci mii se dublase deja cu deţinuţii bărbaţi care dormiseră pe acelaşi câmp.

La început se bucurară că merg din nou. Zaza îi aminti Zinkăi de o întrebare pe care aceasta i-o pusese cu câteva săptămâni în urmă, în lagăr:

— Îţi aminteşti, Zinka, când te gândeai dacă ţi-ar fi frică să fii soldat?

Zinka şi Zaza se spălau atunci în baracă, când se pornise sirena, anunţând un raid aerian. Femeile din jurul lor se repeziseră în adăpost. Dar Zinka nu se grăbise, şi Zaza rămăsese cu ea, cu toate că ar fi vrut s-o rupă la fugă. Zinka se oprise când auziseră şi simţiseră prima explozie, o bombă care aterizase undeva pe drum.

— Crezi că ţi-ar fi frică? o întrebase Zinka foarte calmă, fără urmă de sperietură. Dacă ai fi un soldat asupra căruia se trage?

Zaza râsese.

— Ştiu precis că ţie nu ţi-ar fi!

Acum, că fuseseră mitraliate ca nişte soldaţi adevăraţi, o întrebă ea pe Zinka dacă i-e frică. Zinka surâse, arătându-şi strungăreaţa, apoi dădu din umeri.

— Nu ştiu dacă mai simt ceva, spuse ea cu o voce nespus de tristă, care contrasta straniu cu zâmbetul de pe faţa ei.

Trebuiră să străbată orăşelul Wurzen lipite de zidurile clădirilor, ca să nu fie împuşcate din aer. Trecură pe lângă doi nemţi morţi pe stradă, cu părul blond năclăit de sânge.

Merseră toată ziua şi nu se opriră nici după ce se lăsă întunericul. La ora trei noaptea, Hélène se apropie de gardianul cel cumsecade ca să afle ceva veşti, dar neamţul nu avea nici o informaţie. Era şi el epuizat. Nu le rămânea decât să meargă mai departe, le spuse.

Zaza avea s-o numească mai târziu „noaptea stelelor“ – cea mai rea noapte a marşului. Temperatura scăzuse până aproape de îngheţ. Mergeau printr-o ninsoare slabă, degerate în hainele subţiri şi jachetele pe spatele cărora fusese însemnat un „X“ mare alb ca să se ştie că sunt deţinute, în caz că încercau să scape. Le durea tot corpul. Picioarele le sângerau. Drumul era presărat cu cadavrele deţinuţilor care muriseră de epuizare sau fuseseră împuşcaţi în cap fiindcă ieşiseră din rând. Treceau pe lângă făpturi pline de sânge, bolnave, pe moarte, pe lângă leşuri care arătau ca nişte schelete, pe lângă cadavre ai căror ochi încremeniţi îndreptaseră spre stele o privire plină de groază. Zaza văzu ninsoarea depusă ca un giulgiu pe faţa unei femei bătrâne. Merseră mai departe, susţinându-se din când în când una pe alta, fiindcă a cădea ar fi însemnat moarte sigură. Lon spuse cu voce tare:

— E o încercare asta, fără să-şi înţeleagă singură vorbele până la capăt, dar simţind că era testul definitiv al voinţei sale de a trăi.[30]

La un moment dat, Hélène făcu un gest din cap semnalându-i Zazei că puteau fugi, dar Zaza refuză. Era prea obosită.

Cum nu mai mâncaseră şi nu mai băuseră nimic de când plecaseră din Leipzig, cu peste douăzeci şi patru de ore înainte, începură să aibă halucinaţii.

— Te rog spune-mi dacă de zidul ăla stă într-adevăr rezemat un bărbat care citeşte un ziar, zise Hélène. Nu mai pomeni şi că bărbatul arăta exact ca bunicul ei mort.

— E numai în capul tău, îi răspunse Lon. Ia gândeşte-te! Ziarul ar fi fleaşcă de lapoviţă.

Zaza era convinsă că văzuse turla unei catedrale, dar Zinka o contrazise:

— Nu, sunt doar nişte copaci înalţi.

Ceva mai târziu, Josée izbucni într-un vaiet.

— Daţi-mi drumul, vă rog! Vreau să mă duc acasă!

Dar era prea obosită ca să se zbată cu adevărat. Mena şi Jacky o ţinură pe loc până îşi veni în fire. Când îşi dădu din nou seama de realitatea cumplită a situaţiei, începu să suspine.

Se târâră astfel timp de douăzeci şi opt de ore până la marginea orăşelului Oschatz, la şaizeci de kilometri est de Leipzig. În crepusculul zorilor văzură un grup de deţinuţi mânaţi de nişte

gardieni SS. Auziră răcnete şi pocnete de armă. Apoi, brusc, li se ordonă să mărşăluiască peste cadavrele abia împuşcate. Câinii şi gardienii avură grijă să nu se poată feri să calce peste ele. Se împiedicară de corpurile însângerate, muribunde.

Intrară pe un teren larg înconjurat de sârmă ghimpată. Aici li se dădu în sfârşit voie să se odihnească. În depărtare se vedea un coş fumegând, despre care alte deţinute şuşotiră că ar fi un crematoriu, dar Zinka le mustră:

— Încetaţi cu prostiile! E doar hornul unei case.

CAPITOLUL TREI

NICOLE

7. Nicole Clarence

În dimineaţa zilei de 15 aprilie 1945, între opt şi zece mii de deţinuţi – femei şi bărbaţi – din mai multe lagăre de concentrare zăceau în grupuri pe izlazul de la marginea orăşelului Oschatz, încercând să se odihnească. Erau încercuiţi de gardieni SS înarmaţi. Localnicii vedeau deja de câteva zile scurgându-se acest convoi nesfârşit de deţinuţi şi auzeau tunurile Armatei Roşii triumfătoare. Tăiaseră copaci ca să împiedice tancurile ruseşti să intre în oraş, dar erau în stare de panică: se temeau că, între hoardele de deţinuţi flămânzi şi trupele ruseşti îmbătate de victorie, aveau să fie atacaţi sau ucişi, iar oraşul lor avea să fie jefuit. Gardienii simţeau ostilitatea localnicilor şi asta nu făcea decât să le întărească spaimele. Copleşiţi numeric, recurgeau la brutalităţi extreme ca să ţină situaţia sub control.

Pentru deţinuţi era deja clar că n-aveau să mai primească nici un fel de mâncare sau apă. Gardienii n-aveau cum să-i mai hrănească şi, după expresia de teamă de pe feţele lor, se putea deduce că nu exista nici măcar un plan al marşului. Cele nouă erau atât de obosite, îngheţate, chinuite de foame şi de sete, încât se prăbuşiseră pur şi simplu la pământ, strânse una într-alta ca să-şi împartă căldura.

Moţăiră aşa timp de câteva ore, tremurând, dar nimeni nu putu să doarmă. Le dureau toţi muşchii. Picioarele le erau numai răni, acoperite de sânge uscat. Lon şi Zaza se sculară în zori să caute apă, sprijinindu-se una de alta ca să se ţină drepte. Dar apă nu era nicăieri.

Hélène îi şopti Zazei:

— Acum eşti pregătită? Vrei să fugim?

Zaza voia să le întrebe şi pe celelalte. Voia să fugă cu tot grupul. După cum şi ea, şi Lon îşi aminteau mai târziu, acesta a fost un moment de cotitură în calvarul lor. Era acum sau niciodată.

Hélène nu cedă:

— Trebuie să facem ceva. Nu putem continua aşa.

Celelalte gemură. De ce nu le lăsa în pace să se odihnească? Dar Hélène insistă. Voia să ştie care din ele e dispusă să rişte o evadare ca să-şi salveze viaţa.

Lon fu prima care i se alătură.

— Un lucru e sigur, spuse ea cu accentul ei olandez cântat. Prefer să mor secerată de mitralieră, dacă asta se va întâmpla, decât să mor încet-încet în cincisprezece zile sau oricât ne-o lua ca să pierim de foame. Nu mai vreau o noapte ca asta. Eu sunt de acord că trebuie să încercăm să fugim.

Hélène insistă.

— Hotărâţi-vă acum! Sunteţi cu noi, sau plecăm fără voi?

Femeile se ridicară cu greu în capul oaselor, în cerc, ca să se vadă una pe alta. Zaza se uită la prietena ei cea mai bună. Hélène încerca de luni de zile s-o convingă să fugă, dar de fiecare dată Zaza şovăise. Mereu se găsea câte-un motiv ca să nu plece: ce făceau cu prietenele lor? Cu pregătirile pentru Crăciun? Cu zvonul că lagărul urma să fie eliberat? Iată însă că ajunseseră cu adevărat la capăt de linie. Hélène avea dreptate, trebuiau să aleagă: fie fugeau şi scăpau cu viaţă, fie rămâneau şi mureau.

— Vreau să-l revăd pe René, spuse Zaza.

Îşi aminti cum îi masa el picioarele dureroase după drumeţiile lungi şi ochii i se umplură de lacrimi.

Vorbi apoi Guigui, cealaltă tânără olandeză. N-avea s-o lase pe Lon să plece singură. Îşi dădu la o parte bretonul din ochii cenuşii şi, cu vocea ei liniştită, spuse:

— Vreau să trăiesc. Vreau să stau cu mama într-o cafenea din Leiden şi să beau cafea adevărată. În plus, şopti ea, silindu-se să zâmbească şiret, v-am spus de băiatul ăla, Timen, pe care l-am cunoscut la sediul Gestapoului.

Nu petrecuseră decât câteva momente împreună în anticamera sălii de tortură, dar fusese de ajuns. Descoperiseră că sunt amândoi olandezi şi îşi şoptiseră în limba lor în timp ce auzeau din alte săli ţipete de durere. Încercaseră să-şi dea curaj unul altuia. Când fusese

luată de acolo, ea îi dăduse mucurile de ţigară pe care reuşise să le strângă în buzunar.

Apoi vorbi şi Zinka, dezvelindu-şi strungăreaţa într-un zâmbet. În nici un caz n-avea de gând să rămână în urmă. Era singura dintre ele care avea un copil. Fusese arestată când încă era însărcinată. Născuse în închisoarea din Fresnes o fetiţă pe care o numise France şi pe care i se dăduse voie s-o ţină timp de optsprezece zile. După aceea îi fusese luată. Zinka îşi jurase că într-o zi avea să-şi recupereze fiica şi era gata de orice ca să se întoarcă acasă.

— Trebuie să trăiesc pentru ca fetiţa mea să aibă mamă, spuse ea.

Se auzi un murmur aprobator; celelalte ştiau că ea însăşi îşi pierduse mama, victimă a gripei spaniole, încă din copilărie. În lagăr sărbătoriseră aniversarea de un an a lui France. Mena îi cususe un animăluţ de jucărie pe care Zinka urma să i-l dea când avea s-o regăsească. Pentru cele nouă prietene, întoarcerea în Franţa şi la micuţa France deveniseră, simbolic, unul şi acelaşi lucru. Pur şi simplu trebuiau s-o găsească pe „France a noastră“.

Mena se aplecă şi o strânse pe Zinka de mână.

— Ai să trăieşti, îi şopti ea.

— Dar tu? întrebă Zinka zâmbindu-i Menei cu toată faţa. Tu pentru ce vrei să trăieşti?

Mena râse, cu râsul ei care stătea parcă mereu să izbucnească. Ai fi zis că trecea prin viaţă ca o rândunică, de parcă situaţia curentă nu era decât o întorsătură bizară a sorţii care avea să se rezolve în cele din urmă. Aşa că spuse:

— Ah, simplu: vreau să mă duc s-o văd pe *grand-mère* în Saint-Jacut-de-la-Mer, pe coasta bretonă, cel mai frumos loc din lume. Să stau cu ea şi să privesc marea de la fereastra bucătăriei. Iar voi să veniţi toate acolo în vacanţă.

O clipă, Zaza aproape simţi mirosul mării şi auzi pescăruşii ţipând deasupra capului.

— O să fie minunat, încuviinţă ea.

Apoi se întoarseră toate spre Josée, care stătea cu capul rezemat de umărul Menei. Era cea mai tânără, şi toate simţeau nevoia s-o protejeze. O considerau inocentă; nu ştiau cât e de chinuită de amintirea micului grup de copii evrei pe care îi ajutase să se ascundă în Franţa. Când fusese arestată, ducea nişte pachete cu mâncare, etichetate cu nume şi adrese… Josée se scutură; nu se simţea în stare să continue. Închise ochii şi clătină din cap. Celelalte crezură că nu e de acord să meargă cu ele.

— Trebuie să vii cu noi, insistă Zinka. Cine o să ne cânte pe drum? Hai, Josée, spune-ne pentru ce vrei să trăieşti!

— Da, spune-ne! repetă şi Zaza. Nu poţi să renunţi. N-o să te lăsăm.

— Nu vreau să renunţ, zise Josée.

— Atunci? o îndemnă Zinka. Spune-ne pentru ce vrei să trăieşti!

În anul care trecuse, viaţa lui Josée fusese redusă la simpla supravieţuire de la o zi la alta. Ce ar fi însemnat să trăiască *pentru* ceva? Înainte nu făcuse decât să se joace de-a viaţa; dacă supravieţuia, acum voia să trăiască de-adevăratelea. N-avea de gând s-o sfârşească la fel ca mama ei, o biată gospodină prizonieră a unui soţ violent. Voia să facă ceva cu viaţa ei. Acum, că ştia de ce e în stare, avea curaj.

— Vreau să mă fac pilot şi să zbor peste lume, anunţă ea cu fruntea sus.

Celelalte dădură din cap. O recunoşteau.

— Şi n-o să ne bombardezi, nu? întrebă Zinka, tachinând-o.

— Nu, spuse ea. O să vă iau cu mine şi o să ne uităm la toate de sus.

— Ah, eu n-am nevoie să ajung până la nori, zise Jacky morocănoasă. Înainte s-o mierlesc, vreau să mă plimb pe strada mea din Paris, să merg în părculeţul din apropiere unde bunicul îşi hrănea porumbeii. Jacky era foarte bolnavă şi îşi tot trăgea sufletul între cuvinte. Dacă mă luaţi, vin şi eu.

— Bineînţeles că te luăm, spuse Guigui.

— Nu vreau să vă încetinesc.

— Rămânem împreună, fu de acord şi Lon.

Veni apoi rândul lui Nicole. Avea faţa îmbujorată de febră. În lagăr toată lumea o ştia pentru reţetele gastronomice detaliate pe care le recita ca pe nişte poezii: în cele câteva minute dinaintea somnului, în timp ce se piguleau de păduchii care le infestau hainele şi părul, le distra cu poveşti despre festinuri. Acum Nicole dădu din umeri.

— Nu e limpede? întrebă ea. Îşi dorea să mănânce o masă grozavă, lungă, cu multe feluri, şi un Camembert bun, cu un vin roşu de Burgundia.

Hélène voia să-şi revadă familia.

— Şi, adăugă ea cu voce tare, vreau să supravieţuiesc ca să-i văd învinşi pe ticăloşii ăştia de nazişti.

Lon vorbi ultima, rezumând hotărârea pe care o luaseră.

— Nimănui n-o să-i pese dacă mor azi sau mâine. Sigur, familiei mele, mamei, tatei, câtorva prieteni, dar curând şi ei mă vor uita. N-am lăsat încă nici o urmă în lume. Ce lăsăm după noi dacă renunţăm acum?

Deciseră că aveau să trăiască şi că, pentru asta, trebuiau să evadeze împreună. Era clar că nemţii care le păzeau erau şi ei speriaţi. Câţiva gardieni leşinaseră de oboseală. Deţinutele poloneze, de regulă mai bine informate, îi spuseseră lui Hélène că planul era să-i silească să meargă până mureau, pentru că nu mai exista mâncare şi pentru că în lagărul din Leipzig nu avuseseră camere de gazare şi nici metode eficiente de a le executa în masă. Potrivit altor zvonuri, erau duse într-un alt lagăr de exterminare sau avea să li se dea drumul într-o zonă

rurală să se descurce singure. Ideea că zece mii de oameni înnebuniţi de foame ar fi putut da năvală prin sate nu suna nici ea prea bine.

De fapt, pentru mulţi sfârşitul avea să vină în următoarele câteva săptămâni, în scene terifiante, pe drumurile Germaniei. O parte dintre femeile care au rămas în convoi au fost măcelărite pe 17 aprilie, pe un câmp, cu mitraliera. Multe, multe altele au murit de foame sau de dizenterie. În scurt timp, ofiţerii SS de rang mai înalt au fugit, lăsându-le pe femei cu gardienii obişnuiţi, care s-au purtat ca nişte călăi. Dacă civilii germani lăsau pe drum găleţi cu apă pentru deţinute, ei le răsturnau cu piciorul. Dacă li se oferea mâncare, gardienii mâncau primii şi aruncau resturile în noroi, distrându-se să se uite la ele cum se bat pentru o bucăţică. Au mers săptămâni la rând fără hrană. Unele deţinute au evadat. Grupul cel mare a fost despărţit în grupuri mai mici. Localnicii se uitau lung după femeile acestea jalnice silite să meargă fără oprire. Copiii râdeau de ele, iar adulţii ridicau din umeri spunând: „Sunt evreice“.

Nemţii schimbau întruna direcţia, încercând să-i evite pe ruşi, de care păreau să fie îngroziţi. Ţăranii germani fugeau şi ei, iar unii lăsaseră pe zidurile clădirilor inscripţii duşmănoase: „Evreii au fost nenorocirea noastră“. Din când în când, pe deasupra lor treceau avioane americane, şi gardienii încercau atunci să se ascundă printre femei, unii ajungând chiar să-şi pună haine în dungi ca ale lor, luate de la morţii de pe drum.

În aprilie 1945, mii de deţinuţi din lagăre de pe tot cuprinsul Germaniei erau mânaţi pe drumuri. Scenele erau ireale. Romualda Stramik, o evreică poloneză din lagărul HASAG, îşi amintea: „Mergeam ca nişte somnambule. […] În primele raze ale dimineţii am văzut un bărbat tânăr zăcând într-un şanţ şi o femeie îngenuncheată lângă el, care-l privea neputincioasă. Dintr-odată, a scos un ţipăt:

— Tu eşti, fiule?

Bărbatul a ridicat capul şi a zis:

— Mamă!

Apoi a căzut la loc.

Am auzit două împuşcături. M-am întors în rând şi m-am târât mai departe cu restul deţinutelor“[1].

Fiindcă gardienii, extenuaţi, deveniseră neatenţi, o parte dintre cele nouă profitară de situaţie ca să se strecoare printre cei îngrămădiţi pe jos încercând să strângă informaţii.

Lon cutreieră de la un grup la altul printre deţinuţii bărbaţi căutând veşti despre fratele ei, Eric, care fusese arestat odată cu ea. Fu bucuroasă să-şi anunţe apoi prietenele că un bărbat spusese că s-ar putea să-l fi văzut la Nürnberg. Informaţia se dovedi falsă până la urmă, dar pe moment Lon se simţi însufleţită de speranţă.

Hélène făcu schimb cu un grup de poloneze şi căpătă de la ele o

rochie obişnuită, care avea să se dovedească esenţială în zilele următoare. Zaza a descris-o apoi în carte, cu umorul ei tipic insinuant: „O rochie simplă şi practică: exact ce trebuie, doamnelor, ca să ieşi dimineaţa la cumpărături“[2].

În timp ce restul erau plecate, Guigui, care rămăsese să păzească puţinul lor avut, dădu de necaz: o surprinse pe o deţinută încercând să fure pătura Zazei. Ţipă şi o luă la fugă după ea, dar femeia se întoarse şi o împunse în pulpă cu un obiect tocit. Apoi îşi chemă prietenele, în timp ce ţipetele lui Guigui o alertară pe Zinka. Avu loc o adevărată încăierare şi Guigui şi Zinka reuşiră cumva să învingă tabăra adversă. Dar acum Guigui avea pulpa vânătă şi umflată.

— Mă bucur că ţi-am salvat pătura, zise ea strâmbându-se de durere când îi povesti Zazei despre bătaie, dar nu ştiu cum am să pot merge astăzi. Mă rog, poate că o să-mi schimb perspectiva şi n-o să-mi mai pese atât de rănile de la picioare.

Polonezele le spuseseră lui Hélène şi lui Lon că tot convoiul lor e prins între ruşi pe o parte şi americani pe alta. Cele nouă nu voiau să cadă în mâinile ruşilor, bine-cunoscuţi pentru brutalitatea lor; „ăştia violează până şi un schelet“, se spunea despre ei. Trebuiau să-i găsească pe americani.

Deciseră că momentul cel mai potrivit pentru evadare era miezul nopţii. Ştiau din schimburile de noapte de la HASAG că pe la ora două toată lumea oboseşte, iar gardienii germani, care nu erau obişnuiţi cu atâta mişcare, aveau să fie atunci cei mai neatenţi. Lon declară:

— Ori ne împuşcă în spate, ori reuşim – dar, orice-ar fi, murim sau trăim împreună.

Când se dădu iar ordin de plecare, se ridicară încet, aliniindu-se în coloană. Pe Zaza o dureau toţi muşchii, iar picioarele simţea că-i ard, dar nu mai conta, îşi spuse ea. Chinul n-avea să dureze pe vecie. Orice s-ar fi întâmplat, aceasta avea să fie ultima lor noapte în captivitate.

Rândul din faţa ei se schimbase. Acum înainte mergeau cinci rusoaice îmbrăcate atât de ciudat, încât păreau nişte cotoroanţe dintr-un basm înfricoşător. Din nişte draperii negre luate de la fabrica din Leipzig îşi făcuseră nişte pălării ciudate, ascuţite, şi un fel de mantii şi şchiopătau şi şontâcăiau ca nişte făpturi de pe altă lume. Zaza se gândi ironic că priveliştea înspăimântătoare a acestor femei era un motiv în plus să evadeze.

Plănuiseră să aştepte până la căderea nopţii, dar coloana plecă din Oschatz prost organizată. Înainta încet şi se oprea din când în când, ca în ambuteiaje. Anumite secţiuni se dispersaseră, altele erau mai îngrămădite. Gardienii ţipau şi plesneau din bice, dar parcă mai puţin energic. Şi atunci cele nouă profitară de situaţie: câteva clipe de neatenţie în haosul dimineţii când nişte deţinute reuşiră să iasă din rând, să fure nişte flori de rapiţă dintr-un lan şi să le mănânce fără a fi

împuşcate. După cum spunea Nicole mai târziu: „Am luat hotărârea instantaneu. Am decis să riscăm. Şi am avut norocul că eram tinere şi că eram nouă“[3].

După ce reuşiră să se ascundă în şanţ, după ce se prăbuşiră în câmpul galben de rapiţă, râzând şi gâfâind, fericite că-şi câştigaseră libertatea, Hélène fu prima care-şi dădu seama că n-aveau timp să zăbovească.

— Trebuie să ne aranjăm. Şi nu putem rămâne aici.

În câteva clipe se transformară. Îşi smulseră triunghiurile roşii şi numerele cusute pe haine, care le însemnau ca deţinute politice, deşi le păstrară pentru cazul când ar fi trebuit să-şi dovedească identitatea, mai târziu. Încercară să-şi pună hainele întoarse pe dos, ca să ascundă dungile. Îşi desfăcură legăturile şi-şi scoaseră lucrurile din ele, punând la comun ceea ce reuşiseră să ia din lagăr.

— Trebuie să facem un inventar, spuse Hélène.

8. Deţinute din Ravensbrück cu un „X“ alb pictat pe spate ca semn de selecţie pentru un transport

Aveau, între altele, o cutie de chibrituri, o fiolă mică de acetonă, cu care sperau să poată şterge „X“-urile albe de pe haine, după care puteau fi identificate ca deţinute (deşi avea să se dovedească imposibil), cleştele de tăiat sârmă pe care i-l dăduse Fritz lui Hélène cu câteva luni înainte, acul şi aţa pe care Zaza le furase când fuseseră împărţite prima dată la Ravensbrück pe categorii, o pilă de unghii, o oglinjoară, noua rochie civilă a lui Hélène, o mică broşă de ceramică în formă de cal, care scăpase cine ştie prin ce minune de toate

percheziţiile şi devenise mascota grupului, o sută zece mărci germane, un pieptene, o perie, un pachet de cărţi de joc, o ceapă, ursuleţul de jucărie pe care îl cususe Mena la prima aniversare a lui France şi o conservă de sardine – tot un dar, primit de Zaza de la poloneze drept recunoştinţă că semăna cu scumpa lor Janka.

Hotărâră că scopul grupului este să treacă linia mobilă a frontului în războiul care acum se dezlănţuise peste tot în jur şi să-i găsească pe americani. Dar grija lor imediată era mâncarea. Nu mai mâncaseră de câteva zile. Aveau de asemenea nevoie de un loc unde să se poată ascunde şi odihni. În lumina zilei nu erau în siguranţă. Din harta pe care Fritz i-o desenase în adăpostul din subsol, Hélène avea oarecare idee pe unde se aflau şi că ar fi trebuit să se îndrepte spre sud-vest. Dar, deocamdată, nimeni nu voia să se urnească din loc. Erau istovite.

— Nu pot, spuse Nicole.

Ea, care nu-şi pierduse niciodată nădejdea, ajunsese pur şi simplu la capătul puterilor. Bolnavă de pneumonie, stătuse o zi în *Revier*, înainte de începerea marşului, împreună cu Renée Astier de Villatte, prietena ei cea mai bună, cu care împărţise patul îngust din baracă. Renée era cea care insistase ca Nicole să plece din *Revier*, fiindcă era sigură de adevărul zvonului că nemţii înconjuraseră fabrica şi lagărul cu explozibil şi aveau de gând să le arunce în aer înainte de sosirea Aliaţilor. Renée însăşi era mult prea bolnavă ca să poată pleca. După ani şi ani, Nicole îşi amintea încă de biletul pe care i-l scrisese Renée, ca o mamă copilului ei, îndemnând-o, chiar certând-o, să se ridice din pat şi să plece ca să se salveze. Ei i se rupsese inima s-o lase acolo, căci se temea de ce era mai rău pentru ea. Ani mai târziu, Nicole scria: „Deşi ne temeam de mult că vom fi despărţite, norocul a făcut să rămânem împreună în toate transporturile şi selecţiile, pentru că fiecare din noi ar fi fost pierdută fără cealaltă“[4].

Ultimele două zile de mers aproape necontenit o storseseră pe Nicole de orice vlagă. Reuşise să se strecoare afară din convoi împreună cu celelalte în momentul evadării, dar, îndată după aceea, simţi că voinţa de a trăi pur şi simplu o părăseşte. Era zdrobită de durere din pricina lui Renée. Bolnavă, aiurând, nu-i mai păsa ce se întâmplă cu ea.

— Dar trebuie să mergem, insistă Hélène.

Nicole îi auzi vorbele ca pe un bâzâit neclar, depărtat.

— Vino! spuse Mena. O să găsim un loc bun unde să ne odihnim. Un loc unde să fim în siguranţă.

Fantaza, fireşte. N-avea cum să existe nici un loc sigur pentru ele, Nicole era convinsă.

— Nu, refuză ea. Lăsaţi-mă aici, vă rog! Nu pot să mai merg.

Celelalte fete se ridicau încet în picioare. Zinka se sculase deja şi o ajută şi pe Jacky. Apoi Jacky se întoarse şi-i spuse lui Nicole:

— Dacă rămâi aici, îţi dai seama că o să vină ori un rusnac să te înjunghie, ori un friţ să-ţi tragă un glonţ în cap.

— Lăsaţi-mă în pace!

Nicole simţi că alunecă uşor în somn. Obţinuse măcar atât: avea să moară într-un câmp de rapiţă galbenă, nu ca o sclavă, în noroiul şi mizeria din lagăr.

Josée, care stătuse alături de Nicole în şanţ, o plesni peste faţă:

— Hai, Nic, scoală-te!

Arsura de pe obraz o trezi din starea de somnolenţă. Mena se întinse, o apucă zdravăn şi o trase în sus, dându-i încă o palmă.

— Vino cu noi! Ajunge!

Nicole, uluită să stea în picioare, se uită în jur la prietenele ei.

— Vezi? Pot să fiu şi eu căpoasă ca tine, zise Josée.

În lagăr o privise întotdeauna pe Nicole cu admiraţie. Îi respecta voinţa şi optimismul încăpăţânat, faptul că le repeta tuturor: „Am eliberat Parisul! Curând o să-i facem praf pe *les boches*!“ Aşa că acum i se păruse ciudat să-i dea o palmă tocmai ei, femeii pe care o preţuise mereu, şi-i veni imediat să-şi ceară iertare.

Lon râse.

— Toate suntem căpoase. De asta am şi rămas în viaţă!

— Nu abandonăm pe nimeni, insistă Mena. Murim sau trăim împreună. Altfel nu se poate.

— Hai! spuse Hélène. Trebuie să găsim un sătuc, un şopron, un loc să ne odihnim. E ceva încolo, arătă ea spre un pâlc de copaci şi de case din depărtare. Poate s-o găsi cineva care să ne spună cum dăm de americani.

— Vezi? Hélène crede că o să găsim un şopron în care să ne ascundem, îi spuse Josée lui Nicole ca s-o încurajeze. Acolo o să ne putem odihni.

O porniră încet către satul din depărtare. Traversară câmpuri largi de rapiţă galbenă şi păşuni abia înverzite. Nu exista nici o ascunzătoare şi, după vreo oră de mers, îşi dădură seama că aveau să se intersecteze cu un mic grup de soldaţi germani. N-aveau ce face.

— Ah, Dumnezeule mare! şopti Josée în spaniolă, făcându-şi cruce.

— Stai liniştită! îi spuse Hélène cu voce calmă, dar imperioasă. Câtă vreme nu sunt din SS, o să ne prefacem că totul e în regulă.

— Câţi sunt? întrebă Zaza.

Îşi pierduse ochelarii când, ajunsă la Ravensbrück, un gardian o plesnise peste faţă. Îi căzuseră şi el îi călcase în picioare, strivindu-i şi îndesându-i cu călcâiul în pământ. Zaza fusese deznădăjduită, dar apoi, după numai o săptămână, se făcuse o selecţie, şi toate femeile cu ochelari fuseseră trimise direct la crematoriu. Zaza, rămasă fără, scăpase.

— Doar trei, spuse Zinka. Pot să-i bat şi singură.

— Da, cred c-ai putea, se învoi Guigui, cu unul din saboţii ăia ai tăi.

Imaginea micii Zinka în saboţii ei uriaşi bătându-i pe soldaţii germani le făcu pe toate să chicotească.

— Râdeţi voi, continuă Guigui, dar eu am văzut-o bătându-se cu femeile care au încercat să-i fure Zazei pătura.

— Eu nu m-aş încumeta niciodată să mă bat cu tine, Zinka, confirmă şi Mena.

În ciuda sperieturii, hotărâră să se poarte normal, să râdă şi să vorbească şi să se prefacă, trecând pe lângă soldaţi, că nu e nimic în neregulă. Hélène şi Lon îi salutară în treacăt, iar celelalte fete le făcură cu mâna ca şi cum n-ar fi avut nimic de ascuns.

Şi reuşiră: soldaţii le răspunseră la fel şi-şi văzură de drum.

Descoperiseră că, dacă se purtau ca şi cum ar fi fost de-ale locului, oamenii probabil aveau să le accepte ca atare. Şi aceasta deveni principala lor strategie.

La marginea sătucului dădură peste o gospodărie. În curtea din faţa casei lucrau doi prizonieri de război francezi. Fetele se entuziasmară, dar îşi dădură repede seama că n-aveau ce să scoată de la ei. Păreau speriaţi să discute cu ele şi se uitau tot timpul în spate. Rămaseră totuşi pe loc, părând fericiţi să poată vorbi în sfârşit franceză.

În acest timp, din casă ieşiră o fată şi fratele ei mai mic. Fata îl bătea pe băiat cu un băţ şi ţipa: „*Schnell! Rechts! Links!*“

Exact ce le făcuseră lor *Aufseherinnen* în lagăr. Cele nouă rămaseră îngrozite, şi Zaza îi şopti Zinkăi:

— Aici până şi copiii se poartă ca nişte brute?

În mijlocul acestei scene tulburătoare, din şopronul de lângă casă ieşi în grabă un bărbat masiv.

— *Bürgermeister*-ul, şoptiră cei doi francezi şi o zbughiră din loc, vizibil îngroziţi să-i iasă în cale. Lat în spate şi chel, cu un nas roşu borcănat şi bărbie dublă, bărbatul era îmbrăcat în velur şi avea pieptul acoperit de medalii şi insigne de partid. Purta nişte cizme impresionante.

— Eu sunt primarul aici! Ce faceţi în satul meu? strigă el.

Hélène avu nevoie de tot curajul ei ca să nu-i tremure glasul în timp ce vorbea, ca să zâmbească şi să-i explice că sunt *Gastarbeiter*, muncitoare străine. Fabrica lor se închisese fiindcă fusese bombardată şi acum se întorceau acasă.

— Acasă unde? răcni el şi, auzind răspunsul lui Hélène „Franţa“, explodă de furie, şi faţa roşie i se învineţi. Cum? Nu sunteţi nemţoaice? Atunci ce căutaţi pe străzile mele? Străinii n-au voie aici! Locul vostru e în lagăr. E un lagăr la Naundorf, acolo vă trimitem imediat!

Fetele se uitau îngrozite la el cum ţipă împroşcând în toate părţile cu salivă. Cele care nu ştiau germană nu înţelegeau prea bine ce

spune, dar imaginea unui neamţ înfuriat care ţipa la ele le era prea bine cunoscută. Făcuse parte din viaţa lor un lung şir de luni. Încremeniră din reflex, ca în timpul apelului din lagăr, cu braţele pe lângă corp, cu capetele plecate, fără să ridice privirea. Învăţaseră să se facă mici în faţa unei asemenea furii.

Bürgermeister-ul îi spuse fetei s-o anunţe pe mama ei să cheme poliţia din Oschatz, ca să vină imediat şi să le ia pe aceste vagaboande din Franţa, „aceste…“ se opri el dispreţuitor şi apoi scuipă ultimul cuvânt: „fuste“. Hélène îşi dădu seama că voise să spună „curve“, dar poate prezenţa copiilor îl temperase.

Era cel mai rău lucru care li se putea întâmpla, şi încă la scurt timp după ce evadaseră. Oare totul avea să se sfârşească atât de repede?

Dar apoi, în mod misterios, primarul păru să se convingă că-şi făcuse treaba. Poate că, văzând reacţia timidă a femeilor, crezu că aveau să stea cuminţi acolo ca nişte oi la tăiere – pentru că se întoarse şi se îndepărtă.

În clipa aceea Nicole se trezi la viaţă. După ce gustase libertatea, n-avea de gând să moară în captivitate.

— Acum! şuieră ea către celelalte şi, fără o vorbă, toate se răsuciră pe călcâie şi-şi luară tălpăşiţa.

La marginea satului ajunseră la o răscruce, unde un indicator arăta spre Naundorf, iar altul spre Strehla. Deşi aflată mai la nord, Strehla părea în clipa aceea raiul pe pământ în comparaţie cu Naundorf şi lagărul de-acolo. Nici nu începea discuţie: o porniră spre Strehla.

Nicole Clarence se născuse pe 3 august 1922 la Paris.[5] Aflase că este „israelită“ în gimnaziu, cam în aceeaşi perioadă în care părinţii ei adăpostiseră două tinere evreice austriece, fugite de antisemitismul tot mai intens din ţara lor. Pentru Nicole, fetele acestea erau mult mai evreice decât ea. Ea nu fusese la sinagogă decât de două ori în viaţă. Dacă simţise vreo diferenţiere socială până atunci, aceasta fusese mai degrabă de clasă. Familia ei era avută, burgheză. Până la vârsta de zece ani, Nicole se simţise fericită şi apărată. Dintr-o familie alsaciană, tatăl ei făcea comerţ cu lână, cum făcuse şi tatăl lui. Locuiau într-o vilă elegantă la Paris, unde mama ei, Lucie Thérèse, crease un cămin perfect şi se aştepta ca fiica ei să urmeze aceeaşi traiectorie. Nicole nu avusese niciodată voie să se machieze, purta mănuşi şi făcea o reverenţă când dădea mâna cu cineva. Nu fusese încurajată să-şi continue educaţia.

Mama ei era rafinată şi distantă. Îşi iubise enorm tatăl, care era mai stilat decât soţul ei. Bunicul matern al lui Nicole se căsătorise cu fiica unui comerciant austriac de artă şi devenise agentul francez al socrului său. Se specializase în importul de felicitări englezeşti de Crăciun, în vogă la vremea aceea.

Totul se duse însă pe apa sâmbetei în 1929, când tatăl lui Nicole, ca

atâţia alţii, îşi văzu afacerea pusă pe butuci de criza financiară care zguduia lumea. Plăcuta viaţă burgheză pe care mama ei o pusese la punct cu atâta grijă fu zdruncinată definitiv. Nicole era încă mică, dar nu atât de mică încât să nu ţină minte cum bunurile moştenite de familie fură vândute cu o disperare febrilă, în încercarea de a umple cumva gaura financiară căscată. Nu era însă de ajuns. Pe măsură ce datoriile creşteau, părinţii ei trebuiră să-şi concedieze toţi servitorii. Guvernantele copiilor plecaseră. Vila din Normandia le-o luă banca. Cumpărăturile săptămânale erau menţinute la un minimum minimorum şi, pentru economie, trebuiră să oprească încălzirea. Casa lor, care fusese cândva caldă şi intimă, deveni acum rece, goală, dezordonată. Şi, în aceste vremuri de pierdere şi nenorocire, mama şi Miki, fratele lui Nicole, se îmbolnăviră grav. Miki avea nevoie de o operaţie, dar nu putu fi plătită. Amândoi se tratară acasă fiindcă nu-şi puteau permite să se interneze, iar tratamentul nu prea avu efect.

La unsprezece ani, Nicole fu martoră la desfăşurarea acestei drame, dar cu rezistenţa unui copil. Schimbările n-o afectară la fel de mult ca pe adulţii din viaţa ei. Învăţă să gătească, să pună murături, să facă patul şi să spele aşternuturi, să-i schimbe lui Miki bandajele puturoase. Trebui să se înscrie la un liceu de stat. Dar, pentru ea, şcoala însemnă o mare eliberare. Îi plăcea mult să fie cu alţi copii de vârsta ei, din alte clase sociale. Mergea câţiva kilometri pe zi ca să nu mai plătească biletele de metrou, dar şi asta îi plăcea, i se părea o libertate. Toate aceste întâmplări, traumatizante pentru părinţii ei, deveniră esenţiale în formarea firii ei puternice şi independente şi au ajutat-o să supravieţuiască mai târziu. Învăţă să fie flexibilă, să vadă partea bună a lucrurilor, să găsească resurse în ea însăşi şi să nu se teamă de schimbare.

În acest timp, Lucie Thérèse pălea. Nu se mai îmbrăca în halatele ei elegante, după ultima modă. Frumoasele rochii verde-închis şi hainele de nurcă fuseseră vândute sau luate de bancă. Deveni obsedată să-şi salveze de executorii judecătoreşti obiectele cele mai preţioase. Viaţa ei se transformă într-un carusel nesfârşit de facturi neplătite, eforturi frenetice de a ascunde şi a minţi, urmate de lacrimi şi migrene.

Căsnicia se deteriora. Pierre, tatăl lui Nicole, se simţea umilit şi se retrăsese în sine, tot mai tăcut. Lucie Thérèse fu silită să se angajeze. În fiecare conversaţie dintre ei se simţea un curent subteran de învinuiri şi acuzaţii. Uneori izbucneau ţipete şi chiar violenţă. Nicole abia aştepta să plece de acasă.

Încet-încet, tatăl ei îşi refăcu afacerea. Nu mai erau la fel de avuţi ca înainte, dar reuşi să iasă teafăr din datorii. Nicole şi Miki depăşiseră deja vârsta pubertăţii şi începuseră să privească înainte. Se petreceau o mulţime de lucruri în lume: socialismul, Războiul Civil Spaniol, *Anschluss* în Austria, norii tot mai negri de furtună din Germania.

În liceu, Nicole se transformă într-o frumuseţe, o tânără cu ochi verzi strălucitori şi bucle negre, bogate. Chiar şi cu resurse modeste reuşea să se îmbrace elegant. Făcea parte dintr-un grup de patru prietene, care le includea şi pe verişoara ei Claude, pe prietena cea mai bună a lui Claude, Claudine, şi pe o vară primară a lui Claude, Micheline. Adesea, la sfârşit de săptămână, mergeau la cinema. Micheline şi Nicole aveau să fie amândouă deportate mai târziu, dar numai Nicole avea să se mai întoarcă.

În iunie 1940, cu puţin înainte ca ea să împlinească optsprezece ani, nemţii intrară în Paris. Aproape imediat, familia ei se grăbi să plece în zona liberă din sud. Nicole nu înţelegea prea bine de ce. Avea o programare la dentist şi ore la şcoală: de ce atâta grabă? se întreba ea. În familie se vorbise despre gazare şi pogromuri – tatăl ei numea toate acestea „zvonuri“ –, le adăpostiseră pe cele două fete din Austria. Dar oamenii nu puteau să creadă că ar fi adevărat. Lucie Thérèse îl oprea deseori pe soţul ei să vorbească, spunând: „Încetează, Pierre! Nu e nevoie să discutăm despre lucruri atât de neplăcute“.

Nicole află curând că situaţia lor era gravă. În 1941, la Nisa, evreii nu mai aveau voie să muncească. Tatăl ei fu arestat, denunţat de un vecin. Nicole îşi dădu seama că erau înconjuraţi de oameni în care nu puteau avea încredere. Pierre fu trimis într-un lagăr de tranzit, dar reuşiră să-l scoată de acolo, şi familia plecă imediat la Marsilia. Trăiau sub ameninţarea constantă a raziilor, *rafles*. Nicole ardea de indignare văzând cuvântul *juive* ştampilat pe buletinul ei. Miki se pomeni la un pas să fie capturat într-o razie. Mergea pe o stradă, când văzuse că la ambele capete poliţia blocase accesul şi verifica actele de identitate. Tinerii care aveau scris *juif* pe buletin erau urcaţi într-un camion. Se simţise prins în capcană. Chiar atunci însă, o femeie de treabă deschisese uşa unei case şi-l chemase înăuntru. El ieşise prin spatele locuinţei ei şi sărise gardul. Sosind acasă gâfâind, o rugase pe Nicole să nu le spună nimic părinţilor – n-ar fi făcut decât să-i tulbure. Ea se simţise neputincioasă şi ura acest sentiment. Trebuia cumva să fie în stare să riposteze.

Se înscrise în organizaţia Éclaireurs de France, o versiune protestantă a cercetaşilor, ca lider de trupă. Ştia de Éclaireurs de la prietena ei Claudine, care făcuse parte din ea la Paris, înainte de război. Această organizaţie avea multe în comun cu mişcarea iniţială de Rezistenţă. Mic Grapin, şeful ei, o rugă pe Nicole să adune informaţii în excursiile pe care le făcea cu trupa de-a lungul coastei.

Prin intermediul cercetaşilor, Grapin recruta membri pentru reţeaua Alliance, condusă de uimitoarea Marie-Madeleine Fourcade, unul dintre marii conducători ai Rezistenţei. Într-un interviu din 1968, Fourcade pare politicoasă şi echilibrată – o burgheză perfectă cu toca şi perlele sale, cu comportamentul său reţinut. E de înţeles de ce

Gestapoul s-a lăsat de mai multe ori păcălit de înfăţişarea ei.

Încă de la începutul războiului, Fourcade, mamă a doi copii, a fost şefa celei mai mari reţele clandestine din Franţa, cu peste trei mii de agenţi. Colabora cu MI6, MI9 şi, ulterior, cu Special Operations Executive (SOE), agenţia britanică creată special pentru a desfăşura acţiuni de spionaj, sabotaj şi recunoaştere în ţările europene ale Axei. Multă vreme a ţinut secret faţă de britanici faptul că e femeie. Nemţii numeau Alliance, reţeaua ei, „Arca lui Noe“, din cauză că Fourcade le dădea agenţilor drept pseudonime nume de animale. Ea însăşi era „Ariciul“. Recruta foarte mulţi funcţionari publici şi femei. Mai târziu va spune că avea mai multă încredere în agenţii ei de sex feminin: erau mai discreţi, mai puţin înclinaţi să se laude cu rolul lor în Rezistenţă şi riscau mai puţin să facă greşeli majore de securitate. În plus, avea impresia că nu cedează atât de uşor la tortură.

Alliance strângea informaţii despre mişcările şi logistica trupelor de uscat şi navale ale nemţilor pe teritoriul Franţei şi le transmitea Marii Britanii printr-o reţea de aparate de radio şi curieri clandestini. Era o muncă extrem de periculoasă; mulţi dintre colaboratorii cei mai apropiaţi ai lui Fourcade, inclusiv Léon Faye – cunoscut drept „Vulturul“, care era mâna ei dreaptă, iubitul şi tatăl copilului ei – au fost capturaţi, torturaţi şi ucişi. Ea a rămas însărcinată în timpul războiului şi a născut chiar în vreme ce dirija uriaşa ei reţea, mutându-se în permanenţă ca să rămână cu un pas înaintea nemţilor şi ascunzându-şi secretul „feminin“ de britanici.

Alliance a jucat un rol decisiv în Bătălia Atlanticului, furnizând informaţii precise despre mişcările submarinelor germane. La începutul războiului, Anglia riscase să fie strangulată complet de blocada germană şi de controlul nemţilor asupra Atlanticului. Informaţiile oferite de Alliance au compromis acest control. Agenţii lui Fourcade furnizau date despre mersul trenurilor şi au reuşit să obţină o hartă detaliată a mijloacelor germane de apărare din Atlantic, care s-a dovedit esenţială pentru debarcarea din Ziua Z. Poate una dintre cele mai importante contribuţii ale lor a fost descoperirea de către agenta Jeannie Rousseau a planurilor de fabricare a rachetelor V-1 şi V-2 şi a documentelor despre operaţiuni de lansare din nord-vestul Franţei. Odată ce au primit aceste date, Aliaţii au putut să distrugă baza de testare de la Peenemünde.

Marie-Madeleine Fourcade a fost o femeie care dădea ordine bărbaţilor, unii dintre ei militari, într-o vreme când femeile încă nu aveau drept de vot. A fost arestată de două ori şi de două ori a izbutit să fugă. A doua evadare a fost teribilă: în primele ore ale dimineţii, s-a dezbrăcat până la piele şi, cu rochia în dinţi şi cu corpul năclăit de sudoare, a reuşit, cu mare caznă, să-şi strecoare corpul subţiratic printre gratiile de la fereastra celulei.[6]

În timp ce-şi conducea trupele de cercetaşi în drumeţii pe coasta sudică a Franţei şi prin văile abrupte de la est de Marsilia, Nicole observa pe unde instalaseră nemţii buncăre sau posturi de pază militare şi-i comunica aceste informaţii lui Grapin, care le transmitea mai departe reţelei Alliance. Când Grapin a fost arestat, a pierdut singura legătură pe care o avea cu Rezistenţa. Fusese prima ei experienţă de luptă împotriva nemţilor, şi Nicole voia mai mult.

A doua ocazie s-a ivit atunci când familia ei s-a mutat într-un sătuc din regiunea Savoia, unde le era mai uşor să treacă neobservată şi să se simtă în siguranţă. Se reuniseră aici cu vechi prieteni de familie, între care prietena lui Nicole, Claudine, şi proaspătul ei soţ, Gilles Arason. Nicole fusese la nunta lor la Lyon. Claudine ştia că Gilles are o slăbiciune pentru Nicole şi înţelegea foarte bine şi de ce: prietena ei era fermecătoare şi plină de viaţă.

Gilles a întrebat-o pe Nicole dacă n-ar putea ascunde în şopronul familiei un aparat de radio, cu ajutorul căruia se primeau mesaje codate de la Londra. Nicole a fost însărcinată să recepţioneze şi să decodeze mesajele şi apoi să le livreze unei persoane indicate în mesaj într-un loc şi un moment anume. A devenit *agent de liaison* între Annecy, Grenoble şi Savoia.

Dificultăţile principale întâmpinate de un *agent de liaison* – cel care transmitea mesaje între diferite reţele sau de la Londra către reţelele din Franţa – erau interdicţia de a ieşi noaptea, drumurile blocate şi verificările constante ale actelor de identitate de către poliţiştii germani şi francezi. Avantajul lui Nicole era că, tânără fiind, părea inocentă. Unui bărbat i se cerea să dovedească de ce nu lucrează în Germania ca parte din STO, de aceea mulţi agenţi de legătură erau femei: Nicole, Hélène, Zinka, Josée, Mena şi Jacky au fost toate, într-un moment sau altul, *agents de liaison*. Dar asta nu însemna că nu erau oprite adesea ca să le fie verificate actele. Aveau o libertate de mişcare de care bărbaţii nu se bucurau, dar erau şi ele vulnerabile: ca tinere singure şi frumoase, puteau uşor deveni prada poliţiştilor sau a Gestapoului.

În timpul unei verificări de rutină la Grenoble, în timp ce se afla în misiune, Nicole fu oprită de un tânăr neamţ care lucra pentru Sicherheitsdienst (SD), agenţia de spionaj a SS şi organizaţie înrudită cu Gestapoul.[7] Înainte ca el s-o ducă la sediu ca s-o interogheze, ea reuşi să arunce în rigolă cutia de chibrituri cu mesajul pe care îl livra, dar se lămuri repede că tânărul n-o suspecta că ar fi făcut parte din Rezistenţă, ci se aştepta ca ea să-i satisfacă dorinţele.

Nu cunosc detaliile metodei prin care Nicole a reuşit să evite violul. Într-un text privat, nepublicat, pe care mi l-a arătat fiica ei, Nicole scria că petrecuse o noapte chinuitoare în timpul căreia el încercase de mai multe ori s-o violeze. În interviul de istorie orală pe care l-a dat,

vorbeşte din nou despre tentativă repetată de viol şi despre „cele mai mari orori“, dar spune că a ajutat-o să scape cu bine din această încercare concentrarea extraordinară asupra misiunii sale.

În anii 1940, despre femei se făceau unele presupuneri pe care astăzi nu le-am mai putea accepta. De exemplu, era de la sine înţeles că o tânără femeie singură, noaptea, „şi-o caută cu lumânarea“. Dacă i se făceau avansuri nedorite era vina ei. Acesta era riscul pe care şi-l asumau Nicole şi orice tânără care funcţiona ca *agent de liaison*. O femeie care ar fi fost violată s-ar fi simţit probabil ruşinată şi ar fi putut să nu vorbească despre asta. N-ar fi avut nici un mijloc legal la care să recurgă, în mod cert nu împotriva unui poliţist german. Forţa ei trebuia să derive din felul cum gestiona situaţia. Femeile din grup se admirau adesea una pe alta pentru frumuseţea lor, pentru capacitatea de a se folosi de farmecul lor feminin în relaţiile cu bărbaţii şi de a juca rolul inocentei pentru a-i „fenta“ pe cei care deţineau puterea. Nicole considera probabil că instrumentul ei cel mai eficace era farmecul personal. Era un joc periculos, fiindcă, fireşte, în ultimă instanţă, femeia nu avea nici o putere. Asemenea soldatului care o arestase, bărbaţii puteau să-şi ia ceea ce doreau fără a fi pedepsiţi.

Îmi imaginez că Nicole a făcut apel la simţul moral al tânărului neamţ, atât cât îl avea. L-a numit cinic „îngerul ei păzitor“. Şi, jucând rolul inocentei naive, e posibil să-i fi pus întrebări despre mama şi sora lui, despre viaţa lui din Germania. Poate a înţeles cât de singur se simţea. L-a implorat să-i dea drumul să plece, spunându-i că prinţii ei aveau să se îmbolnăvească de grijă. Poate i-a promis să se întoarcă într-o altă zi, să devină iubita lui. Într-un final, el a lăsat-o să plece la primele ore ale dimineţii, dar după ce îi luase toţi banii – o sumă considerabilă, pentru că nu era a ei, ci aparţinea reţelei. A dus-o la gară, ca să fie sigur că ia trenul spre Aix, deşi ea a rămas de fapt în oraş şi s-a dus imediat să caute mesajul aruncat. A trebuit să caute cu discreţie, pentru că soarele răsărea deja, iar oamenii se grăbeau la muncă. Dar până la urmă, cu mare uşurare, a găsit cutia de chibrituri şi a livrat mesajul în aceeaşi zi.

Această întâlnire cu brutalitatea SS-ului n-a făcut decât să-i întărească dorinţa de a se împotrivi. Voia să se implice şi mai mult în luptă.

Ocazia s-a ivit în iunie 1943, când l-a cunoscut pe Eugène Claudius-Petit într-o tabără de teatru organizată de Éclaireurs. Anarhist şi susţinător înverşunat al sindicatelor, Eugène se folosea de tabăra de teatru drept paravan pentru a recruta tineri şi tinere în grupul Franc-Tireur, la care era cofondator. A remarcat-o pe tânăra şi entuziasta Nicole şi, cincisprezece zile mai târziu, ea lucra sub pseudonimul Annette ca *agent de liaison* la Lyon, centrul mişcării de Rezistenţă.

Fără să le povestească nimic părinţilor despre adevărata natură a muncii ei, Nicole i-a lăsat în îndepărtata Savoie, spunându-le că vrea să lucreze şi să trăiască independent. Pe ei războiul şi efectele fugii de persecuţie îi schimbaseră atât de mult, încât ceea ce cu câţiva ani în urmă li s-ar fi părut inacceptabil acum devenise posibil. Când Lucie Thérèse a venit într-o vizită-surpriză la Nicole, la Lyon, şi a aflat că fiica ei nu locuieşte la adresa pe care le-o dăduse, tânăra a trebuit să-i spună adevărul. În scurtă vreme, mama s-a alăturat şi ea Rezistenţei.

Franc-Tireur a fost unul dintre primele grupuri apărute după înfrângerea Franţei în 1940. Pe lângă un ziar clandestin cu acelaşi nume, organizaţia tipărea broşuri şi fabrica acte false. Nicole era entuziasmată să colaboreze atât de strâns cu oameni care gândeau la fel ca ea. Curând avea să participe însă şi mai direct la luptă.

Vărul primar al mamei sale era Robert Lyon, şeful Acolyte, parte din aşa-numita „reţea Buckmaster“, un sistem de agenţi şi organizaţii franţuzeşti recrutate de Maurice Buckmaster, şeful serviciului francez al SOE britanic. Mulţi dintre agenţii francezi se duceau în secret în Anglia să se antreneze şi erau paraşutaţi înapoi în Franţa, lucrând adesea direct cu serviciile britanice de contraspionaj. Cu sprijinul SOE, mai multe noi celule ale Rezistenţei, Maquis şi reţelele formate spontan la început, precum Alliance a lui Fourcade, au putut să-şi antreneze personalul şi să coordoneze multiple activităţi clandestine care au menţinut Germania într-o stare de perpetuă nesiguranţă până la eliberarea Franţei.

Nicole, care vorbea engleză, l-a rugat pe Robert s-o trimită la Londra ca să se antreneze la sediul SOE. El a refuzat, explicându-i că talentul ei avea să se piardă acolo. Fiindcă era femeie, aveau s-o pună la muncă de birou. A convins-o să intre în grupul lui, unde putea fi imediat de ajutor. Ştia deja cum să folosească un aparat clandestin de radio, cum să primească şi să transmită mesaje. În plus, i s-a cerut să găsească ţinte potrivite pentru operaţiunile de sabotaj şi să descopere ascunzători pentru agenţi, echipamente şi aparate de radio. Nicole a participat la recepţionarea de materiale paraşutate şi de arme de contrabandă, uneori pe fundul unei genţi sau al unei valize.

Activităţile acestea s-au transformat curând în slujbă cu normă întreagă. Nicole era responsabilă de menţinerea legăturii cu un grup Maquis din sudul Alpilor, de lângă Grenoble. Între multe altele, le ducea partizanilor cartele false pentru alimente.

Prima dată când a recepţionat o încărcătură paraşutată, Nicole şi familia de ţărani cu care colabora au luminat perimetrul unei poieni întunecate cu focuri. După aceea s-a simţit exaltată, „ca un zeu“. Era mândră să lucreze cu oameni de la ţară, *chez les paysans*, care o ajutau chiar dacă se puneau în pericol. Această solidaritate cu oamenii de rând îi hrănea speranţa. Un muncitor de la o fabrică a furat zece

biciclete şi i le-a dat ei. Nicole rămânea uneori săptămâni de zile în munţi, cu membrii Maquis. Nu putea să stea însă prea multe nopţi într-un loc şi era tot timpul în mişcare, aşa că ducea o existenţă singuratică.

În acelaşi timp activa ca *passeur*, conducând piloţi britanici doborâţi de nemţi care fugeau din Franţa. Apartamentul din Lyon al lui Claudine, prietena sa din copilărie şi al lui Gilles, soţul ei, era un refugiu sigur şi Nicole putea să petreacă din când în când câte o seară plăcută acolo când aducea la ei câte un aviator englez.

Pe 10 mai 1944, Robert a fost arestat a doua oară de Gestapo. În timp ce era transferat la Paris pentru anchetă, a reuşit să sară pe fereastra trenului în apropiere de Villeneuve-Saint-Georges şi să ajungă la locuinţa unor prieteni din Tournan-en-Brie. I-a trimis vorbă lui Nicole, şi câteva zile mai târziu s-au întâlnit acolo, ducându-i un set de acte false, fabricate de camarazii ei din Franc-Tireur.

Nicole fusese văzută prea des cu Robert, care era acum vânat peste tot de nemţi şi trebuia să se dea la fund. Trimisă la Paris, a fost înlocuită la Lyon de o veche prietenă de-a ei din perioada Éclaireurs, Denise Vernay sau „Miarka“, sora faimoasei feministe Simone Veil.[8] Trenul cu care a plecat spre capitală a fost deraiat de sabotori. Nicole călătorea deghizată în lucrătoare la Crucea Roşie. Era o acoperire excelentă, dar în ziua aceea chiar a trebuit să facă uz de cele câteva metode de prim ajutor pe care le învăţase în antrenamentele la cercetaşi ca să-i ajute pe răniţi. Din fericire, nimeni n-a fost rănit grav.

Ajunsă la Paris, a luat rapid legătura cu alţi membri ai Rezistenţei. Lucra sub numele de Dominique ca adjunctă a lui Jacques Jourda, cunoscut drept Jacquemin. El era şeful întregii reţele, iar Nicole îi superviza pe agenţii de legătură din Paris şi regiunile înconjurătoare.

Aliaţii aterizaseră în Normandia, şi domnea sentimentul general că soarta războiului se schimbă. Tot mai mulţi oameni se alăturau Rezistenţei, ceea ce însemna că lui Nicole îi era mai uşor să găsească *agents de liaison*, dar şi că riscurile şi expunerea creşteau. Nemţii erau disperaţi să dezorganizeze mişcarea de Rezistenţă. Şapte dintre cele nouă femei din grup au fost arestate în această perioadă intensă dintre februarie şi iulie 1944, când nemţii făceau tot posibilul ca să submineze şi să distrugă reţelele subterane. Tot timpul aveau loc razii şi arestări. Unii trădau. Alţii nu rezistau torturii. Dar erau şi spioni care se infiltrau în grupurile mici, cu reguli mai laxe de securitate, iar asta putea duce la anihilarea unei întregi reţele. Învăţând din experienţă, Nicole îşi lua toate precauţiile, dar stresul era uriaş. La un moment dat, după ce pierduseră un grup întreg, Jacquemin i-a cerut să ia o pauză.

Nicole a plecat în misiune să livreze nişte arme şi a luat o pauză de câteva zile alături de vechii ei prieteni din Maquis, stând cu cortul la

munte. Îi plăcea mult să fie în natură, printre camarazi, îi plăceau focurile de tabără şi poveştile amuzante. Cântau, vorbeau despre prietenii care muriseră sau fuseseră capturaţi şi discutau viitorul, când toate acestea aveau să se termine. Nicole se simţea liberă şi fericită, simţea că are un rost. Într-o zi însorită, pe munte, îşi sărbătorise a douăzeci şi doua zi de naştere. Unul dintre bărbaţi remarcase atunci că în scurt timp ar trebui să-şi găsească un soţ. Dar, după tot ce văzuse şi făcuse, Nicole nu-şi putea imagina o viaţă ca a mamei sale. Ar fi vrut nespus să mai stea în pădure, dar trebuia să se întoarcă la Paris chiar în seara aceea.

A doua zi, pe 4 august 1944, cu numai trei săptămâni înainte de eliberarea oraşului, un agent al Gestapoului a oprit-o pe bicicletă în Place de la Breteuil. Părea să ştie exact cine este şi, în orice caz, Nicole avea în genţile de pe bicicletă suficient material compromiţător ca să-şi dea seama că, de îndată ce el avea să le verifice, soarta ei era pecetluită. Fusese denunţată de unul dintre agenţii săi de legătură, care fusese recent arestat şi torturat. Nemţii o aşteptaseră.

A fost dusă pentru interogatoriu în faimosul imobil al Gestapoului de pe rue de la Pompe.

În perioada chiar dinainte şi de după debarcarea Aliată din Normandia, de pe 17 aprilie până pe 17 august 1943, clădirea de pe rue de la Pompe a devenit un centru secret de tortură şi asasinat, unde Gestapoul funcţiona cu puteri extrajudiciare. Asemenea „găuri negre“ sunt o expresie a disperării şi, de câte ori apar în istorie, semnalează dezintegrarea unei societăţi. În imobilul de pe rue de la Pompe nu exista proces, doar execuţie sumară; nu aveau loc arestări legale, doar ameninţări şi bătăi. Luptători din Rezistenţă, străini şi francezi, bărbaţi şi femei erau bătuţi cu brutalitate şi supuşi la diferite forme de tortură, inclusiv „tortura cu apă“. Mulţi mureau. În depoziţiile ulterioare dinaintea tribunalelor s-a afirmat că femeile erau silite să accepte „umilinţe sexuale“.

Operaţiunile Gestapoului de pe rue de la Pompe erau conduse de Friedrich Berger, un civil care a angajat patruzeci şi patru de tâlhari şi alţi infractori din lumea interlopă a Parisului ca să obţină informaţii cu orice preţ. Berger era unul dintre psihopaţii care prosperă pe timp de război şi profită de vremurile întunecate. Făcuse avere pe piaţa neagră. În mai 1942 se mutase la Paris. Avea un sistem eficient de a câştiga bani rapid: pur şi simplu îi tortura pe comercianţi ca să afle unde îşi ţineau mărfurile destinate pieţei negre, şi apoi şi le însuşea. În aprilie 1944 fusese angajat de Gestapo să dezmembreze reţelele Rezistenţei din Paris. Într-un interval de numai patru luni, oamenii lui arestaseră 300 de persoane: 163 dintre ele, inclusiv Nicole, au fost deportate, iar 50 dintre acestea din urmă n-aveau să se mai întoarcă.

Pe 16 august 1944, în ultimele zile ale ocupaţiei germane, 42 de

tineri care fuseseră ţinuţi în clădirea de pe rue de la Pompe au fost executaţi – împuşcaţi în faţa fântânilor din Bois de Boulogne. După trei zile, Parisul era eliberat de Aliaţi.

Berger fugise deja în Italia la vremea aceea. A fost arestat de englezi în 1947, dar a evadat în mod misterios. Din echipa sa, 23 de oameni au fost condamnaţi la moarte pentru trădare, spionaj, crimă, complicitate la crimă şi colaboraţionism. La procesul său militar din decembrie 1952, Berger a fost condamnat la moarte în contumacie. Documente ulterioare arată că, după război, a fost angajat de serviciile secrete americane în misiuni legate de Războiul Rece; aparent, scopurile au scuzat mijloacele. Friedrich Berger a murit liniştit în somn la München în 1960.

Timp de trei zile, Nicole a fost interogată şi torturată de Gestapo în clădirea de pe rue de la Pompe. Viitorul ei soţ, un prieten din perioada Éclaireurs pe care îl întâlnise de câteva ori la Lyon, îi spusese că, deşi nimeni nu poate rezista pe termen nedefinit la tortură, dacă reuşeşte să rabde timp de patruzeci şi opt de ore, oamenii din reţeaua ei ar avea timp să se pună la adăpost. Fusese avertizată la ce să se aştepte: diferite unelte cu care să fie bătută (bâtă de lemn, cravaşă de piele), şocuri electrice, furtunuri de cauciuc şi apa. Nicole anticipase durerea, cel puţin intelectual. Dar corpul este întotdeauna şocat de invazia durerii, redus la existenţa de la o clipă la alta. Nicole a inventat false întâlniri, nume false; a fost interogată din nou, torturată din nou. Au fost, scria ea, „trei zile de durere indescriptibilă, de tensiune şi nebunie“. În cele din urmă a fost transferată în închisoarea din Fresnes, ceva mai paşnică.[9]

Aici, în celulă, şi-a dat voie pentru prima oară să plângă. Deşi devastată, s-a simţit totuşi uşurată să fie singură, ca să-şi poată pune în ordine miile de gânduri care i se învârteau în cap. Spusese oare ceva compromiţător? Reuşise să nu dea de gol pe nimeni? Ce avea să se întâmple cu ceilalţi? Cu Jacquemin? Dacă n-ar fi avut hârtiile acelea la ea! Dacă ar fi stat mai mult cu cei din Maquis! Era torturată de un şuvoi înnebunitor de întrebări şi acuzaţii. Auzindu-i suspinele, câţiva deţinuţi din alte celule i-au vorbit, spunându-i să nu se piardă cu firea. A auzit voci anonime care o încredinţau că nu e singură. „Suntem alături de tine.“ După brutalitatea de pe rue de la Pompe, căldura omenească a acestor voci i s-a părut o binecuvântare.

Curând a fost transferată în celulele pentru femei. Intrând într-o încăpere mare şi întunecoasă, a desluşit contururile vagi ale mai multor corpuri şi a auzit murmure şi şoapte. După ce s-a obişnuit cu obscuritatea, a văzut, aşezate în jurul ei pe bănci, câteva zeci de femei.

Cineva i-a spus pe nume şi s-a repezit la ea. Era vechea ei prietenă Renée. S-au strâns în braţe. Renée Astier de Villatte avea patruzeci de

ani şi păr cărunt, dar un spirit activ şi ironic. Fusese întotdeauna atrasă de latura nebunatică a lui Nicole. De când s-au regăsit în închisoare, au făcut tot posibilul să rămână împreună. Încercau să nu vorbească prea mult, temându-se ca în celulă să nu fie spioane. Auzeau bombele căzând la Rambouillet, la numai patruzeci şi cinci de kilometri de Paris. Aliaţii băteau la uşă; războiul avea să se termine curând. Printre deţinute domnea un sentiment irepresibil de bucurie. Adesea începeau spontan să cânte *La Marseillaise* în cor.

Dar, în dimineaţa zilei de 15 august 1944, în timp ce fugeau din faţa avansului american, nemţii au organizat un ultim transport de deţinuţi de la Paris către lagărele din est. Curentul fusese tăiat în capitală, şi mecanicii de tren erau în grevă. Gare de l'Est nu mai funcţiona, aşa că nemţii au format trenuri cu mecanici germani care să plece din Gare de Pantin. Printre cei care au fost deportaţi în mare grabă din oraş în ziua aceea se afla şi spioana americană Virginia d'Albert-Lake, în vârstă de treizeci şi patru de ani.

După ce 1 654 de bărbaţi şi 543 de femei au fost îngrămădiţi în vagoanele de vite, voluntarii Crucii Roşie le-au împărţit pachete de drum, asigurându-i: „Războiul se va încheia înainte să ajungeţi în Germania". În total, 143 de persoane au reuşit să scape pe drum: trenul făcea opriri dese, căci calea ferată fusese bombardată – Rezistenţa încerca să blocheze deportările. Dar nemţii erau tenace, şi deţinuţii rămaşi au fost duşi pe jos până la un alt tren, care îi aştepta de cealaltă parte a craterului de obuz. Sătenii le strigau: „*Bon courage! Vive la France!*" Trenul avea să fie oprit înainte să ajungă în Germania, nu se putea altfel, îşi spuneau deţinuţii. Dar, după o vreme, prin crăpăturile vagoanelor ticsite au văzut că indicatoarele sunt deja în germană. Au izbucnit în plâns.[10] Din acest ultim transport, 903 oameni aveau să-şi piardă viaţa.

Femeile selectate din el au sosit la Ravensbrück pe 21 august. Uşa vagonului a fost deschisă şi le-au întâmpinat ţipete, ordine răstite, lătrat de câini şi răcnetele gardienilor nemţi. Nicole afirma ulterior că din modul lor de a rezista, de a-şi arăta mândria naţională făcuse parte şi păstrarea eleganţei şi a stilului: „Nu ne puteau reduce la animale. Aşa că, atunci când trenul a sosit, noi ne machiaserăm, ne pieptănaserăm, încercaserăm să arătăm cât mai bine. Deţinutele rusoaice care ne-au văzut aşa au crezut că suntem prostituate şi ne-au scuipat"[11]. Au fost duse de la gară în lagăr şi apoi lăsate să stea ore întregi în căldură. Nicole o pierduse pe Renée în haosul dinainte de a urca în tren şi acum o căuta disperată. Unde era prietena ei? Supravieţuise oare călătoriei?

Au fost mânate apoi către *Effektenkammer*, unde au fost dezbrăcate la piele şi puse să defileze ca nişte animale exotice prin faţa SS-iştilor, care le priveau rânjind. Neştiind dacă nu cumva avea să fie curând

ucisă, Nicole s-a simţit profund ruşinată şi înspăimântată. Apoi, deodată, a zărit-o pe Renée în grupul din faţa ei. A reuşit să ajungă la ea fără să atragă atenţia. Nicole avea să primească numărul 57 443, Jacky, 57 442, iar Renée, 57 441. La înregistrare au stat una lângă alta.

Au fost puse în carantină în baraca 22, deja supraaglomerată cu poloneze. În timp ce Parisul era eliberat, Varşovia era arsă din temelii. Rezistenţa poloneză se ridicase la luptă, dar revolta fusese înăbuşită. Între august şi octombrie, 12 000 de femei şi copii din Varşovia aveau să fie trimişi în lagăre.

Nicole şi Renée s-au ţinut împreună şi au dormit în acelaşi pat, o scândură subţire care avea să fie barca lor de salvare. Renée nu-şi revenise de pe urma torturilor cumplite suferite în timpul interogatoriului (de fapt, n-avea să-şi revină niciodată) şi, sleită de oboseală, nu putea să doarmă, prinsă fiind în menghina spaimei şi ciupită de păduchi şi de purici. Şi cu toate astea i-a vorbit lui Nicole cu calm, iar vorbele ei le-au alinat pe amândouă. Strânse una într-alta pe cei şaizeci de centimetri de scândură care deveniseră universul lor, Renée i-a povestit lui Nicole despre pepenii galbeni delicioşi care creşteau pe malurile râului Lot, în regiunea ei natală. I-a descris casa mare a familiei, pe mama şi pe sora ei, nepoatele şi nepoţii. I-a zugrăvit tabloul zilelor de vară ale unei copilării fără griji. Ascultând-o, Nicole se simţea transportată într-un alt timp şi loc. A descoperit astfel puterea şi uşurarea pe care le pot aduce limbajul, povestea.

Deţinutele care erau deja de ceva timp în lagăr le căutau pe cele nou-sosite ca să afle ultimele veşti. Şi veştile erau bune: nemţii se retrăgeau. Era o chestiune de zile, săptămâni, cel mult o lună, declarau ele. Războiul avea să se termine curând. Cu toate că suporta foarte greu foamea, Nicole nu şi-a pierdut niciodată încrederea că nemţii aveau să fie învinşi în scurt timp.

Dar, în august 1944, Ravensbrück era mai rău decât orice şi-ar fi putut imagina. A scris ulterior că i-a luat opt zile să se obişnuiască în lagăr, să iasă din starea de oroare şi spaimă paralizantă care o acaparase. S-a învăţat să mănânce supa îngrozitoare făcută din coji de cartofi. S-a învăţat să tacă, să evite biciul şi bâta, să se ascundă ca să nu i se atribuie cele mai grele sarcini. S-a învăţat să lupte, să negocieze, să se descurce. Între poloneze şi franţuzoaice domnea duşmănia, şi la fel între alte facţiuni, şi Nicole a trebuit să deprindă repede ierarhiile din lagăr.

Dacă avea nevoie la toaletă, s-a obişnuit să se ducă la două sau trei noaptea, înainte de apel, pentru că la patru toate femeile voiau să meargă la baie şi nu existau decât câteva toalete pentru trei mii de persoane. A învăţat să se ferească de sarcina de a goli acele toalete, fiindcă părul şi hainele i se îmbibau de duhoarea excrementelor

omeneşti. Se lupta să ajungă la unul dintre rarele robinete care funcţionau, ca să-şi poată spăla singura haină, şi apoi s-o usuce pe ea.

Era foarte cald, dar puţina apă de băut pe care o aveau la dispoziţie risca să le provoace dizenterie. Dacă se îmbolnăveau, deţinutele erau trimise la *Revier*. Dar Nicole a aflat că puţine se întorceau vreodată de la *Revier*-ul din Ravensbrück. Dacă zăceau prea mult fără să moară, puteau să fie ucise cu o injecţie cu benzină în vene.

A învăţat că totul era împotriva regulilor: spălatul, scărpinatul, care arăta că ai păduchi, iar păduchii provocau tifos, şi nemţii, care erau îngroziţi de tifos, te puteau selecta pentru execuţie dacă suspectau că te-ai îmbolnăvit.

După carantină, Nicole şi celelalte femei sosite odată cu ea au avut de înfruntat ameninţarea terifiantă a selecţiilor zilnice. Numeroasele evreice venite de la Varşovia fuseseră înghesuite în corturi improvizate, pe terenul mocirlos de lângă lac, şi problema supraaglomerării trebuia rezolvată.

Disperate să nu fie despărţite, Nicole, Renée şi Jacky s-au simţit uşurate când au fost selectate împreună într-un grup de douăzeci şi opt de femei, deşi nu ştiau cu ce scop. Aliniate la apel, numărate la nesfârşit, erau totuşi pline de speranţă, căci toate membrele grupului lor păreau puternice şi sănătoase.

Au fost duse înapoi la gară şi încărcate în aceleaşi vagoane de vite cu care veniseră. În timp ce traversau Berlinul, mergând spre sud, şi au observat prin crăpăturile vagonului că oraşul zace în ruine. Văzând dărâmăturile, au cântat mândre *La Marseillaise*. Când au sosit în lagărul HASAG din Leipzig, s-au simţit uşurate să vadă că sunt cazate într-o clădire mare de cărămidă. Aici era mai puţină aglomeraţie, pe fiecare pat dormeau numai două persoane. Naţionalităţile erau amestecate. Ordinele se transmiteau prin difuzoare în germană şi polonă. Au primit numere noi şi Nicole a devenit 4 444.

Şi-au găsit repede prietene vechi din vremea Rezistenţei. Au fost încântate să descopere că, dintre cele care dispăruseră la Paris, unele supravieţuiseră. Renée a găsit-o pe Zinka; lucraseră împreună în reţeaua pariziană Comète, ascunzând piloţi britanici care fuseseră doborâţi de nemţi. Nicole s-a împrietenit şi ea cu Zinka. Mereu sensibilă la eleganţă, admira felul cum Zinka îşi strângea buclele aurii sub un turban elegant, răsucit din două cârpe roşii şi câteva noduri făcute cu dezinvoltură. Le-a cunoscut pe Hélène şi pe cele două olandeze, Lon şi Guigui, şi s-a împrietenit şi cu ele.

Acum, ieşind din sat, Nicole şi prietenele ei se grăbiră să se îndepărteze cât mai mult de *Bürgermeister*-ul cel roşu la faţă. Dar drumul spre Strehla mergea paralel cu calea ferată, care era o ţintă pentru bombardiere. La mică înălţime pe deasupra lor trecu din nou un avion al Aliaţilor. Urmară zguduitura deja familiară, apoi ţăcănitul

mitralierei, ceva mai încolo. Cele nouă săriră în şanţul de pe margine, unde stătură să se odihnească, rezemate cu spatele de un perete al şanţului şi cu picioarele sprijinite de celălalt. Nicole ridică ochii spre cer şi observă norii albi şi moi care pluteau alene. Simţea mirosul pământului jilav şi gingăşia firelor de iarbă în palmă. Era primăvară. Mâinile ei aspre, bătătorite de munca în fabrică, atingeau acum ceva moale şi natural. Era uimitor cât de frumoasă continua să fie lumea chiar şi când oamenii dezlănţuiau în ea războiul şi distrugerea! Firele acestea fragile de iarbă habar n-aveau că se purta un război. Undeva în adâncul conştiinţei, Nicole îşi dădea seama că în jur cad bombe, că le ameninţă un pericol îndepărtat. Dar, stând acolo în şanţ, mintea ei începu să înţeleagă că sunt, de fapt, libere. Da, se aflau pe teritoriul inamicului, aşa că libertatea lor era precară. Nu ştiau ce le aşteaptă; poate toţi primarii din toate satele aveau să fie ca acesta, Dar, deşi avioanele americane care treceau pe deasupra lor erau o ameninţare, tot ele îi dădeau speranţă, căci însemnau că soldaţii care aveau să le elibereze sunt aproape.

De fiecare dată când se opreau, le venea mai greu să se ridice din nou şi s-o pornească mai departe. Dar trebuiau să găsească un loc pentru noapte – şi erau lihnite.

— Nu putem merge mai departe fără mâncare, spuse Lon, repetând pentru a cine ştie câta oară o afirmaţie evidentă.

Celelalte gemură aprobator.

Hélène dădu şi ea din cap. Oricât le îngrozise ultima întâlnire, nu aveau voie să se oprească.

— Trebuie să ne încercăm din nou norocul în următorul sat.

— O să ne ajute cineva, spuse şi Zaza plină de speranţă.

Intrară în cătunul Kleinragwitz cu inima cât un purice. Aveau încă în urechi urletele primarului din satul anterior. În faţa uneia dintre primele case de la marginea satului întâlniră un deţinut iugoslav care lucra pentru familia refugiată aici la începutul războiului. Mulţi prizonieri de război fuseseră trimişi să lucreze pentru familii germane din zonele rurale. Deşi munceau din greu, majoritatea erau bine hrăniţi şi trataţi decent. El le văzu cât sunt de obosite şi zdrenţăroase şi le întrebă dacă au nevoie de ceva.

— Da, puţină apă, spuse Hélène.

Era singurul lucru la care se putuse gândi în clipa aceea. El trimise un alt prizonier să aducă nişte apă, dar apoi, văzându-le obrajii supţi şi corpurile emaciate, le întrebă cu blândeţe:

— Poate vreţi şi ceva mâncare?

Hélène îi spuse calmă că sunt moarte de foame; de fapt, nu mâncaseră, practic, de patru zile.

Impresionat de starea lor, el le conduse la o casă albă cu pridvor, unde fetele se putură aşeza pe nişte bănci. Celălalt iugoslav se întoarse

cu un ulcior cu apă şi cu un vas mare acoperit cu un prosop. Cei doi schimbară câteva vorbe şi apoi primul le spuse în germană:

— Nu e mult, dar sper să vă placă. Prietenului meu i s-a părut că vă e foame.

Dădu prosopul la o parte şi dezvălui o oală plină cu cartofi fierţi. Ele fură atât de uimite de gestul acesta de generozitate, încât câtorva le dădură lacrimile. Îi copleşiră cu recunoştinţa lor plină de bucurie.

Tulburaţi de vederea celor nouă corpuri emaciate, alţi câţiva prizonieri iugoslavi se grăbiseră să mai facă rost de mâncare. Se întoarseră cu o cană mare cu lapte proaspăt, o pâine, două borcane cu gem (marmeladă şi gem de mure) şi nişte unt. Văzând atâtea bunătăţi, femeile nu se mai putură abţine. Luară cartofii cu mâinile goale. Îşi trecură una alteia ulciorul cu lapte. Rupseră pâinea în bucăţi şi o înmuiară în gem.

Se sărutară una pe alta cu gura plină. Plânseră, râseră şi mâncară cu lăcomie. Le mulţumiră iugoslavilor de nenumărate ori. Ei le urmăriră cu duioşie, ca nişte părinţi, după cum avea să scrie Zaza mai târziu, „fericiţi să-şi revadă în sfârşit întremat copilul care a fost multă vreme bolnav“[12].

Fetele treceau gemul, pâinea şi untul de la una la alta. Hélène încercă să-şi ceară iertare pentru manierele lor, spunând:

— N-am mâncat nimic de prea mult timp.

Dar ei nu făcură decât să zâmbească.

Nicole se rezemă cu spatele de balustrada prispei şi ridică faţa spre soare. Obrajii îi şiroiau de lacrimi în timp ce mesteca bucata de pâine cu unt şi gem. Cu numai câteva ore în urmă fusese gata să moară. Acum era aici, şi nu mâncase în viaţa ei ceva mai bun.

Unul dintre prizonieri se întoarse cu o pereche de cizme mari bărbăteşti pentru picioarele chinuite, pline de sânge, ale Zinkăi. Femeile îi mulţumiră, dar, când Zinka şi le puse în picioare, carâmbul îi venea peste genunchi. Toată lumea izbucni în râs.

Până la urmă izbutiră să se liniştească şi să se adune. Mâncarea fu dată gata. Senzaţia teribilă de foame nesăţioasă se potolise, dar acum le năpădi o sfârşeală ca de plumb. Lon îi întrebă pe primii doi iugoslavi dacă ştiu prin zonă vreun loc unde grupul lor s-ar fi putut odihni în siguranţă.

— Doar pentru o noapte, adăugă Hélène.

Iugoslavii le sfătuiră să discute cu *Bürgermeister*.

Jacky scoase un geamăt de scârbă, şi toate se zbârliră la gândul unei noi confruntări cu stilul autoritar al nemţilor.

— Nu prea ne place să stăm de vorbă cu *Bürgermeister*-ii, zise Hélène şi le povesti ce li se întâmplase în satul dinainte. Dar prizonierii o asigurară că sătucul acesta avea un primar de treabă. N-avea să fie la fel.

— O să vezi. E un om bun. Te duc eu la el, se oferi unul dintre ei.

Hélène traduse pentru celelalte şi, cu teama în suflet, plecă împreună cu el.

Prietenele ei rămaseră la soare şi încercară să comunice cu iugoslavii. Lon şi Guigui vorbeau germana, aşa că fură interprete. Îşi spuseră unii altora cum se numesc, de unde sunt şi de când plecaseră de acasă. Toţi sperau ca războiul acesta cumplit să se termine curând.

Din fericire, Hélène nu lipsi mult. Se întoarse zâmbind împreună cu sergentul care răspundea de prizonierii de război şi îşi informă veselă tovarăşele că el rechiziţionase pentru ele podul unui hambar.

Urcară toate pe o scară până în podul cu fân, unde le întâmpină mirosul ameţitor de paie proaspete şi curate. Fiecare îşi găsi un loc confortabil unde să se culce, adunând câte un morman de fân pe post de saltea. Îşi scoaseră încălţările care le făcuseră atâtea răni şi-şi întinseră hainele ponosite pe post de aşternut.

Dintr-odată, Zaza le făcu celorlalte semn să tacă:

— Sssst!

Toate încremeniră.

Auzise paşii grei ai prizonierilor de război întorcându-se. Se uitară îngrijorate una la alta, schimbând acelaşi gând nerostit: oare bărbaţii aceştia aveau să le creeze probleme? Credeau cumva că, dacă le hrăniseră, femeile le datorau ceva?

Dar apoi îi auziră bătând în uşa hambarului.

Bătând! Zâmbiră toate la auzul acestui sunet şi răsuflară uşurate. Neaşteptatul gest de curtoazie le impresionă. Zaza îşi amintea, demult, un comportament similar. Trecuseră ani de zile de când nu mai auzise ca cineva să bată la uşă, de când nu mai simţise că are vreun strop de intimitate.

— *Entrez!* spuseră câteva.

Entuziasmul lor fu şi mai mare când se dovedi că bărbaţii nu voiau decât să le aducă nişte pături, învelitori şi o sticlă de şnaps.

Urmă încă o rundă de „mulţumim“, „noapte bună“ şi „somn uşor, odihniţi-vă“, după care bărbaţii se retraseră. Fetele îşi împărţiră păturile, şi fiecare îşi aranjă un culcuş cald şi confortabil. Adăpostite la loc uscat şi sigur, hotărâră să se ospăteze din conserva de sardine, rupând bucata de pâine pe care Mena o păstrase în buzunarul hainei de la masa dinainte.

— Am fost prevăzătoare, spuse ea.

Nicole dezvălui că şi ea „furase“ un pic de pâine „pentru mai târziu, pentru orice eventualitate“. Era un obicei pe care îl căpătaseră în lagăre, să economisească astfel fărâme de mâncare. Dar acum de ce să se mai abţină să mănânce, când lucrurile păreau să meargă atât de bine?

Mena şi Zinka se apucară să împartă, şi fiecare primi câte o sardină

pe o bucăţică de pâine. Fu un festin şi, în timp ce îşi savurau porţia, vorbiră despre viitor, despre cât de tare se deosebea satul acesta de cel dinainte. Încă nu le venea să creadă cât de ospitalieri, cât de cumsecade fuseseră cu ele iugoslavii.

— Eu zic să ne instalăm aici, spuse Jacky, care gâfâia la fiecare cuvânt.

— De acord, spuse şi Zaza. E un loc sigur, primitor şi cald.

— Războiul o să se termine în câteva zile sau săptămâni, continuă Jacky.

— Iar iugoslavii au fost atât de buni cu noi! zise şi Mena. Farmecul ei nu trecuse neobservat, şi bărbaţii fuseseră deosebit de generoşi cu ea, având grijă să-i dea gem, unt sau cartofi de fiecare dată când vedeau că nu mai are. Mâine ne spălăm pe cap, ne spălăm şi hainele şi le spunem sătenilor că suntem gata să muncim pentru mâncare, propuse Mena.

Dar Nicole, cu inteligenţa ei practică, le aduse la realitate.

— Nu vă entuziasmaţi prea tare! Nu ne putem transforma deodată în lăptărese pe linia frontului. Lucrurile se schimbă rapid. Războiul continuă, iar astea sunt doar visuri.

— Şi nu putem visa şi noi un pic? întrebă Mena.

— Mai bine să stăm cu ochii deschişi, zise Nicole. Cine ştie ce ne mai aşteaptă?

— Haideţi să dormim! le îndemnă Hélène, şi cu asta consfătuirea luă sfârşit.

CAPITOLUL PATRU

LON ŞI GUIGUI

9. Madelon Verstijnen (Lon)

10. Guillemette Daendels (Guigui)

A doua zi de dimineaţă, în zori, iugoslavii le treziră bătând politicos în uşa hambarului. În fânul unde dormiseră liniştite, fetele se ridicară în capul oaselor. Neobişnuite să se odihnească de-adevăratelea, erau uşor ameţite. Bărbaţii urcară scara şi le aduseră un ulcior de *café au lait*, o oală de cartofi fierţi, o sticluţă cu alifie pentru picioarele lor suferinde, unt, sare şi câteva ţigări, de ajuns pentru ca fiecare să fumeze una.

Cele nouă prietene eliberară un spaţiu pe podea pentru acest mic-dejun preţios. Cât timp trecuse de când fuseseră ultima oară înconjurate de bunăvoinţă? De când nu mai fuseseră lăsate să doarmă în loc să fie trezite de urlete brutale?

Razele soarelui se filtrau printre şindrilele hambarului, făcând vizibile firicelele de praf din aer. Totul era scăldat în lumina aceasta aurie şi într-o linişte tihnită, molcomă. Afară se auzeau cântând păsările,

Bărbaţii se aliniaseră. Erau toţi pieptănaţi şi bărbieriţi. Purtau haine uzate, dar curate şi cu toţi nasturii.

— Unul dintre ele e fiert tare, dar nu ştim care, spuse un tânăr punând atent trei ouă în mâinile întinse ale Menei.

— Mulţumesc, spuse ea, luându-le cu grijă. Avea paie în păr şi era încă îmbujorată după somn, şi, când îi zâmbi, el se înroşi la faţă.

— Ne iertaţi că vă trezim aşa devreme, dar avem veşti rele.

Vorbise deţinutul pe care-l întâlniseră primul şi care părea să fie

şeful celorlalţi.

— Da, răspunse Hélène serioasă, fără surprindere. Spuneţi-ne despre ce e vorba.

— A venit un anunţ aseară, dar n-am mai vrut să vă deranjăm. Omul trase aer adânc în piept. Toţi prizonierii de război din regiune suntem convocaţi de autorităţi şi avem ordin să ne îndreptăm spre est, spre lagărul din Naundorf. În dimineaţa asta.

— Ah, Dumnezeule mare! strigă Josée. Nu putem merge acolo!

Nicole o cuprinse cu braţul s-o liniştească.

— Ar fi mai bine dacă aţi pleca repede, înainte să vină după noi, i se adresă Menei cel care roşise mai devreme, ca şi cum ar fi fost singuri. Despre voi încă nu ştie nimeni.

— De asta v-am trezit, îi spuse şeful lor lui Hélène. Altfel v-am fi lăsat să dormiţi.

Un alt prizonier ţinea în braţe un morman de haine.

— Înainte să plecaţi, ne-am gândit că astea v-ar prinde bine.

Bărbaţii erau sfioşi în generozitatea lor. Le aduseseră două pulovere şi două perechi de pantaloni, căciuli şi mănuşi. Jacky, care plecase de la Leipzig într-o rochie atât de uzată încât era practic transparentă, o dădu bucuroasă la schimb pe o pereche de pantaloni bărbăteşti. Erau largi şi ţepeni, şi trebui să-i lege cu o frânghie. Cel puţin o dată pe zi, trebuia să i se spună: „Jacky, iar ţi s-a desfăcut şliţul!“

Iugoslavii le dădură de asemenea un ceaun şi o pirostrie, ca să poată face mâncare deasupra focului. Erau grele şi dificil de cărat, însă Nicole spuse:

— Le duc eu!

Visase să facă o tocăniţă şi îi plăcea ideea acestei oale practice. Puteau să fiarbă în ea cartofi sau să facă o supă din frunze de păpădie. Lui Nicole îi amintea de zilele fericite pe care le petrecuse pe munte cu membrii Maquis.

Mâncară repede, fără multă vorbă. Nimeni nu-şi dădu pe faţă dezamăgirea. Conversaţia plină de speranţă din seara dinainte plutea încă în aer când îşi strânseră lucrurile. Nicole şi Josée inspectară în jur.

— Una dintre primele reguli când mergi cu cortul, proclamă Nicole, e să laşi locul aşa cum l-ai găsit.

Când plecară din sat şi o porniră iar pe drum, simţiră în tot corpul spaima necunoscutului. Povestea lor nu-şi putea avea sfârşitul fericit aici. N-aveau să se transforme în nişte lăptărese idilice care aşteaptă încheierea războiului. O luară din nou, pe cât îşi dădeau seama, spre vest, evitând cu grijă Naundorf.

La o intersecţie dădură aproape nas în nas cu un tânăr ofiţer german care stătea lângă o motocicletă. El le făcu semn să se apropie.

— Vă rog, le strigă el politicos, dacă sunteţi amabile, am nevoie de

un sfat. Ştiţi ceva despre poziţiile americanilor şi ale ruşilor? Aţi auzit ceva?

Hélène îi dădu un cot Zazei să-i ţină isonul.

— Am auzit nişte zvonuri, răspunse ea cu glas dulce, aproape flirtând. Voia în mod clar ca între timp Zaza să se uite cu atenţie la harta pe care bărbatul o ţinea pe jumătate strânsă în mâini.

— Ce zvonuri?

Hélène prelungi conversaţia cât putu, însă nici ea, nici Zaza, rămasă fără ochelari, nu reuşiră să se uite bine la hartă.

— Doamnelor, mi-a făcut plăcere să stăm de vorbă, dar trebuie să mă întorc la treabă, spuse ofiţerul, pornindu-şi motocicleta şi lăsând în urmă un nor negru de gaze de eşapament.

După ce-l urmăriră neliniştite cum se îndepărtează, fetele se repeziră să se îmbrăţişeze şi să râdă nervos. Găsiră pe câmp o mică vâlcea însorită, ascunsă vederii dinspre drum. Puteau să tragă aici un pui de somn, ca „şopârlele la soare“, după cum avea să scrie Zaza[1]. Nicole comentă că trebuie să facă ceva ca să se mai îmbujoreze la faţă: arătau palide ca nişte napi. Mâncară câţiva cartofi fierţi primiţi de la prizonierii iugoslavi, băură nişte şnaps şi-şi fumară ţigările. Era un loc potrivit să se odihnească şi să discute despre cele întâmplate. Cât de absurd părea: un ofiţer german care le ceruse unor deţinute evadate informaţii despre amplasamentul frontului!

Soarele le încălzea, şi fel de fel de gâze bâzâiau în iarba înmiresmată. Aerul era reavăn şi neclintit. Fără ceas, Zaza ghici că dormiseră acolo cel puţin cinci ore. Erau prea obosite ca să mai meargă şi se temeau ca ofiţerul german să nu le fi denunţat. Lui Hélène i se păruse inofensiv. Ea vorbea atât de bine germană, încât putea fără probleme să treacă drept vorbitoare nativă, iar el fusese un militar simplu, care pur şi simplu încerca să-şi facă treaba. I se părea că n-o suspectase de nimic. Nu uitase bunătatea lui Fritz şi bănuia că erau mulţi soldaţi care urau SS-ul şi Gestapoul, care nu-şi doreau decât ca războiul acesta teribil să ia sfârşit.

Discutară ce poveste să spună în caz de nevoie. Puteau să se declare fie deţinute, fie *Gastarbeiter*, muncitoare străine. Povestea pe care o inventase Hélène în primul sat, că lucraseră ca *Gastarbeiter* la una din fabricile locale, care trebuise să se închidă, nu fusese primită prea bine. Până acum, povestea lor adevărată – că erau deţinute evadate dintr-un *Kommando* – se bucurase de mai mult succes. Deciseră că data viitoare aveau să spună adevărul. Din când în când conversaţia revenea la generozitatea prizonierilor iugoslavi de război, şi fetele o tachinau pe Mena, care-i făcuse să se îndrăgostească de ea.

O tachinau şi pe Josée, pentru că mersul îi adusese pete de culoare în obraji. Părea radioasă. În ziua evadării avea părul strâns într-un turban de cârpe, dar, în dimineaţa aceea, bărbaţii îi observaseră

minunatele şuviţe negre, şi Jacky văzuse cum se uitaseră la ea.

— Noi, celelalte, arătăm ca vai de capul nostru, dar lui Josée i se revarsă pletele pe umeri…

— Curând n-o să mai putem scăpa de bărbaţi, fu de acord şi Zaza.

— Ha! Băieţii ăia habar n-aveau ce să-i spună lui Josée, zise Jacky.

— Cu atât mai bine, replică Zaza protectoare.

— De ce mai bine? întrebă Josée pe un ton defensiv.

Nu-i plăcea deloc să fie tratată în continuare ca un copil. Înăuntrul ei se simţea mult mai matură decât o arăta vârsta ei.

— Eşti virgină? o întrebă Jacky.

— Da. Şi ce dacă? răspunse ea, şi toată lumea izbucni în râs.

Între ele se formase o prietenie trainică. Vorbeau deschis despre corpul lor, despre experienţele lor sexuale, îşi împărtăşeau intimităţi. Zinka şi Zaza erau căsătorite, iar Jacky era văduvă, aşa că era de la sine înţeles că întreţinuseră relaţii sexuale. Şi alte câteva avuseseră iubiţi înainte de a fi fost arestate. Trăiau într-o perioadă de revoluţie a moravurilor. Totul se schimba. Deşi unii tânjeau poate după vremurile vechi, activitatea pe care o desfăşuraseră în Rezistenţă le oferise acestor femei experienţa palpitantă a autonomiei, a iniţiativei personale. Învăţaseră că sunt capabile de mult mai multe decât credeau. Erau deja altfel decât mamele şi bunicile lor. Cel mai tare îşi doreau să se simtă vii în propriul corp. Dacă supravieţuiau, aveau oare să se mai poată întoarce la rolul constrângător de soţie şi mamă? Confruntate cu un viitor incert, unele şi-ar fi dorit poate ca Josée să rămână inocentă, s-o vadă instalată în lumea cea veche şi sigură. Dar ea refuza cu îndărătnicie.

Când, după-amiază, simţiră că aerul se răcoreşte, îşi dădură seama că trebuie să pornească spre altă localitate, oricât le-ar fi înspăimântat gândul de a da din nou peste vreun localnic furios.

Chiar la marginea sătucului Reppen, Lon şi Hélène zăriră pe drum un cartof crud. Apoi văzură încă unul în iarbă. Căutând, găsiră mult mai mulţi: păreau să-i fi căzut cuiva dintr-un sac. Dar erau cruzi, observă Josée. Cum aveau să-i mănânce?

— Dacă facem un foc, îi putem fierbe, se oferi Nicole, arătând spre ceaunul şi pirostria pe care le căra.

Lon se uită la cartoful murdar de la picioarele ei murdare. Oare asta ajunsese să facă? Le spuse celorlalte că i se pare umilitor să culeagă mâncare de pe jos.

— Nu-mi vine, atât putu să spună.

Ţinea minte cum, în lagăr, unele femei se împingeau în noroi bătându-se pentru un rest de mâncare aruncată.

Acolo fusese esenţial pentru ele să-şi păstreze demnitatea. Nici una nu se încăierase vreodată pentru mâncare. Erau mândre de felul cum se serveau una pe alta, cum împărţeau hrana în mod egal, cum îşi

păstraseră omenia şi politeţea în condiţii atât de neomenoase. Asta le dăduse putere în timp ce vedeau cum alte femei devin tot mai animalice, pierzându-şi sentimentul propriei identităţi şi căzând în cea mai neagră disperare. Aşa că, acum, cartofii de pe jos i se păreau lui Lon grei ca pietrele de moară.

Toate stătură o clipă pe gânduri, chibzuind la întrebarea existenţială dacă să-i culeagă sau nu şi amintindu-şi zilele din lagăr de parcă ar fi stat din nou în spatele gardului de sârmă ghimpată.

Jacky fu cea care le trezi din transă.

— E mâncare, pentru Dumnezeu! *Merde!* Aţi uitat că era să murim de foame? Ia gândiţi-vă, la Ravensbrück aţi fi făcut mofturi la un cartof?

Se apucară aşadar să-i strângă, căutând în jur, pe pământ. Mergeau cu capetele plecate, fără să se uite spre Reppen, cu căsuţele lui risipite, galben-bej sub acoperişuri de şindrilă roşie, şi cu biserica a cărei cupolă rotundă acoperită cu ardezie se înălţa în depărtare.

— Soldaţi, îi şopti dintr-odată Nicole lui Hélène.

În anii petrecuţi în Rezistenţă, învăţase să fie mereu cu ochii-n patru. Acum zărise doi soldaţi înarmaţi care păreau să păzească intrarea în sat şi care o fixau cu privirea.

— Soldaţi, le repetă ea celorlalte, ridicând uşor vocea. Ele se îndreptară de spate şi se uitară la cei doi, care le priveau la rândul lor curioşi. La geamul unei case, deschizând cu un pocnet obloanele, apăru o nemţoaică şi le strigă supărată:

— Hei! Ce păziţi acolo? N-ar trebui să le împuşcaţi? Ia uitaţi-vă la vagaboandele alea! Nişte hoaţe! Împuşcaţi-le, ce mai aşteptaţi?

Soldaţii ridicară încet armele, îndreptându-le către cele nouă femei.

Nicole simţi un val de spaimă inundându-i venele. Ţinând bine cartofii adunaţi, se abătură din drum, repezindu-se pe o străduţă lăturalnică, în spatele unui zid.

Din cauza rănilor căpătate în lagăr – tălpile zdrobite, pielea zdrelită, gleznele scrântite, durerea de şold – şi a lunilor la rând în care făcuseră foamea, nemaivorbind de ultimele zile în care merseseră atât de mult, le era fizic imposibil să alerge, dar, la nevoie, se puteau mişca repede. Strada le scoase din nou din orăşel. Găsiră un şanţ pe marginea drumului şi se opriră să-şi tragă sufletul. Toate erau zguduite.

— Cred că, fiind multe, atragem atenţia, spuse în cele din urmă Hélène.

— Probabil arătăm oribil, o aprobă Zaza. Eu cred că m-aş speria în locul celor care ne văd.

— Ar fi mai bine să trimitem în oraş doar două cercetaşe. Cred că Hélène şi Lon ar fi cele mai potrivite, zise Nicole, şi toate fură de acord cu ea. Ele două vorbeau cel mai bine germana. Aveau să mai

facă o încercare, de data asta deghizate. Hélène îşi puse rochia ei de oraş, cu guler rotund. Lon primi cealaltă ţinută ceva mai bună pe care o aveau, o fustă şi o bluză în dungi aproape şterse. Zaza îi făcu repede o curea dintr-o cârpă.

— Nu ţi-o fac prea strânsă la mijloc, spuse ea. Nu vreau să-şi dea seama cât eşti de slabă, zise ea.

Se pricepea la haine şi croitorie. La Ravensbrück împletise şosete pentru ea şi Hélène cu nişte cuie de metal găsite în noroi pe post de andrele, din fire deşirate din lenjeria de lână pe care o primiseră. În lagărul din Leipzig, când Hélène insistase odată să încerce să evadeze, Zaza, frustrată de pisălogeala ei, o întrebase:

— Dar de ce nu pleci pur şi simplu fără mine?

— Pentru că nu ştiu să cos, îi răspunsese Hélène cu aerul ei detaşat. Am nevoie de tine. Tu ai acul şi aţa.

Aşa că Lon şi Hélène se curăţară cât putură şi plecară în căutarea unui adăpost şi a unui loc unde puteau să-şi fiarbă cartofii recent dobândiţi.

Fără ceas, celorlalte le venea greu să-şi dea seama cât timp trecuse. Dar lui Nicole i se păru că sunt ore nesfârşite. Aşteptând în şanţ, se neliniştiră, şi pălăvrăgeala lor lejeră se stinse. Le veniră în minte cei doi soldaţi şi nemţoaica înfuriată. Ce s-ar fi făcut dacă Hélène şi Lon nu se întorceau?

Nicole simţea deja răcoarea serii primăvăratice. Zazei i se pusese un nod în gât. Josée rosti cu voce tare ceea ce prietenele ei nu îndrăzneau:

— Eu nu cred că se mai întorc. Dacă le-au prins şi le duc la Naundorf? Dacă le-au împuşcat?

— Mai aşteptăm puţin, zise Nicole, dar apoi se gândi: „Cât, adică?“

Spre marea lor uşurare, Hélène şi Lon se întoarseră curând după aceea, cu nişte feţe inexpresive, ambigue. Celelalte le copleşiră cu întrebări.

— Ce e?

— Ce-aţi găsit?

— Trebuie să mergem mai departe?

— Ce facem?

Cele două cercetaşe nu spuneau nimic. Tăceau exasperant.

— Ziceţi naibii ceva, fetelor! mârâi Jacky.

În cele din urmă, Hélène şi Lon schiţară un zâmbet şiret.

— Haideţi repede! Am găsit un han unde putem mânca, spuse Lon.

— Şi au zis că la noapte putem dormi în hambar, adăugă Hélène.

— Urât din partea voastră, răspunse Zaza, cu toate că râdea de uşurare.

În timp ce treceau pe lângă biserică, Hélène le spuse că ea şi Lon încropiseră o poveste neclară: că sunt refugiate în căutare de mâncare

şi un loc de dormit. Cu cât spuneau mai puţine, cu atât era mai bine.

Ajunseră curând la impozantul *Gasthof*, cu fronton triunghiular. Interiorul era cald şi plăcut, scăldat într-o lumină galbenă ca mierea. Mirosea a mâncare şi se auzea susur de conversaţie. Totul părea perfect normal, de parcă n-ar fi existat nici un război. Era genul de local pe care fetele l-ar fi considerat „de modă veche“ în viaţa lor trecută, cu decorul lui teuton, milieurile de dantelă de pe pian şi soba ceramică ornamentată. Mulţi ani mai târziu, Nicole scria despre ciudata situaţie în care nimeriseră: „Şi azi mă întreb dacă n-a fost un vis, dacă nu cumva am inventat eu totul“[2].

Se aşezară la o masă rotundă aşternută cu o faţă de in. O ospătăriţă tânără, cu cozi blonde împletite colac la tâmple, ca nişte căşti, le-a întrebat dacă vor să mănânce. Ce întrebare absurdă! Dar fireşte, trebuiau să plătească pentru masă. Cercetând meniul scris de mână, trezoriera lor, Josée, proclamă că banii erau pentru mâncat. Ar fi fost o prostie să-i economisească, căci Germania pierdea războiul, iar în scurt timp banii aveau să se devalorizeze. Dezbătură rapid preţurile şi deciseră că tăieţeii se încadrau în bugetul lor.

Rămaseră tăcute, privind temătoare în jur. Părea că intraseră singure în gura lupului. La o masă nu departe stăteau câţiva ofiţeri germani.

— Îi ţineţi minte pe soldaţii de pe drum, chiar după ce am evadat? le învăţă Hélène în şoaptă. Purtaţi-vă cât mai firesc!

Hangiţa apăru cu o farfurie de tăiţei aburind chiar când trei dintre ofiţeri se apropiară de masa lor. Cel mai înalt în grad, care purta un monoclu, arăta, după cum scria Lon mai târziu, „ca ieşit dintr-un film“[3]. Avea în jur de patruzeci de ani, un chipiu militar lat şi pieptul plin de medalii. Purta cizme înalte de piele şi în mâna dreaptă ţinea un bici. Era flancat de doi ofiţeri mai tineri, care se ţineau la exact un pas în urma lui. Toţi erau blonzi, cu ochi albaştri pătrunzători, proaspăt raşi şi cu o privire de care femeile se temeau până în fundul sufletului.

Monoclul, cum îl porecli mai târziu Lon, bătu uşor cu cravaşa în cizmă şi se opri drept lângă masa lor. Urmă o pauză teribilă.

Apoi pe faţa lui se aşternu un zâmbet fericit, aproape prostesc, şi le întrebă:

— E adevărat ce aud? Sunteţi franţuzoaice? De la Paris?

— Deci cunoaşteţi Parisul? îl întrebă nonşalantă Jacky.

— Iubesc Parisul! răspunse Monoclul în franceză, dar cu accent vizibil. Fusese odată acolo, în 1942, în timpul unei scurte permisii, pentru că führerul declarase că toţi soldaţii germani merită o vizită la Paris. Hitler făcuse turul oraşului în numai trei ore şi spusese ulterior: „A fost cel mai măreţ şi mai frumos moment din viaţa mea“.

— Cine nu iubeşte Parisul? răspunse Jacky, torcând ca o pisică.

Mena se amestecă şi ea în discuţie, începând să flirteze alături de Jacky. Vorbiră despre cât le e de dor de minunata capitală a Franţei. Nu conta că vorbeau în franceză, iar nemţii le răspundeau în germană. Cei trei ofiţeri, mai ales Monoclul, erau vizibil cuceriţi de frumoasele parizience. Lon avea să explice mai târziu: „Era şarmul francez în toată splendoarea şi rafinamentul său, flirtul seducător, amăgitor, dar nespus de subtil. Ba un zâmbet dulce, ba o întoarcere modestă din cap, plus ocheade aruncate pe sub pleoapele coborâte candid peste ochii ageri“[4]. În mod miraculos, Jacky nu gâfâi nici măcar o dată – şi poate că vocea ei răguşită nu făcu decât să aibă mai mult efect.

— Şi Parisul? întrebă Monoclul. E la fel? Champs-Élysées e tot acolo? Şi Turnul Eiffel? Şi Moulin Rouge? Toate fetele de acolo sunt la fel de frumoase ca voi?

— Ei bine, va trebui să veniţi pur şi simplu la Paris, zise Jacky şi dădu languros din umeri. Veniţi să vedeţi singur!

Era limpede că nu aveau a se teme de ofiţeri, dar se ivise alt motiv de îngrijorare. În timpul petrecut în lagăr, se învăţaseră să mănânce cât mai repede, dintr-un blid de metal, cu degetele sau cu o lingură rudimentară, în timp ce o gardiancă le păzea cu biciul. Acum se treziseră în faţa unor farfurii adevărate, cu tacâmuri adevărate, şi erau servite de o tânără nemţoaică zâmbitoare. Cea mai mare spaimă, când începură să mănânce, nu fură ofiţerii aplecaţi deasupra lor, ci furculiţele.

— O să mă înţep cu chestia asta, îi şopti Josée lui Nicole.

Îşi încordară voinţa şi mâncară încet, politicos, încercând să-şi amintească, din viaţa lor trecută, care erau manierele la masă.

Etalându-şi inocenţa în faţa nemţilor care nu se dădeau duşi, Josée scoase cu grijă banii şi-i puse cu un gest delicat pe masă. Monoclul ridică mâinile cu un gest defensiv:

— Nu! Nu, nici nu se pune problema! Nici nu se pune problema! Sunt onorat să plătesc pentru masa dumneavoastră, scumpe doamne, după o conversaţie atât de plăcută!

Ele protestară slab, şi curând Josée vârî banii la loc. Îşi mâncară tăieţeii şi se prefăcură a aprecia compania Monoclului şi a celor doi ofiţeri care-l însoţeau. Când terminară de mâncat şi nemţii îşi luară la revedere, pocnind din călcâie şi înclinându-se cu o politeţe absurdă, femeile fură conduse în sfârşit într-un hambar învecinat, unde se puteau odihni. Paiele erau proaspete, şi se simţiră recunoscătoare că se pot întinde. Le era însă frig. Jacky propuse să ia câte o înghiţitură de şnaps ca să se încălzească. Sticla trecu de mai multe ori pe la fiecare şi, în scurtă vreme, toate dormeau buştean.

Printre bancnotele puse pentru câteva clipe pe masă de Josée se găsea şi una de cinci mărci. Lon îşi amintea de bancnota aceea şi cum de ajunsese în posesia ei. Într-o zi, în lagărul din Leipzig, o găsise pe

jos între rândurile de paturi. Fiindcă nu aveau voie să ţină bani şi fiindcă, aşa cum avea să scrie ea însăşi, era o „prostuţă“, Lon încercase s-o returneze aşa-numitei *Lagerälteste*, deţinuta pusă deasupra tuturor celorlalte.

Cât de inteligent era organizat sistemul lagărelor de concentrare (şi poate orice sistem penitenciar din lume) se vede în faptul că unii deţinuţi erau plasaţi în poziţii de putere asupra altora. Cei dintâi aveau astfel tot interesul să păstreze statu-quoul şi în scurtă vreme ajungeau să-şi dorească să ţină lucrurile în stare de funcţionare cel puţin la fel de mult ca naziştii.

La Leipzig, *Lagerälteste* era Joanna Szumańska. O văzuseră, la sosire, stând alături de Plaul, comandantul lagărului. Szumańska era o personalitate complicată; o femeie frumoasă – şi conştientă de asta. Avea douăzeci şi opt de ani şi se zvonea că înainte de război fusese una din marile actriţe ale Varşoviei: o făptură rece, izbitoare, despre care Lon spunea că nu fusese niciodată văzută zâmbind. Fireşte, avea destule motive să nu zâmbească. Fusese arestată imediat după începutul războiului. Era fiica unui profesor de geografie al Universităţii din Lwów, înainte de război avusese prieteni evrei şi, potrivit mărturiei pe care a depus-o ulterior, fusese arestată ca membră a unui grup care încerca să-i ajute pe evrei să scape din ghetou trecându-i ilegal peste graniţă. Alţii susţineau însă că, la interogatoriu, divulgase informaţii despre restul reţelei. Fusese trimisă la Majdanek, unde devenise *Lagerälteste* a lagărului de femei.

La procesul în care a fost judecată pentru crime de război, o parte dintre conaţionalele ei au declarat că deţinutele o aleseseră în acest post fiindcă avea curajul să se împotrivească autorităţilor şi dăduse dovadă de integritate şi loialitate. Altele au spus că, după ce fusese aleasă la Majdanek, ceruse să fie demisă şi pentru asta fusese bătută de SS până la leşin. Dar supravieţuitoarele evreice de la Majdanek povesteau cu totul altceva – că Szumańska era cunoscută pentru brutalitatea şi lipsa ei de milă. I se spunea „tigru“ pentru că-şi dezvelea dinţii când le bătea. Se zvonea că ea şi comandantul Plaul aveau o relaţie amoroasă. Cu alte cuvinte, el o exploata sexual, iar Szumańska profita de asta ca să-şi facă viaţa mai uşoară – sieşi şi celorlalte deţinute.

A protejat într-adevăr câteva deţinute evreice. De exemplu, Maryla Reich, care s-a dat drept poloneză neevreică la Majdanek, a declarat că Szumańska ştia adevărul şi că o salvase de marea selecţie a evreicelor care a avut loc în 1943. Dar multe deţinute evreice au fost de altă părere. Dora Sroka afirma că: „Dacă ar fi existat un crematoriu acolo, Szumańska ar fi fost prima care să-l alimenteze“[5].

Când Lon s-a dus să-i predea bancnota de cinci mărci, Szumańska s-a albit la faţă.

— Ai înnebunit? i-a şuierat. Dacă se află că ai găsit bani, toate *Aufseherinnen* dau de necaz!

Lon şi-a dat seama că Szumańska avea dreptate: a permite ca printre deţinute să circule bani era un delict grav. Iar cum *Aufseherinnen* erau doar poloneze, Crucea Roşie le cunoştea şi aşa primeau uneori pachete de acasă. Cel mai probabil, banii fuseseră ascunşi în vreun pachet pentru o *Aufseherin* şi căzuseră din el fără ca destinatara să observe. În loc să ia bancnota, Szumańska a insistat ca Lon să păstreze ea banii. I-a acoperit pumnul cu mâna ei.

— Ascunde-i la loc sigur!

Ulterior, după război, Lon a fost chemată la Paris să depună mărturie în favoarea Szumańskăi, atunci când aceasta a fost acuzată la Paris de foste deţinute evreice că ar fi comis crime de război. Lon era considerată o persoană absolut neutră – nici evreică, nici poloneză, nici prietenă a acuzatei. Şi a depus într-adevăr mărturie în favoarea ei. Amintindu-şi întâmplarea cu bancnota de cinci mărci, a afirmat că Szumańska făcuse ce considerase că e mai bine în situaţia respectivă. Szumańska şi polonezele în general, a susţinut Lon, evitau cât mai mult poticnelile în funcţionarea sistemului, iar asta ţinea în frâu brutalitatea nemţilor, atât cât se putea. Szumańska fusese de asemenea învinuită că se culcase cu comandantul lagărului. Lon a atras atenţia că, în primul rând, aceasta nu era o crimă de război şi, în al doilea, că, foarte posibil, fusese silită s-o facă, fără să aibă de ales. Joanna Szumańska a fost în cele din urmă eliberată şi a emigrat în Statele Unite împreună cu soţul ei, un pianist evreu.[6]

Primo Levi spunea că nu trebuie să uităm că povestea e scrisă de supravieţuitori, iar supravieţuitorii sunt norocoşii care aproape întotdeauna s-au bucurat de un privilegiu sau altul în ierarhia perversă a lagărului. Privilegiu putea fi până şi un mărunţiş, precum a avea o pereche de încălţări, a fi repartizată la un loc de muncă mai puţin periculos sau a da peste o *blockova* rezonabilă.

Mai mult, naţional-socialismul se întemeia pe principiile purităţii rasiale, eugeniei şi darwinismului social, idei populare la vremea respectivă, care aveau susţinători în toată Europa şi America. Filozofi rasişti precum Joseph de Maistre, Louis de Bonald şi Arthur Gobineau în Franţa, Houston Stewart Chamberlain şi Sir Francis Galton în Anglia sau reprezentanţii mişcării eugenice americane i-au inspirat în mod direct pe naziştii germani.

Sistemul lagărelor de concentrare ducea aceste idei larg răspândite la extrema lor logică, reproducând intern o ierarhie diabolică. Pe treapta cea mai de jos se aflau aşa-numitele *asozial*, grup care includea deţinutele sinti şi roma, martorele lui Iehova, lesbienele, prestatoarele de servicii sexuale şi infractoarele de drept comun. Aceste supravieţuitoare au fost, se pare, uitate de istorie până foarte recent.

Abia în februarie 2020 deţinutele cu „triunghi negru“ şi „triunghi verde“ au fost recunoscute oficial ca victime. Ele n-au făcut parte din asociaţiile de supravieţuitoare, n-au avut nici o organizaţie care să le susţină drepturile după război, n-au fost considerate eroine sau victime nobile. Deţinutele înseşi le dispreţuiau.[7]

Într-adevăr, *tante* Hélène şi câţiva dintre urmaşii prietenelor ei cu care am stat de vorbă mi-au confirmat că grupul celor nouă le ura pe „ţigănci“ şi pe rusoaicele civile şi se temea de ele, descriindu-le drept brutale şi câinoase. Hélène părea să fi acceptat propaganda germană că majoritatea femeilor din lagăr care nu erau nici deţinute politice, nici evreice ajunseseră acolo fiindcă erau prostituate. Multe dintre femeile care practicau comerţul cu sex erau mame rămase fără adăpost, ai căror soţi muriseră în război. Cu toate că în lagăre au pierit mii de deţinute din categoria *asozial*, nici măcar una dintre cele care au supravieţuit nu a fost chemată ulterior să depună mărturie în procesele intentate pentru crime de război.[8]

În memoriile ei, Juliette Bes, tânăra *ajiste* arestată în timpul aceleiaşi razii cu Zaza, povesteşte cum, după ce fusese arestată, a cunoscut o prostituată pe nume Murielle, cu care împărţea o celulă la Fresnes şi cu care s-a împrietenit. Poliţia militară căuta un tânăr soldat german care se întâmpla să fie dezertor şi îl găsise cu Murielle, care fusese arestată, dar se aştepta să fie eliberată, fiindcă ea „nu-şi făcuse decât munca“. În loc de asta, a fost deportată. După război, ca multe alte lucrătoare din industria sexului, a fost dată în judecată pentru colaboraţionism, pentru că întreţinuse relaţii sexuale cu soldaţii germani. Juliette i-a venit în ajutor, afirmând că Murielle avusese de suferit în lagăr şi se comportase curajos, solidară cu deţinutele politice, aşa că n-ar trebui pedepsită.[9] Pentru a fi iertată că se prostituase, a avut nevoie de un deţinut politic care să vorbească în favoarea ei. După război, prostituatele au fost adesea judecate de mulţime, care le rădea în cap pentru ca toată lumea să vadă de ce se făceau, în viziunea altora, vinovate, le plimba pe străzi şi le umplea de injurii. Astfel de femei au fost cunoscute drept *les tondues*, „tunsele“.

În anii imediat postbelici, câţiva istorici au scris despre *porajmos*, holocaustul populaţiilor sinti şi roma. Dintre zecile de mii de victime provenite din aceste etnii, două sute de fete trimise la Ravensbrück au fost sterilizate forţat în cadrul unor experimente medicale. Unele abia aveau opt ani. Majoritatea au murit în urma operaţiei, efectuată fără nici un fel de anestezie. Fritz Suhren, comandantul lagărului, s-a apărat la procesul care i-a fost intentat după război spunând că: „N-am sterilizat numai femei, ci şi bărbaţi şi copii, dar erau ţigani“[10]. *Porajmos* n-a fost recunoscut de guvernul german decât în 1982.

Tăcerea care înconjoară homosexualitatea în rândul deţinutelor din lagăre îngreunează formarea unei imagini corecte asupra fenomenului.

Lesbienele, ca deţinute *asozial*, erau dispreţuite de toată lumea şi adesea erau date în supravegherea celor mai sadice gardience. Unele deţinute politice supravieţuitoare povestesc despre „obiceiurile speciale“ ale anumitor femei „pervertite“ care se îmbrăcau ca nişte bărbaţi şi erau numite *julots*. Barăcile lor erau supraaglomerate şi ele însele erau supuse unor bătăi crunte. Există relatări despre tinere lesbiene care s-au aruncat în gardurile electrice – metoda preferată de sinucidere. Cadavrele lor erau lăsate să atârne acolo, ca avertisment. Numele lor nu sunt înregistrate, nu avem cum să ştim exact cine erau. Alte relatări menţionează faptul că în zona rezervată deţinutelor *asozial*, unde aglomeraţia şi violenţa erau la cote maxime, unele deţinute foloseau sexul pe post de consolare. Există descrieri ale unor partide zgomotoase care zguduiau paturile şi ale sexului vândut contra mâncare. Lesbienele erau adesea acuzate de infracţiuni precum furtul de alimente de la bucătărie, chiar şi fără dovezi, şi erau pedepsite în grup.

În general, franţuzoaicele care veniseră ca deţinute politice considerau homosexualitatea un comportament depravat. Pretindeau că, deşi era un fenomen des întâlnit în lumea interlopă germană şi în rândul deţinutelor politice din alte ţări, printre franţuzoaice era o raritate.[11]

Există câteva poveşti despre parteneriate amoroase autentice. Milena Jezenská, care fusese iubita şi traducătoarea lui Franz Kafka, a cunoscut-o în lagăr pe Margarete Buber-Neumann şi s-a îndrăgostit de ea. Milena n-a supravieţuit, însă Margarete a scris după război: „M-am simţit recunoscătoare că am fost trimisă la Ravensbrück, pentru că acolo am întâlnit-o pe Milena“.[12]

Buber-Neumann vorbeşte despre relaţia ei emoţionantă cu Milena într-o carte pe care a scris-o după război. Cartea pe care ea şi Milena promiseseră să o scrie împreună despre lagăre este un testament al importanţei solidarităţii feminine. Această camaraderie poate explica în parte de ce, în medie, femeile au supravieţuit în lagăre mai mult decât bărbaţii. Rolul vital al prieteniei şi chiar al dragostei romantice dintre două femei este un subiect despre care avea să scrie şi Lon.

Lon, al cărei nume întreg era Madelon Verstijnen, şi-a petrecut copilăria în Scheveningen, unde tatăl ei era notar, şi s-a mutat la Leiden ca să studieze asiriana cu profesorul Franz Böhl, specialist faimos în orientalistică. În anii războiului a fost singurul lui student. După ce a fost arestată, tatăl ei şi Böhl au încercat fără succes să mituiască nişte ofiţeri nazişti ca să-i elibereze pe Lon şi pe fratele ei mai mare, Eric.[13]

Eric era cu şase ani mai în vârstă şi studia dreptul la Leiden. Familia Verstijnen avea o istorie remarcabilă. Făcea parte din burghezia agrară şi membrii ei desfăşuraseră activităţi comerciale în Indiile

Orientale Olandeze. Generaţia părinţilor lui Lon prinsese o perioadă de vârf, în care în Olanda se reuniseră avangarda artistică, literară şi intelectuală. Următoarea generaţie, inclusiv Eric, Lon şi verii ei, a fost mai activă politic.

Lon ţinea enorm la fratele ei mai mare, un tânăr foarte chipeş. Într-o zi se aflau într-un bar din Leiden, stând de vorbă, când un marinar tatuat din cap până-n picioare şi ameţit de băutură a intrat şi s-a aşezat chiar pe scaunul de lângă ei la bar. Bălmăjea întruna ceva care lui Lon i s-a părut că sună a „Poseidon“.

Eric s-a enervat şi a spus:

— Domnule, aceasta e sora mea!

Lon l-a întrebat în şoaptă:

— Dar de ce te deranjează dacă ne numeşte după un zeu al mării?

Eric i-a explicat că bărbatul nu spunea „Poseidon“, ci „Port Said“, un oraş rău-famat, cu numeroase prostituate.

Apoi marinarul l-a întrebat:

— Unde-ai găsit aşa o bucăţică?

Eric i-a repetat furios:

— Domnule, e sora mea. Şi insist să părăsiţi localul imediat.

— Da, da, a mormăit beţivanul. Port Said.

Şi a mai luat o duşcă.

Lon povesteşte cum fratele ei şi-a scos cu grijă sacoul şi l-a pus pe spătarul scaunului, şi-a scos butonii de la cămaşă şi şi-a suflecat mânecile. Apoi şi-a pus ochelarii pe bar, rămânând aproape orb. Luase câteva lecţii de box, dar ea ştia că nici măcar n-ar fi văzut clar în ce dă cu pumnul. Evoluţia primejdioasă a situaţiei a alarmat-o. Ştia că ea şi fratele ei ar fi pierdut orice luptă, oricât de beat ar fi fost marinarul. A fost aşadar uşurată să-l vadă pe beţiv ridicându-se, plătindu-şi băutura şi luând-o spre uşă:

— Plec, gata, Sfinte Sisoe, plec!

A fost impresionată că Eric fusese gata să se bată pentru onoarea ei chiar ştiind că rezultatul ar fi fost un dezastru. Îşi amintea şi o altă întâmplare, când îi făcuse o vizită în camera lui de student din Leiden, pe vremea când el avea douăzeci şi cinci de ani, iar ea, nouăsprezece. În timp ce stătea întins pe pat cu mâinile sub cap, el i-a spus dintr-odată:

— Una peste alta, iubesc o singură femeie – şi aceea eşti tu.

Lon simţea că nici unul din ei nu se înţelegea atât de bine cu nimeni altcineva. Poate că Eric a fost singurul bărbat pe care l-a iubit vreodată. Când a venit şi ea la Leiden în 1940, tot ca studentă, Eric a prevenit-o, cam morocănos, să nu profite de libertatea brusc căpătată şi să se culce cu orice băiat îi iese în cale. Lon a fost şocată: i-a spus că era încă virgină. El i-a pus mâna pe cap şi a replicat:

— Ţine-o tot aşa, ţine-o tot aşa![14]

Pe măsură ce ocupaţia şi opresiunea germană s-au accentuat, naziştii au cerut demisia tuturor profesorilor evrei de la universitatea din Leiden. Decanul Facultăţii de Drept a ţinut o cuvântare de protest, iar în noiembrie 1940 studenţii au intrat în grevă. Lon şi prietena ei Guigui au luat probabil parte la această mişcare studenţească. 53 din 78 de profesori au demisionat în semn de protest şi universitatea s-a închis. Eric era prieten cu Peter Tazelaar, şeful unui grup care colabora cu guvernul olandez în exil la Londra pentru a crea o rută de evadare accesibilă familiilor evreieşti şi aviatorilor olandezi în nevoie. Inspirat de activismul prietenului său, Eric a plecat în 1943 din Olanda ca să se alăture prietenului şi colegului său de facultate Victor Swane la Paris. Lon tânjea să se ducă după el. În cartea ei spune că avea un logodnic, dar e limpede că afecţiunea ei pentru Eric era mai puternică.

Ea şi prietena ei Guigui se cunoscuseră în căminul confortabil pentru studentele din familii bune. Natura liniştită a lui Guigui era contraponderea perfectă la firea aprinsă şi impulsivă a lui Lon. Legătura dintre ele s-a consolidat datorită scopului comun. Şocată şi ruşinată de poveştile despre familii de evrei ridicate pe neaşteptate, Lon nu putea răbda să se simtă neputincioasă. Au căzut de acord să plece la Paris, să-l caute pe Eric şi să se înscrie în Rezistenţă. Scrisoarea lui cea mai recentă spunea că stă la Hôtel de Montholon, lângă Gare du Nord.

Guillemette Claudine Daendels (Guigui) provenea dintr-o familie olandeză aristocratică. Tatăl ei, Laurentius Henri Daendels, se născuse la Arnhem după ce familia Daendels se întorsese cu o mare avere din Indiile Orientale Olandeze. Se pare că a trăit din rămăşiţele acestei averi. Când s-a căsătorit cu mama lui Guigui, Clara Van Rijck, anunţul nunţii lor, scris în franceză, afirma că Laurentius e locotenent de husari în rezervă. S-au mutat la Hezenberg pe o moşie întinsă a familiei, unde au crescut cai, vaci, câini şi găini. Au avut trei copii unul după altul; Guigui a fost ultima, născută în 1920. Familia ei făcea excursii sofisticate cu scop de vânătoare, călătorind prin toată ţara. La moşia lor veneau să stea prinţul Hendrik şi regina Wilhelmina, iar familia era cunoscută pentru largheţe: dădea bani municipalităţii, dona pentru festivalurile din oraş şi organiza evenimente publice.

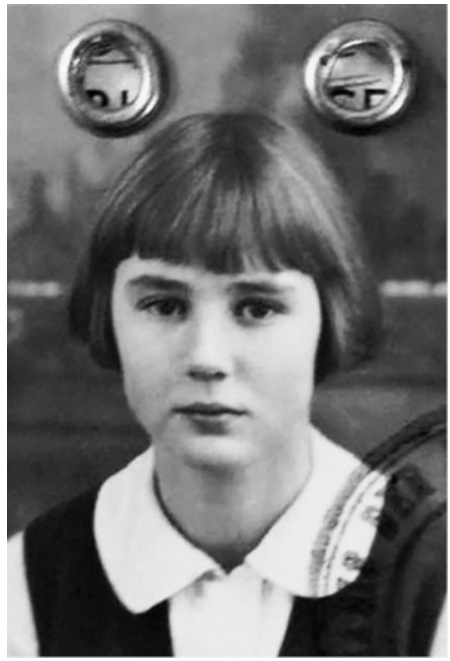

11. Guigui la vârsta de treisprezece ani, când familia ei se destrăma

La moşie existau o locuinţă specială pentru grăjdar şi o alta pentru şofer, plus o căsuţă a grădinarului. Copiii au fost crescuţi cu bone şi educaţi de o guvernantă. Cum Clara se născuse în Franţa şi sora ei era căsătorită cu un francez, dar şi pentru că aşa era moda, acasă vorbeau adesea franceza. Era o viaţă de lux care nu putea ţine mult. Între 1930 şi 1933, când Guigui avea între zece şi treisprezece ani, părinţii ei s-au despărţit. Aproape ca şi tatăl lui Nicole, Laurentius intrase în faliment şi căsnicia lui se destrăma. În ianuarie 1934 lichidarea averii familiei a fost încheiată. În perioada falimentului, Laurentius a fost bolnav, internat într-un sanatoriu din Elveţia. El şi Clara au divorţat în septembrie, iar el s-a întors în Olanda în noiembrie 1934 şi a murit după numai câteva zile, când Guigui avea numai paisprezece ani.

În timpul acelor ani cruciali din viaţa ei, Guigui, abia adolescentă, a îndurat declinul căsniciei părinţilor, pierderea paradisului copilăriei şi apoi moartea tatălui ei. Din aceste întâmplări ea pare să fi învăţat că nimic nu contează cu adevărat pe lume în afară de dragoste şi prietenie. Ca mai toată familia ei, era o fire artistică şi sensibilă. Credea cu fermitate în anumite valori şi trăia după ele. Tăcută şi rezervată, nu avea nici o dorinţă de a conduce, dar nu-i plăcea nici să fie controlată.[15]

Pe 7 martie 1944, Lon şi Guigui au plecat de la Leiden la Paris cu documente false. Erau pline de speranţe şi de idealism. Călătoria a decurs fără probleme, cu toate că au trecut prin câteva momente de

spaimă când un inspector neamţ suspicios le-a examinat îndelung hârtiile. Poate voia de fapt să flirteze cu Guigui. La Hôtel de Montholon s-au întâlnit cu Victor Swane, Eric şi ceilalţi membri ai grupului. Urmau să aştepte câteva zile acolo şi apoi, conform planului iniţial, să plece prin Spania către Anglia, ca să intre în SOE. Nici Guigui, nici Lon nu păreau prea preocupate de detalii. Erau încântate pur şi simplu că în sfârşit fac ceva.

Pe 8 martie, Guigui şi Lon au ieşit cu Eric la cină. Au discutat despre părinţii lor şi şi-au spus bancuri şi întâmplări haioase care n-aveau nici o legătură cu războiul. Au vorbit despre cartelele de alimente şi unde se putea bea un surogat decent. Lon le-a povestit despre studiile pe care le făcuse cu profesorul Böhl. Avea să fie ultima lor masă împreună.

La hotel, fetele au primit o cameră la etajul de deasupra lui Eric şi s-au dus la culcare. La şase dimineaţa, în ziua de 9 martie 1944, Lon şi Guigui s-au trezit cu bubuituri în uşă.

— Poliţia! Deschideţi imediat!

N-au avut de ales şi au trebuit să deschidă. Un grup de poliţişti nemţi au împins-o pe Lon din cale şi au năvălit în cameră. Unul a îndreptat puşca asupra lor. Tremurând în cămăşile lor de noapte, fetele s-au uitat neputincioase cum camera e întoarsă cu fundul în sus. Spre uimirea lor, poliţiştii au găsit imediat un panou detaşabil în dulap. Când l-au dat la o parte, din spatele lui au căzut mai multe uniforme germane, puşti şi alte arme. Erau obiecte de contrabandă folosite pentru a sabota operaţiunile germane şi a evacua pe furiş familii evreieşti disperate. Poliţia a scotocit tot hotelul, cameră cu cameră. Toată lumea a fost arestată, inclusiv Victor, Eric şi încă vreo zece-doisprezece oameni.

Cineva din interiorul reţelei trădase. În februarie, Gestapoul făcuse deja progrese semnificative în descoperirea câtorva grupuri ale rezistenţei olandeze. Arestările masive aproape anulaseră ruta de evadare Olanda-Paris condusă de Jean Weidner. Hôtel de Montholon fusese centrul parizian de întâlnire al membrilor organizaţiei. O scrisoare care-l prevenea pe Victor să nu mai folosească hotelul nu-i mai parvenise. El, Eric, Lon şi Guigui căzuseră în capcană.

În dimineaţa aceea, James, tânărul văr francez al lui Guigui, venea să-i facă o vizită la hotel. A sosit pe bicicletă exact când întregul grup era încărcat în maşinile poliţiei. Din fericire – şi spre marea uşurare a lui Guigui – n-a fost observat de poliţişti şi a putut să se întoarcă şi să transmită familiei vestea cea proastă.

Lângă uşa biroului de interogatoriu, pe banca unde stătea Guigui, se afla un alt olandez, Timen Willem Spijker. În timp ce Guigui jucase hochei pe iarbă în echipa Universităţii din Leiden, Timen, student la drept la Universitatea din Nijmegen, cântase la pian în cinematografe,

acompaniind filme mute, ca să-şi câştige traiul. Nu e clar dacă a reuşit să-şi ia diploma, dar pare să fi ajuns la Paris în 1941 şi să fi făcut cunoştinţă cu mulţi membri ai Rezistenţei olandeze.

12. Guigui (dreapta, la margine) în echipa ei de hochei pe iarbă

În acele momente intense, fiecare întâlnire trebuie să fi fost încărcată de sens. Guigui şi Timen nu ştiau ce-i aşteaptă: execuţia? Torturile? Aveau să-şi mai vadă vreodată familia? Nu ştiau nici cum aveau să-şi îndure soarta. Stând pe bancă împreună, au descoperit că pot vorbi în olandeză şi asta le-a dat un fel de exaltare şi de consolare în momentele acelea de spaimă cumplită şi de nesiguranţă. Pe Timen l-au liniştit ochii cenuşii ai lui Guigui şi l-a mişcat faptul că ea a împărţit cu el cele câteva mucuri de ţigară pe care le avea în buzunar.

Transportaţi la închisoarea Fresnes după câteva zile, au fost poate în stare să comunice în continuare, deşi se aflau în secţiuni diferite ale clădirii. Juliette Bes povesteşte cum colega ei de celulă, prostituata Murielle, o lăsa să i se urce pe umeri ca să poată vorbi prin ferestruica de ventilaţie. Mesajul ei era apoi repetat de la o celulă la alta până ajungea la persoana potrivită.[16]

Timen trebuie să-şi fi spus: „Dacă ies viu de aici, am s-o caut pe fata pe care am cunoscut-o în închisoare şi am s-o fac soţia mea“.

A fost transferat în lagărul de tranzit Compiègne, care, ca şi Romainville, era o anticameră a deportării în Germania. Pe 18 iunie 1944 a plecat cu un transport spre Dachau. Eric, fratele lui Lon, se afla în acelaşi tren. Din 2 143 de bărbaţi din transportul acela, numai nouă erau olandezi. Oare Eric şi Timen s-au cunoscut? Au descoperit oare

că sora unuia şi fata pe care celălalt tocmai o cunoscuse şi despre care apoi avea să fie convins că l-a ajutat să supravieţuiască zilelor întunecate din lagăr erau bune prietene?

După Dachau, Eric a fost trimis la Natzweiler-Struthof şi apoi într-un lagăr de muncă din Vaihingen. I se atribuise eticheta „NN“, *Nacht und Nebel* („noapte şi ceaţă“), o formă specifică de pedeapsă creată de Hitler în 1941. Văzând că liderii Rezistenţei care erau executaţi public deveniseră martiri şi-i inspirau pe alţii, führerul şi-a dorit ca toţi conducătorii rebelilor să dispară pur şi simplu în anonimat, iar familiile lor să trăiască ani la rând fără să le ştie cu siguranţă soarta. Deţinuţii cu statutul „NN“ erau mutaţi dintr-un lagăr în altul şi moartea lor nu era niciodată înregistrată.[17]

În lagăr, unul dintre lucrurile greu de suportat pentru Lon era cenuşiul, absenţa totală a oricărei forme de frumuseţe. Frustrată de lipsa oricărei culori în timpul zilei, Lon a descoperit că universul viselor ei devenise extrem de viu şi de expresiv. „E remarcabil că, în timpul acelor aproape paisprezece luni de detenţie, n-am avut nici un singur coşmar. Coşmarul se petrecea ziua. Noaptea duceam o viaţă cu totul deosebită, numai a mea, în care lucrurile de care mă simţeam sau eram lipsită se compensau din plin. Sunt absolut sigură că visele acestea în culori au fost unul dintre cele mai importante lucruri care m-au ţinut în viaţă.“[18]

Lon găsea frumuseţe în tovarăşele ei. Povesteşte cum o ruga pe Guigui să-i arate mâinile doar ca să i le admire, cum pe altele le ruga s-o privească în ochi. Nu era vorba de atingere: „Lipsa atingerii avea legătură şi cu faptul că eram veşnic şi inevitabil înghesuite, strivite şi abia puteam scăpa de prezenţa fizică a celeilalte. […] Dar în acel moment de contemplare a frumuseţii, oricât sună de paradoxal, intimitatea era considerată aproape sacră – şi era mereu respectată“[19].

Lon îşi amintea şi de o întâmplare când o altă franţuzoaică dăduse buzna în baracă şi anunţase:

— Trebuie să veniţi imediat la baie! E o rusoaică acolo, o fată care se spală. N-o să vă vină să credeţi. E su-per-bă!

Toate s-au repezit s-o vadă pe „splendida Iunonă“[20]. Era musculoasă, încă în formă, nu hămesită şi scheletică. Avea o piele minunată, fără petele buboaielor şi ale înţepăturilor infectate de păduchi. Apa care-i curgea pe corp sclipea. Era una dintre prizonierele de război sovietice şi se bucura de anumite privilegii, inclusiv de posibilitatea de a folosi baia în intervalele când era închisă pentru celelalte deţinute. Toate au urmărit-o fascinate cum şi-a curăţat în tăcere corpul perfect.

Femeile din Armata Roşie erau distante, închise şi taciturne – o elită militară. Lon le admira disciplina şi demnitatea – ca toate celelalte. Formau un grup impresionant. Lon se gândea că poate sovieticele le

respectă pe franţuzoaicele deţinute politice, care dăduseră dovadă de solidaritate refuzând răsplăţile pentru depăşirea normei de lucru. Dar sovieticele erau puternice, şi ea îşi închipuia, pe de altă parte, că probabil le dispreţuiau pe franţuzoaice, mai mărunte şi mai slabe.

Şi grupul foarte unit al franţuzoaicelor comuniste o impresiona. Erau în majoritate foste lucrătoare în fabrici, provenite din familii muncitoreşti. Mândre şi devotate cauzei, se apărau cu îndârjire una pe alta. Organizau *les gamelles de la solidarité*, câteva farfurii la care toate rezidentele barăcii contribuiau cu o lingură de supă sau un colţ de pâine. În fiecare zi, farfuriile acestea erau date celor care aveau cea mai mare nevoie de ele. Poate vreo femeie era bolnavă şi trebuia să mai prindă puteri, poate fusese bătută de gardience sau rănită la fabrică, poate primise vestea morţii cuiva apropiat. Juliette Bes scria despre asta: „Caritatea e atunci când dai ceea ce poţi da; solidaritatea înseamnă să dai când nu ai nimic de dat“[21].

Prietenia era vitală pentru supravieţuire. După ce fuseseră separate la Fresnes, Lon şi Guigui s-au regăsit la Ravensbrück şi au rămas apropiate toată viaţa. Chiar dacă uneori se simţea frustrată de încăpăţânarea lui Lon, Guigui îi admira întotdeauna rezistenţa. Lon era cea care îşi croise drum cu coatele prin mulţime ca să fie sigură că ea şi Guigui sunt pe aceeaşi listă de transfer către Leipzig. Era abilă şi găsea moduri de a negocia în iadul vieţii din lagăr. Uneori îşi pierdea răbdarea cu Guigui, care putea fi aiurită şi nonşalantă. Se completau. Când Lon era puţin prea insistentă, Guigui, diplomată, netezea lucrurile şi coagula grupul la loc.

Cele nouă trebuiau să se bazeze una pe alta ca să supravieţuiască, şi legătura aceasta a fost greu de reprodus apoi, în viaţa normală. Asemenea soldaţilor care se simt ca nişte fraţi după ce au fost împreună în luptă, intensitatea prieteniei dintre ele a fost un ingredient esenţial al întregii experienţe. Mena şi Guigui s-au apropiat foarte mult şi au rămas prietene pe viaţă. Zaza şi Hélène erau nedespărţite. Nicole o îndrăgise pe Zinka de la prima vedere şi considera că tovarăşa ei de pat, Renée Astier de Villatte, o ţinuse în viaţă. Lon a legat o prietenie profundă cu Alina, o deţinută poloneză pe care a cunoscut-o în lagărul din Leipzig. Erau pe aceeaşi lungime de undă, scrie ea. A întâlnit-o prima oară în *Revier*, unde fusese trimisă – spre marea ei ciudă – la scurtă vreme după ce sosise în lagăr pentru că, din cauza orelor lungi de stat nemişcată când se făcea apelul, i se umflaseră îngrozitor picioarele şi se prăbuşise, epuizată.

Alina avea în ea o anumită duritate, deprinsă, fără îndoială, din anii petrecuţi deja în diferite lagăre. Era deţinută politică din 1940, de pe când avea doar douăzeci de ani şi studia la Universitatea din Varşovia. Lon purta cu ea discuţii lungi, unele filozofice, dar majoritatea despre cum îşi trăiseră copilăria. De la ea aflase despre viaţa din Polonia

dinaintea ocupaţiei germane şi din timpul ei. În familia Alinei nu mai exista parte bărbătească, iar ea era singurul copil rămas în viaţă al mamei ei.

Lon era îndrăgită de tinerele poloneze, ale căror tinereţe şi educaţie fuseseră întrerupte atât de brutal. Închise de ani de zile, erau însetate de idei şi poveşti noi. Lon le aducea o boare de aer proaspăt. Se agăţau de fiecare cuvânt al ei. Iar ei cel mai mult îi plăcea să fie în centrul atenţiei. Le ţinea prelegeri despre limba asiriană şi despre istoria artei. Fiindcă tatăl ei o luase adesea cu el să admire sau să cumpere antichităţi, Lon putea vorbi ore întregi despre mobilă veche, cristaluri, covoare şi picturi din diferite perioade şi şcoli. Preda de asemenea engleză, la care recunoaşte că nu era prea bună. Dar era ceva cu care le putea distra pe fete şi le putea ţine mintea ocupată. Îşi amintea acţiunea romanelor pe care le citise. De Crăciunul îngrozitor de friguros din 1944, la Leipzig, a compilat o cărticică numită *Comori de înţelepciune şi frumuseţe*, în care a inclus caligrafie arabă, poezie de Rumi, Hafiz şi Shakespeare şi paragrafe din Somerset Maugham, toate reproduse din memorie.

Cu cât starea zilnică a deţinutelor devenea mai precară şi mai periculoasă, cu atât Lon avea un public mai atent şi mai dornic de escapism. Poveştile ei preferate erau cele din propria viaţă, din perioada de trei luni petrecută la Alger pe când avea optsprezece ani.

Spre sfârşitul lui martie 1945, cu trei săptămâni înainte ca lagărul să fie evacuat în marşul morţii, Lon a ridicat un sac prea greu şi a auzit cum i-a pocnit ceva în spate. S-a prăbuşit, incapabilă să se mai ridice, darămite să mai meargă sau să mai muncească. A fost dusă cu targa la *Revier*, şi din fericire Alina, asistentă medicală de profesie, a fost prezentă acolo şi a luat frâiele în mâini. Le-a îndepărtat pe doctoriţele rusoaice, care, în opinia lui Lon, nu erau bune de nimic, şi s-a pus pe treabă. Lon era îngheţată şi în stare de şoc. Alina a acoperit-o cu toate păturile pe care le-a putut găsi şi i-a pus chiar o sticlă cu apă fierbinte. A ordonat să i se dea câteva linguri de supă fierbinte de nap la fiecare oră. A adunat un grup de poloneze îndrăgostite de Lon povestitoarea, care au îngrijit-o fără oprire. Şi totuşi nimic nu părea să funcţioneze. Lon părea să fi paralizat şi era clar că avea să fie aleasă pentru exterminare. Vorbea şi gândea, însă nu putea face mai nimic altceva. Îşi blestema doar ghinionul de a trebui să moară în Germania.

După război îşi amintea cum, în momentele cele mai crunte, Alina se aplecase asupra ei în timpul unui masaj şi o întrebase plină de speranţă:

— Poţi să-mi mai spui o dată povestea aia?

Lon şi-a dat seama că nu e în stare nici măcar să dea din cap. A văzut faţa îngrijorată a Alinei deasupra ei şi s-a resemnat să moară. Dar apoi i-a răsărit în minte cuvântul „bleagă“. Şi, brusc, a simţit că

respinge atât de tare ideea aceasta, încât i-a revenit spiritul de luptă. În a cincea dimineaţă, a simţit o furnicătură în degete şi, când Alina a venit lângă ea să se uite, i-a spus:

— Mi se mişcă degetele!

Alina a intrat în acţiune. Le-a pus pe Guigui şi pe Mena s-o tragă jos din pat.

— Încearcă să mergi! Să te mişti! Aşa, mai departe! Nu te speria! O să-ţi iasă! îi striga.

Lon atârna ţeapănă între cele două femei, care, cu mare greutate, o cărau în stânga şi-n dreapta. Au repetat exerciţiile la fiecare oră.

În a şasea zi, Lon făcea din nou paşi mici. Dar, în toiul celei de-a şaptea nopţi, Alina a trezit-o înspăimântată:

— Ieşi de-aici! Acum! Trebuie să ieşi în clipa asta!

Fără nici o explicaţie, Lon a fost ridicată din pat de două persoane – nu şi-a dat seama cine erau – şi cărată repede, în tăcere, afară. A fost scoasă din *Revier* şi, pe aleile întunecate dintre barăci, depusă în patul ei.

Cum a supravieţuit apelului de a doua zi dimineaţă e un mister. E limpede că a fost susţinută de Guigui, Mena şi Zinka. După care s-a întremat treptat. După zece zile era mai bine. Şi ştie că asta s-a datorat grijii neprecupeţite a Alinei şi a prietenelor ei poloneze. Alina i-a spus mai târziu că fusese informată că în noaptea aceea la *Revier* urma să vină o inspecţie ca să vadă cine putea fi selectat pentru exterminare înainte de evacuarea generală. Alina îi salvase viaţa.

CAPITOLUL CINCI

ZINKA

13. Renée Lebon (Zinka)

A doua zi de dimineaţă, pe 17 aprilie, se treziră leneş. Soarele licărea prin crăpăturile din pereţii hambarului. Se simţeau letargice în aşternutul lor de paie. Zinka îndreptă automat mâna spre tabacheră, cea pe care petrecuse atâtea ore migăloase ca s-o coasă din fâşii rupte din salteaua ei de lagăr. Înăuntru se afla singura fotografie a bebeluşului ei: France cea durdulie şi frumoasă. I-o adusese pe furiş o gardiancă, şi Zinka reuşise s-o păstreze ca prin minune în tot acest timp. O ţinea pitită cu grijă în săculeţul ei, pe care-l folosea drept pernă. În fiecare dimineaţă când se întindea după tabachera uzată, roasă deja, simţea o legătură fragilă cu soţul ei, Louis Francis. Curând avea să i-o poată dărui, îşi spunea. Primind acest cadou, el avea să ştie că ea se gândise la el luni şi luni la rând.[1] Ar fi trebuit să fie un cadou de Crăciunul trecut, când speraseră că aveau să se întoarcă toate acasă până în decembrie.

Nici una nu voia să se scoale şi să înceapă să se mişte. Pălăvrăgeau somnoroase, ascultând tălăngile bucolice ale vacilor de pe păşunea din apropiere. Tocmai îşi petrecuseră a doua noapte de somn în libertate. Dar libertatea aceasta era încă fragilă. Trebuiau să ajungă pe front şi nu ştiau încă unde e şi să-i găsească pe soldaţii americani.

— Aş vrea să auzim tunuri sau ceva, spuse Zinka. Atunci măcar am şti în ce direcţie să mergem. Nimeni nu se îndoia că Zinka ar fi luat-o

sfidătoare spre tunuri şi explozii dacă ar fi fost convinsă că aşa ajunge acasă, la micuţa ei France. Oare frontul n-ar trebui să fie mai zgomotos?

— Poate nu suntem încă suficient de aproape, zise Hélène sobră.

Habar n-aveau câţi kilometri şi câte zile de mers le despărţeau de americani şi se temeau să nu fie prinse între timp de nemţi sau de ruşi. Hélène se întreba dacă n-ar fi fost mai bine să se împartă în grupuri mai mici, dar ştia că nici una dintre celelalte n-ar fi acceptat ideea.

— Războiul ăsta nu e obişnuit, spuse Jacky cu vocea ei răguşită. Nu există nici o linie Maginot, nu sunt tranşee. *C'est le bordel*.

Jacky se gândea la soţul ei, Jean Aubéry du Boulley, care murise din cauza tuberculozei contractate în scurtul interval cât fusese soldat. Îşi amintea cum îi descrisese el haosul care se instalase când îi invadaseră nemţii. Îi povestise atunci că generalii francezi sunt bătrâni, cu mâini tremurânde, habarnişti; păreau incapabili de acţiune. Noul tip de război nu semăna cu cel dinainte. Nimeni nu ştia ce să facă. Acest *drôle de guerre*, acest război caraghios, fusese un eşec umilitor de la un cap la altul.

Jacky se temea că din cauza ei întârzie tot grupul. Poate ar fi fost mai bine să-şi încerce norocul şi să rămână în vreun hambar.

Vocea Menei îi întrerupse gândurile.

— *Mesdames, mesdemoiselles*, în această dimineaţă minunată am să vă aduc micul-dejun la pat, anunţă ea gesticulând dramatic.

— Serios? întrebă Nicole. Ce mic-dejun?

— O să ghicesc care dintre cele trei ouă pe care ni le-au dat iugoslavii e fiert tare.

— După ce? continuă Nicole.

— După greutate. Cele fierte tari sunt întotdeauna mai uşoare, spuse Mena cu atâta siguranţă de sine, încât chiar şi Hélène, care ştia că logica Menei nu prea stă în picioare, avu un moment de îndoială.

Mena voia să împartă singurul ou tare pe feliile de pâine care le rămăseseră. Cântări atent ouăle în palme, comparându-le, şi le răsuci, ca să fie sigură. Celelalte o priveau amuzate. Mena se tot strâmba, semn că se concentrează intens.

— Ăsta, anunţă ea, ridicându-l între degete. E în mod clar mai uşor decât celelalte.

Foarte încrezătoare, sparse oul ales şi gălbenuşul i se scurse printre degete. Mena scoase un mic ţipăt de uimire şi de spaimă. Din fericire, Zinka, ştiind-o prea bine, nu se lăsase în seama ei şi-şi pusese farfurioara sub ou, prinzând gălbenuşul lunecos.

— Bravo! o lăudă Lon.

Izbucniră toate într-un râs necontrolat. Nu se puteau opri, era o eliberare isterică de tensiune. De când nu mai râseseră cu adevărat? Zinka imita ţipătul de spaimă al Menei, stârnind de fiecare dată o

nouă rundă de hohote, inclusiv din partea ei.

— Nu contează, spuse Mena. Am o idee!

Amestecă oul crud cu firimituri de pâine şi cu un pic de şnaps, ultimele rămăşiţe din proviziile pe care le primiseră de la iugoslavi, şi întinse combinaţia pe pâine. Rezultatul fu delicios. Nicole propuse să le numească *tartines d'œufs durs à la Mena*.

Hélène râdea împreună cu celelalte, dar îşi făcea griji pentru ziua care începuse. Voia o masă mai consistentă pentru toată lumea şi, dacă s-ar fi putut, ceva indicaţii despre unde se afla frontul. Până acum avuseseră noroc. Se duse să-l caute pe proprietarul hambarului, sperând că el avea să le invite şi la micul-dejun. Îl găsi zăngănind printre vasele din bucătărie. Apariţia ei îl făcu să tresară. Era un bărbat slăbănog şi sperios şi în mod cert spera că femeile plecaseră deja. Ea îşi dădu seama că acum îi părea rău că le dăduse voie să doarmă în hambar. Ar fi vrut să le ajute, dar era îngrozit şi prefera ca fata să dispară.

— Speram doar să mâncăm ceva cald înainte de a pleca, spuse Hélène în germana ei cea mai politicoasă şi servilă.

— Da, bine, se stropşi el. Cu condiţia să mâncaţi în bucătărie, nu în sufragerie. Şi acum imediat, după care trebuie să plecaţi repede.

— Mă duc să le spun celorlalte…

— Trebuie să înţelegeţi, o întrerupse el, că, dacă sunteţi descoperite… Acum câteva zile, dintr-o coloană de deţinuţi care a trecut pe drum nu departe de aici a evadat un grup de bărbaţi. Câţiva săteni i-au vânat şi i-au executat în câmp. Au fost cică la „vânătoare de evrei".

Renée dădu aprobator din cap. Refuza să se arate speriată.

— Noi nu suntem deţinute evadate.

El mormăi, în semn că n-are rost să se prefacă.

— I-au omorât cât ai clipi din ochi, spuse pocnind din degete. Nu-s mulţi pe-aici aşa de înţelegători ca mine. Cică ruşii au intrat în Berlin şi fac prăpăd. Oamenii sunt speriaţi.

Şi mai avea să-i povestească ceva. Un ofiţer neamţ din sat tocmai se împuşcase în dimineaţa aceea. Nu era semn bun. Lumea intra în panică.

Repetă povestea şi în faţa celorlalte femei, când se strânseră în bucătărie. Iute, în tăcere, fiecare mâncă un cartof fiert şi bău o cană de lapte. Apoi îşi strânseră lucrurile şi o luară pe drum în direcţia în care sperau că vor găsi frontul.

În timp ce ieşeau din sat, o femeie în vârstă se aplecă de la o ferestruică şi îi strigă lui Lon:

— Unde te duci, copilă?

— Unde ne arată soarele, doamnă.

Hélène le propusese ca, până primeau informaţii mai bune, să

urmeze pur şi simplu soarele spre vest până când dădeau de americani.

— Bine, bine, însă unde vrei să ajungi?

— Acasă. În Olanda, răspunse Lon.

Femeia nu păru surprinsă şi adăugă că şi ea e refugiată din Prusia şi că ar vrea într-o zi să se întoarcă acasă. Uitându-se la săculeţul ponosit pe care Lon şi-l atârnase peste umăr, o mai întrebă:

— Doar atâta ai reuşit să salvezi, drăguţa mea?

— Nu, doamnă, răspunse Lon. Mi-am salvat şi viaţa.[2]

Hohotele de dimineaţă le ridicaseră moralul, în ciuda avertismentelor posomorâte ale ţăranului la care trăseseră peste noapte. Lon scria în jurnalul ei că, în ziua aceea, „am simţit că libertatea nu mai e un vas de cristal pe care trebuie să-l ţin cu grijă, ci o chestiune de la sine înţeleasă“[3]. Dar continuau să fie slăbite şi epuizate. Picioarele le sângerau. Pe Hélène o luase o durere groaznică la încheietura coapselor. Zinka nu ştia, dar avea tuberculoză; Jacky avea difterie; picioarele lui Josée erau acoperite de băşici infectate; Nicole îşi revenea după pneumonie. Mena pretinsese încă de la evadare că sunt într-o minunată drumeţie, dar dificultatea situaţiei în care se aflau părea s-o epuizeze nervos. Se purta ciudat, la graniţa dintre nebunie şi extravaganţă. Era neliniştitor. Celelalte schimbară priviri îngrijorate când Mena începu să râdă şi să ţopăie cu o bucurie nebună la vederea unui bondar.[4] Părea scăpată de sub control, ţipa şi arăta întruna:

— Uitaţi-vă, uitaţi-vă! Un bondar! Uitaţi-vă la el!

Toate ţineau minte femei care o luaseră razna în lagăr, şi perspectiva era înspăimântătoare. Părea o cruzime ca Mena să cedeze tocmai acum, atât de aproape de libertate. Câteva se supărară pe ea, dar Guigui zâmbi înţelegătoare. Mena avea nevoie să se stăpânească puţin. Îşi trecu braţul pe după al ei, ca s-o liniştească, o sărută pe frunte şi porniră mai departe împreună, cu pas mai egal.

Peisajul de la Leipzig la Oschatz fusese plan şi monoton, dar acum terenul era presărat cu copaci şi cu dealuri domoale. În faldurile văilor înguste se adăposteau sătuce.

Raitzen, următorul sat de pe drum, se dovedi a fi doar la câţiva kilometri depărtare. Fură imediat acostate de un poliţist care le spuse că e interzis să se plimbe în zona dintre cele două fronturi. Vestea le învioră. Era prima informaţie reală, oricât de inadvertentă, pe care o primeau despre localizarea frontului.

Poliţistul întinse mâna autoritar şi le ceru actele. Hélène făcu un pas în faţă. Se aşteptase la o nouă confruntare cu autorităţile germane – era inevitabil. Trebuia cumva să se descurce şi în situaţia asta.

Celelalte rămaseră cu capetele plecate, evitând contactul vizual. Mena începu să chicotească, dar Guigui o opri strângând-o de mână.

Hélène decise rapid să folosească povestea muncitoarelor străine şi îi explică poliţistului că fabrica lor fusese bombardată.

— Uitaţi-vă la hainele noastre! Am pierdut totul; n-am avut timp nici măcar să ne strângem lucrurile, spuse ea. Arătau disperate fiindcă chiar erau. Trebuiseră să fugă. Acum încercau pur şi simplu să ajungă acasă.

— Suntem doar un grup de femei, nu facem rău nimănui, continuă ea. Nu ne pricepem la război, nu e treaba noastră. Ne-am pierdut pur şi simplu. Suntem nişte simple femei. Spera să-i trezească mila. Ne puteţi oare desena o hartă cu drumul pe care putem s-o luăm spre Franţa fără să deranjăm soldaţii?

El o studie, apoi examină grupul şi în cele din urmă îşi întoarse privirea spre Hélène. Respiră adânc, şi ea îşi dădu seama că se mai înmuiase. O rugă să-l urmeze în biroul lui, unde îi desenă cu gesturi paternaliste o hartă, arătându-i unde s-ar fi putut afla linia curentă a frontului, cel puţin conform ultimelor veşti pe care le primise. Îi arătă cum ar fi fost cel mai bine să evite zona. Ea lăudă desenul, îi mulţumi pentru bunătate şi-l potopi cu întrebări naive.

— Pur şi simplu nu înţeleg cum se face războiul, repeta ea. Dumneavoastră înţelegeţi. Noi suntem nişte simple femei.

Pe dinăuntru, Hélène se simţea entuziasmată. Neamţul îi desenase harta pe o foaie cu antetul poliţiei din Raitzen. Antetul, din câte ştia ea, avea să se dovedească mult mai util decât harta propriu-zisă. Poliţistul nu avea o idee clară unde se află trupele americane, dar lui Hélène nu-i păsa. Cunoscând respectul pe care nemţii îl aveau pentru hârtii oficiale, recunoscuse imediat importanţa acestui document şi cum puteau să se folosească de el. Aveau să-l prezinte ca dovadă că primiseră permisiunea să călătorească; erau în posesia unui *laisser-passer* de la nimeni altul decât şeful de secţie din Raitzen.

În timp ce Hélène îl fermeca pe poliţist, celelalte aşteptau afară, încercând să se pătrundă de căldura soarelui ce se iţea din când în când de după stratul cenuşiu de nori. Un grup de soldaţi nemţi zări femeile care şedeau liniştite şi râdeau. Aflând că sunt franţuzoaice, le veni chef să flirteze şi să glumească. Ţinură ca fetele să înţeleagă că nu le consideră duşmane. Treptat, aflară că scăpaseră de SS, că nu sunt *Gastarbeiter*. Le propuseră un târg: două pâini, nişte margarină, brânză, o ciocolată mică şi câteva ţigări contra douăzeci de mărci şi unul dintre triunghiurile lor roşii. Poate avea să le prindă bine să aibă o dovadă că ajutaseră nişte deţinute politice să scape. Când soldaţii se îndepărtară, fetele îşi aprinseră o ţigară, trecând-o din mână în mână. Jacky trase cu sete din ea şi o apucă o criză de tuse.

— Nu cred că e o idee bună, zise Zinka. Tu, cu inima ta slabă, n-ar trebui să fumezi.

— *Merde!* se răsti Jacky la ea. N-am nimic. Mi s-au dezvăţat

plămânii. Ce nu e bun pentru inima mea e afurisita asta de excursie.

Mena luă ţigara şi scoase câteva cercuri perfecte de fum. Euforia dinainte îi trecuse şi acum părea apatică, resemnată.

— Oricum, bună sau nu, deocamdată suntem încă în excursie.

Când am început să le caut pe femeile care participaseră la această „excursie“ alături de *tante* Hélène, le ştiam doar poreclele sau pseudonimele. Arhivara de la Memorialul Muncii Forţate din Perioada Nazistă îmi dăduse lista deţinutelor de la HASAG Leipzig, şi aşa descoperisem identitatea reală a câtorva dintre cele nouă femei. Dar ajunsesem într-o fundătură. Lista scanată era greu de citit, cu cerneala întinsă, cu însemnări cu creionul şi note de margine pe care nu le puteam descifra. Dacă voiam să aflu mai multe despre eroinele mele, trebuia să merg la Arhivele Naţionale din Paris.

A fost nevoie să rezerv dinainte documentele pe care voiam să le examinez, analizând mai întâi uriaşul inventar online, dar habar n-aveam de unde să încep. Am ales o cutie de documente care aparţinea unei femei pe nume Odette Pilpoul, pur şi simplu pentru că ştiam că şi ea fusese deţinută la HASAG Leipzig.

Când am ajuns la Arhivele Naţionale, documentele pe care le cerusem mă aşteptau. Veniseră într-un dosar de modă veche, ţesut, legat cu şnururi de pânză. Deschizându-l, am inspirat mirosul familiar şi liniştitor de hârtie veche. M-am simţit transpusă în podul fermei tatălui meu, unde îmi petreceam după-amiezile fierbinţi de vară răscolind cutii cu scrisori şi reviste vechi de pe vremea războiului. În adolescenţă, tata fusese îndrăgostit de tânăra regină Elisabeta şi colecţionase reviste care descriau ceremonia ei de încoronare. Păstrase de asemenea puţinele scrisori şi acte rămase de la tatăl lui, care fugise de persecuţiile împotriva evreilor din Germania şi lucrase apoi, în timpul războiului, în Biroul de Servicii Strategice american. Presa acelor vremuri avea un miros anume – şi acum îl regăsisem.

Pilpoul fusese deţinută politică, la fel cu cele nouă femei despre care scriam. A reieşit că, în lagărul din Leipzig, locuiseră în aceeaşi baracă. Ca tânără la Paris, Odette fusese implicată în tipărirea şi distribuţia ziarului clandestine *Libération*, acelaşi la care lucra Geneviève de Gaulle. În 1941 se angajase secretară la primăria celui de-al treilea arondisment. Slujba aceasta o ajutase să furnizeze sute de documente false, inclusiv buletine, certificate de naştere şi cartele pentru alimente, unor evrei şi neevrei. Odette scrie cum „uita“ mereu să folosească ştampila care marca identitatea de evreu. Avertiza asupra raziilor care se puneau la cale. Sabota anchete ale Gestapoului şi ascundea evrei în apartamentul ei. Ajuta piloţi britanici şi americani care fuseseră doborâţi de Luftwaffe, furnizându-le acte false de identitate. Plasa nou-născuţi evrei în familii creştine. Dar în 1944 a fost prinsă cu o familie de evrei ascunsă în apartamentul ei. A ajuns la

Fresnes, apoi la Romainville, la Ravensbrück şi, în cele din urmă, la HASAG Leipzig.[5]

Cutia conţinea însemnările pe care le ţinuse în lagăr, listele ei meticuloase şi documentele naziste pe care reuşise să le fure în ultimele zile ale lagărului. M-am trezit că am în mână originalul paginii xeroxate pe care o primisem de la arhivara din Leipzig. Acum puteam citi toate însemnările aproape şterse. Alături de pseudonimul mătuşii mele, Christine, Odette scrisese „Hélène“. Probabil fuseseră bune prietene dacă îi cunoştea numele adevărat. Cine ştie cum, ea era cea care salvase acest document esenţial de la distrugere.

Înainte să fure lista compilată de nazişti, îşi confecţionase un carnet din bucăţele de hârtie culese de pe podeaua fabricii HASAG, pe care le cususe la un loc cu resturi de aţă. Înregistrase în el cine e cu ea în lagăr, cine e transferat, cine fusese omorât. Scria adresa completă a fiecărei deţinute, pentru ca familiile lor să poată fi contactate pe urmă, să ştie ce se întâmplase cu persoana arestată. Există o listă cu prietenele ei care au murit. Există o listă în care e notată sosirea unui grup în septembrie, cel din care făceau parte Jacky, Nicole şi Renée, buna prietenă a lui Nicole, ceea ce explică de ce nu reuşisem să le găsesc pe lista pe care mi-o trimisese arhivara de la Leipzig. Toate aceste evidenţe clandestine vădesc un profund devotament faţă de protejarea adevărului.

Am citit că, după cumplitele atacuri teroriste de la clubul Bataclan din Paris, din noiembrie 2015, oamenii au creat, aşa cum se întâmplă adesea, un memorial spontan la locul tragediei, un perete de fotografii, bileţele, desene şi cartonaşe de doliu. Când a venit timpul ca toate acestea să fie strânse şi viaţa să revină la normal, arhivarii au adunat cu grijă şi afecţiune fiecare foaie de hârtie, fiecare bilet şi cartonaş, ca să poată fi păstrate.

Privind în jur în sala de lectură de la arhive, am simţit prezenţa celor care fuseseră acolo înaintea mea, a oamenilor ca Odette, care-şi riscaseră viaţa ca să înregistreze şi să salveze ce se mai putea. Odette înţelesese cât de important e să depui mărturie. Am avut sentimentul că în ziua aceea mi-a dat voie să scriu această carte.

Chiar şi cu lista originală a nemţilor în mână, habar n-aveam cum aş fi putut să aflu numele real al Zinkăi. Zinka putea fi derivat de la numele idiş Myzinka, însemnând „degetul mic“ ori „cel mic“, sau putea fi o poreclă pe care i-o dăduseră celelalte deţinute. Cum o chema, de fapt? Şi îşi găsise vreodată fetiţa? M-am întrebat dacă exista pe undeva vreo înregistrare a naşterii lui France.

Am căutat relatări scrise de copii care se născuseră în închisorile franceze şi orice altceva care m-ar fi ajutat să aflu ce se întâmplase cu ei. Am căutat orice fel de poveşti despre deţinuţi evadaţi din degringolada marşurilor morţii. Fuseseră destul de mulţi, căci

mecanismul nazist era pe atunci în curs de dezintegrare.

Am dat peste numele Renée Guette pe aceeaşi listă a deţinutelor de la Leipzig pe care apărea şi Hélène. Avea numărul 4 036. Fusese arestată pe când avea doar şaisprezece ani. În 1945 împlinise optsprezece, deci era cam de-o seamă cu Josée. După spusele ei, evadase dintr-un marş al morţii în dimineaţa când ajunseseră la Wurzen, în momentele când fuseseră bombardaţi de avioanele Aliaţilor şi bocceaua lui Josée fusese străpuns de gloanţe. Renée spunea că, în timp ce alţii se repeziseră înnebuniţi să se ascundă, ea şi un grup de patru femei, profitând de haos, o luaseră la fugă spre o zonă împădurită. Gardienii SS trăseseră după ele. Renée rămăsese în urmă. O prietenă o ajutase să se adăpostească într-un şanţ. Apoi pe lângă ele trecuse un grup de civili şi cele cinci se folosiseră de această diversiune ca să fugă, sub acoperirea lor, spre pădure, unde se ascunseseră în prima lor noapte de libertate. Renée fusese găsită de armata rusă şi transferată taberei americane de refugiaţi din Grimma pe 7 mai.

Trecuse prin Romainville, Neue Bremm, Ravensbrück şi apoi HASAG Leipzig, la fel ca Hélène. După război, o familie îi trimisese fotografia unui băieţel. Îi căutau pe băiat şi pe mama lui, Pauley, fiica lor şi prietenă a lui Renée. Ştia oare ce se întâmplase cu Pauley? Ea scrisese pe spate: „Fiul cel mare al lui Pauley, cu siguranţă mort. Am văzut-o ultima oară pe Pauley pe drum, chiar înainte de eliberare. Arestată când era însărcinată. Gemenii nou-născuţi au fost înecaţi într-o căldare sub ochii ei. După asta a înnebunit. Probabil a murit pe drum“.

M-am gândit că erau şanse mici ca bebeluşul Zinkăi să fi supravieţuit. Dar apoi căutările m-au adus la fotografia de ziar a cinci copii născuţi în timp ce mamele lor erau închise în Franţa. Fusese făcută după război, iar textul însoţitor spunea că opt copii se născuseră în perioada aceea. Mamele fuseseră ţinute separat de alţi deţinuţi, ulterior deportate la Ravensbrück, iar unele trimise mai departe la Leipzig. Copiii le fuseseră luaţi. Şapte supravieţuiseră; Micheline şi fetiţa ei, Bébiette, care erau evreice, fuseseră gazate în 1943.

În acelaşi grup se afla şi Lise London, care după război a scris volumul de amintiri *La mégère de la rue Daguerre* (*Scorpia de pe strada Daguerre*). Lise a organizat un protest împotriva STO, sistemul prin care tinerii francezi erau trimişi la muncă forţată în Germania. S-a postat pe aglomerata stradă Daguerre şi a ţinut o cuvântare patetică în faţa mulţimii, urmată de un confetti de manifeste politice şi de un cor înflăcărat care a cântat *La Marseillaise*.

14. Lise London

Protestul n-a durat mult, căci poliţia a sosit curând la faţa locului; Lise a scăpat la mustaţă. Făcuse însă o greşeală care i-a fost fatală şi în legătură cu care soţul ei încercase s-o prevină în dimineaţa aceea. Ştia că Lise va intra singură în gura lupului, aşa că, după ce se sărutaseră pe scări, el o întrebase:

— Eşti sigură că ai bilete de metrou la tine?[6]

Ea nu-i luase îngrijorarea în serios sau poate voise să se prefacă nonşalantă ca să nu-l sperie. Dar, în momentele critice când încerca să scape, a descoperit că nu are bilet de metrou. A trebuit să fugă pe jos şi să se adăpostească în apartamentul unui prieten care locuia în apropiere. Totuşi, cineva din clădire a văzut-o şi câteva zile mai târziu a fost denunţată şi arestată. Un articol de presă despre protest o numea *mégère* – „scorpie“. Nemţii au insistat ca Lise să primească pedeapsa capitală, dar a salvat-o faptul că era însărcinată. Autorităţile franceze, deşi colaboraţioniste, ezitau să deporteze sau să execute o femeie însărcinată, căci copilul pe care îl purta în burtă era nevinovat.

Cu gândul la Zinka, am citit cum descria Lise experienţa naşterii în închisoare. Prima dată când o apucaseră durerile facerii, fusese transferată la un spital sub pază armată şi prinsă cu cătuşe de pat. Când durerile s-au înteţit, un agent din poliţia secretă franceză a venit s-o interogheze. Erau siguri că deţine mai multe informaţii, că ştie nume şi şefi de reţele. A început s-o lovească, s-o pălmuiască, chiar în timp ce ea avea contracţii. În cele din urmă, medicul care era de faţă s-a săturat şi i-a cerut poliţistului să iasă din sală. Apoi însă durerile au încetat, aşa că Lise a revenit în închisoare. Când a intrat de-adevăratelea în travaliu, prietenele au ajutat-o să nască în secret. A muşcat dintr-un prosop ca să nu scoată nici un ţipăt.

Între 4 aprilie şi 16 mai 1944, ea şi toate celelalte deţinute politice care se aflau în închisoare la vremea aceea au fost deportate. Autorităţile penitenciarului le-au promis mamelor că vor face tot posibilul ca bebeluşii să fie încredinţaţi familiei. În ultima noapte, după ce se despărţiseră deja de copii şi înainte să fie date pe mâna nemţilor, femeile au primit înapoi hainele civile, verighetele şi ceasurile. Li s-a părut ciudat să-şi pună fosta lor îmbrăcăminte, care acum le era tuturor mare, căci toate pierduseră în greutate. Nici una n-a dormit; toate erau sfâşiate de durerea de a-şi fi pierdut copilul. Dis-de-dimineaţă au primit vizita unui preot, căruia i-au umplut buzunarele cu bileţele şi adrese, pentru ca el să poată trimite vorbă familiilor să vină după copii. Pe măsură ce grupurile deţinutelor erau trimise sub pază, mamele au auzit glasuri începând să cânte din diferite clădiri, până când s-a format un cor general. Se cânta *Chant des adieux* pe melodia lui *Auld Lang Syne*:

Faut-il nous quitter sans espoir,
Sans espoir de retour?
Faut-il nous quitter sans espoir
De nous revoir un jour?
Ce n'est qu'un au-revoir, mes frères,
Ce n'est qu'un au-revoir.
Oui, nous reverrons, mes frères,
Ce n'est qu'un au-revoir.

Trebuie să ne despărţim fără speranţă,
Fără speranţa întoarcerii?
Trebuie să ne despărţim fără speranţa
De a ne revedea vreodată?
E doar la revedere, fraţilor,
E doar la revedere.
Da, ne vom revedea, fraţilor,
E doar la revedere.

Au fost conduse într-o curte, înconjurate de soldaţi nemţi. Şeful închisorii a citit lista numelor. Lise London scria că, după ce a fost strigat şi ultimul nume, fără să-şi fi făcut vreun semn vizibil înainte, deţinutele au izbucnit din nou în cântec – *La Marseillaise*.

„Soldaţii SS s-au înfuriat, ne-au lovit cu patul puştilor şi ne-au împins în camioane, unde am intrat fără să ne oprim din cântat.“ Cu arma în mână, soldaţii s-au urcat pe remorci şi au tras prelata pe deasupra, ca să le ascundă. După troncănitul roţilor pe caldarâm, femeile şi-au dat seama că străbat străzile oraşului. „Am continuat să cântăm *La Marseillaise* ca să le atragem atenţia trecătorilor şi să le dăm de înţeles ce se transportă în camioanele militare germane.“[7]

În lagărul de detenţie şi deportare de la Romainville, mamele au văzut scrijelite în lemnul paturilor din noua lor baracă numele câtorva dintre camaradele lor, alături de inscripţiile „*Vive la France!*“ şi „*À bas Hitler!*“

Cineva a găsit numele lui Danielle Casanova. S-au adunat toate în jurul ei şi au pipăit scrijelitura. Danielle, eroina lor, trecuse pe aici. Era dentistă de meserie, dar, după căderea Franţei, organizase grupuri de tineret şi apoi de femei. Scrisese pentru ziarul clandestin *Pensée libre* (*Gândire liberă*) şi întemeiase *La Voix des femmes* (*Glasul femeilor*). Plină de viaţă şi de bucurie, Danielle inspirase o mulţime de femei să se alăture cauzei. Credea cu înflăcărare în egalitatea absolută dintre femei şi bărbaţi. Soţul ei fusese luat prizonier în Germania încă de la începutul războiului. Ea trebuia să se mute dintr-un loc în altul, ascunzându-se. Până la urmă fusese prinsă, arestată şi trimisă la Auschwitz, unde lucra la infirmerie. Pentru că nemţii erau foarte speriaţi de infecţii şi epidemii, cei cu care trebuiau să lucreze îndeaproape, precum personalul medical din *Revier*, primeau acces la apă şi la haine curate.

De câte ori putea, Danielle le aducea celorlalte deţinute veşti. Când se ivea ocazia, le oferea slujbe ca să le protejeze – pentru o prietenă, de pildă, crease la infirmerie sarcina de a alunga şobolanii. Seara venea în vizită prin barăci şi pleca de acolo cu ochii în lacrimi. Vedea în fiecare zi lucruri absolut terifiante. Dar pentru celelalte femei ea însemna speranţă. Erau sigure că Danielle avea să supravieţuiască şi să spună şi povestea lor – atât de sigure, încât multe îi dăduseră singurul obiect pe care reuşiseră să-l salveze, verigheta.

Danielle murise de tifos cu un an înainte ca grupul lui Lise să fie trimis la Romainville, iar vestea morţii ei ajunsese până la deţinutele din Franţa. Lise London scria: „La gândul ei, ochii tuturor celor care o iubiseră s-au umplut de lacrimi. Ştiam deja că nu mai e printre cei vii, şi totuşi o simţeam aproape de noi“[8].

De la Romainville, deţinutele au fost trimise la Neue Bremm pe 30 mai. Ziua aceasta a marcat coborârea în infern. Când vagonul a fost deschis, au fost întâmpinate de o privelişte absolut oribilă. Iată ce scria Lise:

> N-am să uit niciodată acea primă şi insuportabilă imagine a celor câţiva bărbaţi scheletici care, la ordinul unui grup de ofiţeri SS spilcuiţi şi prepotenţi, cu biciuşti în mâini, fuseseră puşi să alerge în patru labe, la nesfârşit, în jurul unei piscine, spre amuzamentul acelor brute sadice. Ofiţerii numeau asta „distracţie“. Prin faţa noastră, care încremeniserăm de groază, au trecut doi deţinuţi care târau un mort. Unul dintre ei ne-a şoptit: „Uitaţi ce le fac bărbaţilor aici!“[9]

Renée Guette descrie şi ea prima „distracţie“ pe care a fost silită s-o vadă sosind la Neue Bremm: „Am văzut un schelet ambulant alergând în patru labe spre un cubuleţ de zahăr. Trebuia să-l prindă cu gura, ca un câine, dar în ultima clipă îi era luat din faţă. Apoi ofiţerii l-au pus să alerge în patru labe, în timp ce ei îl biciuiau“[10].

Primul indiciu despre adevăratul nume al Zinkăi l-am găsit în cartea lui Lise London. S-a dovedit că erau bune prietene. Lise a inclus în carte schiţa în creion a unei femei pe care o numea „Zimka“, adăugând în paranteză numele „Renée Châtenay“. Nu eram sigură că e Zinka mea. Dar, când am făcut rost de un exemplar al cărţii lui Lon, am descoperit că, pe una dintre ultimele pagini, ea notase că numele adevărat al Zinkăi era Renée Lebon Lebon. Căutându-le pe Renée Lebon şi Renée Châtenay, m-am lămurit până la urmă că erau una şi aceeaşi persoană: numele de fată al Zinkăi era Lebon, cel de căsătorie, Châtenay. Bunica ei paternă se numise Zinka, şi al doilea nume de botez îi fusese dat lui Renée Lebon în cinstea ei.

15. Zinka şi Louis Francis în vara lui 1942

Lon scria: „Zinka – Renée Lebon Lebon – era o păpuşă, cu păr cârlionţat şi cu o strungăreaţă foarte simpatică. Era singura dintre noi care avea un copil, născut la Fresnes, în Franţa, şi care fusese încredinţat familiei“[11].

Tatăl Zinkăi a fost Pierre Lebon, fiul lui André Lebon, ministru al comerţului şi industriilor în coloniile franceze. Mama lui, bunica Zinkăi, fusese Zinka Paléologue, sora lui Maurice Paléologue, ultimul ambasador francez în Rusia ţaristă. Zinka provenea dintr-un mediu

aristocratic, de politicieni influenţi şi de diplomaţi.

În 1913 Pierre Lebon s-a căsătorit cu Jeanne Crozet-Fourneyon. Au avut două fiice; Zinka s-a născut în 1914. Pierre a luptat în Primul Război Mondial. Spre sfârşitul războiului, în 1916, Jeanne s-a îmbolnăvit şi a murit de gripă spaniolă. Simone, sora ei necăsătorită, s-a mutat în casa familiei ca să aibă grijă de gospodărie şi după câţiva ani, în 1919, s-a măritat cu Pierre, cu care a avut patru copii. A murit în 1936, înainte de război. Într-un fel, Zinka şi-a pierdut de două ori mama, mai întâi la doi ani, şi apoi din nou la douăzeci şi doi. A rămas să aibă ea grijă de ceilalţi copii, toţi fraţii şi surorile ei. Poate de asta nu s-a căsătorit mai devreme.

La izbucnirea celui de-Al Doilea Război Mondial, familia s-a alăturat imediat Rezistenţei. Membrii ei erau apropiaţi de Charles de Gaulle, iar Pierre, tatăl Zinkăi, avea să rămână un gaullist convins toată viaţa. Încă din 1940 Zinka distribuia reviste, fluturaşi şi materiale de propagandă. Yves, fratele ei cel mai mare, făcea parte din Forţele Franceze Libere şi a fost omorât în 1942 în Bătălia de la Bir Hakeim. Tatăl Zinkăi colabora cu De Gaulle ca şef al reţelei de Rezistenţă Jade Fitzroy. Un alt frate, Roger, era şeful reţelei Gambetta.

Făcându-şi griji pentru viitorul fiicei sale nemăritate, Pierre a pus ochii pe un tânăr plăcut care era şef de serviciu la Ministerul Aprovizionării. Louis Francis Lebon (nici o legătură cu familia lui Pierre) era cu doi ani mai tânăr decât Zinka şi avea o diplomă în politologie şi una în drept. Era amuzant, arăta simpatic şi caraghios: înalt şi slab, cu urechi mari şi cu un zâmbet larg. O depăşea cu două capete pe micuţa Zinka.

Pierre a jucat rol de peţitoare. L-a adus pe Louis Francis acasă la ei şi i-a făcut cunoştinţă cu Zinka. În patriotica familie Lebon, era foarte important pentru toţi să lupte împotriva nemţilor. Louis Francis se pricepea s-o facă pe Zinka să râdă, dar se poate presupune că împărţea cu ea şi această fervoare. Colabora probabil cu Pierre şi cu alte reţele, obţinând cartele pentru cei care se ascundeau. S-a îndrăgostit de Zinka şi, judecând după fotografii, au fost o pereche fericită. Se ţin strâns de braţ, radioşi, în anii cei mai grei ai războiului. S-au căsătorit pe 11 septembrie 1942.

În aprilie 1943, Zinka s-a înscris împreună cu el în Comète, o reţea care ascundea aviatori britanici doborâţi de nemţi şi-i ajuta să se întoarcă în Anglia. Zinka a fost însărcinată să adăpostească un pilot american, un bărbat masiv, pe care l-a cazat într-o *chambre de bonne*, unul dintre apartamentele acelea minuscule de sub streaşina clădirilor pariziene, construite ca locuinţe pentru servitoare. Băiat de la ţară din Vestul Mijlociu, care înainte de război nu ieşise niciodată din statul lui, cu atât mai puţin în ţări străine, americanul simţea că înnebuneşte în cămăruţa înghesuită, înăbuşitoare. I-a spus Zinkăi că nu poate să

plece din Paris fără să vadă mai întâi Turnul Eiffel. Cum ar fi putut să se mai înfăţişeze rudelor şi prietenilor? Ei i s-a făcut milă şi s-a învoit să-l ducă în Place du Trocadéro, de unde se vedea turnul. Nu se gândise cât de uriaş avea să arate pe lângă ea şi pe lângă parizienii înfometaţi. În metrou mai multe persoane s-au holbat la ei. Zinka i-a spus americanului să nu vorbească, să nu scoată o vorbă şi, dacă e întrebat, să se prefacă surdomut. Ajungând în Place du Trocadéro, Zinka a văzut, spre groaza ei, că peste tot era plin de soldaţi nemţi în permisie, care fotografiau priveliştea largă spre Sena şi dincolo de ea, cu Turnul Eiffel în fundal. Copleşit de vederea turnului, americanul ei a exclamat cu vocea lui bubuitoare:

— Uau! E incredibil!

Zinka l-a apucat, l-a răsucit pe călcâie şi l-a tras repede înapoi în metrou, şuierându-i printre dinţi să tacă din gură. Mai târziu avea să râdă de izbucnirea lui spontană. Frumuseţea Parisului fusese prea mult pentru el. Dar pe moment îi venise să-l ia la palme.[12]

Marthe, una din surorile vitrege ale Zinkăi, şi Roger, un frate vitreg, în vârstă de douăzeci şi unu şi, respectiv, douăzeci de ani, îi însoţeau pe piloţi până la graniţa spaniolă. Se ocupau de asemenea să le furnizeze partizanilor acte false şi găseau ascunzători pentru oameni şi aparate radio. Dar în primăvara lui 1943 linia Comète fusese infiltrată de nemţi şi era compromisă grav. În mai multe adăposturi clandestine se făcuseră razii şi agenţii fuseseră ridicaţi de Gestapo. Sute de piloţi americani şi canadieni care se ascundeau acolo fuseseră deportaţi la Buchenwald. La nouă luni după căsătorie, pe 23 iunie 1943, Louis Francis a fost arestat.

Au trecut aproape două luni fără nici o veste oficială despre soarta lui. Zinka era disperată. Cineva i-a dat de ştire că Louis Francis e ţinut la Fresnes şi urmează să fie deportat în Germania. Ea descoperise că e gravidă în trei luni şi asta o neliniştea şi mai tare. Vrând să-i dea vestea soţului ei, poate ca să-l susţină moral, şi temându-se că avea să fie deportat şi condamnat la moarte, Zinka s-a dus la închisoarea Fresnes pe 12 august ca să întrebe despre el. Ştia probabil foarte bine la ce risc se expune, dar curajul era poate prima ei calitate. Gestapoul a arestat-o pe loc. A fost şi ea închisă la Fresnes.

Ar fi fost deportată mai devreme şi ar fi avut astfel mai puţine şanse de supravieţuire, dar, pentru că era însărcinată, autorităţile au ţinut-o la Fresnes, aşa cum făcuseră şi cu Lise London. După şase luni, pe 8 februarie 1944, Zinka a născut o fetiţă pe care a numit-o, patriotic, France. După cum spuneam mai devreme, i s-a dat voie s-o ţină timp de optsprezece zile, după care i-a fost luată. Nu putem şti dacă Louis Francis a aflat de naşterea fiicei sale, dar se afla încă la Fresnes la vremea aceea, aşa că probabil da. Poate a reuşit chiar să-i transmită un mesaj Zinkăi.

Marthe şi Roger, fraţii Zinkăi, făceau parte dintr-o reţea care colabora direct cu serviciile britanice de spionaj. Pe 20 martie 1944, în timp ce făceau pregătiri pentru o nouă operaţiune, Gestapoul a organizat o razie în biroul lor. Au fost şi ei trimişi la Fresnes. Oare cele două surori au reuşit să se vadă? Dar bărbaţii?

Louis Francis şi Roger ar fi putut să afle prin sistemul de comunicare al deţinuţilor că Zinka şi Marthe fuseseră deportate în Germania în mai 1944. Mulţi foşti deţinuţi din perioada aceea povestesc că, în dimineţile când un grup era pregătit pentru transport şi aştepta în curtea centrală, întreaga închisoare intra în alertă. Şi, la un anumit moment, toţi deţinuţii din toate celulele începeau să cânte împreună, din toată inima, *Chant des adieux*, cu ultimul vers „E doar la revedere“. Zinka şi Louis Francis, care probabil nu s-au mai văzut niciodată în închisoare, se gândeau poate unul la altul când cântau aceste versuri.

În aşteptarea deportării, Zinka a fost trimisă mai întâi la Romainville. Unele rude ale deţinutelor descoperiseră că deasupra închisorii de aici se înălţa un deal de pe care se puteau uita pe ferestrele celulelor pentru femei. Zinka a văzut-o pentru ultima oară pe France când fetiţa avea trei luni, zdravănă şi sănătoasă, în braţele surorii ei Claude, pe dealul îndepărtat. Cine ştie cum, sora ei a reuşit să-i trimită o fotografie cu France.

Louis Francis a fost deportat pe 3 iunie 1944 la Sachsenhausen, un lagăr la nord de Berlin. Era la numai câteva staţii de Fürstenberg, oraşul de pe celălalt mal al lacului faţă de Ravensbrück. M-am întrebat dacă Zinka ştiuse cât de aproape se afla de el, cel puţin în primele luni ale deportării.

În curtea centrală din Romainville au fost strigate cincizeci de nume, printre care şi al Zinkăi. Deţinutelor li s-a spus să-şi ia lucrurile şi fiecare a primit câte un pachet de la Crucea Roşie. Au aşteptat ore întregi, aliniate în curte, neavând voie să vorbească. Au fost încărcate în camioane şi duse la Gare d'Est, încercuite de soldaţi. La sosire au încercat să cânte *La Marseillaise*, dar gardienii au reacţionat atât de violent, încât s-au oprit. Se aflau în mijlocul civililor, şi gardienii erau foarte hotărâţi să nu permită nici o răzmeriţă. Au fost conduse la un tren obişnuit de pasageri şi urcate în vagoanele din faţă, imediat după locomotivă.

Trenul s-a pus în mişcare. Li s-a ordonat să coboare complet obloanele, iar ferestrele au fost ferecate. Nu aveau voie să atingă geamul sau să vorbească, dar curând s-a transmis din gură-n gură: du-te la toaletă şi prin WC poţi să arunci un mesaj pe linia ferată. Fiecare a scris în grabă un mesaj final către familie, şi toate au fost „expediate“ unul după altul. Multe au fost strânse de muncitorii feroviari şi expediate cu adevărat la destinaţie.

La o oră după plecare, vagonul de tren s-a zguduit puternic.

Fuseseră loviţi de o bombă. Trenul s-a oprit brusc şi toată lumea a căzut de pe scaune. Apoi s-au auzit avioane. Royal Air Force bombarda trenul. S-a instalat haosul; oamenii ţipau. Pe deasupra a trecut un nou rând de avioane, şi trenul a fost lovit din nou, apoi au răpăit mitralierele. Fata de alături căzuse peste Zinka şi era grav rănită. Zinka i-a auzit pe nemţi târând nişte arme sus pe acoperişul trenului şi începând să tragă în avioane. Alte bombardiere au trecut pe deasupra, apoi a început schimbul de focuri.

Zinka se întrebase de ce fuseseră suite în vagoane obişnuite de pasageri, şi nu în vagoanele de vite despre care auzise atâtea. Acum şi-a dat seama că în restul trenului se aflau soldaţi germani şi arme. Deţinutele erau folosite ca scuturi umane.

Când avioanele s-au depărtat, s-a aşternut tăcerea, urmată de răcnetele nemţilor şi de gemetele celor răniţi. În vagonul ei, totul era cu susul în jos. Geamurile se spărseseră, obloanele pe care nemţii le ordonaseră să le tragă erau făcute franjuri. Zinka a fost una dintre puţinele care scăpaseră neatinse de ploaia de gloanţe. Au trebuit să care cadavrele afară din vagon şi să le depună pe marginea căii ferate, în timp ce nemţii urlau la ele. Apoi a fost adusă o nouă locomotivă şi trenul şi-a continuat drumul.

După o călătorie lungă, cu multe opriri şi porniri, în care uneori au mers chiar cu spatele, au sosit în miezul nopţii într-o gară şi li s-a ordonat să coboare. Erau la Neue Bremm. Au fost conduse de gardience cu câini fioroşi în lesă într-o sală mare, unde li s-a spus să se întindă pe nişte saltele de paie şi să doarmă. O gardiancă se plimba printre ele zvâcnind din bici. Cineva a avut curajul în clipa aceea să înceapă să cânte minunatul lied *Ave Maria*. Gardianca a încercat mai întâi s-o oprească, dar vocea era atât de frumoasă, atât de cristalină şi de pură, încât până şi ea a fost cucerită şi i-a dat voie deţinutei să cânte. A fost prima noapte a Zinkăi în Germania.[13]

A doua zi de dimineaţă, gardiencele le-au spus că erau acolo pentru a fi „educate“. Au fost conduse pe un teren, în faţa unui bazin dreptunghiular plin cu apă. Acolo au văzut vreo zece-doisprezece deţinuţi cu mâinile legate la spate; unii erau dezbrăcaţi, alţii aveau şi picioarele legate, dar nu foarte strâns. Au fost puşi să alerge în jurul bazinului, mai întâi pe vine, apoi drepţi, într-o direcţie, apoi în cealaltă, rotindu-se la nesfârşit. Mai mulţi gardieni de pe margine îi biciuiau când treceau pe lângă ei, îi împingeau şi le puneau piedică. Când se prăbuşeau, erau atacaţi de câini şi loviţi de gardieni cu piciorul. Unii au fost împinşi în bazin şi s-au înecat. Gardienii se amuzau vărsând porţii minuscule de supă pe pământ în faţa lor şi punându-i să le lingă. Numeau asta „distracţie“. Aceasta avea să fie pedeapsa care le aştepta şi pe femei dacă îndrăzneau să nu se supună vreunui ordin. Aceasta era lumea cumplită în care intraseră.

Zinka a fost prima din grupul celor nouă care a ajuns la Ravensbrück – în mai 1944. La Neue Bremm auzise despre pierderile nemţilor pe frontul de est şi în Italia. Hélène, Zaza, Lon, Guigui, Josée şi Mena aveau să sosească în iunie. Ele ştiau de debarcarea Aliaţilor în Normandia. Nicole şi Jacky n-aveau să vină decât în august, chiar în perioada în care Parisul era eliberat. Cu toate că soarta războiului se schimba radical, cele nouă au fost trimise tot mai adânc în interiorul Germaniei, cât mai departe de eliberare.

La Neue Bremm, Zinka fusese sigură că avea să fie eliberată dintr-o clipă într-alta. Ştia că e doar o chestiune de timp până când nemţii vor capitula. Dar, când a fost din nou mânată într-un vagon de tren, ca să fie trimisă şi mai departe spre est, a simţit că-i piere curajul. Şi-a dat seama că o aşteaptă o luptă grea şi lungă pentru supravieţuire. De data asta, femeile au fost înghesuite în vagoane pentru animale. Fără strop de apă în căldura verii, setea a devenit curând de nesuportat. În mai, nopţile erau încă foarte reci, dar în timpul zilei vagoanele se încingeau. Nu exista decât o ferestruică pentru ventilaţie, şi curând vagonul mirosea oribil a urină, fecale, sudoare şi frică.

Sosind la Ravensbrück, au trecut încă o dată prin calvarul obişnuit al dezumanizării. Zinka a fost dezbrăcată şi i s-a luat verigheta. A implorat-o în şoaptă pe nemţoaica din Cehia care lucra în *Effektenkammer*, tot o deţinută, să-i păstreze undeva în siguranţă singura fotografie a lui France. Fără să-i arunce aproape nici o privire, femeia a strecurat fotografia într-un buzunar interior al hainei în dungi. Câteva zile mai târziu, i-a dat-o înapoi Zinkăi, pe furiş, fără o vorbă.

După ce au fost îndeplinite toate sinistrele formalităţi ale birocraţiei naziste ucigaşe, Zinka a devenit numărul 42 106. Avea să fie selectată împreună cu Hélène şi celelalte şapte pentru marele transport de femei care a plecat spre lagărul de muncă HASAG din Leipzig în iulie, şi acolo avea să primească numărul 3 892.

Lângă secţia de poliţie din Raitzen, o ţărancă suspicioasă se apropie de cele opt femei care stăteau şi fumau afară, aşteptând-o pe Hélène.

— Cine sunteţi? Ce faceţi aici? se răsti ea la ele.

Fetele se simţiră iritate şi în acelaşi timp speriate de atitudinea ei.

Lon îi repetă răbdătoare povestea pe care o auziseră pe Hélène spunându-i-o poliţistului, dar femeia nu păru interesată. O întrerupse:

— V-am văzut că aţi făcut o înţelegere cu soldaţii ăia. Vreţi să cumpăraţi nişte cartofi?

Lon se învoi să cumpere cincizeci de kilograme dacă jumătate erau fierţi. Ţăranca îi dădu marfa lui Hélène când aceasta ieşi din secţia de poliţie: erau numai treizeci şi şapte de kilograme, şi nici un cartof fiert. Purtarea grosolană şi neprietenoasă a femeii le stârni tuturor o senzaţie neplăcută în legătură cu Raitzen.

— Oare să dormim în câmp, sub stele, să facem un foc şi să coacem câţiva cartofi? propuse Mena entuziastă.

— Un foc în câmp? *Merde!* mârâi Jacky. Sub stele… Ah, Doamne, vreau un acoperiş deasupra capului!

La câţiva kilometri mai încolo văzură o casă mare ţărănească, cu hambar, înconjurată de păşuni întinse. Îşi dădeau seama că, în grup, erau o privelişte de-a dreptul înspăimântătoare: nişte cerşetoare emaciate, îmbrăcate în zdrenţe, şchiopătând şi târând după ele un ceaun mare pe un suport cu trei picioare şi un sac de cartofi. Aşa că şapte se ascunseră după un zid, iar Hélène şi Lon îşi încercară norocul.

Se întoarseră cu nişte feţe atât de spăsite, încât celelalte nu le mai puseră nici o întrebare. Începură să-şi strângă lucrurile fără o vorbă, gândindu-se doar cât mai au de mers până la următorul sat. Şi în acel moment Hélène deschise gura:

— Dar de ce plecaţi?

Ea şi Lon izbucniră în râs. Părea să le placă la nebunie să joace farsa asta.

— E minunat, le povesti Hélène. I-am cunoscut pe proprietarul gospodăriei, Ernst Reitzer, şi pe fiica lui Annelise.

Blonda şi surâzătoarea Annelise nu pregetase nici o clipă să le invite la masă. Intrând în casă, găsiră o bucătărie mare şi luminoasă, cu o masă pusă îngrijit pe care erau aranjate nişte flori într-o vază. În ciuda foamei, cele nouă prietene fură impresionate de această frumuseţe simplă. Trăiseră atâta vreme într-un loc fără culoare, lipsit de orice frumuseţe, încât o clipă rămaseră încremenite de admiraţie, cu lacrimi în ochi.

Annelise le invită să se aşeze. Pe masă erau un vas mare cu supă aburindă, un castron cu cartofi fierţi, cremă de brânză, gem, cafea şi pâine. Ea şi Ernst fură gazde foarte primitoare. În timp ce musafirele mâncau, ei le puseră întrebări, încercând să nu fie indiscreţi. Vorbea mai ales Annelise, poate pentru că era de aceeaşi vârstă cu ele, avea douăzeci şi ceva de ani. Nu era, de fapt, ţărancă, le povesti. Când izbucnise războiul era studentă. Apoi amândoi fraţii ei muriseră în război, iar mama se stinsese de inimă rea. Ea trebuise să-şi abandoneze studiile ca să-şi ajute tatăl să se ocupe de gospodărie. În timp ce vorbea, îşi făcea de lucru cu şervetul din poală, întinzându-l întruna peste genunchi ca şi cum ar fi vrut să netezească şi cutele poveştii sale. Cândva avusese visuri mari, dar apoi venise războiul. Toate fetele dădură din cap aprobator. O înţelegeau perfect. Annelise ridică ochii spre chipurile zâmbitoare din jurul mesei, care o ascultau atente. Toate erau slabe şi supte, cu hainele făcute zdrenţe, toate păreau nişte momâi în ciuda surâsului de pe buze. Îşi dădea seama că nu erau tinere boeme sau vagaboande şi era cu adevărat curioasă să afle cum ajunseseră în starea aceasta.

Cele nouă aveau să-şi amintească seara aceea, generozitatea gazdelor, atmosfera de pace şi de bunătate autentică. Nu bunătatea cu jumătate de gură pe care aveau s-o vadă la alţii, care simţeau că războiul se apropie de sfârşit şi-şi doreau să fie de partea câştigătorilor. La Annelise şi tatăl ei simţiseră o ospitalitate adevărată. Când tânăra le întrebă ce păţiseră, îşi dădură seama că era o întrebare sinceră. Hélène răspunse în numele tuturor, cu o voce neutră şi liniştită.

Povesti despre coşmarul transportului în vagoane pentru vite, de înghesuială şi mizerie. Povesti despre exterminare, despre crematoriu, despre cenuşa din aer, cu care se înecau şi despre care ştiau că ieri fuseseră colegele lor de baracă. Povesti despre duhoarea teribilă a cărnii arse, a excrementelor omeneşti şi a putreziciunii, despre cum ţi se lipea de piele şi intra în cusăturile hainelor, acolo unde se adăposteau păduchii.

16. Fotografie clandestină făcută la Ravensbrück, cu una dintre Kaninchen arătându-ţi rănile

Povesti cum fuseseră silite să mănânce sub trupurile prietenelor care atârnau în ştreang de grinzile cantinei. Cum erau puse să stea ore întregi în picioare, în frig. Cum, în timpul apelului, puteai fi executată pentru o nimica toată. Cum trebuiseră să-şi vadă prietenele mitraliate de plutoanele de execuţie. Cum fuseseră biciuite, bătute, torturate. Cum unele fuseseră alese pentru bordelul dedicat gardienilor SS. Povesti despre bebeluşul luat din braţele Zinkăi, despre cele care fuseseră muncite până căzeau moarte, despre cele care înnebuniseră de foame şi de frică. Povesti despre *Kaninchen* („iepurii“), tinerele poloneze din Ravensbrück pe care se făcuseră experimente medicale.[14]

Un medic nazist, Karl Gebhardt, le secţiona cu sălbăticie carnea picioarelor, le rupea oasele sau le amputa laba piciorului şi apoi le infecta rănile cu diferite tulpini de bacterii producătoare de cangrenă, cu stafilococi şi streptococi obţinuţi de la un laborator din vecinătate. Femeile şchiopătau prin noroaiele lagărului în cârje improvizate. Deveneau un fel de amulete ale deţinutelor, care simţeau că „iepurii“ trebuie să supravieţuiască pentru a da seamă de adevărata măsură a ororilor naziste. Spre sfârşitul războiului, când SS ordonase exterminarea tuturor „iepurilor“ care mai trăiau, alte femei din Ravensbrück îşi riscaseră viaţa ca să le salveze schimbându-le numerele cu ale unor deţinute care muriseră deja şi apoi strecurându-le în transporturi către alte lagăre de muncă. Câteva sosiseră astfel la HASAG Leipzig în ultimele luni ale războiului.

Când Hélène termină de vorbit, Annelise izbucnise în plâns, iar Ernst era vizibil impresionat. Cele nouă prietene nu crezuseră niciodată că nemţii nu ştiu ce se întâmplă în lagăre, dar în seara aceea îşi dădură seama că poate erau unii care într-adevăr nu ştiau.

Hélène schimbă subiectul şi vorbi despre naţionalitatea lor.

— Deci suntem şase franţuzoaice, două olandeze şi o spanioloaică. Aproape toate am fost studente sau secretare. Una dintre noi a învăţat să cânte foarte frumos.

— Care? a întrebat Annelise, cu voce dintr-odată mai vioaie. N-ar vrea să ne cânte ceva?

Josée nu putu să refuze. Nu refuzase niciodată în acele după-amiezi de duminică din lagăr, când prietenele o rugau să le cânte, cu toate că profesorul ei de canto o instruise să nu cânte când e obosită sau epuizată, pentru că e încă foarte tânără şi poate să-şi forţeze periculos corzile vocale. Cântase melodii la modă la vremea aceea: *La Truite* de Schubert, *J'attendrai*, marele hit al Rinei Ketty, sau *Que reste-i-il de nos amours?* al lui Lucienne Boyer, la care femeile murmurau în cor refrenul şi legănau din cap în ritmul muzicii. În paturi se ţineau de mâini şi-şi zâmbeau una alteia. Cântecele ei ofereau unul dintre acele puţine momente de transcendenţă când îşi regăseau umanitatea.

Acum, în faţa lui Annelise şi a lui Ernst, Josée se îmbujoră şi-i şopti lui Hélène:

— Ce să cânt?

— *La Truite*, îi propuse Hélène.

Fusese una din melodiile preferate ale deţinutelor. Josée se pricepea să-i dea o prospeţime cristalină. O ascultară toate aşa cum făcuseră de atâtea ori înainte, plângând încet la amintirea celor dragi pe care îi pierduseră. Dar de data asta, ascultând-o în bucătăria caldă, cu stomacul plin, plânseră fără teamă, în libertate.

CAPITOLUL ŞASE

JOSÉE

OFFICE NATIONAL
DES ANCIENS COMBATTANTS
ET VICTIMES DE LA GUERRE

Office d SEINE

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

N° 690451

CARTE DU COMBATTANT

Valable du 19 au 19

Délivrée à

M BORDANAVA

Prénoms

Domicile

Né le 28 3 1924

A Vichy Départ dites

A Paris, le 2 1 1953

Le Secrétaire Général Adjt :

Le Titulaire,

J. Badanava

17. Joséphine Bordanava (Josée)

Când se trezi la ferma lui Annelise în dimineaţa zilei de 18 aprilie, cele nouă n-aveau de unde să ştie că în lagărul Leipzig-Thekla era în desfăşurare teribilul masacru de la Abtnaundorf. Majoritatea celor câteva mii de bărbaţi deţinuţi fuseseră siliţi să pornească într-un marş al morţii odată cu femeile de la HASAG, pe 13 aprilie, dar aproape trei sute dintre ei erau prea bolnavi ca să meargă. Doisprezece gardieni SS i-au încuiat pe aceştia într-o baracă, au stropit-o cu benzină şi i-au dat foc cu lansatoare de grenade şi mitraliere. Dintre deţinuţii care au reuşit să scape din infern, mulţi au fost împuşcaţi; la adăpostul fumului dens, câţiva au reuşit să se furişeze până la locuinţele unor muncitori civili polonezi din apropiere, care i-au adăpostit şi i-au ascuns, dar alţii au fost împuşcaţi sau bătuţi până la moarte de localnici. Armata americană a sosit după numai câteva ore şi a descoperit ruinele clădirii încă fumegânde pline de trupuri carbonizate. Oripilaţi, soldaţii au filmat scena crimei, culegând mărturiile celor câţiva supravieţuitori. Aceste documente aveau să fie folosite apoi ca dovezi de Tribunalul Militar Internaţional de la Nürnberg.[1] Dacă americanii n-ar fi sosit la timp, femeile care rămăseseră în *Revier* în lagărul HASAG din Leipzig ar fi avut probabil aceeaşi soartă.

În aceeaşi dimineaţă, Annelise le servi celor nouă un mic-dejun

copios şi le arătă spălătoria, unde exista o chiuvetă cu apă caldă. Fetele se spălară pe faţă şi pe mâini şi, cu o cârpă, se şterseră iute una pe alta pe corp. Hélène găsi pe pervaz o periuţă de dinţi.

— De unde ştii că e curată? o întrebă Zaza, privind-o neîncrezătoare.

— Cine ştie a cui e? adăugă şi Lon.

— Probabil e a văcarului, dar nu-mi pasă, declară Hélène. O dureau dinţii, care avuseseră de suferit de pe urma brutalităţii gardienilor la Ravensbrück, şi o supăra aspectul lor. Îşi dorea mult să-i poată curăţa bine.

Annelise şi tatăl ei refuzară să ia vreun ban pentru ospitalitatea lor. Le rugară să „le spună francezilor că nu toţi nemţii sunt ca aceia pe care i-aţi cunoscut voi“[2]. Ele îi lăsară lui Annelise unul dintre triunghiurile roşii care le însemnau, în lagăr, ca deţinute politice, iar pe spatele lui scriseră: „În amintirea unui bun venit generos, prietenesc şi neaşteptat, acordat celor nouă deţinute“.

Se simţiră înviorate în timp ce se îndreptau spre următorul sat, un cătun pitoresc. Acolo, o nemţoaică ieşi în poarta grădinii şi le oferi un vas cu năut fiert. Ele acceptară cu plăcere şi turnară năutul în ceaunul greu pe care-l căra Nicole. Erau mişcate de bunătatea spontană a femeii. Poate aventura asta avea să se termine cu bine, se gândiră.

— Toată lumea se poartă atât de frumos cu noi! exclamă Zaza.

Nicole se simţea însă suspicioasă faţă de norocul acesta. Era greu de crezut că toată lumea avea să fie atât de prietenoasă şi de ospitalieră. Cu numai câteva zile în urmă erau încă deţinute într-un lagăr german. Nu se miră deci când pe drum apăru un grup de bărbaţi cu priviri duşmănoase, care le blocară trecerea.

Hélène făcu un pas în faţă şi începu să vorbească, dar fu întreruptă de ţipetele unui alt *Bürgermeister* roşu la faţă:

— Au mai fost unele ca voi care au încercat să treacă pe aici. E interzis! urlă el.

Hélène trase adânc în piept şi-şi pipăi cu limba gingia, în locul din care îi fusese smuls dintele. Căpătase acest gest reflex când stătea faţă în faţă cu câte un neamţ furios. Apoi răsuflă şi răspunse cu voce relaxată:

— Unele poate, dar noi nu suntem ca ele.

— Cum adică? Toate arătaţi la fel, scuipă el cuvintele. Nişte vagaboande…

Ea scoase foaia de hârtie cu antetul secţiei de poliţie din Raitzen.

— Uitaţi aici, avem permis de liberă trecere.

Bürgermeister-ul şi ceilalţi se strânseră în jurul ei să se uite. Într-o clipă, păreau alţi oameni. Hârtia funcţionase ca o vrajă, observa Zaza în relatarea ei, „aşa cum acţionează toate actele oficiale asupra nemţilor“[3].

Fără să-şi mai asume riscuri, cele nouă prietene lăsară repede în urmă sătucul şi găsiră un loc pe drum unde se opriră să mănânce sub un copac umbros. Râseră de efectul pe care putuse să-l aibă o foaie de hârtie, transformându-i pe bărbaţii aceia arţăgoşi şi plini de ei în nişte slujbaşi ascultători. Mâncară lacom năut, umplându-şi cu vârf lingurile grosolane luate din lagăr.

— Cine-ar fi crezut că putem să mâncăm atât? zise Zinka şi luă încă o înghiţitură zdravănă.

— Da, şi cine ar fi crezut că am mâncat atât de puţin atât de multă vreme? răspunse Nicole.

După ce se odihniră câteva ore, porniră mai departe către Ostrau, următorul sat. De data asta, Lon şi Hélène se duseră direct la jandarmerie. Se gândiseră că, dacă au „permis“ oficial, trebuie probabil să se prezinte la poliţie ca să li se dea voie să meargă mai departe şi la primar ca să caute un loc de dormit. Dacă nu se anunţau şi erau descoperite, riscau să pară că se ascund şi atunci ar fi putut fi trimise în vreun lagăr sau mai rău.

La Ostrau, celelalte şapte rămaseră afară lângă clădirea secţiei de poliţie şi ascultară de la distanţă cu groază crescândă. Strategia lor părea să eşueze. Auzeau nişte răcnete înspăimântătoare; oare actul fermecat nu-şi mai făcuse efectul? Nu înţelegeau ce spune poliţistul, dar esenţialul le era clar.

Pentru Lon şi Hélène experienţa fu diferită – cine ştie de ce, nu atât de înfricoşătoare. Se obişnuiseră cu asemenea purtări. Răcnetele poliţistului n-o impresionară pe Hélène. Îşi pipăi gingia şi-l aşteptă liniştită să încheie. El o împroşcase cu insulte şi cu înjurături la adresa celor de teapa lor, care trebuiau date pe mâna SS-ului: avea ordine clare. Prinseseră deja alte „curve şi jidance“ şi asta făcuseră de fiecare dată. Astea erau regulile, şi el trebuia să le respecte.

— Da, am înţeles, îi răspunse Hélène cu glas egal când el se opri din tiradă să-şi tragă răsuflarea. Dar, după cum o să vedeţi, noi suntem un caz aparte. Şi îi înmână preţiosul document. Iată, am primit permis de trecere. Avem acest *laisser-passer*.

El luă hârtia şi, o clipă lungă, o studie în tăcere. Apoi minunea se petrecu din nou.

— A, da, spuse el, coborând brusc vocea. Reitzen. Am înţeles. Da, sunteţi un caz aparte.

— Suntem nişte simple femei, continuă Hélène, fericită că antetul produsese din nou efectul scontat, dar nevrând ca el să-l studieze prea îndelung. Luă cu blândeţe foaia înapoi, o împături şi-o vârî în buzunar. Nu ştim nimic despre război şi despre front. Vă rugăm să ne spuneţi, e chiar atât de înspăimântător?

El se grăbi să-i dea câteva sfaturi condescendente despre cum să străbată zona dintre cele două linii de front.

— Trebuie să fii foarte atentă, zise. E periculos, mai ales pentru o femeie ca tine.

Cu cât Hélène zâmbea mai mult şi juca mai convingător rolul femeii ignorante, cu atât atitudinea poliţistului se schimba mai tare. Era un echilibru delicat între flirt şi o neputinţă prefăcută. Şi funcţionă perfect – până când Hélène merse prea departe.

Individul o măsurase din cap până-n picioare cât timp vorbise el – era clar că savurează sunetul propriei voci –, dar ea făcu greşeala de a păstra contactul vizual cu el o clipă mai mult decât ar fi trebuit. El coborî atunci vocea şi spuse:

— Am un loc unde poţi să dormi la noapte. Dar numai tu. Fără prietena ta, făcu el semn cu capul spre Lon. Noi doi putem să ne cunoaştem mai bine, adăugă el cu voce scăzută, făcându-i cu ochiul. Şi o să fie şi mâncare pe săturate, aruncă el ultima nadă.

Hélène simţi că-i îngheaţă zâmbetul pe faţă.

Atunci interveni Lon.

— Da, însă noi suntem un grup. Nouă persoane. Suntem prea multe, n-o să aveţi mâncare pentru toate, aşa că mai bine plecăm mai departe. Avem mult de mers, după cum spuneaţi şi dumneavoastră.

O luă pe Hélène de mână, şi Hélène o strânse recunoscătoare.

— Dar ea poate hotărî singură ce vrea să facă, protestă poliţistul. O să merite, ai să vezi, o prinse el pe Hélène de cealaltă mână şi o trase spre el. Pot să te apăr în vremurile astea periculoase.

Hélène se dădu înapoi şi simţi o durere ascuţită în coapsă când vru să se smulgă din strânsoarea lui. Lon se interpuse între ei şi încercă s-o desprindă din mâna poliţistului.

— Sunt datoare să rămân împreună cu celelalte, spuse Hélène din spatele lui Lon, silindu-se să zâmbească şi prefăcându-se că nu se luptă fizic. Datoare, repetă ea. Ca poliţist, sunt sigură că înţelegeţi. Mai făcu un pas în spate şi se eliberă.

— Avem nevoie de ea, confirmă Lon, care stătea în faţa lui ca un zid.

— La revedere! se întoarse Hélène să plece.

El strigă după ea, dar nu-i răspunse decât Lon.

— Iertaţi-ne, trebuie neapărat să plecăm mai departe, zise ea, ridicând mâinile.

Amândouă ştiau că bărbatul ar fi putut s-o ia ostatică pe Hélène cu pistolul la tâmplă, dacă voia. Ea nu s-ar fi putut apăra. Se depărtară de el cât putură de repede.

Afară, Hélène şopti:

— Vreau să ieşim din Ostrau imediat!

— Cred că trebuie să evităm oraşele mari. Aici riscul de bombardament e mai mare.

— Şi sunt mai mulţi din ăştia, şuieră Hélène.

Când ajunseră la prietenele lor, le anunţară că trebuie să plece neîntârziat. Nu mai fu nevoie să explice de ce. Expresia de pe figura lui Hélène era suficientă.

Ajunseră la Delmschütz când lumina zilei se împuţina. Casa *Bürgermeister*-ului se afla în vârful unui deal înalt. Hélène se uită la el şi simţi că durerea din coapsă o copleşeşte. Nu era convinsă că poate să urce şi să mai coboare.

— Nu pot, mărturisi ea. Nu mai pot. Vocea îi tremura. Era prima dată când se arăta slabă, când dădea jos masca stăpânirii de sine cu care trata orice situaţie.

— Din cauza piciorului, spuse şi simţi cum o năpădesc lacrimile.

Ochiul drept i se umflase rău şi durerea din coapsă o chinuia la fiecare pas. Încă de la interogatoriile lungi din Angers avusese probleme cu durerea care o săgeta la încheietura coapsei. Acum, întâlnirea de dimineaţă cu poliţistul o declanşase din nou, iar după o zi de mers devenise insuportabilă.

— Nu e nevoie, spuse Zaza imediat, punându-şi braţul pe după mijlocul ei.

Hélène izbucni în plâns şi apoi îşi şterse lacrimile, cerându-şi iertare.

— Poate veni Guigui cu mine, propuse Lon şi-i şopti lui Guigui câteva cuvinte în olandeză.

— Bineînţeles! fu de acord Guigui, salutând-o pe Hélène cu un gest jucăuş. Apoi spuse în germană: Voi avea o întâlnire foarte plăcută cu *Bürgermeister*-ul.

Hélène râse uşurată.

Se aşeză într-un şanţ împreună cu celelalte fete. Se simţea recunoscătoare să aibă asemenea prietene. Zinka promise să-i facă mai târziu un masaj la picior, cu unsoarea pe care le-o dăduseră deţinuţii iugoslavi. Hélène crezuse că ar fi fost mai simplu să evadeze singură sau numai cu Zaza, dar acum îşi dădea seama că aveau nevoie una de alta. O rugară pe Josée să le cânte, şi ea le cântă.

Hélène simţi că neliniştea i se mai risipeşte. Erau prietenele ei, se putea odihni în mijlocul lor şi-şi putea permite să se simtă în siguranţă.

Josée, Joséphine Bordanava, era copilul unor imigranţi veniţi din Spania în anii dinainte de război. O mulţime de refugiaţi spanioli intraseră în Franţa căutând refugiu în faţa crizei economice mondiale de la începutul anilor ’30 şi a războiului civil din ţara lor. Ajunşi aici, se treziseră însă într-o situaţie precară. Guvernul spaniol nu le mai recunoştea cetăţenia după ce fugeau, iar autorităţile franceze refuzau să-i accepte oficial, mai ales că mulţi trecuseră graniţa ilegal. Sfârşiseră împrăştiaţi prin lagăre de refugiaţi din sudul Franţei.

Naziştii aveau să folosească mai târziu exact aceleaşi lagăre în interesul lor. Tatăl lui Josée era salahor. La vârsta de zece ani, Josée fusese dusă într-un centru de plasament din Cannes, unde stătuse până la cincisprezece ani. Poate din motive economice sau poate din cauza unor probleme în familie, dar e clar că, fiind fiica unor imigranţi spanioli, n-avea cum să rămână decât o marginală în societatea franceză. Se întorsese pentru scurtă vreme în familie, dar apoi, la vârsta de şaptesprezece ani, revenise la centrul de plasament şi stătuse acolo până la majorat, după care se dusese să locuiască la Cannes, în casa unei anume doamne Sauvageot.[4]

Centrul de plasament Rayon de Soleil unde crescuse ea fusese înfiinţat în octombrie 1935 de Alban şi Germaine Fort; mica Josée se mutase acolo la două luni după deschidere. În 1939, când ea a plecat pentru scurtă vreme, în aşezământul soţilor Fort locuiau douăzeci şi patru de copii. Odată cu ocuparea jumătăţii de nord a Franţei de către nemţi, copiii evrei aflaţi în plasament în zona ocupată au fost trimişi în sud, la Cannes, ca să fie protejaţi. În noiembrie 1942, Alban şi Germaine Fort au primit cu căldură treizeci şi trei de copii evrei cu acte false. Era începutul colaborării lor clandestine cu reţeaua Marcel, creată de Moussa Abadi şi Odette Rosenstock şi unul dintre principalele circuite de salvare a copiilor evrei din zona de sud a Franţei.[5]

Moussa Abadi era un sirian care studiase la Sorbona fabulele medievale – până în 1940, când legile antisemite îl alungaseră din universitate. Odette Rosenstock era o tânără doctoriţă din Paris. La sfârşitul Războiului Civil Spaniol din 1938, mulţi refugiaţi care fugeau de Franco au trecut munţii în Franţa. Odette s-a dus în Pirinei ca membră a unei organizaţii de caritate, ca să-i ajute. A fost martoră la înfiinţarea primului lagăr de internare pentru refugiaţi şi s-a îngrozit de condiţiile de trai şi de tratamentul inuman la care erau supuşi aceşti oameni. S-a implicat rapid în activităţi clandestine, folosind camioane medicale ca să scoată pe furiş refugiaţi din lagăr. Când s-au întâlnit prima oară prin intermediul unor prieteni comuni, l-a impresionat pe Moussa.

Legile antisemite au ajuns-o şi pe Odette, şi din octombrie 1940 n-a mai avut voie să practice medicina. I s-a alăturat lui Moussa în zona liberă din sudul Franţei, ajutând numeroşi refugiaţi evrei care fugiseră aici. Regiunea era încă sub control italian, iar italienii nu aplicau legile antisemite ale guvernului de la Vichy şi ale naziştilor. Evreii din zonele Europei aflate sub ocupaţie italiană nu se temeau de deportare. În orăşelele însorite de pe coasta mediteraneeană aproape că puteai ignora ce se întâmpla în nordul Franţei şi în restul Europei.

Şi totuşi lucrurile nu stăteau deloc roz. În aprilie 1942, pe Promenade des Anglais din Nisa, Moussa a văzut cum o evreică a fost

călcată în picioare de un poliţist şi a murit sub ochii privitorilor. Martor al crimei, băieţelul ei de şase ani plângea neconsolat. Mulţimea urmărea scena impasibilă. Când Moussa a întrebat ce se întâmplă, un bărbat i-a răspuns:

— O pune la punct pe evreică.[6]

La începutul lui 1943, Moussa l-a cunoscut pe preotul militar al trupelor italiene de pe frontul de est, aflat în trecere prin Nisa. Don Julio Penitenti i-a povestit despre pogromuri şi despre persecutarea evreilor din Europa de Est. I-a povestit despre copii puşi să se alinieze ca ţintele în poligon şi împuşcaţi, despre sate întregi executate şi aruncate în gropi comune. Moussa a refuzat să-l creadă. Preotul şi-a scos crucea de la gât, i-a pus-o în palmă şi i-a acoperit mâna cu a lui.

— Jur pe sângele lui Cristos că tot ce ţi-am spus e adevărat.[7]

Moussa a fugit acasă la Odette. Au stat de vorbă până seara târziu şi au ajuns la o concluzie. Găsiseră cauza pentru care aveau să-şi rişte viaţa: salvarea copiilor evrei. Au înfiinţat împreună reţeaua Marcel, salvând, între 1943 şi 1945, viaţa a 527 de copii cărora le-au furnizat acte false de botez, le-au schimbat identitatea şi pe care i-au ascuns la familii din sătuce şi în mănăstiri. Au fost ajutaţi de quakeri şi de ramura clandestină a organizaţiei cercetaşilor evrei. Alban şi Germaine Fort, directorii centrului de plasament unde îşi petrecuse Josée anii ei de formare, i-au permis lui Moussa să folosească sediul lor ca refugiu: au ţinut numeroşi copii până când el găsea familii care să-i primească.

În aprilie 1944, Odette a fost arestată şi trimisă la Auschwitz. A fost unul dintre puţinii deportaţi din convoiul ei care n-au ajuns imediat la camera de gazare. A fost repartizată ca medic la *Revier* – acelaşi *Revier* unde doctorul Mengele făcea experimentele sale de coşmar pe gemeni. Odette a supravieţuit şi a fost eliberată pe 15 aprilie 1945 de englezi de la Bergen-Belsen.

Deşi Moussa şi Odette se iubeau în continuare foarte mult, imediat după război au trăit separat. Moussa suferea de o depresie cumplită şi era bântuit de traumele pe care le înduraseră copiii evrei. După război era şi mai greu, fiindcă trebuise să le spună multora că părinţii lor muriseră. Până la urmă, Moussa şi Odette s-au căsătorit pe 3 noiembrie 1959.

Alban şi Germaine Fort i-au făcut tinerei Josée cunoştinţă cu Rezistenţa.[8] Dosarul ei militar afirmă că a fost membră activă a Rezistenţei din Cannes din prima jumătate a anului 1942, când abia împlinise optsprezece ani. Dar e probabil că se implicase mai demult. Lucra în secţia de servicii sociale a Combat, alocând mici pensii, bunuri şi alimente familiilor lăsate în urmă de membrii Rezistenţei care fuseseră prinşi sau ucişi. Era important ca oamenii să vadă că mişcarea nu uitase sacrificiul lor şi ca soldaţii să ştie că cineva avea să

poarte de grijă familiei în caz că ei nu mai erau.

Pe 3 septembrie 1943, italienii au semnat Armistiţiul de la Cassibile cu Aliaţii, practic trecând de partea lor. Nemţii au ocupat rapid sudul Franţei, iar Josée şi ceilalţi membri ai reţelei au simţit imediat presiunea mult mai mare exercitată asupra lor. Prima razie a avut loc la Cannes în 1943, provocată de denunţurile mai multor membri ai Milice française, o organizaţie paramilitară colaboraţionistă a fasciştilor francezi. Şase persoane care se ascundeau au fost arestate şi deportate. Denunţurile şi persecutarea refugiaţilor evrei s-au înteţit. Josée şi reţeaua ei fuseseră daţi de gol. Fugind de arest, Josée s-a mutat la Marsilia.

Aici a luat legătura cu recent formata organizaţie Mouvements unis de la Résistance (MUR), condusă de Jean Moulin. Sub pseudonimul „Severine“, Josée a fost însărcinată să distribuie pachete de servicii sociale de la sfârşitul lui 1943 până la 1 martie 1944. În sătucele din jurul Marsiliei a întâlnit probabil familii care ascundeau copii din reţeaua Marcel.

Poate că într-un cătun din dealurile de deasupra orăşelului Cassis vreo familie adăpostea copii evrei împreună cu propriii copii. Cei doi băieţi mai mari se înscriseseră în MUR şi nu-şi puteau ajuta tatăl în gospodărie, iar mama avea oricum multe de făcut. Josée se obişnuise să treacă pe la ei şi, în timpul vizitelor, insista să-i ajute în grădină sau la spălat rufe. După ce terminau treaba, stăpâna casei o îndemna întotdeauna să rămână la o ceaşcă de ceai. Nu era ceai adevărat, ci ierburi pe care le strângea din pădure – şi despre care insista că sunt bune pentru o tânără ca Josée, pentru că o ajutau să-şi menţină claia de păr negru mătăsos.

Într-o zi, femeia şi-a pus mâna peste mâna lui Josée şi i-a spus:

— Când se întoarce acasă băiatul meu, aş vrea să se însoare cu tine. Ai să vezi că e muncitor.

Josée a roşit şi a izbucnit în râs.

— Dar nu l-am văzut niciodată.

— Crede-mă! i-a răspuns ea. Ai încredere în mine, că sunt femeie bătrână.

Copiii fuseseră învăţaţi să stea ascunşi când venea cineva în vizită, dar, dacă era Josée, mai devreme sau mai târziu ieşeau, fericiţi s-o vadă. Poate simţeau câtă nevoie avea de afecţiunea lor. În ultimii ani petrecuţi la centrul de plasament, Josée ţinea adesea în braţe sau în spate, toată ziua, pe câte unul din cei mai mici. Era obişnuită cu atingeri şi cu căldura apropierii. Acum, în Rezistenţă, trebuia să lucreze singură, să se mute săptămânal, să nu discute cu nimeni despre viaţa ei, să nu se amestece cu vechii ei prieteni. Se simţea singură. Vizitele la ţară erau pentru ea o bucurie şi-i încărcau bateriile.

Copiii se rugau de ea să le cânte. Cea mai mică venea târâş să i se urce în braţe şi să-şi rezeme capul de pieptul ei. Avea buclişoare şi ochi mari, negri. Josée ştia că mama fetiţei fusese deportată într-unul dintre cumplitele lagăre din Polonia, despre care auzise cele mai înfricoşătoare zvonuri. Când venea timpul să plece, copila se pornea pe plâns, şi Josée îi spunea:

— Îţi mai cânt un cântec dacă promiţi să nu mai plângi.

A venit apoi şi groaznicul moment când a trebuit să dea familiei vestea că fiul lor cel mare n-avea să se mai întoarcă.

— Puteţi fi mândri: a murit curajos pentru Franţa, le-a spus ea.

Cuvintele au părut reci şi plate, fiindcă în clipa aceea nici ea nu ştia dacă le crede. Tatăl a pus mâna pe umărul mamei şi a răspuns încet:

— Da, aşa e. Mulţumim, domnişoară.

Josée i-a lăsat pe cei doi soţi singuri în bucătărie şi s-a dus în hambar să-i caute pe copii. I-a lăsat să se agaţe de ea ca nişte căţeluşi şi le-a cântat. Cea mică din poala ei i-a şters lacrimile cu degeţelele şi i-a spus cu voce moale şi dulce:

— Dacă nu mai plângi, îţi cânt şi eu.

Pe 1 martie, după spusele lui Bernadette Ratier, lider regional şi naţional al Rezistenţei,

> Gestapoul a venit să aresteze nişte evrei care locuiseră în clădirea unde îşi avea acum sediul secţia de servicii sociale a MUR. Iar acolo l-a descoperit din întâmplare pe agentul de legătură Jean-Pierre, care avea la el toată corespondenţa din regiune, şi mai era acolo domnişoara Bordanava, pseudo-„Séverine“, care avea la ea pachete pregătite pentru deţinuţi, plicuri cu sumele plătite lunar familiilor şi toată corespondenţa serviciilor sociale pe care urma să i-o înmâneze lui Jean-Pierre. La vremea aceea el era foarte căutat de Gestapo, aşa că toţi au fost arestaţi.[9]

Josée a fost transferată pe rue Paradis 425, la sediul Gestapoului din Marsilia, pentru interogatoriu.[10] A stat în închisoarea Beaumettes din Marsilia şi apoi a fost mutată la Romainville. Pe 14 iulie 1944, a făcut parte din grupul de 51 de femei deportate din Gare d'Est la Saarbrücken. Toate au trecut mai întâi prin Neue Bremm. S-a numărat apoi, împreună cu Mena, Lon şi Guigui, printre cele 46 de femei care au fost transportate, pe 23 iunie, la Ravensbrück, unde a primit numărul 43 220.

În şanţul din Delmschütz se făcuse rece, iar Hélène şi celelalte fete începuseră să se îngrijoreze. Dacă *Bürgermeister*-ul din casa cea mare din vârful dealului le arestase pe Lon şi pe Guigui? Să fi ajuns oare la capăt de drum? După ce discutară o vreme, hotărâră să mai trimită două cercetaşe. Zinka şi Nicole trebuiau să încerce să afle ce se întâmplase. Restul aveau să măsoare timpul scurs numărând până la

două mii. Asta avea să le distragă atenţia de la teama care le cuprinsese. Dacă Zinka şi Nicole nu se întorceau până atunci, trebuiau să presupună ce era mai rău şi să plece cât mai repede.

Dar, după câteva minute, Nicole se întâlni cu Guigui pe cărare.

— Unde v-aţi dus? exclamă Guigui. Vă caut de nu ştiu când.

În stilul tipic, Guigui, care niciodată nu punea lucrurile la locul lor, uitase unde se adăposteau tovarăşele ei.

Celelalte fete scoaseră ţipete de bucurie când o văzură pe Nicole întorcându-se zâmbitoare cu Guigui după ea. Guigui le spuse grăbită că Lon le aşteaptă acasă la *Bürgermeister*. Trebuiau să pornească, urmau să ia masa.

Nicole şi Zaza o susţinură pe Hélène să urce încet dealul. Guigui le conduse pe toate spre casa impunătoare care domina valea de dedesubt. Era străjuită de hambare înalte şi mari, cu câte două etaje, cu acoperişuri de olane roşii peste poduri mansardate, cu ziduri albe şi cu grinzi de lemn la vedere. Casa principală, elegantă, era zugrăvită în galben-crem, şi pe lângă ea hambarele din jur aduceau a matahale adâncite în gânduri. În holul uriaş de la intrare, deasupra dalelor de piatră în carouri alb-negre, pereţii erau lambrisaţi cu lemn închis la culoare. De sus le priveau auster tablouri în mărime naturală, reprezentând probabil înaintaşi ai gazdelor. Deasupra uşii se vedea o inscripţie în germană, pe care le-o traduse Hélène: „Ai încredere în Domnul, dar şi în tine. Dumnezeu îi binecuvântează pe cei care au grijă de ei înşişi“.

— Foarte corect, zise Nicole.

Lon le întâmpină la intrarea masivă. Părea să ştie deja drumul prin casă şi le conduse în bucătărie, unde puteau să se spele pe mâini. Dădură cu ochii de o chiuvetă uriaşă, atât de înaltă, încât ajunseră la ea numai stând pe vârfuri. Totul era disproporţionat de mare. Văzând scaunele gigantice din jurul mesei, Mena îi şopti lui Guigui:

— Ne-am micşorat noi, sau asta e cu adevărat o casă de uriaşi?

— O să trebuiască să cerem câte o carte groasă să ne-o punem sub fund, adăugă şi Zaza.

— Imaginaţi-vă cum mă simt eu! adăugă şi micuţa Zinka, pe care trebuiră s-o ajute să se caţăre pe un scaun. Celelalte chicotiră văzând cum le atârnă picioarele. Râsul le mai atenuă teama de locul acesta ciudat şi enorm.

— O să vedeţi, le spuse Lon misterioasă, de ce e totul atât de mare.

În timp ce aşteptau apariţia gazdelor, se simţiră ca nişte copii care se joacă de-a oamenii mari. Însă, când proprietarul, soţia lui şi cele două fiice intrară în încăpere cu pas impunător, amuţiră. *Bürgermeister*-ul şi familia lui erau nişte uriaşi – toţi de peste un metru optzeci, laţi în spate şi musculoşi. Fetele aveau părul adunat într-un coc strâns împletit şi purtau rochii negre. Nu zâmbeau; le salutară pur

şi simplu din cap. Masa fusese frumos aranjată şi mâncare era din belşug, însă gazdele emanau ostilitate. N-avea să fie ca masa pe care o împărţiseră cu Annelise şi tatăl ei. Nu toate mesele puteau fi ca aceea, îşi spuse Zaza mai târziu; dacă ar fi fost, războiul, de fapt, nici n-ar mai fi început.

Hélène şi prietenele ei îşi dădură seama că familia de uriaşi, care nu-şi puteau ascunde o expresie de dezgust, catadicsea să mănânce cu acest grup de zdrenţăroase dintr-un singur motiv: frontul se apropia. Înţelegeau şi ei că mâine lucrurile s-ar fi putut întoarce în defavoarea lor şi că era mai înţelept să se poarte cumsecade cu aceste refugiate dintr-o naţiune învingătoare, chiar dacă erau mizerabile şi urât mirositoare. În timpul mesei abia dacă fu schimbată vreo vorbă. Gazdele nu arătară nici un fel de curiozitate faţă de cine erau sau de unde veneau musafirele, iar ele nu dădură nici o informaţie. După ce mâncarea fu servită, nu se mai auzi decât clinchetul lingurilor lovite de castroanele cu supă.

Tatăl împinse deoparte farfuria goală, semnalând că masa se încheiase, şi o servitoare apăru misterios să strângă vesela. Una din surori îi ceru să le arate musafirelor locul unde aveau să doarmă. Fetele şoptiră câte un „mulţumesc“ şi o urmară afară din casă.

Fură conduse într-un hambar imens şi hotărâră să urce în podul cu paie cel mai de sus. Le era teamă că argaţii ar fi putut să vină a doua zi dimineaţă şi să le străpungă cu furcile. Iar după întâmplarea prin care trecuse Hélène, se temeau acum să nu vină şi peste noapte. Mai mult, le era frică de maşinăria de lângă uşa hambarului, care răsucea fânul în baloturi. Dacă începea să le ruleze şi pe ele în toiul nopţii? Hambarul era plin de tot felul de utilaje de forme ciudate. Totul era masiv. Gospodăria aceasta avea un aer ameninţător de la un cap la altul. Nici una din cele nouă fete nu trăise la ţară, iar plugurile şi tractoarele uriaşe le înspăimântau.

În noaptea aceea nu dormiră. Vântul şuiera, hambarul scârţâia şi gemea, de parcă ar fi fost pe o corabie veche care se avânta în furtună pe mare. Cu toate că încercară să braveze – că e doar o „excursie cu cortul“, cum îi plăcea Menei să-i spună, sau că toată lumea „e foarte amabilă“, după cum exclamase Zaza –, toate ştiau că sunt în mare pericol.

CAPITOLUL ŞAPTE

JACKY

18. Jacqueline Aubéry (Jacky)

Pe 19 aprilie, cele nouă prietene se uitau cum se revarsă zorile printre şipcile uriaşului hambar. Fiecare era adâncită în propriile gânduri. Jacky se ruga să aibă putere să mai reziste o zi. Nicole se gândea la toate zilele când se trezise, în lagărul din Leipzig, alături de Renée – primul lor gest era întotdeauna să se ia de mână – şi simţea durerea străpungându-i inima. Zinka întinse mâna către tabachera pe care i-o făcuse lui Louis Francis. „Rămâi în viaţă!“ îi spuse în gând. Josée începu să murmure un cântecel. Tuturor le plăcea acest semnal blând de trezire. Nu ştiau că era un ritual prin care Josée se ruga ca toţi copilaşii pe care-i ajutase să se ascundă să fie încă în siguranţă.

Era o zi rece şi mohorâtă, cu burniţă. Vremea de primăvară se dovedea imprevizibilă, când frumoasă şi caldă, când umedă şi de un frig pătrunzător. Cele nouă rămaseră multă vreme în fân, până când o servitoare din casa mare veni să le anunţe că în spălătorie e apă caldă.

Spălătoria era într-o clădire separată. Într-o cameră curată, placată cu alb, găsiră un duş adevărat şi nişte bazine mari ceramice cu găleţi, cu care puteau să-şi toarne apă peste cap. Stătură toate ca încremenite sub şuvoiul de apă caldă. De la Ravensbrück, cuvântul rostit

întotdeauna în şoaptă „duşuri“ fusese pentru ele ca un pumn în stomac. Le trezea amintirea femeilor inundate de apă rece ca gheaţa şi puse să stea goale în zăpadă până când se prăbuşeau la pământ şi îngheţau acolo. Toate ştiau şi despre „duşurile“ cu gaz. Erau apoi duşurile grăbite, chinuitor de reci, din fiecare dimineaţă de la Leipzig, care le stârneau dureri în oase. Singura apă caldă de care avuseseră parte, de luni de zile, fusese în fabrica de muniţie. Acolo proiectilele încinse ieşite din cuptor erau scufundate în butoaie mari cu apă ca să se răcească. După ce le scoteau, femeile îşi băgau câteodată repede capul în butoaiele cu apă încălzită, sperând să nu le vadă gardienii şi ca apa fierbinte să omoare păduchii care le ciupeau.

Păduchii fuseseră în centrul ritualurilor nocturne de la Leipzig. Seara, înainte de a merge la culcare, femeile se căutau una pe alta în cap şi coborau apoi pe corp, pe la cusăturile hainelor. Se învăţaseră să prindă repede micile vietăţi şi să le zdrobească între unghii. Nu voiau să fie prinse cu păduchi şi rase iar în cap. De păduchi se temeau şi deţinutele, şi SS-iştii. Peste tot în lagăre se vedea inscripţia „*Eine Laus, dein Tod* “ („Orice păduche înseamnă moartea ta“). Păduchii provocau mâncărimi, pişcături infectate şi tifos. Tifosul era endemic în lagăre şi adesea mortal. Vânătoarea aceasta nocturnă era esenţială pentru supravieţuire.

În timp ce se curăţau conştiincioase de păduchi, deţinutele discutau zvonurile pe care le auziseră în timpul zilei. Cele care vorbeau limbi străine, precum Hélène, aduceau veşti şi din alte părţi ale lagărului. Fiind privilegiate, deţinutele poloneze şi rusoaice aveau adesea cele mai bune informaţii: poate mai auziseră de căderea vreunui oraş. Dar zvonurile erau adesea false, contrazise curând de altele.

Sau îşi spuneau una alteia cât sunt de frumoase. În baraca lor, majoritatea erau franţuzoaice, la urma urmei, şi pentru ele stilul conta. Se lăudau în glumă cât sunt de zvelte – deşi, ce-i drept, ar fi putut să arate un pic mai roşii în obraz. Dar nu mai vedeau lumina zilei. Apelul de dimineaţă se făcea în întunericul îngheţat de la patru dimineaţa, iar de la fabrică se întorceau seara.

Apoi discuţia se îndrepta adesea spre mâncare.

Lui Nicole îi făcea bine să descrie în detaliu toate etapele unei reţete gastronomice, ingredient cu ingredient. Totul începuse cu o halucinaţie olfactivă la muncă. Minereul topit de fier care ieşea din cuptor şi ardea grăsimea îi mirosea a friptură la grătar sau a pui la rotisor. Senzaţia era minunată, dar fulgurantă, şi o lăsa cu o foame şi o spaimă copleşitoare. Descoperise deci că îi face bine să vorbească despre mâncare. La început, majoritatea reţetelor la care se gândi fură de prăjituri, cu o grămadă de zahăr, unt şi ouă. Nicole începu să le recite adevărate festinuri prietenelor sale în timpul vânătorii nocturne de păduchi.

Le povesti cum se face o cremă bavareză cu căpşune. Era un desert pe care-l pregătise de multe ori împreună cu bucătăreasa familiei.

— Pasul întâi, spuse ea, şi toată lumea amuţi. Turnaţi cam două sute cincizeci de mililitri de lapte într-o crăticioară şi adăugaţi vanilie. Puteţi pune toată păstaia sau o puteţi desface mai întâi şi zdrobi seminţele şi abia apoi să le adăugaţi. Toată casa o să miroasă a vanilie.

Se opri şi inspiră mirosul abia simţit.

— Pasul al doilea: bateţi într-un castron patru gălbenuşuri cu şaptezeci de grame de zahăr până când se îngroaşă şi capătă o culoare pastelată.

— Noi aveam nişte ouă atât de frumoase la ferma bunicii! interveni cineva, şi printre femei se răspândi un murmur de aprobare. Un ou; dac-ar fi avut un singur ou, le-ar fi putut ajunge pe câteva săptămâni.

— Pasul trei: de îndată ce laptele dă în fiert, turnaţi-l peste ouăle cu zahăr, amestecând tot timpul. Nicole îşi amintea cum ea amesteca, iar bucătăreasa turna ouăle. Mâinile ei tinere erau iuţi şi nu oboseau.

— Pasul patru: turnaţi amestecul înapoi în cratiţă şi foarte, foarte încet încălziţi-l până se întăreşte, dar apoi turnaţi-l înapoi la loc în castron ca să se răcească. Nu trebuie încălzit prea tare, fiindcă ouăle se separă. E foarte important să fiţi atente.

— Pasul cinci: puteţi adăuga bucăţele de ciocolată şi amestecaţi bine ca să se topească. Mama prefera ciocolată albă, ca să nu strice culoarea sidefie a cremei.

— Pasul şase: luaţi nişte smântână şi bateţi-o până se face groasă şi stă ţeapănă.

Asta era tot sarcina lui Nicole, pentru că bucătăreasa obosea prea tare. Îţi trebuia răbdare să baţi atâta. Multă vreme, smântâna părea că n-o să stea niciodată ţeapănă. Şi totuşi, până la urmă, se întâmpla întotdeauna, ca prin minune.

— Apoi adăugaţi frişca în amestecul de ouă, lapte şi ciocolată şi lăsaţi-l să se răcească.

Nicole tăcu, amintindu-şi cum bucătăreasa o lăsa să lingă telul la sfârşit.

— Mai zi! o îndemnă o femeie din colţul întunecat unde-şi avea patul.

— Da, căpşunele trebuie îmbibate în kirsch[10]. Eu le tăiam în bucăţele şi le acopeream cu kirsch. La al câtelea pas rămăsesem?

10. Rachiu de cireşe. (Nr.tr.)

— Şapte! se auzi din public.

— Corect. Pasul şapte: ungeţi cu unt o tavă rotundă şi aranjaţi pişcoturi pe margini şi pe fund. Puneţi-le cât mai strâns unul în altul.

— Cam cum stăm noi! strigă cineva, şi se auziră râsete. Femeile începeau să se întindă şi să-şi caute poziţia potrivită pe paturile înghesuite. Ca să aibă suficient loc pe scândurile tari şi înguste, adesea

se culcau alternativ, una la cap, una la picioare. Prinseseră suficienţi păduchi pentru seara aceea; erau obosite. Şi simţeau că prăjitura e aproape gata. Ideea era să adoarmă cu imaginea mirosului şi a gustului înainte ca foamea să se întoarcă şi să le strângă dureros măruntaiele.

— Pasul opt, continuă Nicole. Turnaţi mai întâi un strat de cremă, apoi presăraţi căpşune. Iar cremă şi iar căpşune, până se umple tava.

— Pasul nouă: daţi la răcitor timp de cel puţin patru ore şi pe urmă o puteţi servi.

Când încheie, se lăsă un moment de tăcere şi apoi se auziră câteva aplauze înăbuşite.

— Parcă o şi simt pe limbă! spuse Jacky cu ochii strălucind de febră. Căpşunele şi crema…

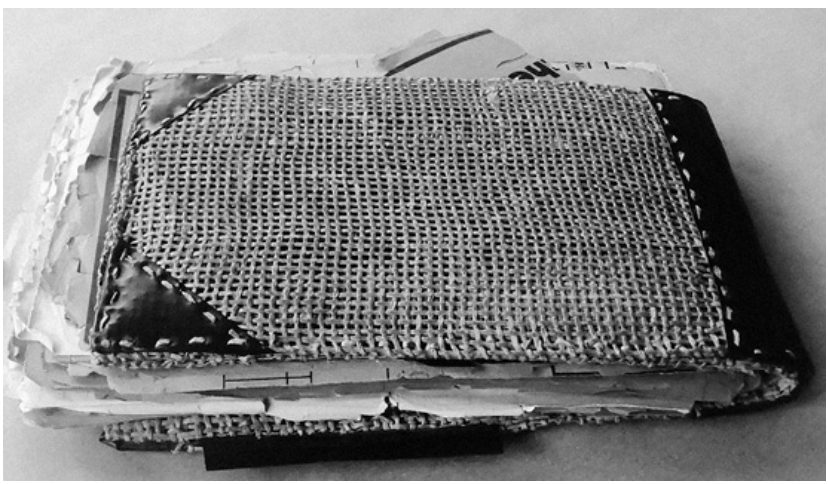

19. Carnetul cu reţete al lui Nicole de la Leipzig

A doua zi femeile cerură altă reţetă. În cinstea lui Josée, Nicole le povesti cum se face paella. Apoi făcu o cremă de castane şi gogoşele cu unt. Reţetele ei erau un spectacol, o reprezentaţie. Deţinutele mai voiau. Voiau şi cele din alte barăci. Dacă Nicole le-ar fi pus pe hârtie, ar fi putut fi trecute din mână în mână. Cineva îi dădu nişte foi de hârtie furate din birourile lagărului. Avea nevoie de un creion. Riscă să aducă vorba de asta cu unul dintre civilii care lucrau lângă ea la fabrică. El se sperie, dar a doua zi Nicole găsi un căpeţel de creion proptit cu grijă pe utilajul la care îşi începea lucrul. Începu să scrie şi să împartă reţetele cu femei din alte barăci. Alte „bucătărese“ scriseră şi ele, împărtăşind ce ştiau. Deveni un hobby preferat al multor deţinute – era imaginaţie amestecată cu salivă.

Pare ilogic, dar a povesti reţete şi a crea cărticele de bucate pare să fie o reacţie aproape universală printre cei înfometaţi.[1] În lagăr se spunea că a fi flămând e mai dureros decât a fi bătut. Era nu doar

dureros fizic, ci şi chinuitor din punct de vedere psihologic. Foamea îi putea transforma pe oameni în animale. La împărţirea supei izbucneau certuri. Franţuzoaicele văzuseră deţinute înnebunite de foame care furau mâncare şi se băteau pentru ea. Femei care se tăvăleau în noroi după un dumicat de pâine. Nu voiau să se înjosească în asemenea hal, să-şi piardă demnitatea. Găseau de aceea o uşurare temporară în aceste reţete. În după-amiezile duminicale, singura perioadă de odihnă din săptămână, împărţeau astfel „cina de duminică“.

Nicole rupse bucăţi din pânza saltelei şi, cu o fâşie de piele păstrată de pe undeva, cusu coperte care să protejeze reţetele. Guigui făcu o carte de bucate folosind nişte fâşii lungi şi înguste de hârtie cu ştampila HASAG pe ele. Nici un centimetru de hârtie nu se irosea. Reţetele erau pline de zahăr şi caramel, de unt şi făină, toate bogate în calorii şi toate păstrate în amintiri din copilărie. Cărţile acestea de bucate fuseseră suficient de importante ca să le ia cu ele când evadaseră. Cum n-au fost pomenite la început, când Hélène le rugase să facă un inventar al obiectelor pe care le aveau cu ele, îmi închipui că le considerau nişte obiecte personale profund intime, preţioase, care le ajutaseră să reziste foamei.

După război, fostele deţinute au vorbit arareori despre cărţile de bucate, aproape ca şi cum ar fi fost ceva ruşinos. Erau simple reţete, nu texte politice. Poate se temeau să nu fie greşit înţelese. Nimeni n-ar fi priceput cât de mult riscaseră ca să le poată confecţiona. Ar fi fost altceva dacă şi-ar fi asumat acest risc de dragul unor „lucruri nobile“ – de exemplu, poezii, cântece sau politică. Despre asemenea lucruri se vorbea după război, erau împărtăşite, pentru că se conformau unei naraţiuni eroice. Cărţile de bucate, confecţionate de mână, erau banale şi domestice.

În lumea precară a lagărelor, ordinea şi caracterul structurat al reţetelor – lista de ingrediente, secvenţa paşilor – erau un refugiu temporar care le permitea iluzia controlului. Iar a le împărţi cu altele era un mod de a împărtăşi amintiri fără a provoca prea multă durere. A te gândi la un copil, partener sau părinte pierdut era periculos: puteai să-ţi pierzi minţile de durere. Amintirile întunecate te puteau împinge într-o spirală descendentă. Dar, împărţind între ele amintirea unui fel de mâncare, femeile se simţeau umane fără să se rănească prea tare. Reţetele erau o legătură cu lumea reală, cu viaţa dinainte şi cu cea viitoare. Şi creau o legătură şi cu alte grupuri din lagăr. Toată lumea mănâncă. Orice om are o mâncare preferată. Nu oricine poate scrie o poezie sau un cântec, însă a-ţi aminti un fel preferat de mâncare e un act universal.

Franţuzoaicele rămăseseră cam fără reţete când, la începutul lui 1945, în lagăr a sosit un grup de evreice unguroaice. Nicole îşi amintea cum câteva dintre ele au vrut să participe la „cina de

duminică“. Femeile acestea primeau o mâncare mai proastă decât celelalte deţinute; supa lor era diluată – în esenţă, un lichid rece. Erau puţine alte femei care să ştie maghiara, dar, cu ajutorul cuiva care putea să traducă – poate vreo unguroaică vorbea o limbă străină – şi-au descris şi ele reţetele preferate. Iar celelalte au simţit că, mulţumită noilor colege, aveau acum o întreagă bucătărie de „încercat“.

În spălătoria din conacul uriaşilor din Delmschütz, femeile savurau şuvoiul de apă caldă. Descoperind o bucată de săpun de casă, scoaseră un ţipăt de bucurie. Îşi frecară trupurile, picioarele mizerabile, unghiile. Se frecară una pe alta pe spate şi îşi clătiră părul spălat cu săpun turnându-şi găleţi de apă caldă, care şiroia de pe ele maronie de mizerie. Treptat, ieşiră din transă. Cântară, se stropiră una pe alta şi râseră în timp ce zoaiele se scurgeau pe dalele curate.

Întreaga casă a uriaşilor era imaculată. Când sosiseră, femeile observaseră cu ruşine că până şi animalele erau mai curate decât ele.

— Acum, zise Zinka, cel puţin suntem la fel de curate ca vacile uriaşilor.

Corpurile lor emanau abur când se îmbrăcară la loc. Zăboviră până mai târziu, sperând să mai primească o masă caldă. În sfârşit, o servitoare veni după ele.

— Doamna v-a pregătit prânzul şi pe urmă vă cere să plecaţi, a spus ea cu un rânjet pe care nu încerca să şi-l ascundă.

Dar fetelor nu le păsa; erau curate şi aveau mâncare. După ce s-au înfruptat cu cartofi fierţi şi lapte cald, au pornit-o în josul dealului către următorul sătuc, neştiind prea bine încotro ar fi trebuit s-o ia. Expulzate dintr-un loc atât de luxos în vântul pătrunzător de afară, se simţiră dintr-odată copleşite de deznădejde.

— Nu credeţi că frontul ar trebui să fie mai zgomotos? întrebă Josée nemulţumită, în timp ce abia se mai târau.

Ea era adesea cea care formula cu voce tare lucrurile pe care celelalte le aveau în gând, însă nu îndrăzneau să le spună.

— Mi-aş dori şi eu să auzim un tun, fu de acord Hélène.

Simţea că o săgeată coapsa la fiecare pas. Băşicile de pe picioarele lui Josée sângerau acum, după ce le curăţase, frecându-se de saboţii de lemn.

Difteria lui Jacky părea să se fi înrăutăţit; poate fusese exacerbată de aburul duşurilor, urmat de mersul prin frig. Se oprea adesea să tuşească şi abia-şi mai trăgea sufletul încercând să ţină pasul cu celelalte, cu toate că nu mai mergeau prea repede. Când se îndoia de mijloc, cuprinsă de o criză de tuse, prietenele ei se opreau, privind-o neputincioase. Zinka insistă să-i care sacul. Hélène îşi dădu seama că nu mai puteau merge mult.

Tăcerea era îngrijorătoare, iar pe drum nu se vedea mai nimeni. Hambarele şi magaziile mari pe lângă care treceau erau toate închise.

Se entuziasmară când dădură peste un prizonier de război francez care lucra câmpul unui fermier. Hélène îl întrebă dacă ştie unde se află frontul şi încotro ar trebui s-o ia, dar el nu făcea decât să pălăvrăgească despre cum încercase odată să evadeze. Cele nouă îşi dădură seama că era bine hrănit. Povestea lui părea plină de acte de bravură, dar ele ghiciră că nu se aflase niciodată cu adevărat în pericol de când fusese luat prizonier. Nu văzuse niciodată o femeie omorâtă în bătaie în timpul apelului de dimineaţă sau sfâşiată de câinii de pază.

La insistenţa lui Hélène, el spuse în sfârşit:

— Am auzit că frontul ar fi acum lângă Leisnig. Dar lupta nu s-a terminat. Nemţii pregătesc un contraatac puternic în pădurea de până la Leisnig. Eu în locul vostru aş evita zona. Războiul ăsta o să mai ţină multă vreme. Sunt tari nemţii.[2]

Vorbise plin de admiraţie.

— Noi trebuie să plecăm, spuse Lon.

Nicole zise şi ea:

— Nu putem să mai rămânem.

De îndată ce fură sigure că nu le mai aude, toate începură să-şi verse nervii.

— Un neisprăvit!

— Trebuie să uităm tot ce ne-a spus.

— Nu ne-a zis nimic folositor.

— *Merde!* Nu mai termina cu trăncăneala!

— Să nu ne speriem de ce-a zis despre Leisnig.

Nicole conchise cu refrenul ei de totdeauna:

— Războiul o să se termine curând, şi nemţii o să piardă.

Mergeau printr-o zonă de păşuni, presărată cu dealuri înalte. Nimic nu le apăra de rafalele vântului. Erau deja epuizate – nişte femei zdrenţăroase care şchiopătau pe drum. Găsiră un fel de colibă cu acoperişul în pantă la marginea unui alt izlaz şi se prăbuşiră înăuntru să se odihnească la adăpost de bătaia vântului.

Cu toate că încercau să se convingă să nu ia în seamă spusele francezului, se simţeau totuşi descurajate. Aveau nevoie să găsească undeva puterea de a merge mai departe. Începură un ritual pe care-l săvârşiseră deja de mai multe ori după evadare: una câte una, îşi dădură cu părerea asupra situaţiei. Nicole fu cea care spuse lucrurilor pe nume:

— E timpul să-i găsim pe americani şi să încheiem excursia asta cu cortul. Oricât de tare îmi place de voi, eu m-am săturat.

— Hai să găsim un sat şi să stăm câteva zile la adăpost, spuse Zaza. Suntem prea sleite ca să mai mergem aşa. Iar tu, Hélène, abia te mai târăşti.

Hélène se uită la prietena ei şi-i mulţumi pentru grijă cu un zâmbet

slab.

— Eu cred că trebuie să continuăm. Nu mi se pare înţelept să ne oprim.

Lon interveni atunci:

— Bun, ce-ar fi dacă am încerca să terminăm cât mai repede? Eu zic să ne trezim mâine-dimineaţă cât mai devreme, oricât ar fi de greu, şi să nu ne mai oprim până la amiază. Mergem cât mai mult.

Celelalte protestară. Tuturor li se păru caraghios că propunerea venea tocmai de la Lon, care era ştiută că se trezeşte greu dimineaţa. În plus, strategia lor de a nu se grăbi până pe la unsprezece, ba chiar douăsprezece ziua, însemna aproape întotdeauna că se mai alegeau cu o masă.

— Nu putem să ignorăm mâncarea, exclamă Jacky.

— Azi am mers abia câţiva kilometri şi eu sunt deja varză, spuse Josée. Nici nu-mi pot imagina ce-ar însemna să ne forţăm!

Nu luară nici o hotărâre. Se înghesuiră una în alta, încercând timp de vreo oră să se încălzească, dar frigul li se strecura în oase, făcându-le să tremure. Când vântul păru să se potolească puţin, Nicole trase aer în piept şi se ridică în picioare.

— E prea frig ca să stăm aici, spuse ea. Trebuie să ne mişcăm.

Se ridicară gemând în picioare şi o luară în sus pe drum, urcând iar un deal. În scurt timp, intrară în satul Obersteina. Turla bisericii se iţea de după creştetul dealului. Observară din nou nişte cartofi căzuţi pe jos. Zinka şi Mena se opriră să-i culeagă, dar Nicole şi Josée protestară:

— Ajunge! Destul că trebuie să cărăm cartofii de la cotoroanţa aia din Raitzen!

— Ba nu, zise Mena. Ţineţi minte primii cartofi pe care i-am găsit lângă Reppen şi cum ei ne-au adus prima noastră masă adevărată, cu tăiţei şi furculiţe, plătită de Monoclu? Primul nostru prânz la o masă adevărată!

Cartofii, credea Mena, le purtaseră noroc, datorită lor ajunseseră acolo.

— Gândiţi-vă cât ne doream un cartof ca ăsta acum câteva săptămâni! Şi acum am ajuns până aici, se învoi Zinka. N-ar trebui să lăsăm mâncarea să se strice, oricât ar fi de grea.

Aşa că strânseră cartofii.

Găsiră încă o dată un şanţ pe marginea drumului, în care rămaseră să se odihnească în timp ce Lon şi Hélène intrară în sat să caute mâncare şi adăpost. Mai mulţi săteni trecură pe lângă ele şi făcură remarci cam grosolane despre cât de jalnic arătau. Dar femeile nu se lăsară umilite. Le răspunseră că sunt foarte bine, mulţumim. Ne odihnim pur şi simplu.

Un soldat neamţ mărunţel se opri pe marginea şanţului şi se uită

lung la ele. Fetele îşi dădură seama că era atât de scund pentru că era neobişnuit de tânăr. Uniforma îi venea prea mare. Tunica fusese croită pentru un bărbat cu umeri mult mai largi. Pantalonii şi-i legase cu o sfoară şi îi suflecase. Când le întrebă foarte sigur pe el cine sunt, Guigui îl întrebă la rândul ei:

— Câţi ani ai?

Spre sfârşitul războiului, majoritatea bărbaţilor adulţi ai Germaniei fuseseră trimişi în est, pe frontul rusesc. Soldaţii folosiţi în ţară erau adesea minori, uneori n-aveau mai mult de treisprezece sau paisprezece ani. Băiatul se zăpăci la întrebarea lui Guigui. Le întrebă din nou, servil, ce caută în şanţ. Guigui îi răspunse cu răbdare, ca un adult care explică unui copil:

— Ne ducem în Franţa pentru că războiul ăsta al vostru se apropie de sfârşit. Aţi pierdut. Şi mergem încolo, arătă ea spre vest.

Cam demoralizat, băiatul spuse:

— Da, e adevărat, Leisnig a fost cucerit de americani. Dar apoi, observând că ele păreau gata să chiuie de bucurie auzind vestea, strigă cu voce piţigăiată, o octavă mai sus: Dar nu s-a terminat încă! Şi în nici un caz n-o să vă lase să staţi în sat!

— De ce nu? întrebă Guigui cu voce blândă.

— Pentru că generalul n-o să vă dea voie niciodată.

Ele râseră.

— Hélène o să-l învârtească pe generalul tău pe degete.

— Da, nu-i poate ţine piept lui Hélène, fu de acord şi Josée.

Băiatul se enervă: de ce erau atât de nonşalante? Se înroşi la faţă şi bătu din picior ca un copil apucat de o criză de furie. Era şi amuzant, şi neliniştitor în acelaşi timp. Ele fură tentate să-l necăjească în continuare, dar era periculos să-l împingă prea departe. Avea totuşi arma la el.

În clipa aceea se întoarseră Lon şi Hélène.

— Hei, l-aţi văzut pe faimosul general? le strigă Josée. Tânărul de aici spune că o să ne dea afară din sat, arătă ea spre băiat.

— Am făcut cunoştinţă, da, şi, de fapt, în seara asta dormim la el, răspunse Hélène în franceză. Apoi repetă în germană, ca s-o audă şi băiatul.

În timp ce ele râdeau, el se întoarse repede pe călcâie şi plecă.

Dar, de îndată ce-l văzură îndepărtându-se, fetele îşi dădură emoţiile la iveală.

— Crezi că ar trebui să stăm la un general? Să nu cumva să fie o capcană, zise Nicole speriată.

— Mie nu-mi plac deloc generalii, interveni şi Jacky, tuşind.

Celelalte fură de acord. Deşi era abia adolescent, soldatul păruse plin de o ură viscerală.

Hélène le linişti.

— E un general pensionar. Ne-a oferit hambarul lui, şi putem lua cina într-o casă de copii, care e chiar alături.

— O casă de copii? întrebă Josée, ajutând-o pe Jacky să se ridice. Era curioasă, fiindcă ea însăşi crescuse într-o asemenea instituţie.

— Ce am înţeles, spuse Lon, e că înainte de război el a avut o casă de copii care era o şcoală agricolă, iar acum e un fel de centru pentru orfani de război.

— Dar mâine-dimineaţă vrea să plecăm cel târziu la cinci, adăugă Hélène. Dacă ne descoperă servitorii lui, o să avem probleme.

Toate îşi strângeau lucrurile, dar vestea acestei plecări matinale silite o supără pe Josée.

— Stai puţin, cinci dimineaţa? Nu putem măcar să ne spălăm înainte de a pleca?

— Serios? La cinci să te speli? replică Jacky cu o strâmbătură.

— Da! Josée era enervată, aproape arogantă. Vreau să ştiu dacă există vreo cişmea sau ceva pentru dimineaţă.

— Josée, fii serioasă! Mâine-dimineaţă n-o să-ţi vină să-ţi pui nici un fel de apă rece pe faţă.

Guigui îşi dădu seama că Josée e de fapt iritată din cauză că o dureau atât de tare picioarele sângerânde şi veni lângă ea.

— Reazemă-te de mine! îi şopti. N-avem mult de mers până la apartamentele noastre, prinţesă.

Începeau să se certe; erau istovite. Iar sinceritatea brutală a lui Jacky nu rezolva nimic.

Jacqueline Aubéry du Boulley, născută Pétit, se născuse în regiunea Charente din vestul Franţei în 1915, în toiul Primului Război Mondial. Provenea dintr-o veche familie protestantă. Tatăl ei făcea comerţ pe mare şi era adesea plecat în călătorii. Între părinţii ei au apărut neînţelegeri, şi Jacky a fost crescută de unchiul ei şi de bunica paternă. Unchiul era primar în Blanzac, un sătuc din Charente. Când tatăl ei a renunţat la călătoriile pe mare, Jacky s-a dus să locuiască la Paris împreună cu el şi cu Emma, noua lui soţie. N-a păstrat legătura cu mama şi nici cu fratele ei.

După ce a terminat liceul la şaisprezece ani, a lucrat ca secretară până când, în 1939, l-a cunoscut pe Jean Aubéry du Boulley şi s-a căsătorit cu el. El provenea dintr-o familie burgheză din Normandia cu preocupări muzicale. Au petrecut puţin timp împreună înainte ca el să fie mobilizat, dar Jacky a păstrat amintiri plăcute din acea perioadă. La fiecare sfârşit de săptămână mergeau la *guinguettes*, barurile în aer liber de pe cheiul Senei şi al râului Soane, la marginea Parisului, unde puteai să te scalzi, să mănânci şi să bei, să asculţi muzică şi să dansezi până seara târziu.

Tatăl lui Jean fusese ministru general în colonia franceză a Gabonului. Luptase în Primul Război Mondial şi murise din cauza

rănilor pe când Jean era foarte mic. Mama lui, Flore, era o fire extravagantă, iar lui Jacky îi plăcea foarte mult. Călătorise şi trăise în multe ţări din Africa. După moartea soţului ei se mutase în Palestina şi apoi în Egipt, unde îl cunoscuse pe cel de al doilea soţ. Împreună, Flore şi tatăl vitreg al lui Jean înfiinţaseră la Paris un magazin de pielărie de lux, unde vindeau genţi din piele de crocodil. Înainte să fie luat în armată, Jean lucra acolo.

În timpul serviciului militar, a făcut tuberculoză, aşa că în 1940 a fost trimis în convalescenţă la băile termale din Cambo-les-Bains. A rămas în staţiune, iar Jacky s-a întors la Paris ca să se ocupe de magazin. Cu siguranţă nu i-a fost uşor sub ocupaţia germană. La vremea aceea, femeile nu puteau să deţină cont la bancă sau să obţină bani fără acordul soţului sau al tatălui. Flore se mutase în Antibe, pe coasta de sud a Franţei, în zona liberă, departe de ocupaţia directă. Jacky, mai dură din fire, reuşea să se descurce singură.

Cum tuberculoza i se agrava treptat, Jean a fost transferat într-un sanatoriu de lângă Grenoble ca să respire aerul proaspăt al Alpilor. În 1943 nu exista încă un tratament real pentru tuberculoză; medicii încercau pur şi simplu să extirpe secţiunile infectate ale plămânilor, şi după o asemenea operaţie Jean a murit de hemoragie internă. Jacky s-a mutat în Antibe la Flore. Aici a început să lucreze pentru Rezistenţă. Ea şi soacra ei furnizau un adăpost sigur aviatorilor britanici doborâţi. Treptat, Jacky a devenit *agent de liaison* şi până la urmă s-a mutat înapoi la Paris.

Prin intermediari, s-a alăturat reţelei Brutus, una dintre primele reţele importante de informaţii întemeiate sub controlul direct al lui De Gaulle. Brutus avea peste o mie de agenţi, deşi mulţi au fost ulterior omorâţi sau deportaţi.

Şeful ei, Gaston Vedel, trecuse prin Primul Război Mondial. Pionier al aviaţiei, lucrase în servicii poştale africane şi în 1941 se alăturase Rezistenţei împreună cu soţia lui, Odette. În 1943 scăpase de arest când agenţii Gestapoului descinseseră acasă la el, dar în locul lui fusese luată Odette. După interogatorii brutale şi torturi, ea fusese deportată la Ravensbrück.

Vedel şi-a continuat activitatea, lucrând clandestin la Marsilia până când a devenit prea dificil să stea ascuns. A plecat în nord, la Paris, unde s-a mutat în apartamentul lui Jacky, pe boulevard des Batignolles la numărul 21. Sediul reţelei Brutus era la o aruncătură de băţ.

Jacky a îndeplinit mai multe misiuni la Versailles, dar a călătorit şi până la Toulouse cu informaţii despre reţelele de acolo. Pe 4 iulie, întorcându-se dintr-o misiune, a fost arestată împreună cu Vedel şi cu un alt agent la intrarea în sediul reţelei. Gestapoul îi aşteptase.

După interogatorii prelungite, Vedel şi Jacky au fost deportaţi pe 15

august din Gare Pantin. El avea să fie trimis la Buchenwald şi apoi la Mittelbau-Dora, fabrica de rachete construită de deţinuţi într-o fostă mină de ghips, prin muncă forţată. 9 000 de deportaţi francezi aveau să moară la Dora, cunoscută drept *le cimetière des français*, „cimitirul francezilor“.

Hélène şi Lon mergeau în frunte, străbătând curtea bine îngrijită a generalului. Josée, cu picioarele ei chinuite, se sprijinea recunoscătoare de braţul lui Guigui. Zaza căra sacul cu cartofi. Nicole târa ceaunul greu şi pirostria, iar Zinka ducea bocceaua lui Jacky, oprindu-se din când în când s-o aştepte. Se lăsa întunericul şi se făcuse frig. În capătul unei alei mărginite de tei, casa de copii era o clădire mare, flancată de hambare şi magazii. Parterul unuia din ele era o sală lungă şi lată. Intrând, fetele văzură paturi suprapuse, aşternute frumos cu pături în carouri alb cu negru. Paturile şi senzaţia de ordine severă le făcură să se simtă nelalocul lor; le aduceau aminte de Ravensbrück. Înaintând prin sală, ajunseră într-o cameră lungă cu tavane boltite şi cu mese lungi. Fură îndrumate să se aşeze la o masă dintr-un colţ şi primiră curând o supă simplă. Nu era de ajuns ca să le sature foamea copleşitoare, dar era gustoasă. Treptat, se simţiră revigorate şi priviră în jur.

Atmosfera din sala de mese era descurajantă. Copiii alergau şi se urmăreau peste tot, şi gălăgia lor răsuna în pereţii de piatră. Unul sau doi se apropiau periodic de masa lor şi râdeau, arătându-le cu degetul, apoi o zbugheau de acolo, ca şi cum fiecare îl provocase pe celălalt să meargă mai departe, să se apropie mai mult de aceste făpturi bizare. Guvernanta nu-i oprea, ba chiar le încuraja comportamentul, râzând alături de ei de priveliştea jalnică pe care o ofereau cele nouă femei.

Se simţeau de parcă ar fi urmărit un spectacol. Orfanii se prefăceau a fi copii germani perfecţi, fără griji. Confecţionau nişte flori de decor, poate pentru o petrecere. Fetele îşi amintiră de muşcatele care înfloreau în ghivece la ferestrele *Revier*-ului din Ravensbrück. Apoi un copil de lângă fereastra care dădea spre curtea principală îl văzu pe general apropiindu-se şi strigă:

— Gata, începeţi!

Copiii se aliniară repede pe rânduri şi începură să cânte. După o scurtă inspecţie, generalul părăsi sala de mese, dând aprobator din cap.

Curând, Lon şi Guigui îşi dădură seama dezgustate că guvernanta era olandeză, iar copiii erau şi ei tot din Olanda, orfani ai căror părinţi se alăturaseră cauzei naziste. Ea cânta cu ei cântece nemţeşti – pe unele cele nouă prietene îşi amintiră că le auziseră cântate şi de gardiencele lor. Cu toate că vocile copiilor sunau plăcut, întreaga scenă era sinistră – toţi copiii aceia perfecţi, fetiţe cu cozi blonde împletite şi cu haine îngrijite, râzând şi chicotind de femeile de la

masă.

Trei băieţi care păreau să aibă în jur de cincisprezece ani intrară în sala de mese îmbrăcaţi în uniforme ale Wehrmachtului. Ai fi zis că joacă un rol, dar aveau la centură grenade adevărate. Se apropiară cu pas sobru de masa femeilor. Lon era cu spatele la ei când intrară, dar văzu expresiile uimite de pe feţele celorlalte. Se întoarse încet şi se trezi cu ţeava unui pistol în frunte. Simţi că o năpădeşte o transpiraţie rece.

Soldatul care ţinea arma, disperat să arate că e stăpân pe el, ţipă la ea, cerând să-i vadă actele. Lon realiză că nu mai cântă nimeni. Copiii le priveau cu un rânjet pe faţă. Era o dramă.

— Cine sunteţi? De unde veniţi? Ce faceţi aici? se răsti soldatul în germană, cu faţa roşie de surescitare.

Lon se gândi: „Până aici ne-a fost“. După tot ce înduraseră, aveau s-o sfârşească aici. Băieţii ăştia aveau să le scoată în curte şi să le împuşte.

— Ar trebui să fiţi într-un lagăr de prizonieri de război!

— Sau în faţa plutonului de execuţie, interveni şi soldatul chiar din spatele lui. Asta e pedeapsa pentru tentativă de evadare.

Instinctul de supravieţuire al lui Lon fu mai tare decât frica. Se ridică şi-şi dădu toată silinţa să arate liniştită şi fermă.

— Avem ceva mai important decât actele – un permis de liberă trecere de la poliţie. Iar generalul însuşi ne-a invitat aici ca musafirele lui.

Demonstraţia ei de curaj funcţionă, şi soldatul puse arma în toc. Cei trei adolescenţi se îndepărtară fără să fi aruncat măcar o privire la faimoasa hârtie cu antet a poliţiei din Raitzen. Tremurând, Lon se prăbuşi înapoi pe scaun. Îşi pierduse pofta de mâncare. Avea impresia că celelalte nu-şi dau seama că scăpaseră la mustaţă.

Dar acum erau martorele unei alte scene tulburătoare. Soldaţii se apropiaseră de guvernanta olandeză şi unul o sărută pe gât, în timp ce altul o sărută lung pe gură. Începură s-o pipăie fără jenă, punându-i mâinile peste tot, chiar şi pe sâni. Ea părea încântată de atenţia lor, de această demonstraţie publică de dorinţă.

Cele nouă prietene îi văzuseră pe gardieni şi pe SS-işti purtându-se astfel la Ravensbrück. În faţa altor deţinute, tratau o femeie oricum aveau chef. Ele nu erau oameni, doar *Stücke*, „lucruri“. Dar a-i vedea pe aceşti băieţi săvârşind asemenea gesturi în faţa unor copii era mult mai tulburător.

Nerăbdătoare să plece, nou-venitele căutară în tăcere intrarea în pod, unde sperau să se poată odihni.

Senzaţia de teamă nu le părăsea însă. Chiar când se întinseseră să se culce sub grinzi, fură surprinse de vizita unui alt francez prizonier de război. Nu putură să-l vadă bine, pentru că stătea în umbră. Nicole îi

spuse că sunt obosite şi au nevoie de somn, dar el o ignoră: voia neapărat să vorbească în limba lui maternă.

Trăncăni întruna, spunându-le că deţinuţii politici francezi din lagăre sunt trimişi pe front să calce pe câmpurile minate, să le cureţe. Zinka şi Zaza, întinse una lângă alta, se strânseră de mână auzindu-l; soţii lor erau amândoi în lagăre.

El continuă:

— Dar deţinuţii politici în general o duc bine – trebuie să stea pur şi simplu cuminţi în lagăr şi să aştepte sfârşitul războiului. Noi, soldaţii, a trebuit să lucrăm la ferme. Ei doar stau în lagăr şi primesc de mâncare.

Femeile îşi muşcară buzele.

— Marţi, la Riesa, urmă el, am văzut trei sute de femei zdrenţăroase într-o coloană lungă, păzite de nişte gardience în uniformă.

— Riesa, îi şopti Nicole lui Hélène. E aici, aproape?

— Nu, ţin minte, răspunse Hélène. E mult mai la nord de linia Leipzig-Dresda. Noi suntem la sud.

Bărbatul continua să vorbească, râzând de priveliştea convoiului de care-şi amintise.

— Ar fi trebuit să le vedeţi cum arătau! Fără pantaloni, în saboţi de lemn, în haine dungate, pur şi simplu jalnice. Abia dacă-ţi dădeai seama că sunt femei! Nişte evreice mizerabile, sunt sigur. Sau curve.

Zinka fu cât pe ce să se ridice în faţa lui, dar Nicole fu prima care vorbi, neputând să-şi mai ţină gura:

— Şi noi am fost la fel. Am fost păzite de SS cu biciuri şi câini…

El o întrerupse.

— Deci sunteţi prostituate?

Era prea mult. Mena se stropşi la el cu toată energia pe care i-o dădea furia:

— Ai auzit vreodată de Rezistenţă?

El se bâlbâi şi bolborosi ceva.

— Nu cred, răspunse Nicole. Probabil s-a oferit voluntar să muncească în Germania.

Reuşiseră; prizonierul se retrase. Zinka îi mai strigă în urmă:

— În timp ce tu lucrai la ferma nemţilor, noi luptam pentru ţară!

Ceva mai târziu, Hélène le înştiinţă:

— Înainte să adormiţi, trebuie să vă spun ce ne-a zis generalul. Frontul se află la cincisprezece-douăzeci de kilometri de aici şi îl putem traversa. El crede că sfârşitul e aproape.

— Şi e de părere că ar trebui să-l traversăm noaptea, pentru că în timpul zilei e periculos, adăugă Lon.

Zaza se îndoi.

— Poate pentru un soldat sau cineva din armată o fi mai bine noaptea, dar pentru noi, nouă femei, poate e preferabil să încercăm

ziua pe lumină, ca să se vadă cine suntem.

— Generalul zice că cel mai bine e să călătorim cât mai devreme dimineaţa, continuă Hélène, între cinci şi opt, fiindcă avioanele nu apar mai devreme de opt.

— Mă gândesc că poate nu vrea să ne vadă oamenii lui, spuse Josée.

Oricare ar fi fost adevăratele motive ale generalului, nu mai conta: cu mult înainte de ora cinci, femeile aveau să fie trezite de iminenţa unui pericol aproape fatal.

CAPITOLUL OPT

MENA

20. Yvonne Le Guillou (Mena)

— *Aufstehen! Schnell! Raus!*

Le treziră nişte strigăte puternice. Avură impresia că ajunseseră cine ştie cum înapoi în lagăr şi că sunt înconjurate de trupe SS. Săriră în picioare.

— Trebuie să plecaţi imediat! le strigă generalul cu vocea piţigăiată de spaimă. Vine poliţia! Au aflat că sunteţi aici! I-a informat cineva! Vă rog, grăbiţi-vă, altfel ne împuşcă pe toţi! Chiar şi pe mine! O să mă împuşte şi pe mine!

Femeile se repeziră să-şi strângă lucrurile.

— Mai vrei cişmeaua aia cu apă rece? o întrebă Jacky pe Josée.

— Tacă-ţi gura! mormăi Josée.

Se dusese vorba despre ele, sau poate francezul din noaptea dinainte le denunţase, simţindu-se jignit.

Se furişară în tăcere afară din hambar, în întunericul şi frigul pătrunzător al nopţii. Erau îngheţate şi flămânde, iar vântul bătea mai tare decât cu o zi în urmă. Mergeau repede, mânate de adrenalină, uitând de durerile care le chinuiau. Se ţineau pe lângă marginea drumului, sperând să nu fie văzute.

Zăriră în depărtare un grup de soldaţi cu lanterne care se îndreptau către casa de copii. Schimbând rapid câteva priviri, se ascunseră fără zgomot, una după alta, în desişul întunecat al pădurii. Frigul şi frica le amintiră de şirul întreg de dimineţi când mergeau în coloană spre fabrică, pe o vreme asemănătoare, însoţite de gardience cu biciuri şi cu câini de pază, ca să ia în primire un nou schimb de douăsprezece ore. Nu le mai ardea de vorbă. Erau zguduite, şocul le trezise din nou instinctul de supravieţuire.

Câteva ore mai târziu, ieşiră din pădure în sătucul Kiebitz, chiar la răsăritul soarelui. În centru descoperiră o cafenea şi-şi lipiră frunţile de geam, privind înăuntru. Se vedeau bănci tapiţate cu pluş, mese rotunde, scaune împletite, ba chiar un pian.

— Hai să intrăm! încercă să le convingă Mena. Hai să ne prefacem că suntem la Paris!

— Cred că avem suficienţi bani să cumpărăm o cafea, se învoi şi Josée.

— Poate Mena găseşte şi o porţie de supă de cartofi cu praz, adăugă Jacky, încercând să se răscumpere pentru remarca răutăcioasă cu cişmeaua de mai devreme.

Toate râseră, fiindcă, de câte ori cineva critica bucătăria nemţească, Mena îi lua apărarea, spunând că nemţii fac o supă excelentă de cartofi cu praz.

— Sau ne putem preface că mâncăm faimoasa ta supă a drumeţului, zise Josée.

— Nu! Nu e acelaşi lucru, insistă Mena. Supa drumeţului trebuie făcută la foc de lemne, cu păpădii.

— Atunci nu vrei să intri? o tachină Nicole.

Se simţea recunoscătoare că supravieţuise pericolului. Era echipa ei, prietenele ei. Într-un fel, n-avea să se mai simtă niciodată atât de aproape de cineva. Simţea că împreună aveau să reuşească.

— Haideţi, hai să intrăm!

Lon o luă înainte nerăbdătoare şi împinse uşile.

Intrară toate după ea, şi fiecare îşi găsi un loc. Era o mare uşurare să stea câteva clipe jos, la adăpost de vremea rea.

Hélène îşi scutură părul şi se îndreptă de spate, încercând să arate ca o doamnă. Îşi pipăi gingia cu limba şi se apropie de proprietarul cafenelei, care stătea într-un colţ, cu braţele încrucişate, uitându-se la femeile care se instalau în localul lui.

Îi vorbi politicos, zâmbind. El îşi desfăcu braţele şi pe faţă i se aşternu o urmă de zâmbet. Hélène negocie cu grijă, explicându-i câţi bani aveau şi întrebându-l cât costă o cafea şi o supă. Omul dădu din mâini, refuzând să le ia vreun ban. Hélène se gândi că era un semn că sunt aproape de front. Oamenii erau tot mai speriaţi de ceea ce-i aştepta şi se arătau mai amabili. Curând aveau să deţină ele puterea

învingătorilor.

Rămaseră timp de câteva ore acolo, lăsând soarele să se ridice şi sperând să le aducă puţină căldură. În timp ce-şi umpleau burţile cu supă, începură să se tachineze una pe alta:

— N-am ştiut că Guigui poate merge atât de repede, observă Jacky cu voce uscată, şi toată lumea chicoti.

Guigui era cea care se mişca cel mai încet dimineaţa. Avea un fel de a fi fără grabă care uneori le frustra pe cele mai nerăbdătoare.

Guigui râse, dar replică:

— Nici de tine n-am ştiut! Ai sărit ca muşcată de şarpe.

— Am crezut că ne-a sosit ceasul acolo, mărturisi Josée. Tremuram din tot corpul. Abia am reuşit să-mi leg bocceluţa. Tremuram mai rău decât prima dată când m-a arestat Gestapoul!

— O, Doamne, şi eu la fel! fu de acord Zaza. Eram sigură că ni s-a înfundat.

— Dar tu, Zinka, întrebă Josée, te-ai speriat măcar un strop de data asta?

Zinka zâmbi cu strungăreaţa ei şi dădu din umeri.

— Mi-a bătut inima mai tare, da.

Se tachinară una pe alta cine se înfricoşase cel mai tare, cine se mişcase cel mai rapid. Pentru scurt timp, în cafenea, îşi regăsiră camaraderia. Tensiunea zilelor din urmă o pusese la încercare, dar rezista.

După Kiebitz continuară pe jos spre Zaschwitz, şi din nou şapte dintre ele aşteptară într-un şanţ la marginea satului, cât timp cele două cercetaşe, Lon şi Hélène, se duseră să-l caute pe *Bürgermeister*, sau pe general, sau pe oricine era şeful satului. Îşi dădeau seama acum că, oricât de mult îşi doreau să ajungă pe front, destinaţia lor punea şi ea un şir de probleme. Ce aveau să găsească acolo, de fapt, şi aveau să poată trece la americani în siguranţă?

În timp ce aşteptau în şanţ, cele şapte discutară ce ştiau despre front; cea mai mare parte din cunoştinţele lor proveneau din romane.

— Dacă e ca la Waterloo? întrebă Zaza.

— Exact! Cine era autorul, Stendhal? Nu la Waterloo era dezamăgit că nu se întâmpla nimic? adăugă Guigui.

— Nu sunt sigură că era la Waterloo, spuse şi Nicole.

Îşi amintise dintr-odată minunata bibliotecă a familiei sale, cu cărţi frumoase legate în piele. Asta fusese înainte ca tatăl ei să dea faliment şi ca toate cărţile lor să fie vândute.

— N-are cum să fie altceva, era vorba de Napoleon, zise Zaza.

— Şi n-ar trebui să fie mai mult zgomot, bombe şi ţipete? Cine a mai auzit vreodată de un front liniştit? întrebă şi Zinka.

Frontul ar fi trebuit să însemne flăcări şi haos, credeau ele. Îşi aminteau de taţii sau bunicii lor care povesteau despre tranşeele

Marelui Război. Oare şi ele aveau să fie nevoite să traverseze tranşee? Zone pline de noroi, presărate cu sârmă ghimpată?

— Războiul ăsta nu seamănă deloc cu cel dinainte, spuse Jacky cu voce răguşită. Aici nu sunt tranşee. Doar bombe care cad.

Discuţia despre războiul modern le fu întreruptă de întoarcerea lui Lon şi a lui Hélène. În sat se întâlniseră cu nişte bărbaţi şi, cu toate că nu le oferise nimeni vreun loc de dormit sau de mâncat, primiseră informaţii.

— Ni s-a spus că planul nostru e o prostie, fiindcă nemţii n-o să ne lase să traversăm frontul în ruptul capului, le povesti Hélène cu o expresie gravă. Apoi, dând din umeri, continuă: Dar erau şi două fete care tocmai veniseră din partea cealaltă. Americanii le-au lăsat să treacă, ca să ajungă acasă.

— Americanii? întrebă Josée.

— Da. Ne-au confirmat că americanii au ocupat Colditz, zâmbi larg Lon dându-le vestea cea bună. Dacă ajungem acolo, o să dăm de ei.

Celelalte se entuziasmară. Cel puţin exista un loc confirmat pe hartă unde ştiau că-i vor găsi pe soldaţii americani.

— Cât de departe e acest Colditz? întrebă Jacky.

Dar nici una nu ştia.

Nicole se ridică în picioare.

— Nu mai avem voie să ne oprim, spuse ea. Iar faptul că au spus că nemţii nu ne lasă să trecem înseamnă că nu trebuie să ne dăm bătute. Înseamnă că ne apropiem.

Îi întinse mâna lui Josée, ajutând-o să se ridice. Josée, la rândul ei, o ajută pe Jacky.

— Trebuie să traversăm cumva frontul, când îl găsim, şi asta fără să fim împuşcate, zise Hélène. Eu propun să căutăm nişte drumuri lăturalnice.

— Poate chestia asta o să ne prindă bine, spuse Zinka şi, sărind în picioare, scoase din buzunar o batistă albă neverosimil de curată şi o flutură prin aer ca şi cum s-ar fi predat.

— Zinka! De unde-ai luat-o? întrebă Nicole nevenindu-i să creadă.

— Cum de e atât de albă şi curată? întrebă şi Josée, plesnind din palme.

— E perfectă, spuse şi Hélène, râzând.

— O s-o ţin în buzunar, ca să stea curată până când va veni momentul să traversăm frontul acesta atât de liniştit, dar periculos! spuse Zinka.

La răscrucea din apropierea satului Eichardt fură salutate de un tânăr frumos pe bicicletă, căruia-i lipsea braţul stâng. Hélène îl rugă să le îndrume către Colditz, dar spunându-i că vor să meargă pe drumuri lăturalnice. El se oferi să meargă cu ele ca să le arate o scurtătură.

O porni alături de ele, pe lângă bicicletă, stând de vorbă cu Lon şi Guigui.

— Dar sunteţi studente, nu? le întrebă el. Înainte de război începusem şi eu un masterat, dar acum am plătit acest preţ, spuse el, arătând cu capul spre braţul care-i lipsea. Însă pentru voi lucrurile nu s-au încheiat. Aveţi încă viaţa înainte.

— Nici pentru tine nu s-au încheiat, îi zâmbi Guigui, scrutându-l cu ochii ei cenuşii de sub breton.

Descoperiră că băiatul era dintr-un orăşel de lângă graniţa olandeză, unde Guigui era sigură că stă familia ei. Îl întrebă dacă se duce acasă; el spuse că da, şi atunci ea îl rugă să-i transmită mamei ei o scrisoare. El fu de acord.

— Aveţi ceva de mâncare? le întrebă.

— Doar nişte cartofi, răspunse Lon. Dar n-avem cu ce să-i coacem.

— Aşteptaţi un pic, spuse el. Mă întorc imediat.

Ele îl urmăriră cum se suie pe bicicletă şi o ia în direcţia de unde veniseră. La un moment dat coti pe un drumeag către o fermă care se vedea în depărtare. Cele nouă prietene se aşezară pe marginea drumului şi lăsară razele soarelui să le încălzească feţele. Tânărul se întoarse în scurt timp, gâfâind.

— Vreţi nişte *Erbensuppe*?

Ele râseră. Erau întrebate tot timpul: „Vă e foame? Vreţi ceva de mâncat?“ În cafenea, stând de vorbă, căzuseră de acord că e o întrebare absurdă.

— N-am să mai refuz în viaţa mea o ofertă de mâncare, spuse Zaza.

Îl urmară pe băiat înapoi la fermă, unde fură întâmpinate cu mare tărăboi de vreo duzină de bărbaţi, îmbrăcaţi într-o combinaţie ciudată de zdrenţe şi uniformă militară. Hélène fu surprinsă la vederea lor. Presupunea că sunt soldaţi şi se temu că fuseseră atrase într-o capcană. O prinse pe Zaza de mână. Era îngrozită în situaţiile unde în jurul lor erau mai mulţi bărbaţi decât femei.

Se vedea clar că bărbaţii locuiesc de ceva vreme în această fermă abandonată. Casa fusese bombardată şi nu mai avea decât o mică parte din acoperiş. În ruine, bărbaţii ridicaseră o tabără improvizată, cu un adăpost modest construit din cărămizi înnegrite, pe care-l mobilaseră cu mese rupte şi scaune şchioape. Afară, peste o vatră deschisă, construiseră un cuptor. Nu departe de tabăra lor era o cocină mare în care grohăiau nişte porci, scormonind în noroi.

Bărbaţii păreau relaxaţi şi în mod cert încântaţi să întreţină un grup de femei.

— Bun-venit! le strigară ei cu braţele deschise. Sunteţi prietenele lui Hans, adică şi ale noastre!

— Bună ziua, doamnelor! Intraţi, vă rugăm, luaţi loc!

Femeile ezitară, schimbând priviri speriate. Ei se prezentară pe

rând, spunându-şi numele întreg şi înclinându-se politicos. Aceste dovezi de bună-cuviinţă le ajutară pe câteva să se mai relaxeze. Se prezentară şi ele. Când veni rândul Menei, ea făcu o reverenţă şi o piruetă, şi câţiva bărbaţi o aplaudară.

— Iar începe, zise Zaza în franceză, dând ochii peste cap. Mena care fură inimi.

— *Arrêtez!* zise Mena râzând.

Fermecaţi, bărbaţii râseră şi ei, neînţelegând franceza, dar bucurându-se de vorbele glumeţe pe care păreau să le schimbe ele.

Aduseră bănci şi scaune pe care musafirele să se aşeze în jurul focului. Încercară chiar să şteargă scaunele, ca şi cum ar fi avut de-a face cu nişte flori delicate, iar zdrenţele pe care le purtau ar fi fost imaculate. Bunele lor maniere printre dărâmături erau înduioşătoare şi triste în acelaşi timp. Erau rămăşiţele unei lumi care, după tot ce văzuseră femeile, nu mai avea cum să existe.

Bucătarul era un bărbat masiv cu un petic ca de pirat peste ochiul stâng. Singurul ochi bun le scruta cu o privire aprigă. Dacă l-ar fi întâlnit oriunde altundeva sau în orice altă împrejurare, cele nouă ar fi fost terifiate. Avea părul tuns foarte scurt, fie de el, fie de cineva care habar n-avea cum se tunde, şi-i stătea zbârlit în toate părţile, deşi cu porţiuni aproape chele acolo unde fusese tuns prea aproape de scalp. Obrajii i se acoperiseră cu barba ţepoasă a celui care a renunţat temporar să se mai radă şi îi lipsea un incisiv. Purta un şorţ făcut din bucăţi de uniformă şi vântura un polonic zdravăn. Era masiv şi îndârjit, aproape feroce. Un alt bărbat împărţi castroane şi linguri.

— Trebuie să mâncaţi! Păreţi lihnite, tună bucătarul. Hélène simţi că se intimidează când el îşi aţinti singurul ochi bun asupra ei şi-i spuse: Eşti mult prea slabă. O servi apoi cu grija unei doici iubitoare. Mai ia! Uite-aşa! Stai să-ţi mai dau o bucată de carne! Cu puţină grăsime.

Le umplu din nou farfuriile fără să le mai întrebe şi se uită la ele cum mănâncă de parcă şi-ar fi privit propriii copii.

— Vă dau un sfat, zise el, aţintindu-şi ochiul asupra lui Hélène. Oriunde vedeţi un soldat care găteşte, mergeţi acolo şi cereţi mâncare.

Hélène încerca să le traducă celorlalte, dar îi venea greu să ţină pasul cu el.

— Zice că cei mai buni bucătari sunt soldaţii, le explică ea.

Toate dădură aprobator din cap.

Era o supă adevărată, nu zeama lungă pe care o mâncaseră în detenţie, supa de lagăr făcută din coji de legume, pe care o numeau dispreţuitor „Pétain“ după liderul colaboraţionist al guvernului de la Vichy. Nu era nici supa subţire pe care o primiseră la Reppen. Era o supă groasă şi bogată de mazăre cu bucăţi de carne şi cartofi.

— Îţi aminteşti de reţetele tale de la Leipzig? îi şopti Jacky lui

Nicole.

— Eu îmi amintesc, răspunse Josée, care şedea lângă Nicole, de cealaltă parte.

— Şi gulaşul ăla unguresc, răspunse şi Nicole. Îl povestise una dintre evreicele unguroaice. Ce fericită era să ne înveţe cum se face!

— A fost foarte bun! consimţi şi Jacky, ca şi cum ar fi mâncat cu adevărat, nu doar ar fi ascultat reţeta.

— Dar nimic nu se compară cu supa asta, spuse Nicole şi toate aprobară cu un mormăit. Prima oară dăduseră gata conţinutul farfuriilor repede, dar acum, la a doua porţie, puteau să încetinească şi s-o savureze. Hélène se relaxă treptat.

— Cum? Ce spun despre mâncarea mea? o întrebă bucătarul. Nu le place?

— Crede că nu vă place supa lui, le traduse Hélène.

Încerca să nu se sperie de intensitatea atenţiei lui.

— O, nu! protestară ele. E foarte bună!

Lon şi Guigui îi spuseră în germană:

— E delicioasă!

Celelalte femei ridicară degetul mare.

— Nimic nu se compară cu supa asta, zise Mena în franceză. Se întoarse spre bucătar şi-i spuse cu grijă într-o germană stricată: E foarte bun – şi-şi sărută buricele degetelor. Perfect. Bucătarul se înroşi ca o sfeclă.

— Bietul de el! şopti Guigui. Mena, adăugă ea mai tare, lasă omul în pace!

— De ce? Ce i-am făcut? întrebă Mena rezervată, dând capul pe spate.

Multă vreme n-am putut găsi informaţii despre fascinanta Mena. Vrând să aflu cât mai multe despre identităţile celor nouă femei, pe ea mi-a fost cel mai greu s-o identific. Când am început să corespondez cu Olivier Clémentin, nepotul lui Guigui, l-am întrebat dacă avea idee cine era Mena.

El mi-a răspuns: „Da, mama o cunoştea bine pe Mena. După război s-a căsătorit şi a locuit la Paris. O să aflu detalii“. Mi-a scris din nou, în scurt timp, să-mi spună că Mena se numea de fapt Yvonne.

Am studiat lista naziştilor. Existau două Yvonne la HASAG Leipzig, ambele născute în 1922, deci cam de vârsta potrivită. I-am scris din nou: „Oare Mena să fi fost Yvonne Le Guillou sau Yvonne Rolland?“

El mi-a răspuns imediat: „Yvonne Le Guillou, da, ea e. Era bretonă“.

Yvonne Le Guillou s-a născut pe 26 aprilie 1922, la Paris, într-o familie muncitorească originară din Bretania, în nord-vestul extrem al Franţei, pe coasta Canalului Mânecii. Părinţii ei fuseseră ţărani care avuseseră un lot foarte mic de pământ alături de lotul părinţilor. Ca mulţi alţi tineri, în anii de după Primul Război Mondial îşi strânseseră

lucrurile şi se mutaseră la oraş, în căutarea unei vieţi mai bune. Părinţii ei vorbeau bretona, dar Mena se simţise probabil orăşeancă get-beget şi mândră de originea ei socială.

Laurence, fiica lui Guigui, mi-a spus: „Am fost în vizită la familia Menei în nord, la Saint-Jacut-de-la-Mer. Ştiu că Zaza spune în cartea ei că Mena era parizianca perfectă, dar pe de altă parte era o adevărată bretonă. Ca tânără studentă, luam masa cu ea şi cu soţul ei de două pe săptămână în arondismentul al şaptesprezecelea. Era frumoasă şi plină de viaţă, îi plăcea să spună poveşti".

Din păcate, Edith, fiica Menei, a murit de cancer încă în floarea vieţii, dar Laurence mi-a dat adresa ginerelui Menei. I-am scris, şi Jean-Louis Leplâtre m-a sunat după numai câteva zile. Era un bărbat vesel, interesat de povestea soacrei sale, pe care o considera o femeie cu adevărat frumoasă: „*Une vraiment belle femme, élégante, charmante*"[1].

Jean-Louis era încă vizibil îndrăgostit de fosta lui soţie, Edith, fiica Menei. Mi-a vorbit mai mult despre ea: „Era o mamă excepţională. Toate îi ieşeau bine. Era frumoasă, gătea bine, era foarte inteligentă. Era cochetă. Îi plăcea foarte mult să se ducă la Saint-Jacut-de-la-Mer, să-şi vadă bunica".

Dar, când l-am întrebat despre război şi despre povestea Menei dinainte de căsătorie şi de a naşte, mi-a spus că nu ştie nimic. Lucrurile acestea rămăseseră între mamă şi fiică. „Îşi spuneau totul", mi-a explicat. S-a întrebat apoi cu voce tare dacă Edith, care toată viaţa ţinuse jurnal, nu scrisese cumva acolo despre mama ei şi despre ce trăise în război. Mi-a propus să stau de vorbă cu fiul lui, Guillaume, nepotul Menei. „El era interesat de lucrurile astea, şi cred că mama lui i-a povestit multe despre bunica."

După câteva zile am primit un e-mail de la Guillaume Leplâtre, în care îmi relata câteva întâmplări amuzante care îi fuseseră spuse despre bunica lui. Ea murise când el avea abia doi ani şi jumătate, aşa că poveştile le ştia de la mama lui, care îi dăduse „senzaţia că-mi transmite ceva sacru"[2]. Mena nu vorbise aproape niciodată despre război. Erau membri ai familiei lor – vărul lui, de pildă – care habar n-aveau că Mena fusese la Ravensbrück. Dar, potrivit mamei lui, cu toate că nu vorbea niciodată despre asta, amintirea a ceea ce trăise o însoţise permanent. Mena luase haina pe care o purtase ca deportată – cea marcată cu un „X" alb, care-i salvase viaţa în timpul iernii extraordinar de geroase din 1944–1945 – şi făcuse din ea o pătură pentru pătuţul micii Edith, singurul ei copil, pătură care mai târziu fusese transformată într-un ursuleţ.

Mena pretindea că se alăturase Rezistenţei din dragoste pentru un băiat. Îşi minimaliza rolul, susţinând că nu făcuse cine ştie ce: transmisese doar mesaje. Spunea că n-avusese habar de riscurile pe care şi le asuma şi se întreba dacă ar mai fi făcut asta cunoscându-le.

Făcuse ceea ce făcuse pur şi simplu pentru că era o fată prostuţă şi romantică şi se îndrăgostise până peste cap.

Albert Starink, membru al mişcării de rezistenţă olandeze, o pomeneşte într-un text nepublicat pe care l-a scris pentru copiii lui şi i l-a trimis apoi lui Guigui.[3] O cunoscuse pe Mena (pe care o ştia drept Yvonne) în 1943 la Paris, printr-un alt prieten olandez şi o descrie drept „o visătoare, dulce, amuzantă şi foarte frumoasă". Într-o seară îl invitase acasă la ea în Montrouge, într-o suburbie a Parisului. Spre marea lui surpriză, Albert a venit şi a găsit-o în compania unui alt bărbat, Jan van Brakel, care era în mod evident iubitul ei. De fapt, locuiau împreună. Artista olandeză Mena Loopuyt îi închiriase apartamentul ei lui Van Brakel, şi Yvonne avea să-şi însuşească numele Menei ca pseudonim.

Mena şi Jan făceau parte dintr-o reţea care escorta familii evreieşti din Olanda şi Belgia, prin Franţa şi Spania, către Portugalia, şi de acolo la loc sigur. Nu i-am găsit dosarul militar. Probabil că, după război, n-a făcut cerere să primească statut de *déporté résistant*. Când l-am întrebat pe Guillaume despre asta, el s-a gândit că poate se temuse. Ea şi Jan fuseseră trădaţi de un prieten sau de un vecin; guvernul francez de la Paris colaborase cu naziştii. Mena ştia cât de repede se pot schimba lucrurile, aşa că, după cum spunea Guillaume, era un pic paranoică. Poate n-a vrut să atragă atenţia asupra ei.

La un moment dat, la începutul lui 1944, scrie Starink, cei doi îndrăgostiţi, Jan şi Mena, s-au întors la Paris împreună, într-un hotel de pe boulevard Montparnasse, unde se ascundeau mai mulţi olandezi care aşteptau să poată trece prin Pirinei în Spania, şi de acolo în Anglia. Jan şi Mena au căzut într-o capcană şi au fost arestaţi de Gestapo. Mena a fost uşurată să nu fie torturată în timpul interogatoriului, ci „numai" bătută. Se temea că, sub tortură, le-ar fi spus numele multor membri ai Rezistenţei pe care îi cunoştea. A trecut prin interogatoriu jucând rolul ţărăncii simple din Bretania, *faissant sa bretonne*, adoptând un accent breton apăsat. Jan van Brakel avea să moară în lagăre.

Cât despre poveştile din lagăre, Guillaume ştia despre pălăriile excentrice pe care femeile mai în vârstă de la HASAG Leipzig le făcuseră pentru cele mai tinere, ca să le poarte în ziua Sfintei Ecaterina. Ştia cum dansaseră farandola toată noaptea. Bunica lui vorbise despre reţeaua de sprijin moral din rândul femeilor. Cele care primiseră o educaţie şi diplome le învăţau pe celelalte. Recitau poezii şi piese întregi pe care le memoraseră. Mena era de origine modestă şi nu avea decât o educaţie elementară, dar le admira pe numeroasele femei care ţineau lecţii. Cele care veneau din croitoria de lux o învăţaseră să coasă. Activistele politice, precum Lise London, vorbeau despre idealurile revoluţiei şi despre dreptul de vot al femeilor.

Guillaume îşi amintea poveşti despre brutalitatea gardiencelor, infractoare de drept comun puse să supravegheze femeile. Mena îi spusese lui Edith cum nemţii erau speriaţi de femeile sinti şi roma. „Nu intrau în barăcile ţigăncilor decât înarmaţi cu câini şi biciuri, pentru că femeile acelea erau îndârjite, nu glumă“, explicase ea cu un sentiment de mândrie. „Dacă ar fi avut cea mai mică ocazie, le-ar fi scos ochii nemţilor cu unghiile.“

Era foarte pudică. Edith nu ştia de ce, dar, după război, mama ei ţinuse foarte mult la intimitatea sa. Guillaume se întreba dacă nu o fi fost din cauza vreunui tatuaj pe care îl ascundea, dar eu ştiam că deţinutele de la Ravensbrück nu fuseseră tatuate. Suferiseră însă umilinţa nesfârşită de a fi plimbate în pielea goală prin faţa SS-iştilor. Mena îşi revendicase probabil corpul şi intimitatea cu tot atâta înverşunare ca femeile roma pe care le admira. Marceline Loridan-Yvens, care la Birkenau fusese bună prietenă cu faimoasa feministă Simone Veil, a scris rânduri emoţionante despre trauma greu vindecabilă de a fi trebuit să se dezbrace în faţa ofiţerilor nazişti: „Nu-mi place corpul meu. E ca şi cum poartă încă urma primei priviri masculine pe care a primit-o, a unui nazist. Nu fusesem niciodată dezbrăcată înainte, mai ales în pielea mea cea nouă de tânără fată căreia abia-i crescuseră sânii şi toate celelalte. Aşa că am asociat multă vreme dezbrăcarea cu moartea şi cu ura“[4].

Mena îi povestise fiicei sale despre un copil născut în lagăr şi cum toate îşi dăduseră silinţa să-l ţină în viaţă. Lise London scria despre o evreică tânără care reuşise să-şi ascundă sarcina până în momentul când dăduse naştere unei fetiţe rozalii cu păr blond. Fusese dusă la *Revier* şi pusă într-o cutie, fiindcă nu aveau pătuţ. Franţuzoaicele „politice“ hotărâseră s-o „adopte“. Îşi scurtaseră tivurile sau îşi strânseseră cusăturile hainelor ca să obţină fâşii de pânză şi din ele îi făcuseră hăinuţe, botoşi şi o păturică. Căutau tot timpul pretext să se ducă la *Revier* s-o vadă. De îndată ce născuse, mama trebuise să se întoarcă la programul de douăsprezece ore de muncă la fabrică. Când i se termina schimbul, se repezea să-şi vadă copila şi încerca s-o hrănească, dar, epuizată şi flămândă cum era, nu avea lapte. Asistentele medicale poloneze ceruseră ofiţerilor SS puţin lapte, dar li se răspunsese astfel: „Nu, nici un strop de lapte pentru puiul unei căţele evreice“[5].

Franţuzoaicele merseseră de la o baracă la alta solicitând donaţii de zahăr, margarină şi lapte praf, alimente pe care câteva poloneze le primeau de la familiile lor. N-avuseseră succes. După numai câteva săptămâni, bebeluşul, atât de rozaliu şi dulce la naştere, rămăsese numai un schelet care, cine ştie cum, se agăţa încă de viaţă. Apoi trecuseră două luni şi, deşi era încă vie, copila avea degete subţiri ca picioarele de păianjen şi ochii acoperiţi cu nişte cruste groase – orbise

de malnutriţie. Franţuzoaicele nu-şi mai găseau motiv să se ducă s-o vadă; ar fi fost prea dureros. Lise îşi amintea de propriii copii la vârsta aceea, cât fuseseră de frumoşi şi durdulii. Fetiţa evreicei se transformase într-o făptură bântuită, ca o bătrânică. Şi în tot acest timp comandantul lagărului avea un căţel care primea în fiecare zi castroane pline cu lapte lângă bucătărie.

Apoi, la un moment dat, se anunţase o nouă selecţie: majoritatea celor alese erau evreice, plus femei bolnave şi slăbite. Mama şi copiliţa ei fuseseră şi ele incluse în transport, urmau să plece a doua zi. Lise îşi aminteşte cum, în timp ce urca pe scări spre infirmerie, auzise ţipetele şi strigătele furioase ale asistentei poloneze. Sperând să-şi scape bebeluşul de suferinţa cumplită a călătoriei viitoare, încercase să-l omoare izbindu-l cu capul de perete. Asistenta îi smulsese fetiţa, care era încă vie, dar cu capul vânăt şi plin de jelituri. Mama zăcea într-un colţ, într-o stare de completă disperare, în timp ce poloneza o umilea: „Halal de voi, evreicelor! Nu sunteţi femei, sunteţi animale“[6].

La Ravensbrück, copiii şi nou-născuţii erau pur şi simplu interzişi. Asta însemna că erau luaţi de lângă mamă la naştere şi omorâţi – sau, dacă arătau suficient de „arieni“, puteau fi uneori daţi spre creştere unor familii germane. Se făceau avorturi până la opt luni. Orice copil născut viu era ucis imediat, asfixiat sau înecat într-o găleată sub ochii mamei. Pentru că nou-născuţii au o rezistenţă puternică, reflexă, la înec, procedeul dura câteodată şi douăzeci de minute.[7]

La sfârşitul verii lui 1944, cam pe când Jacky şi Nicole soseau la Ravensbrück, în lagăr au fost aduse un număr foarte mare de femei din Varşovia. Au venit şi altele, din ţări în care Aliaţii câştigau teren şi din care nemţii evacuau în grabă deţinuţii. Multe erau în stadii incipiente de sarcină. Potrivit evidenţelor, una din zece poloneze care au sosit la Ravensbrück în perioada aceea era însărcinată, din cauza violurilor în masă săvârşite de soldaţii germani la Varşovia.

Femeile năşteau în timpul apelului, în baie, la muncă, în noroiul din corturi. Trebuia făcut ceva pentru gestionarea acestui număr mare de copii. Printr-o excepţie extraordinară de la reguli, în baraca numărul 11 din Ravensbrück a fost înfiinţat un *Kinderzimmer*, un fel de maternitate. Părea că, în mod miraculos, naziştii se răzgândiseră. Din cauza malnutriţiei mamelor în timpul sarcinii, ţesuturile nou-născuţilor aveau un conţinut mare de apă, care-i făcea, aşa cum îşi amintea Mena, să pară durdulii, rozalii şi sănătoşi. Era însă o iluzie. Mamele trebuiau să se întoarcă imediat la muncă, dar li se dădea voie să vină de patru ori pe zi în salon ca să încerce să-şi alăpteze copiii. Numai că, înfometate, traumatizate şi fără capacităţi nutritive, din pricina regimului alimentar profund deficitar, ele pur şi simplu nu puteau produce laptele necesar pentru hrănirea copiilor. În scurtă vreme erau înnebunite de foame şi de teama că ar putea să-i piardă.

Cereau lapte, dar erau refuzate.

În *Kinderzimmer* erau înghesuiţi patruzeci de bebeluşi în numai două paturi. Nu exista nici o igienă, nici o sticlă, nici un strop de lapte, nici un scutec. Copiii se acopereau de bube şi furuncule. Mamele încercau să spele bucăţi de pânză în lichidul apos, închis la culoare, care le era servit dimineaţa pe post de cafea şi apoi să le usuce pe corpul lor, dar bebeluşii sfârşeau adesea prin a fi înfăşaţi în aceste scutece improvizate cât încă erau ude sau jilave.

O cruzime în plus era faptul că nou-născuţii trebuiau încuiaţi singuri în salon peste noapte, iar o fereastră era în mod intenţionat lăsată deschisă, chiar şi iarna. O mamă a reuşit să fure cheia ca să se ducă să-şi vadă băiatul şi a găsit acolo o privelişte cumplită: „Paraziţi de toate soiurile săreau pe pat şi în nările şi urechile copiilor. Majoritatea erau dezbrăcaţi, pentru că păturile alunecaseră de pe ei. Plângeau de foame şi de frig şi erau plini de bube“[8].

Bebeluşii nu trăiau decât câteva săptămâni, poate o lună. Majoritatea documentelor de la Ravensbrück au fost distruse înainte de eliberarea lagărului, dar unele deţinute au ţinut propriile lor evidenţe. Cehoaica Zdenka Nedvědová, medic pediatru, fusese numită responsabilă de *Kinderzimmer*. Lucra acolo cu o tânără luptătoare din Rezistenţa franceză, Marie-Jo Chombart de Lauwe, chinuindu-se să-i salveze pe copii, riscând chiar să se certe cu o asistentă-şefă, membră SS, care fura lapte praf din pachetele Crucii Roşii.

Marie-Jo şi Zdenka sperau ca războiul să se termine curând, la timp ca să-i poată salva pe o parte dintre copii. Zdenka a ţinut un jurnal secret al naşterilor, pe care a reuşit să-l salveze. Între septembrie 1944 şi aprilie 1945 a înregistrat şase sute de copii născuţi în lagăr. Majoritatea celor care erau încă în viaţă în februarie 1945 au fost trimişi la Bergen-Belsen, unde au fost exterminaţi. Dar copii s-au născut până la sfârşit. Foundation for the Memory of the Deported (FMD) a descoperit că treizeci şi unu au supravieţuit până la eliberare.[9]

În ultimele luni haotice din lagăr, unii copii au sosit cu mamele lor. Cel puţin nouă sute de băieţi şi fete cu vârste între doi şi şaisprezece ani au fost înregistraţi ca deţinuţi la Ravensbrück. Unii au fost adoptaţi de mame din lagăr, dacă rămăseseră orfani. Alţii fuseseră separaţi de părinţii lor, iar actele de înregistrare li se pierduseră. În 2005, la a şaizeci şi cincea aniversare a eliberării, Julius Maslovat, un copil care supravieţuise la Buchenwald şi Bergen-Belsen, a purtat la gât o plăcuţă cu o fotografie a lui la vârsta de doi ani, cu întrebarea: „Mă recunoşti?“ Căuta pe oricine ar fi putut să ştie cine era el de fapt.[10]

În tabăra improvizată a soldaţilor germani, Guigui îi dădu un cot Menei, care pusese lingura jos şi părea să se fi adâncit în amintiri

întunecate.

— Mănâncă! îşi îndemnă ea prietena.

Mena dădu din cap şi se apucă să înghită din nou din supa groasă.

Hélène presupunea că bărbaţii aceştia dezertaseră şi aşteptau sfârşitul războiului. Erau bucuroşi să aibă companie feminină şi probabil erau inofensivi. Le dădură femeilor câteva conserve cu hrană rece din raţia militarilor germani, pe care ei le numeau „carne de maimuţă“. Lor li se păru gustoasă.

Hélène îi întrebă cum puteau să treacă de partea cealaltă a frontului. Bărbaţii trasară mai multe hărţi în ţărână, arătându-le traseele posibile. Spuneau că frontul e la vreo doisprezece kilometri distanţă, ceea ce însemna că femeile aveau să ajungă acolo a doua zi. Dar lucrurile se puteau schimba rapid, sublinie unul din ei. Un altul le avertiză că ultimele zile ale războiului erau întotdeauna cele mai periculoase.

— Noi am pierdut contactul cu unitatea noastră, le explică un al treilea, îmbrăcat în nişte pantaloni albaştri de muncitor, cam ciudaţi, evident cu câteva măsuri prea mari.

— Se tot schimbau planurile şi nimeni nu s-a sinchisit să ne spună şi nouă, adăugă un tânăr blond, tuns scurt, care stătea cu privirea pironită asupra Menei.

Lon, care traducea, adăugă în franceză:

— Am senzaţia că vrea să ne dea de înţeles că nu e un laş.

Bărbaţii le întrebară pe Lon şi Hélène care era povestea lor, dar femeile se eschivară. Fabrica lor fusese bombardată, spuseră, şi încercau să se întoarcă acasă.

Soldaţii vorbeau şi ei pe ocolite. Într-un fel, era nepoliticos să discute deschis despre cum ajunseseră aici; le-ar fi amintit tuturor că sunt duşmani. Dar la un moment dat bucătarul răbufni:

— Eu n-am fost de acord în multe privinţe cu războiul ăsta. O spun acum, nu vreau să mă mai ascund. SS-iştii sunt nişte criminali!

— Nu-ţi plac trupele SS? îl întrebă Hélène privindu-l cu intensitate. Se gândi la Fritz Stupitz, maistrul de la fabrica de muniţii care încercase atât de mult s-o ajute, şi-şi aminti cum recunoscuse în faţa ei că nu-i plăcea de Hitler.

— Ne-au vânat şi pe noi cum v-au vânat şi pe voi. Toată lumea s-a temut să spună adevărul, de-aia am ajuns în nenorocirea asta. Bucătarul începuse să se enerveze, faţa lui oricum congestionată căpătase o tentă vişinie. Toţi trebuiau să mintă şi să-i denunţe pe alţii. I-au făcut pe oameni să se poarte urât.

— Despre ce tot vorbeşte? întrebă Jacky, alarmată de furia neaşteptată a bucătarului şi de gesticulaţia lui înflăcărată.

Hélène traduse esenţialul.

— Adevărul e că trebuie să vă feriţi de ei în drum spre front, spuse

cu seriozitate băiatul cel tânăr cu ochi albaştri, adresându-se Menei.

Bucătarul continua să tune şi să fulgere:

— Acum trupele SS împuşcă şi omoară orice, ca nişte animale încolţite. Am văzut un grup de deţinuţi dintr-un lagăr, vreo treizeci cred că erau, atârnaţi de crengi de copac. SS-iştii i-au omorât. Sunt pur şi simplu nişte bestii, spuse el, gesticulând aprins cu polonicul.

Când Lon îi traduse cuvintele, femeile se tulburară vizibil.

— Hai să nu vorbim despre astea când avem o companie atât de plăcută! îi spuse un alt soldat bucătarului. Uite, le-ai necăjit. Potoleşte-te! Războiul o să se termine în câteva zile. Apoi, întorcându-se spre femei, spuse: Sunteţi puternice şi frumoase.

Toţi camarazii lui fură de acord.

— Şi foarte curajoase, adăugă unul din ei.

— Şi atât de frumoase, i se adresă cel tânăr cu ochi albaştri Menei.

— Ne spun că suntem frumoase, zise Hélène cu un zâmbet.

— Şi puternice, adăugă Lon.

Cele nouă prietene se bucurară să audă. Chiar şi după tot ce fuseseră silite să îndure, sperau încă să fie admirate ca femei.

Era o vreme superbă. Ieşise soarele, iar fetele aveau burţile pline. Se simţeau încurajate de întâlnirea aceasta. Hélène fu prima care se ridică şi spuse:

— Vă suntem foarte recunoscătoare pentru ospitalitate, dar nu mai putem sta. Trebuie să găsim frontul.

Soldaţii fură dezamăgiţi, dar le respectară decizia şi toată lumea se ridică în picioare ca să-şi ia oficial la revedere. Bărbaţii se înclinară şi le urară succes.

— Evitaţi-i pe SS-işti! le strigă bucătarul în timp ce se îndepărtau.

Soarele strălucea, şanţurile înverziseră, copacii dădeau în floare. În timp ce mergeau, Hélène simţi nevoia să le explice prietenelor ei decizia de a pleca din tabăra improvizată de soldaţi.

— Mena, spuse ea, ştiu că nu voiai să pleci, dar nu putem rămâne acolo pe întuneric. Bărbaţii ăştia sunt de treabă pe lumină, dar cine ştie dacă noaptea nu le vin alte idei.

— Şi trebuie să mergem mai departe, se învoi Nicole.

— Bine, înţeleg că e mai bine să nu rămânem cu ei. Dar, oftă Mena, credeam că n-ar trebui să mergem ziua în amiaza mare. Nu suntem o ţintă ideală pentru bombardamente?

— Aşa e, o susţinu Jacky. Hai să ne odihnim undeva! Fără bărbaţi, doar ne odihnim şi stăm la soare.

Ceva mai departe dădură peste o vâlcică foarte frumoasă. Pe pământ se întindea un covor de păpădii galbene. Hélène şi Nicole ar fi vrut să nu se mai oprească; simţeau că făcuseră deja o pauză suficient de lungă la prânz. Dar, până la urmă, trebuiră să accepte. După câteva clipe de tăcere, Hélène o întrebă pe Zaza:

— Auzi?

— Ce, tunuri?

— Nu, păsările! Şi cele două prietene zâmbiră.

Stăteau toate întinse comod pe pământ, şi Mena le împletea coroniţe de păpădie. Erau probabil o privelişte ciudată în mijlocul războiului, atât de aproape de front. Pe drum trecură mai multe căruţe cu ţărani, soldaţi răniţi şi bătrâni. Majoritatea soldaţilor erau tineri şi curioşi şi le salutară cu voce tare. Voiau să ştie cum de ajunsese aici un grup de tinere franţuzoaice. Când aflară şi de Josée, câţiva adăugară:

— Ah, e şi o spanioloaică? Care dintre ele?

— Şi două olandeze, completa Lon.

Pălăvrăgeala aceasta le făcea să zâmbească în timp ce inspirau aroma ierbii proaspete. Cine ar fi zis că frontul poate să miroasă atât de mult a primăvară?

Apoi Hélène şi Nicole se ridicară. Era timpul să plece mai departe. În mod cert nu puteau înnopta în şanţ. Trebuiau să grăbească pasul.

Un ţăran bătrân cu o căruţă plină cu cartofi şi un soldat rănit se opriră să schimbe câteva vorbe cu ele în timp ce femeile se pregăteau de plecare. Soldatul n-avea mai mult de douăzeci de ani. Ele îi cerură părerea despre front, unde era localizat, cât ar fi fost de greu să-l treacă. El le spuse că linia frontului era acum pe râul Mulde.

— Probabil n-o să vă dea voie să treceţi, spuse soldatul. Dar eu m-aş duce în satul vecin şi aş aştepta.

Când Hélène îi traduse sfatul, grupul începu să se certe. Zaza se temea să stea într-un loc. În general, nemţii erau bine organizaţi, susţinu ea, şi cel mai bine organizaţi erau SS-iştii. Dacă nu mergeau mai departe, ar fi fost ca şi cum stăteau şi aşteptau să fie ridicate şi trimise înapoi în vreun lagăr sau spânzurate ca deţinuţii aceia de care povestise bucătarul.

Nicole n-avea răbdare. Transportul ei plecase din Paris cu numai nouă zile înainte de eliberarea oraşului. Fusese la un pas de libertate, şi în schimb îşi petrecuse ultimele nouă luni într-un iad. N-avea de gând să aştepte să fie capturată din nou de nemţi.

Hélène, Zaza, Zinka şi Josée erau de acord cu Nicole că nu trebuie să se mai oprească. Dar celelalte se plângeau; erau sleite de puteri. De ce să nu găsească pur şi simplu un loc frumos unde să se pună la adăpost şi să aştepte sfârşitul războiului? De ce să rişte să fie împuşcate?

Argumentele acestea o înfuriară pe Nicole. Dacă rămâneau pe loc, proclamă ea, era „exact la fel de posibil – ba nu, era probabil – să fie împuşcate de trupele SS, într-un ultim spasm de sadism!“

Auzindu-le că vorbesc franceză, soldatul le întrerupse.

— Luaţi aici! le spuse el într-o franceză cu accent, aruncându-le câţiva cartofi. Când am fost în Franţa, oamenii au fost foarte drăguţi

cu mine. Mi-au dat cartofi să mănânc.

Şi, înţelegând vag că fetele se ceartă dacă să traverseze frontul, adăugă:

— Dacă o ţineţi în direcţia asta, veţi ajunge la Altenhof. Acolo e o companie de soldaţi. Ar trebui să vă duceţi şi să vă prezentaţi comandantului. El o să aibă grijă de voi.

Cuvintele lui nu rezolvară neînţelegerea. De ce-ar fi ajutat un comandant german un grup de deţinute evadate să treacă de cealaltă parte a frontului?

Ajunseră la Altenhof la sfârşitul după-amiezii, şi din nou şapte dintre ele se puseră să aştepte într-un şanţ de la marginea satului, în timp ce Lon şi Hélène se duseră să-l caute pe comandantul cu pricina.

După ce traversară un mic pod, îl găsiră supraveghind un grup de soldaţi minori; nici unul nu părea să aibă mai mult de paisprezece ani. Făceau exerciţii de marş. Comandantul era un bărbat mai în vârstă şi îi urmărea pe băieţi cu o privire aproape protectoare.

— Deci sunteţi un grup de franţuzoaice, comentă el pe un ton de flirt. Vorbea puţină franceză. Dar Hélène rămase la obiect: aveau nevoie de un loc unde să doarmă peste noapte şi de permisiunea ca a doua zi să traverseze frontul.

— Pentru tine? Sau pentru toate nouă? întrebă el.

— Pentru toate împreună.

— Nouă fete frumoase vor să treacă linia frontului?

Comandantul zâmbea strâmb.

— Da, vrem pur şi simplu să mergem acasă, insistă Hélène.

— Ştiţi că e o nebunie, nu? Se va trage în voi din ambele părţi.

— Suntem gata să ne asumăm riscul, îl asigură ea.

Lui îndrăzneala aceasta i se păru probabil fascinantă. Se întoarse o clipă să verifice grupul soldaţilor-copii, care mergeau cu pas leneş de marş peste câmp. Cele două femei îl aşteptară să răspundă. Când se răsuci la loc, ofiţerul surâdea.

— O să vă dau ceea ce doriţi dacă faceţi şi voi ceva pentru mine. Un simplu schimb, zise el şi, privind-o direct pe Hélène, îi făcu cu ochiul.

Strigă câteva ordine, şi băieţii veniră în marş spre locul unde se afla. El mai strigă ceva şi soldaţii pocniră din călcâie, luând poziţie de drepţi. Comandantul vorbea tare, cu o expresie serioasă pe faţă. Le întrebă pe Hélène şi pe Lon dacă îi pot face onoarea să „inspecteze trupele“.

Preţ de o clipă, cele două femei fură tentate să izbucnească în râs, căci situaţia era absurdă. Şi, cu toate că ţinuta comandantului era serioasă, sclipirea din ochii lui le dădu de înţeles că şi el o socotea absurdă. Oare acesta să fie „simplul schimb“ de care vorbise?

— Fireşte, răspunseră cu o mină la fel de serioasă.

Lon fu tentată să îndrepte gulere, să încheie nasturi şi să netezească

părul ciufulit al soldaţilor. Erau atât de tineri, de îndârjiţi şi de speriaţi!

Deşi se străduia să-şi păstreze sângele-rece, Hélène se temea însă că ofiţerul vrea mai mult de la ea decât această farsă.

În celălalt capăt al podului, cele şapte se instalaseră comod, aşteptându-se să stea aşa treizeci, poate patruzeci de minute. Nimeni nu avea ceas, fireşte. În cele din urmă, Zaza vorbi:

— Văd că durează.

— Da, o aprobă Nicole cu o expresie mohorâtă. Aşteptăm mai mult decât la Delmschütz, când Guigui nu mai ştia unde suntem.

Soarele cobora spre apus. În aer se simţea o undă de răcoare. Dar, paralizate de spaimă, nu se puteau hotărî ce să facă.

În cele din urmă Lon şi Hélène se întoarseră, şchiopătând şi epuizate.

— Avem unde să mâncăm şi să dormim? întrebă Zinka, pragmatică ca întotdeauna.

— Da, răspunse Lon. Dar amândouă arătau îngrijorate.

— Ne lasă să trecem? întrebă Nicole.

— O să vă spunem toată povestea, dar acum trebuie să trecem podul imediat, înainte să-l închidă, răspunse Lon evaziv.

Cele şapte se supuseră în tăcere. Nu departe văzură un pod pitoresc de piatră, format din câteva arce pline de farmec aruncate peste un râu. Era păzit de doi soldaţi care n-aveau mai mult de paisprezece ani, dar care îşi atârnaseră la brâu cât mai multe grenade. Îşi răzbunară tinereţea printr-un comportament foarte urâcios şi agresiv faţă de cele nouă femei. În depărtare se vedeau şi alţi soldaţi la fel de tineri, cu căşti prea mari pentru ei, care exersau cu Panzerfaust, aruncătoarele pe care le fabricaseră ele însele în complexul HASAG din Leipzig. Se simţiră tulburate să-i urmărească, ştiind că sabotaseră atât de multe proiectile. Unul din ele ar fi putut să explodeze în orice moment.

În vreme ce scriam despre soldaţii adolescenţi, discutam cu vecinul meu, un austriac în vârstă care este jurnalist de război şi autor apreciat. A făcut reportaje de război din toată lumea, dar soldat a fost o singură dată, mi-a spus. Mi-a arătat o carte despre cariera lui în jurnalismul de război, şi acolo, printre fotografii, era şi o imagine a unui grup de băieţi de treisprezece ani în pantaloni scurţi, cu mâinile ridicate, care se predau unor soldaţi americani.

— Ăsta sunt eu, mi-a spus, arătând spre unul din ei. Atunci am fost soldat.

— Atât de tânăr! am spus.

— Da, şi ni s-a cerut să luptăm împotriva tancurilor cu nişte Panzerfausturi grele pe care abia le ridicam.

Hélène le spuse băieţilor care păzeau podul că sunt aşteptate la

masă, şi ei, şovăitori, le dădură voie să treacă. Dar, aproape imediat după aceea, din urmă le ajunseră câţiva soldaţi pe biciclete, care le anunţară că comandantul vrea să vorbească întregului grup. Aşa că se întoarseră şi trecură din nou podul sub privirile furioase ale celor doi soldaţi adolescenţi.

Comandantul le ceru să se alinieze, ca să le poată „inspecta“. Ele învăţaseră să descifreze însemnele de pe gulerele uniformelor germane şi ştiau că nu face parte din SS, dar ultimul *Appell* le era încă proaspăt în minte, ca multe altele pe care trebuiseră să le îndure. Le veni greu să nu tremure şi să nu li se facă rău când el le cercetă atent cu privirea.

Le vorbi apoi lui Hélène şi lui Lon.

— Deci acesta este grupul de nouă femei care vor să treacă râul Mulde? Am nevoie de o plată mai substanţială din partea voastră dacă vreţi să treceţi în grup.

— Plată? întrebă Hélène, privindu-l şi sperând să-l facă să se ruşineze.

— Vă putem da puţinii bani pe care îi avem, propuse Lon.

El râse dispreţuitor.

— Sunt sigur că putem aranja un schimb mult mai interesant, zise el fără să-şi ia ochii de la Hélène. O plată mai plăcută. Fiecare parte are ceva ce-şi doreşte celălalt.

Când se întoarseră cu faţa spre tovarăşele lor, cele două femei aveau pe chip o expresie sumbră.

— O să mergem în hambarul unde ne-a spus să dormim. Oamenii de acolo o să ne fiarbă cartofii, le spuse Lon pe un ton răstit, aproape ca şi cum le-ar fi dat un ordin.

Zaza se uită la chipul ca de cenuşă al lui Hélène.

— Ce e? îi şopti ea.

— Nu vrea să ne lase să trecem. Zice că încă îi datorăm o plată. Dezgustată, Hélène aproape scuipă cuvântul. Şi vrea să „plătesc“ eu.

Zaza nu spuse nimic, dar îşi luă prietena de mână.

— Dar hai să mergem! Vorbim despre asta mai târziu, spuse Hélène.

Traversară din nou podul, sub privirile de data asta curioase ale celor doi soldaţi adolescenţi. La cincizeci de metri mai încolo, grupul de soldaţi pe biciclete le ajunse din nou din urmă şi le spuse că de data asta comandantul vrea să le vadă doar pe „cele două femei“.

Lon şi Hélène traversară înapoi. Fură conduse într-o clădire mare, care-i servea comandantului drept stat-major şi locuinţă, şi li se spuse să aştepte într-un fel de vestibul. Pe Hélène o durea coapsa. Se aşezară pe o băncuţă, fără să vorbească între ele, cu privirea aţintită în pământ. Era ca de atâtea alte ori în anii din urmă – când nu le rămânea decât să aştepte să vadă ce grozăvie mai urma.

Sosi un bărbat, care le spuse că comandantul voia ca „franţuzoaica,

singură, să vină în camera lui“. Cuvântul pe care îl folosise în germană era ambiguu: *Stube*, care putea însemna fie birou, fie dormitor. Hélène o apucă pe Lon de mână şi dădu din cap, arătând că are nevoie s-o ia pe Lon cu ea. Intrară în cameră împreună.

Văzură o canapea cu o măsuţă joasă pe care fuseseră aduse pâine, brânză, fructe şi vin. Comandantul stătea cu spatele la ele. Nu mai era în uniformă, ci se schimbase într-o cămaşă albă curată şi se bărbierea. Nu-şi dădu seama că Lon intrase şi ea cu Hélène şi începu să vorbească pe un ton jucăuş, în franceză.

— Deci, n-ai avut de ce să te plângi prea tare, nu? Nu sunt lupul cel mare şi rău.

— Nu, răspunse Lon în germană. Dar oile ar vrea să se întoarcă rapid la turmă.

Surprins, comandantul se întoarse spre cele două femei. O jumătate de faţă îi era încă acoperită de spumă albă. Urmă un moment lung în care se priviră unii pe alţii, apoi ofiţerul izbucni în râs.

— Ah! Credeam că avem o înţelegere. Generozitatea mea trebuia să fie răsplătită de generozitatea voastră.

— Nu vrem decât să traversăm frontul, spuse Hélène.

— Vă rog, serviţi din mâncarea şi băutura pe care le-am pregătit pentru voi.

— Nu, mulţumim, spuse Lon. Ne e foame de multă vreme, dar singura noastră dorinţă este să ne întoarcem acasă cât mai repede.

Comandantul rămăsese cu ochii la Hélène. Râse uşor, ca şi cum ar fi încercat să detensioneze momentul.

— Poate am înţeles eu greşit, dar aş prefera să vorbesc singur cu franţuzoaica.

— Suntem un grup. Stăm laolaltă. Orice îi spuneţi ei puteţi spune şi în prezenţa mea, insistă Lon.

El se uită lung la Hélène, şi ea îl privi la rândul ei furioasă. Urmă un moment lung de tăcere, încărcat de tensiune. În cele din urmă, el dădu din cap şi oftă.

— Bine. Veţi primi *Passierschein*.

— Vă mulţumim, zise Lon, reţinându-şi un zâmbet.

— Iar dacă vreţi să faceţi un gest frumos pentru noi… adăugă Hélène, simţind curajul pe care i-l dădea furia.

El zâmbi de îndrăzneala ei.

— Ce altceva mai vreţi?

— Pe cineva care să ne însoţească până în ultimul moment, cât mai aproape de front. Pentru ca soldaţii dumneavoastră din prima linie să nu ne împuşte din greşeală.

— Sunteţi nişte proaste curajoase, dar foarte bine. Fiţi aici mâine-dimineaţă devreme şi am să vă dau o escortă până la râul Mulde. Şi comandantul făcu un gest cu mâna, expediindu-le.

În timp ce Lon şi Hélène discutau cu el, celelalte se instalaseră pe o bancă lungă în faţa unei mici cafenele de pe cealaltă parte a podului. Mena şi Guigui intrară să ceară nişte apă. Menei îi era sete, dar nu ştia deloc germană. Orice efort de-a o învăţa se transforma la ea în glumă. Când Guigui îi spunea un cuvânt nemţesc, Mena îl transforma într-o absurditate care suna franţuzeşte. Le făcea întotdeauna să râdă, iar lecţia de germană era abandonată.

Bărbaţii dinăuntru, care jucau cărţi şi beau bere, se arătară interesaţi de povestea ei şi a lui Guigui.

— Când aud franceză, eu mă gândesc la fumat, spuseră ei, dându-le nişte ţigări.

De cele de afară se apropie un poştaş pe bicicletă, care le întrebă cine sunt şi de unde vin. Ele îi spuseră, şi el se miră:

— Cum? Una din voi e spanioloaică? Care? Nu arată. E la fel de drăguţă ca voi, franţuzoaicele.

Pe fete le enerva flirtul lui stângaci, dar şi el le dădu ţigări. Mena şi Guigui ieşiră din cafenea cu braţele pline de pâine şi cârnaţi, ba chiar şi cu cafea – un cadou generos, cu toate că n-aveau cum să-l folosească.

Îşi făceau griji acum pentru Lon şi Hélène. Zaza le spusese ceea ce-i şoptise Hélène despre cuvântul ambiguu „plată“. Simţindu-se speriate şi neputincioase, fură recunoscătoare că pot fuma. În loc să împartă o ţigară, fiecare şi-o luă pe a ei. În lagăr, ţigările erau folosite la schimb; cu ele se putea cumpăra mai multă supă sau o porţie în plus de pâine. Doar cele cu adevărat privilegiate le fumau. Excepţie făcea situaţia când o femeie era sigură că va muri – atunci când renunţase să mai lupte sau fusese selectată să moară. Atunci putea să fumeze o ultimă ţigară.

Se lăsa întunericul. Peste tot în jur erau soldaţi-copii. Oraşul stătea în expectativă, pregătit. Era clar că sunt ultimele zile de război. Băieţii de pază de pe pod nu se mai uitau la ele. Cele şapte deveniseră deja parte din peisaj. În loc de asta, începură să se joace cu grenadele din dotare. Femeile sperau că sunt false, pentru că, dac-ar fi fost adevărate, una dintre ele putea să explodeze în orice clipă.

Scoaseră un suspin colectiv de uşurare când Lon şi Hélène îşi făcură apariţia şi mai traversară o dată podul. Păreau satisfăcute.

— Comandantul? o întrebă Zinka pe Hélène.

— Cele mai bune veşti! Nu doar că ne-a dat *laisser-passer*, dar mâine-dimineaţă o să trimită cu noi câţiva soldaţi ca să ne treacă râul Mulde. Drept răspuns izbucniră strigăte de bucurie şi o mulţime de întrebări, dar Lon le îndemnă iar:

— Nu putem să vă explicăm totul aici. Trebuie să ne grăbim să ajungem la fermă. Aici, lângă front, ora stingerii se respectă strict.

Camera din clădirea fermei unde urmau să-şi petreacă noaptea avea

o vedere extraordinară spre pădurea de pini – şi nimic altceva. Doar o podea tare de lemn şi o masă. Li se făcu dor de podurile cu fân, chiar dacă uneori le înţepa şi le dădea mâncărimi. Scândurile tari de lemn le amintiră de paturile suprapuse din baracă.

Proprietarii fermei erau în mare agitaţie. Deşi comandantul le ordonase să le dea adăpost celor nouă femei, n-aveau cu ce să le hrănească. Primiră de la ele cartofii, pe care se grăbiră să-i fiarbă.

Ferma se afla pe vârful unui deal. Hélène arătă spre pădure.

— Vedeţi acolo în mijloc, unde pinii par să se mai rărească? Acolo e râul Mulde. Trebuie să-l trecem mâine. Şi, când ajungem pe celălalt mal, vom fi în partea eliberată a Europei.

Tovarăşele ei voiau să ştie totul. Ce se întâmplase cu comandantul? Ce fel de escortă le însoţea? Cum aveau să treacă râul?

Lon se întinse pe jos, epuizată.

— Hélène, spune-le tu! Eu sunt prea obosită ca să mai găsesc cuvintele în franceză. Am creierul făcut terci.

Hélène le povesti despre întâlnirea iniţială cu comandantul şi despre oferta lui de a face un „simplu schimb“, de care Hélène se temuse că n-avea să fie atât de simplu.

— Şi aşa a fost, spuse ea.

— Ce s-a întâmplat când v-aţi dus a treia oară? o întrebă Nicole.

— Se aştepta la o „plată“ mai consistentă pentru *laisser-passer*. Hélène descrise scena cu canapeaua, mâncarea şi comandantul care se bărbierea. Şi le povesti cu cât curaj îi apărase Lon onoarea.

Deşi povestea fusese frumoasă, iar escorta de a doua zi era o veste bună, cele nouă prietene aveau acum griji noi de disecat. Poate erau pur şi simplu înfricoşate că sunt atât de aproape de a-şi atinge scopul. Discuţia se îndreptă spre traversarea râului Mulde. Cum aveau să-l treacă? Podurile fuseseră bombardate, deci cel mai probabil urmau să ia o barcă.

— Ce fel de barcă? întrebă Jacky. Putem avea încredere într-o barcă?

— Ah, eşti paranoică! O barcă, o plută pe care o să ne-o dea escorta, răspunse Nicole nerăbdătoare.

— Da, dar Mulde pare să fie chiar linia frontului. După ce urcăm în faimoasa barcă pe care o să ne-o dea escorta, în mijlocul râului, nu vom fi o ţintă perfectă? întrebă Guigui.

— Ba da, interveni cu glas liniştit Lon. N-a mai trecut nimeni râul de zile întregi, pentru că e periculos, iar noi o să fim exact ca nişte ţinte pe câmpul de tragere.

— Ei bine, zise Nicole, frustrată de şovăiala celorlalte, putem atunci să stăm aici şi să aşteptăm să vedem ce se întâmplă – grenadele copiilor, nişte Panzerfaust care explodează… sau putem să traversăm în sfârşit blestematul de Mulde chiar şi înot, dacă e nevoie!

Răbufnirea ei le potoli pe toate preţ de câteva clipe.

Hélène începu să vorbească despre strategie.

— Cel mai bun mod de a nu deveni ţinte e să arătăm cât mai clar a femei inocente. Fără pantaloni. O să ne punem rochiile de deţinute, chiar dacă sunt în zdrenţe. Cele care aveţi părul lung lăsaţi-l despletit, ca să se vadă de la depărtare. Jacky, tu îţi scoţi turbanul. Nu trebuie să arătăm a soldaţi.

— Cine crede că poate înota bine, chiar şi îmbrăcată? întrebă Zinka.

Cinci dintre ele ridicară mâna: Nicole, Hélène, Mena, Lon şi Guigui. Erau înotătoare pricepute. Celelalte patru, Jacky, Zaza, Zinka şi Josée ştiau să înoate, dar nu se simţeau în stare să traverseze un râu.

— Bun, continuă Zinka. Cele care se simt în stare ar trebui să ia în sarcină pe câte una din noi.

— Oamenii care se îneacă se sperie şi uneori, zbătându-se, pot să-l facă chiar şi pe un bun înotător să se înece, spuse Lon. Am auzit cazuri.

— Oricine va fi în seama mea să facă bine să nu se zbată, zise Hélène.

— Cel mai bun mod de a fi sigură e să-i tragi un pumn. Pe urmă va fi simplu s-o tragi până pe malul opus, zise Lon, şi toată lumea râse.

— Eu o iau pe Zaza, se oferi Nicole, fiindcă ea e cuminte de la natură.

— Odată a fost cât pe ce să mă înec, zise Zaza, aşa că promit să fiu cuminte. Liniştită ca o porumbiţă.

— Ca să fim mai sigure, cred că o să-ţi trag totuşi un pumn, zise Nicole râzând.

Când gazdele le aduseră cartofii fierţi, femeile descoperiră că nu prea aveau poftă de mâncare. Mâncară câţiva şi pe restul îi păstrară pentru micul-dejun. Zaza avea să ia tot ce rămânea în sacul ei, a doua zi.

Înainte să se culce, Hélène le prezentă planul. Urmau să se scoale devreme şi să meargă trei kilometri până la Mulde. Odată ajunse pe partea cealaltă, mai aveau vreo cincisprezece kilometri până la Colditz, unde ştiau că sunt încartiruite trupele americane. Ar fi fost bine să încerce să-i parcurgă într-o zi, căci comandantul le avertizase că în ultimele sate şi păduri dinainte de Colditz mai erau soldaţi germani. Aşa că a doua zi avea să fie ziua în care trebuiau să-şi forţeze limitele. Trebuia să fie ultima zi a „excursiei“ lor.

CAPITOLUL NOUĂ

ZIUA CEA MAI LUNGĂ

În zorii zilei de 21 aprilie, se treziră şi mâncară câţiva cartofi reci. Dar nu le era cu adevărat foame. Neliniştite şi speriate, se precipitară să-şi strângă lucrurile şi să plece. Asta avea să fie ziua când îi găseau în sfârşit pe americani? Graba de a pleca le spori agitaţia obişnuită de dimineaţă.

— Poţi să ţii asta? o întrebă Mena pe Guigui, ridicând o cârpă mică împăturită. Am uitat s-o pun, iar eu mi-am făcut legătura.

— Da, dar unde mi-s încălţările? întrebă Guigui. Tot timpul îmi ia cineva ceva.

Spunea asta în fiecare dimineaţă când îşi căuta lucrurile, dar ea însăşi obişnuia să le lase împrăştiate.

— Dacă ţi-ai ţine lucrurile în ordine… începu Josée, recuperându-le dintr-un colţ al camerei. Dar se opri. Încercase şi înainte să disciplineze grupul, fără succes, iar astăzi erau prea exaltate ca să-i mai asculte ei prelegerea despre cum pe „terenul de campare“ trebuia păstrată ordinea. Ah, Dumnezeule mare, haideţi să mergem odată!

Lon îşi pierduse sforile cu care-şi lega de obicei lucrurile laolaltă.

— Ştiu unde le-am lăsat, insistă ea când Zaza îi sugeră că poate le împachetase.

— O să fie o zi lungă, le aminti Nicole. Avem nevoie să plecăm devreme.

Voiau să arate cât mai feminine, aşa că petrecură un pic mai mult timp aranjându-şi părul şi hainele. Dar nu puteau fi decât nişte palide tentative de cochetărie. Nu aveau oglinzi; trebuiau să se bazeze una pe cealaltă ca să-şi confirme că arată bine. Toată lumea minţea şi toată lumea ştia că se minte. Rochia uzată în dungi a lui Jacky arăta ca un sac. Zaza încercă să i-o potrivească în talie, dar nu reuşi decât s-o calce pe Jacky pe nervi.

— Ah, las-o! se burzului ea.

Avea nevoie de un moment de singurătate şi ieşi afară în frig să fumeze un chiştoc pe care îl economisise cu grijă de cu seară. Nu ştia dacă mai rezistă la o zi de mers. Nu voia să se plângă, însă îi ardeau plămânii, iar gura şi gâtul păreau să-i fi luat foc. Sub ochi avea cearcăne adânci vineţii. Se simţea febrilă. Cum-necum, îşi spuse, trebuia totuşi să traverseze blestematul de râu.

Celelalte ieşiră una după alta din hambar, gata să se prezinte comandantului ca să-şi ia *laisser-passer-ul* şi escorta. Trebuiră să coboare dealul pe lângă soldaţii-copii şi să treacă încă o dată peste

podul păzit. La locuinţa comandantului veni să le întâmpine un ofiţer mai tânăr. Era acelaşi care, cu o zi în urmă, le anunţase pe Lon şi Hélène că şeful lui voia s-o vadă „numai pe franţuzoaică“. Lon îşi aminti că şi el mirosea a pastă de ras, iar acum văzu că avea camera alături de a comandantului; fără îndoială intenţionase să primească şi el o „plată“ de la ea, în camera lui, în timp ce Hélène era cu comandantul.

— Vă daţi seama, sper, că v-am tratat în mod corect, începu el făcându-i cu ochiul. Ca urmare, vă rugăm să ne trataţi şi voi corect când ajungeţi pe partea cealaltă. Nu le spuneţi prea multe despre ce aţi văzut aici.

Hélène şi Lon zâmbiră. Ceea ce văzuseră era o adunătură de copii care se jucau de-a soldaţii.

— Vă suntem recunoscătoare, zise Lon.

El îi dădu o foaie de hârtie, pe care scria:

Altenhof, 21 aprilie 1945

Se acordă permisiune unui număr de şase franţuzoaice, două olandeze şi o spanioloaică, sub conducerea olandezei Madelon Verstijnen, să treacă linia frontului către vest pentru a se întoarce în patria lor.

Hélène citi biletul şi-l traduse tovarăşelor adunate în jurul ei. Când ajunse la final, cu minunata expresie „pentru a se întoarce în patria lor“, trase adânc aer în piept. Prietenele, chiar speriate cum erau, zâmbiră. Ofiţerul dădu din cap.

— Aveţi ce v-aţi dorit, spuse el scurt şi, pe post de rămas-bun, adăugă: Succes!

Escorta lor era un tânăr soldat care venea cu o bicicletă şi care nu se arătă interesat în nici un fel de conversaţie, nici măcar să flirteze cu Mena. Părea să se concentreze strict asupra misiunii pe care o avea de îndeplinit. În timp ce străbăteau desişul pădurii care cobora abrupt către râu, ghidonul i se tot agăţa în crengile copacilor. Ele se întrebară de ce venise pe bicicletă, când trebuia să urce cu ea dealul înapoi. Dar soldatul era vizibil îngrozit: tresărea la cea mai mică pocnitură de creangă. Fetele se temeau că ar putea să facă în orice clipă cale întoarsă şi s-o ia înnebunit de frică înapoi spre sat, înainte să ajungă cu ele la râu.

— Stai pe lângă el, îi spuse Lon lui Guigui. Dacă se răsuceşte să fugă, tu eşti cea mai rapidă. Îl prinzi!

— Da, fu de acord Hélène. Trebuie să-l ţinem lângă noi cât mai mult.

— Şi eu sunt bună la alergat, se oferi Josée. Te ajut, Guigui.

În timp ce ele pălăvrăgeau îngrijorate, Zaza admira pădurea. Era minunată. Dacă n-ar fi fost atât de speriate de ceea ce le aştepta, ei i-ar fi plăcut să petreacă mai mult timp aici. Mirosea a pini proaspeţi,

răcoroşi, iar în frunziş se auzeau ciripiturile furişe ale păsărilor.

— E o pădure superbă, spuse ea înviorată. Ca într-un basm.

— Da, numai că, în timp ce tu faci pe Scufiţa Roşie, nemţii ar putea fi oriunde pe aici, la pândă, replică Jacky.

Merseră astfel vreo trei kilometri; dealul devenea tot mai abrupt pe măsură ce se apropiau de râu. Auzeau deja vuietul apoi şi adulmecau bura de picături din aer. Ajunseră în sfârşit la ultimul avanpost german, păzit de doi soldaţi plictisiţi. Hârtia de la comandant şi câteva cuvinte de la escorta lor fură suficiente. Soldaţii dădură letargic din umeri şi le arătară că n-au decât să coboare până la râu şi să-l treacă, dacă asta vor. Auzindu-i, băiatul care le însoţise se răsuci pe călcâie şi, fără să mai stea pe gânduri, o luă înapoi în susul dealului. Femeile îl urmăriră cum se îndepărtează şi glumiră:

— O s-ajungă înapoi la Altenhof înainte să apucăm noi să trecem râul.

Guigui îi întrebă pe cei doi soldaţi:

— Deci pe unde trecem? Există vreun bac?

Ei izbucniră în râs.

— Duceţi-vă la podul vechi şi vedeţi singure cum se trece.

Pe malul râului, pe cele nouă prietene le aştepta o imagine şocantă. Podul fusese aruncat în aer, iar în aprilie râul Mulde era un adevărat torent revărsat. În jurul bolovanilor şi al bucăţilor de ciment din podul prăbuşit se formau curenţi furioşi. Râul curgea vijelios; era imposibil de traversat cu vreo barcă sau un bac. Sau de trecut înot.

Fusese încropită însă o trecere improvizată, care arăta cu totul nesigur. Pe partea lor, de capătul rupt al podului atârna o scară şubredă. Erau de fapt mai multe scări de lemn prinse una de alta într-o construcţie lungă şi instabilă, abia înjghebată, care plonja drept în jos, ameţitor, cale de vreo cincisprezece metri. Treptele cele mai de jos se cufundau în râul înspumat. De pe treapta aflată chiar deasupra apei trebuiau să sară pe o bucată masivă de ciment care zăcea pe jumătate scufundat în vârtejuri, iar de acolo puteau trece de pe un bolovan pe altul. Însă pietroaiele păreau toate alunecoase, împroşcate de apa învolburată care trecea printre ele.

Pe celălalt mal, pe bucata de pod rămasă întreagă se putea urca pe o scăriţă rezemată de ciment, care aici se povârnise spre apă, nu se întrerupea brusc la înălţime, ca pe malul german. Ambele scări arătau înspăimântător de fragile pe lângă viitura clocotitoare a râului. Părea că în orice moment tot acest eşafodaj improvizat putea fi luat de ape.

Femeile se pregătiseră sufleteşte să se tragă în ele sau să se înece. Se luptaseră cu spaimele acestea toată noaptea. Dar pentru o asemenea încercare nu erau pregătite. Se traseră înapoi, gândindu-se dacă nu cumva exista şi alt mod de a traversa.

— Oare să mergem mai departe în aval? propuse Josée.

— Toate podurile au fost aruncate în aer, zise Hélène. N-avem de ales.

Trebuiau să treacă înainte ca spaima să le paralizeze de tot.

Problema era că fiecare căra câte o legătură, mică, dar nepotrivită la coborât şi urcat pe scări. Aveau nevoie de ambele mâini. Unele erau încălţate cu saboţi de lemn. Începuse să burniţeze, aşa că treptele deveniseră alunecoase. Nu se simţeau în stare de asemenea acrobaţii.

— Mă duc eu prima, se oferi Zinka.

— Nu, ar trebui să cobor eu înaintea ta, zise Nicole. Tu eşti mai mică. Mai bine să fiu acolo să te ajut. În plus, susţinu Nicole, trebuia să meargă ea prima fiindcă avea experienţă pe munte. Abandonă deci ceaunul greu şi pirostria, spunând curajoasă: În seara asta vom mânca împreună cu americanii, aşa că nu mai avem nevoie de astea.

În timp ce cobora, simţi cum scara se clatină şi se lasă sub greutatea ei. Trase adânc aer în piept şi continuă, învingându-şi frica. La capătul de jos sări pe bucata de ciment şi o aşteptă pe Zinka. Treptele scării erau depărtate între ele, prea depărtate pentru ca mica Zinka să se descurce uşor. Jos la bază, unde trebuia să sară pe mormanul de ciment, alunecă şi aproape căzu în râul rece ca gheaţa. Celelalte scoaseră un icnet înăbuşit. Josée ţipă. Nicole se întinse însă şi o apucă la timp, trăgând-o sus pe piatră.

Zinka era udă fleaşcă. Alunecând, îşi scăpase toate lucrurile în râu, inclusiv fotografia fetiţei sale şi ursuleţul pe care Mena i-l făcuse când France împlinise un an. Uitându-se cum sunt duse de ape, Zinka o strânse pe Nicole de mână. Era stropită de sus până jos de spumă, încât Nicole nu-şi dădu seama că plânge.

Trecură mai departe de pe un pietroi pe altul şi suiră cu grijă scara din celălalt capăt. Apoi Zinka se întoarse cu faţa spre tovarăşele lor rămase pe malul opus, le zâmbi şi le făcu cu mâna în semn că totul e în regulă.

Urmară Jacky şi Mena.

— În dimineaţa asta ar fi fost bun un pic de şnaps sau nişte ou după faimoasa ta reţetă, zise Jacky când se apropiară de pod. Un pic de curaj lichid.

Se temea să nu se legene cu scara cea periculoasă, dar era înaltă, cu braţe şi picioare lungi, şi asta îi fu de ajutor la coborâre. În schimb Mena îşi pierdu unul din saboţi pe scară, aşa că îl aruncă şi pe celălalt din picior.

— Ce rost mai are să-l ţin? îi strigă ea lui Jacky, acoperind vuietul apei. Nu pot să merg cu unul singur. Oricum pe scară e mai simplu cu picioarele goale.

Ajunsă pe partea cealaltă, Mena îi dădu Zinkăi nişte haine uscate din legătura ei. Venise rândul Zazei şi al lui Hélène, care o luase înainte. Zaza vorbea întruna, făcându-şi curaj:

— Nu-i aşa de rău. Pui un picior după altul.

— Ai grijă! îi strigă Hélène de jos.

Chiar atunci, Zazei îi alunecă piciorul pe o treaptă şi, când încercă să-şi recapete echilibrul, scăpă legătura în care ţinea restul de cartofi fierţi din seara trecută. Apele întunecate ale râului o duseră fără întârziere în aval. Zaza scoase un ţipăt.

— O, nu! Ce-am făcut?

— Concentrează-te, Zaza! Nu te uita la râu! îi strigă Hélène. Inima îi bătea să-i spargă pieptul. O şi vedea căzând.

— Îmi pare rău, îi strigă prietena ei de deasupra. Am pierdut totul!

— Nu contează, nu-i nimic. Ai grijă de tine când cobori!

În legătura pierdută, Zaza avea toate hainele ei, inclusiv puloverul pe care îl despăduchease cu grijă în seara dinainte şi chiar şi în dimineaţa aceea, în timp ce le aştepta pe celelalte să fie gata. Dar cel mai rău îi părea de cartofi.

— Ah, cât sunt de proastă! strigă ea înciudată, acoperind mugetul apei. Şi repetă întruna cât e de proastă în timp ce se căţăra cu Hélène pe bolovani. Picioarele îi tremurau după ce fusese la un pas de dezastru. Atunci abia era la mijlocul scării. Dacă ar fi căzut, ar fi putut nu doar să se înece, ci la fel de bine şi să-şi spargă capul de stânci.

Cele care traversaseră deja le întâmpinară uşurate. Dar Zaza era încă supărată din cauza cartofilor pierduţi.

— Ce-o să mai mâncăm? strigă ea.

— E semn bun, încercă s-o consoleze Zinka. De când am evadat, de fiecare dată când am rămas fără mâncare, a apărut cineva care ne-a dat. Ai făcut bine că ţi-ai pierdut cartofii şi hainele. Înseamnă că în curând o să primim haine noi şi mâncare mai bună decât cartofii.

Zinka îşi înghiţea şi ea lacrimile, spunându-şi că dacă pierduse fotografia lui France însemna că în curând avea să-şi vadă fetiţa.

Josée, Guigui şi Lon trecură ultimele. Celelalte le ajutară să urce pe ultima scară, apoi se întinseră toate pe jos, trăgându-şi sufletul. Erau murate de apele râului şi de burniţă, dar ajunseseră în sfârşit pe celălalt mal.

— Bun, zise Hélène după o pauză de câteva minute. Trebuie să mergem. Dacă stăm aici în ploaie nu facem decât să ne udăm mai rău şi să ne ia frigul.

O porniră prin pădure pe o potecă abia vizibilă care mergea spre vest. Dădură aproape imediat de un băiat neamţ, localnic. El le confirmă că văzuse soldaţi americani şi că aceştia stăteau într-adevăr la Colditz.

— E uşor de ajuns. N-o să vă oprească nimeni. Dar aveţi grijă la artilerie când mergeţi pe teren deschis la înălţime. Când auziţi aşa, ca un fluierat, lăsaţi-vă la pământ şi, dacă puteţi, adăpostiţi-vă într-un şanţ.

Fetele mai prinseră inimă după asemenea veşti. Americanii erau reali şi ele întâlniseră pe cineva care chiar îi văzuse. Dar, când ieşiră din pădure şi se treziră pe vârful unui deal, începură să-şi facă griji în legătură cu avertismentul băiatului. La ce fel de fluierat se referea? De ce nu-l rugaseră să le spună mai amănunţit?

În timp ce urcau un povârniş, la un moment dat, auziră primul şuier.

— E doar vântul, spuse Nicole sigură pe ea. Nu voia să se oprească.

Dar, după al treilea sunet asemănător, văzură imediat un fuior de fum negru ridicându-se din pământ nu departe de ele. Se adăpostiră în grabă în spatele unei moviliţe şi, lipite de pământ, aşteptară. În clipele de linişte se uitară la florile sălbatice care răsăriseră peste tot în jur.

Şuierăturile veneau mai dese acum. Semănau cu sunetul mătăsii sfâşiate şi erau urmate de bufnetul unei explozii, care se rostogolea spre ele ca un tunet. Nu-şi dădeau seama dacă ele erau ţinta; părea că se trage spre ceva mai îndepărtat. Rămaseră acolo mult timp, aşteptând.

Când simţiră că sunt din nou în siguranţă, o porniră iar cât putură de repede, vrând să iasă de pe terenul deschis. Zona rurală era pustie. Trecură prin sate cu casele zăvorâte, unde totul părea abandonat. Nu găsiră pe nimeni să le arate drumul, să le ofere mâncare. Se întrebau dacă localnicii nu se ascund cumva în pivniţe şi beciuri. Erau epuizate de oboseală şi murate de ploaie. Ca să le încurajeze, Zinka spuse:

— Vestea bună e că, din moment ce s-a tras în noi, deci am văzut şi am auzit bombe, se pare că suntem într-adevăr pe frontul pe care-l căutam. Credeam că n-o să-l mai găsim.

— Da, bine, l-am găsit. Hai să vindem şi bilete! mormăi Jacky.

Era începutul după-amiezii şi li se făcuse foame, se simţeau irascibile şi sleite de puteri. Într-un sat dădură peste un *Bürgermeister* care fugea în direcţia opusă cu un mic grup de săteni. Le întrebă cum se poate trece peste Mulde şi ele îl asigurară că se poate, deşi e riscant. Zaza îi avertiză să aibă grijă să nu-şi scape lucrurile în apă.

Bărbatul era disperat să plece. Nu voia să zăbovească stând de vorbă cu un grup de franţuzoaice ciudate. Când ele îl întrebară de mâncare, le spuse:

— Nu pot să vă ajut cu nimic. Duceţi-vă în satul următor – e acolo cineva care tocmai a tăiat un porc. Sigur are ceva de mâncat.

În timp ce se târau spre satul următor, văzură un bărbat trecând în viteză pe lângă ele pe o bicicletă. Intrând în sat, zăriră bicicleta rezemată de o casă. Bărbatul trebuia să fie înăuntru. Bătură la uşă, dar nu le deschise nimeni. Lon, Nicole şi Zinka forţară uşa împingând-o cu umărul.

Înăuntru, bărbatul fu speriat să le vadă dând buzna.

— E o locuinţă privată!

— Vrem doar ceva de mâncare, spuse Hélène.

— E ora trei după-amiaza! Ce masă mai vreţi la ora asta? Oricum n-am nimic de mâncare. Duceţi-vă în satul vecin, acolo există un han, trebuie să vă dea ceva. E treaba lor să hrănească oameni ca voi. Eu nu sunt hangiu.

Lon se certă cu el până când Hélène o trase de acolo.

— N-are rost, îi spuse ea. Hai să mergem!

Vremea se înrăutăţise. Mergeau acum printr-o ploaie stăruitoare, cu vântul în faţă, încât abia puteau ţine ochii deschişi. Fiecare pas era un chin. Hélène, de obicei nedomolită, îşi pierdu curajul. Ratase undeva o cotitură şi, până la urmă, îşi dădu seama că o luaseră în direcţia greşită. Trebuiră să se întoarcă. Toate erau cu ochii plini de lacrimi sau de ploaie.

— Nu-i nimic, spuse Zaza, încercând să-şi încurajeze prietena. Toţi mai greşim. Eu am pierdut cartofii. Bine c-ai observat.

— Nu vrei să încetezi, domnişoară *la-vie-en-rose*? Tu, cu optimismul tău aiurea! Şi mai slăbeşte-ne cu cartofii tăi pierduţi! se răsti Jacky. Mi se face şi mai foame.

— Ba mai taci *tu* din gură! se stropşi Nicole la ea.

Guigui îi spuse lui Nicole că poate ar trebui să înţeleagă cât de obosită e Jacky, cât îi vine de greu.

— Tu tot timpul ne mâni să mergem mai repede, mai repede.

— Dacă nu v-aş fi mânat, am fi fost încă în Altenhof, aşteptându-te să-ţi găseşti şi cealaltă încălţare, răspunse Nicole înfuriată.

Josée o apără pe Nicole, spunând că, dacă Guigui ar fi învăţat să-şi ţină lucrurile în ordine şi n-ar fi lungit-o atâta dimineaţă, acum i-ar fi găsit deja pe americani.

— Da? Ei bine, poate dacă Lon nu s-ar fi certat cu neamţul ăla, ar fi fost şi el mai drăguţ cu noi, spuse Guigui.

— Poate, poate, poate! ţipă Mena. Şi poate dacă Zinka n-ar fi vrut să tragă cineva în ea ca să fie sigură că e pe front, n-ar fi tras nimeni în noi! Şi poate n-ar fi fost nici un război. Şi poate nici eu n-aş fi aici în zloata asta cu voi!

Toată lumea tăcu. Ţipetele Menei le speriaseră. Îşi dădeau seama că Mena putea să vireze foarte uşor spre iraţional. Dar ceea ce spusese era adevărat. Le arăta cât sunt de ridicole.

— Hai să zicem că Mena are dreptate şi că e vina mea, încheie Zinka. Dar am ajuns pe front. Nu e momentul să ne certăm.

Dădură toate din cap aprobator şi păşiră mai departe tăcute, deznădăjduite. Momentul acesta fusese la fel de rău ca noaptea cea lungă a marşului morţii dintre Wurzen şi Oschatz, dinainte de evadare.

Se opriră la o fermă de pe drum. Îşi propuseseră ca, în loc să mai caute mâncare şi adăpost, să meargă până la sfârşitul zilei şi hotărâră

să ceară nişte încălţări sau papuci vechi. Picioarele celor care purtau încă saboţi de lemn sângerau de răni. Mena, care-şi pierduse încălţările în râu, mergea desculţă şi avea pe picioare o crustă groasă de noroi. Lon îşi aruncase saboţii şi purta perechea de cizme bărbăteşti prea mari primită de la iugoslavi. Prin ploaie şi noroi, durerile de la picioare deveniseră pentru toate o nouă tortură. Ideea să ceară papuci îi veni Zazei, fiindcă ea purta papucii pe care i-i dăduseră polonezele la Leipzig. Dar ţăranii germani dădură din cap, abia ascunzându-şi scârba şi teama. Nu, n-aveau ce să le dea.

Ajunseră în satul unde ar fi trebuit să fie un han, unde hangiul ar fi trebuit să hrănească drumeţii obosiţi. Porţile hanului erau deschise, dar înăuntru era pustiu. Suspectând că proprietarii se ascund în pivniţă, tropăiră pe podea, vorbiră tare, sperând să trezească pe cineva, căutară prin dulapuri, sperând să dea de vreun coltuc de pâine sau ceva de mâncare. Nu găsiră nimic. După douăzeci de minute auziră paşii proprietarului urcând din beci. Hangiul le ceru să plece imediat. Americanii fuseseră aici dimineaţă şi se temea că se vor întoarce şi le vor găsi în hanul lui. Dacă n-ar fi fost prea înspăimântat ca să gândească limpede, ar fi priceput probabil că a fi prins că hrăneşte un grup de franţuzoaice ar fi dat, de fapt, bine.

Femeile refuzară să plece înainte să apuce să se odihnească şi să se usuce puţin. Bărbatul mormăi, dar până la urmă, după îndelungi negocieri cu Lon şi Hélène, se învoi să le conducă în grajd, unde puteau să-şi scoată hainele ude.

Văzându-le cum tremură şi se zgribulesc, soţiei lui i se făcu milă şi le aduse nişte vase cu cafea caldă şi lapte. Dar nici nu se punea problema să rămână peste noapte. Hélène le reaminti:

— Am hotărât să nu ne oprim până nu ajungem la americani.

Tremurând, îşi puseră la loc hainele reci, grele şi ude de ploaie şi porniră mai departe. Proprietarii le spuseră că îi vor găsi pe americani la Colditz, poate chiar în satul dinainte, Puschwitz. Puschwitz se vedea în depărtare şi asta le dădu speranţă. Erau aproape. Dacă ar fi grăbit pasul, poate n-ar mai fi avut de mers decât o oră sau două. Ploaia se oprise, dar acum vântul bătea cu înverşunare.

— Măcar vântul ăsta o să ne usuce hainele, zise Zaza, încercând să vadă partea bună a lucrurilor.

— Dumnezeule, Zaza! răbufni Jacky. Dacă vreun neamţ te-ar împuşca în braţ, tu ai zice: „Bine că mai am unul!“ Regretă însă imediat ce spusese. Era doar îngheţată de frig, obosită şi speriată că n-avea să mai reziste.

La Puschwitz nu era nici un american. În loc de asta, la toate geamurile văzură câte un steag sau cearşaf alb. Bătură şi apoi bubuiră de-a dreptul în uşa cafenelei din oraş. Înăuntru, o bătrână le confirmă că, deşi americanii nu ajunseseră încă în satul lor, luaseră fără

îndoială Colditz.

— Dar nimeni n-are voie să intre sau să iasă. N-o să reuşiţi să intraţi. Nici măcar femeile nu pot să facă rost de lapte pentru bebeluşi. Cineva s-a dus până la intrarea în Colditz şi l-au întors din drum, le spuse ea.

Se mulţumi să le explice cum să ajungă acolo prin pădure. Şi nu, n-avea nici un strop de mâncare de dat. N-avea nici pentru ea însăşi.

Ieşind din Puschwitz, fură oprite de un bărbat în vârstă, care le dădu informaţii similare şi le măsură din creştet până-n tălpi cu o privire libidinoasă.

— Dacă nu găsiţi loc de dormit, puteţi veni la mine, le propuse el cu un zâmbet larg. Baraca lui coşcovită se vedea pe marginea drumului. Le spuse că le oferă bucuros patul lui. Mai multe odată, rânji el, făcându-le cu ochiul şi lingându-se pe buze. Putem să ne ţinem de cald unii altora până se termină războiul.

Câteva minute mai târziu, Jacky nu se putu abţine să nu comenteze:

— Ei bine, Zaza, ca să văd şi eu partea plină a paharului, cum îţi place ţie, dacă simţi că nu mai poţi de frig, ştiu un nene în Puschwitz care abia aşteaptă să-ţi ţină de cald.

Zaza râse şi celelalte izbucniră şi ele în râs. Tensiunea se disipase.

Intrară într-o altă pădure frumoasă, cu pini înalţi, unde se simţiră foarte uşurate să scape de vânt. Pe jos era aşternut un covor de ace de pin, iar pădurea avea atmosfera sacră a unei catedrale. În alte împrejurări probabil le-ar fi plăcut să se plimbe pe aici, dar acum erau îngrijorate. Dacă speriau vreun soldat şi trăgea în ele? Una era să se teamă de şuierul artileriei în câmp deschis; aici, în pădure, orice sau oricine se putea ascunde la numai câţiva metri.

Deodată, auziră un glonţ undeva în dreapta. Se trântiră pe burtă şi apoi încercară să se ascundă după nişte copaci. Începură să-şi fluture steguleţele. Mena furase un ştergar mare de vase din satul cu cearşafuri albe. Zinka îşi legase batista de o crenguţă. Izbucniră într-un râs nervos şi în cele din urmă se ridicară la loc. Zinka şi Mena, curajoase, mergeau în frunte, vânturând steagurile albe. La urmă venea Lon. Bucata ei de pânză era mai mult cenuşie decât albă, dar şi-o pusese pe o creangă foarte lungă.

— Nu se ştie niciodată, spusese. Poate vin asupra noastră din spate.

Mergeau în şir indian, la un pas distanţă. Hotărâră să cânte ca să dea de înţeles că nu sunt soldaţi, ci doar civili, femei prinse pe front. Cântară *Yankee Doodle* şi *It's a Long Way to Tipperary* – singurele cântece englezeşti pe care le ştiau.

Împuşcăturile continuară, dar curând ele îşi dădură seama că nu se trăgea, de fapt, prea aproape. Schimbul de focuri se făcea undeva în dreapta lor, dar destul de departe. Gloanţele continuară să se audă, şi ele continuară să cânte, fâlfâindu-şi steagurile. Se simţeau ridicole şi

râdeau, încercând să-şi arate una alteia că nu le e frică.

Poteca prin pădure ieşi într-un drum, un culoar brusc care tăia prin frunzişul dens. Acolo văzură, în noroi, dâre de cauciuc. Ploaia se oprise de tot. Printre nori asupra luminişului se strecura o rază de soare. Lon, Jacky şi Mena se prăbuşiră pe marginea drumului, sperând ca soarele palid să le usuce şi să le încălzească.

— Trebuie să ne odihnim, insistă Lon.

— N-ar trebui să ne oprim, zise imperios Nicole.

— Duceţi-vă înainte fără noi, o îndemnă Jacky, dând din mână. Gâfâia, abia trăgându-şi răsuflarea. Vă ajungem din urmă.

— Nu, zise Hélène. Ştii foarte bine: rămânem împreună. Trebuie să vă ridicaţi, ca să putem merge toate.

— Am nevoie de reparaţii la foale, zise Jacky, căreia nu-i mai ajungea aerul.

— Cinci minute, spuse Lon şi toate dădură stingherite din cap.

Era limpede că Jacky nu mai poate. Josée se aşeză şi ea, şi toate se strâmbară văzându-i picioarele însângerate când îşi scoase saboţii de lemn.

Lui Hélène coapsa îi zvâcnea de durere.

— Bine, cinci minute.

Stătură tăcute, privind într-o parte şi în alta a drumului. În liniştea pădurii auziră bâzâitul insectelor şi sunetele animalelor sălbatice. Din sol, sub razele călduţe ale soarelui, se ridica miros de pământ reavăn şi de copaci. Apoi, înainte ca cele cinci minute să se încheie, auziră un alt sunet: un motor în depărtare. De ele se apropia o maşină – un vehicul militar cu o mitralieră montată în faţă.

Hélène şi Nicole săriră în picioare. Se dezlănţui iadul. Toată lumea vorbi în acelaşi timp.

— Ce facem?

— Cine are maşini şi benzină aici?

— Or fi nemţii în retragere, tot SS?

— Poate americanii?

— Nu sunt nemţi obişnuiţi, n-au ei benzină. Sunt trupe SS!

— Bucătarul a zis că soldaţii SS omoară pe oricine le iese în cale!

— Să ne ascundem în pădure!

— Nu pot să mă mişc.

— Ridică-te!

— Nu pot!

Dar apoi fu prea târziu.

Tuturor le trecu prin minte: „Vine spre noi o maşină germană şi o să ne secere chiar aici, când eram atât de aproape să-i găsim pe americani“.

O clipă mai târziu, Hélène se bâlbâi:

— Dar numărul, uitaţi-vă la număr – e galben!

Toate numerele maşinilor germane erau albe.

După câteva secunde, vehiculul se opri chiar lângă ele. Doi soldaţi americani care stăteau în faţă râseră de steagurile lor albe.

Femeile se repeziră să spună ceva, dar nu-şi amintiră să vorbească în engleză. Câteva clipe se îmbulziră în germană, până când Josée şopti:

— Li se pare că suntem nemţoaice. O să creadă că suntem duşmani.

Revenindu-şi, Lon şi Guigui îşi amintiră engleza pe care o ştiau.

— Am evadat dintr-un lagăr german de deţinuţi, spuse Lon. Le făcură soldaţilor un mic sumar al poveştii lor, spunând cum căutau de zile întregi frontul.

Unul dintre ei scoase un pachet nou de ţigări Camel şi-l deschise cu dinţii.

— Vreţi o ţigară?

CAPITOLUL ZECE

ÎNTOARCEREA LA VIAŢĂ

21. Soldaţi americani traversând podul Colditz, 12 aprilie 1945

Orăşelul Colditz este dominat de o cetate veche de o mie de ani. Zidurile ei exterioare sunt groase de doi metri, iar stânca pe care stă se prăvăleşte două sute cincizeci de metri în apele râului Mulde. Nemţii organizaseră aici un lagăr pentru prizonieri de război importanţi, dintre ofiţerii Aliaţi care evadaseră în mod repetat din alte lagăre. În aprilie, castelul fusese cucerit de americani, care îl foloseau acum ca sediu de stat-major. Orăşelul de la poalele lui era plin de maşini şi de soldaţi americani masivi şi zgomotoşi care împărţeau gumă, ţigări şi ciocolată. Femeile fură duse direct în curtea castelului, unde se întâlniră cu comandatul american. Impresionat de povestea lor, el ordonă unui grup de trei soldaţi să rechiziţioneze casa unui localnic.

— Căpitan Abram, găseşte o casă frumoasă pentru doamne, spuse el, dând din cap şi zâmbindu-i lui Hélène, care îl impresionase deja cu abilităţile ei lingvistice.

Ele îi urmară pe căpitanul Abrams şi pe cei doi soldaţi până în centrul oraşului. După ce se îndepărtară de biroul comandantului, soldaţii vrură să afle numaidecât cum le cheamă şi se prezentară şi ei. Aveau nume tipic americane: Harry, Reggie şi Ira.

— Ira Abrams, spuse căpitanul, întinzându-i mâna lui Hélène.

Ei doi mergeau în frunte tăcuţi, dar între celelalte fete şi Harry şi

Reggie se porni o conversaţie veselă. Soldaţii erau încântaţi să discute cu tinere femei care nu reprezentau inamicul, iar fetele erau şi ele bucuroase să stea de vorbă, cu toate că începeau să simtă epuizarea de după toate peripeţiile zilei.

Arătând spre o casă impresionantă cu două etaje, Ira spuse:

— Asta arată bine. Aşteptaţi aici, doamnelor!

Soldaţii bătură la uşă, dar nu mai aşteptară să li se deschidă. Intrară, în timp ce femeile aşteptau pe stradă. Alţi soldaţi le făcură cu mâna, zâmbind. Câţiva, aflând că sunt franţuzoaice, încercară să intre în vorbă cu ele. *Bonjour*, le spuseră cu accentul lor intens american. Toţi fără excepţie le ofereau gumă de mestecat şi ţigări. Unul avea un ghid de conversaţie. Încerca disperat să lege o propoziţie ca să discute cu Josée, până când Hélène îl întrebă într-o engleză curată:

— Ce încerci să-i spui?

— Ah! zâmbi el larg. Întreab-o, te rog, dacă nu vrea să fie prietena mea.

— Sigur nu vrea, răspunse Hélène cu severitate.

— Ei, haide! Spune-mi, te rog, cum o cheamă.

Hélène se bucură când reapăru Ira. În spatele lui era un cuplu de nemţi cu nişte valize. Păreau năuciţi. Bărbatul încerca să vorbească calm, deşi era roşu la faţă şi în mod vizibil furios. Soţia lui suspina şi implora. Apucă disperată de tunica lui Ira.

— Ce spun? o întrebă Harry pe Hélène.

— Spun că nu au unde să se ducă, îi răspunse ea.

Cele nouă priveau spectacolul perechii acestei, vizibil avute, care se ruga să nu fie scoasă din casă.

— Păi, *tu* ai avut? o întrebă Ira pe Hélène. *Voi* aţi avut unde să vă duceţi?

Hélène se uită la el. În ochii lui văzu ceva aprig.

— Aici, răspunse ea. Noi am încercat să ajungem aici.

— Atunci intraţi! făcu el semn către uşă. E noua voastră casă. O să se descurce ei. Ăştia doi fac pe disperaţii, dar am mai văzut şi noi câte ceva.

Lui Hélène i se păru că Ira e tentat să spună mai mult, dar se stăpâneşte. Dădu din cap, închipuindu-şi că şi el, ca ele toate, „văzuse câte ceva“.

— Haideţi! le spuse ea celorlalte.

— Puteţi încuia uşa, le spuse Ira la despărţire.

Hélène închise uşa după ele, iar femeile se uitară unele la altele. Erau uluite. Rătăciră prin casă: un pian, biblioteci pline cu cărţi, covoare şi lămpi, perne pe scaune. Era aproape ca un decor de teatru, ca o punere în scenă. Între aceşti pereţi, în tot timpul cât ele fuseseră închise, oameni normali duseseră o viaţă normală. Urcară la etaj. Nicole deschise un şifonier şi Josée izbucni în plâns când văzu toate

hainele dinăuntru. Scoaseră rochii, fuste, bluze. Mena răsfiră mai multe ţinute pe pat, spunând:

— Asta e perfectă pentru Hélène. Iar asta verde se potriveşte cu ochii lui Nicole…

Zinka găsise camera de baie, mare, placată cu gresie. Ea şi Guigui dădură imediat drumul la apă în cadă şi începură să se stropească în joacă. Era şi o bucată de săpun parfumat. Toată lumea se îmbăie şi apoi se îmbrăcă în haine curate. Îşi aruncară zdrenţele vechi într-un colţ şi jurară să le ardă.

— Mena, o să facem un foc frumos de tabără pentru tine, promise Josée.

— Eu vreau să-mi păstrez haina, zise Mena, scoţând-o din grămadă şi strângând-o la piept.

Se uitaseră, dar nu găsiseră aproape nimic de mâncat în bucătărie, aşa că fură foarte bucuroase când, după câteva ore, soldaţii se întoarseră.

— Ne-am gândit că poate vreţi nişte salată de varză. Vă e foame?

Când Hélène le traduse, fetele izbucniră în râs: iar întrebarea asta. Soldaţii le escortară la cantina lor militară, care fusese instalată într-un restaurant local. Primiră o masă caldă, dar într-o cantitate mult mai mare decât ar fi fost ele în stare să mănânce. Din cauza asta se neliniştiră: nu-şi puteau imagina să lase mâncare în farfurie.

Celor trei militari pe care-i cunoşteau deja li se alăturară alţii, şi curând în jurul lor roiau o mulţime de soldaţi care le bombardau cu întrebări. Ira îşi încrucişă privirea cu a lui Hélène şi-şi dădu seama că e copleşită.

— Lăsaţi-le puţin să respire! ordonă el.

— Suntem foarte obosite, îi explică Hélène recunoscătoare.

Ziua cea lungă le ajungea din urmă. Îi rugă pe Ira şi pe cei doi soldaţi să le conducă înapoi acasă. În noaptea aceea ei promiseră să stea de pază la uşă, şi cele nouă femei dormiră laolaltă într-un pat mare, cu saltea de puf.

E greu de spus cât de mult au înţeles soldaţii americani din Colditz prin ce trecuseră cele nouă. În primăvara lui 1945, soldaţi americani din diferite unităţi văzuseră şi eliberaseră diferite lagăre. Pe măsură ce înaintau în Germania, descopereau pe drumuri cadavre ale victimelor făcute de marşurile morţii.

Informaţiile despre amploarea crimelor naziste se înmulţeau. Cu aproape un an mai devreme, în iulie 1944, sovieticii fuseseră primii care eliberaseră un lagăr: Majdanek de lângă Lublin, în Polonia. Dar abia odată cu eliberarea, tot de către ei, în ianuarie 1945, a lagărului de la Auschwitz, scara uciderilor sistematice organizate de nazişti devenise evidentă. Cu toate că lagărul de la Auschwitz fusese în cea mai mare parte evacuat, sovieticii au găsit acolo aproximativ şase mii

de deţinuţi emaciaţi şi mărturii ample ale genocidului: peste 800 000 de seturi de îmbrăcăminte feminină şi aproape 6 500 de kilograme de păr omenesc.

Cei doi soldaţi care le întâlniseră pe femei în drum spre Colditz făceau parte din Divizia 2 Infanterie, care debarcase pe plaja Omaha din Normandia şi înaintase, luptând, până în Belgia. Îşi apărase cu tenacitate poziţiile în timpul Ofensivei din Ardeni, împiedicându-i pe nemţi să ocupe din nou Belgia, iar în aprilie descoperise masacrul de la Leipzig-Thekla. Exact aşa cum aveau să facă la Bergen-Belsen britanicii, care i-au silit pe gardienii SS să sape morminte şi să-i înmormânteze pe morţi, armata americană dăduse ordin primarului din Leipzig să furnizeze coşciuge, coroane de flori şi echipe de gropari care să sape mormintele victimelor. O sută de cetăţeni de vază ai Leipzigului fuseseră scoşi să participe la înmormântări.

Chiar şi soldaţii cu experienţă, trecuţi prin bătăliile de pe plajele Normandiei şi prin Ofensiva din Ardeni, fuseseră profund şocaţi să descopere lagărele. Armata 7 americană eliberase Dachau pe 29 aprilie. Colonelul William Q. Quinn avea să scrie ulterior: „Aici trupele noastre au întâlnit imagini, sunete şi duhori oribile, de necrezut, cruzimi atât de cumplite încât nu pot fi cuprinse cu mintea omului obişnuit“[1].

În lagăre zăceau maldăre de leşuri. Unii deţinuţi abia erau în stare să meargă; alţii se târau în patru labe. La Buchenwald, un bărbat a fost salvat pentru că şi-a putut mişca puţin degetul mic. Fusese pus într-o căruţă de cadavre care urmau să fie înhumate într-o groapă comună, când un soldat american a văzut că mişcă un deget.

Soldaţii erau şocaţi de tăcerea din jur. Cu toate că mii de oameni mureau peste tot în lagăr, nu se auzea aproape nici un sunet. Descriau miasma fetidă, înfiorătoare, a morţii care se amplifica pe măsură ce înaintai pe teritoriul lagărului şi intrai în barăcile întunecate. Mulţi deţinuţi erau pe jumătate sau complet goi şi arătau ca nişte schelete. Toţi se mişcau încet ca în transă, ca nişte stafii. Cuvintele repetate cel mai des când soldaţii încercau să descrie ceea ce văzuseră erau „de necrezut“.

Deţinuţii încercau să-i îmbrăţişeze pe soldaţi şi să-i sărute. Plângeau. Le mulţumeau în şoaptă. Soldaţii le dădeau tot ce aveau la ei de mâncare. Dar, pentru că sistemul digestiv al supravieţuitorilor nu putea face faţă unei hrane bogate în substanţe nutritive, faptul că au mâncat s-a întâmplat chiar să-i ucidă. Pentru că erau plini de păduchi, iar tifosul făcea mii de victime zilnic, personalul medical militar a trebuit să-i radă din nou în cap şi să le facă duş ca să-i cureţe. Uneori asta îi traumatiza încă o dată. Chiar şi după eliberare, foştii deţinuţi ascundeau mâncare; asistentele medicale găseau pâine sub perne.

Mulţi supravieţuitori au murit în decurs de câteva zile după

eliberare – 15 000 numai la Bergen-Belsen. Unii se agăţaseră de viaţă doar ca să poată trăi eliberarea, apoi cedaseră. Există relatări despre familii care s-au grăbit să sosească la un spital de campanie şi au apucat doar să-şi ia adio de la ruda lor.

Logistica era copleşitoare. Epidemia de tifos însemna că foştii deţinuţi trebuiau carantinaţi şi trataţi. Trebuia pus în mişcare uriaşul mecanism administrativ al repatrierii. Mai mult, dându-şi seama de anvergura crimelor împotriva umanităţii săvârşite de nemţi, Aliaţii trebuiau să strângă dovezi şi să-i prindă pe SS-iştii care fugeau, ca să-i aducă în faţa justiţiei. Şi toate acestea în timp ce războiul era încă în desfăşurare.

Relatarea Zazei despre evadarea celor nouă se încheie cu momentul când soldaţii americani le găsesc pe drumul spre Colditz, pe 21 aprilie. În ultima ei propoziţie, ea declară că au fost „nouă femei care n-au vrut să moară şi care au luptat împreună să se întoarcă la VIAŢĂ“[2]. Dar întoarcerea la viaţă avea să fie mai complicată decât şi-ar fi imaginat.

Au rămas timp de o săptămână în casa rechiziţionată din Colditz, mâncând mese calde la cantina armatei americane şi îmbrăcându-se în haine curate. Hélène mi-a spus că soldaţii veneau des la ele – prea des pentru gustul lor –, întotdeauna cu o sticlă de şampanie la subraţ. Păreau să aibă o rezervă nesfârşită. Ea şi Zaza se refugiau în camerele de sus. Mătuşa mea avea idei foarte stricte despre moralitate. Şi îmi închipui că a existat o separare între cele care erau încântate de atenţia soldaţilor şi cele care n-o apreciau atât de mult. Lon, de exemplu, a rămas toată viaţa o admiratoare a americanilor în uniformă care fumau, cu ţigara în gură – îşi amintea fără îndoială de cei care le eliberaseră. Se simţea profund recunoscătoare soldaţilor americani şi în siguranţă alături de ei.

Au aflat că organizaţia Crucii Roşii pregăteşte un tren spre Paris pentru deportaţii care se întorceau în Franţa. Urmau să aştepte câteva săptămâni până când transportul avea să fie definitivat. Între timp, dacă voiau să facă parte din el, trebuiau să se ducă să locuiască în tabăra de refugiaţi a Crucii Roşii de lângă Grimma.

În aceeaşi perioadă, în ultimele zile din aprilie 1945, naziştii pierdeau controlul asupra lagărului de la Ravensbrück. Mare parte din istoria lui a fost uitată după război, pierdută în spatele Cortinei de Fier şi remodelată de naraţiunea sovietică. Eliberarea lagărului a început pe 21 aprilie, chiar ziua în care cele nouă femei traversau râul Mulde. Folke Bernadotte din Crucea Roşie Suedeză a primit un mesaj de la Himmler, care era de acord să le elibereze pe femeile rămase la Ravensbrück.

Diplomat suedez, vicepreşedinte al Crucii Roşii Suedeze şi nepot al

regelui Gustav V al Suediei, Bernadotte negociase salvarea multor deţinuţi din diferite lagăre. Iniţial, tratativele acestea îi avuseseră în vedere doar pe scandinavi, dar treptat căpătaseră amploare. În ultimele luni ale războiului, din martie până în mai 1945, cele mai dramatice salvări au avut loc în cadrul unor misiuni speciale cunoscute sub denumirea de „Autobuzele albe“[3] – operaţiuni logistice de anvergură, care au necesitat o echipă de aproape trei sute de persoane, douăzeci de cadre medicale, autobuze sanitare, camioane, automobile, motociclete, o bucătărie de campanie şi provizii complete pentru toată expediţia, inclusiv hrană şi benzină, fiindcă nimic din toate acestea nu se putea obţine în Germania.

Dar autobuzele nu puteau transporta decât în jur de o mie de deţinuţi odată. Când Himmler i-a spus lui Bernadotte că poate scoate toate femeile de la Ravensbrück, vreo 15 000 ca număr, a fost nevoie de o mobilizare rapidă şi febrilă pentru a obţine autobuze şi a le trimite cât mai repede spre lagăr.

Himmler era disperat. Ultimul pai de care se agăţa era negocierea unei păci separate cu Aliaţii, pe la spatele lui Hitler. Calculase că, excluzându-i pe sovietici, poate miza pe ideea înrădăcinată în Occident că fascismul reprezintă un pericol mai mic decât comunismul. L-a rugat pe Bernadotte să ducă acest mesaj guvernului suedez, care să-l transmită mai departe generalului american Dwight Eisenhower. A cerut de asemenea ca eliberările de deţinuţi să nu fie dezvăluite presei, pentru că, dacă Hitler, izolat şi tot mai paranoic, afla despre ele, ar fi ordonat să fie oprite.

Când ordinul lui Himmler a ajuns la el, Fritz Suhren, comandantul de la Ravensbrück, a refuzat mai întâi să-l execute. Cu toate că sovieticii se apropiau rapid, Suhren a urmat ordinele anterioare ale lui Hitler de a păstra deţinutele în lagăr şi a le lichida pe toate la apropierea trupelor inamice.[4] A continuat deci gazările şi execuţiile sistematice.

Între timp, membrii trupelor SS de la Ravensbrück se grăbeau să facă curăţenie – incinerau corpuri, incendiau toate evidenţele lagărului, curăţau barăcile şi se descotoroseau de grămezile de cadavre, dar continuau să le execute pe deţinutele bolnave şi pe cele marcate cu „NN“, *Nacht und Nabel*.

Crucea Roşie Suedeză a reuşit să elibereze aproximativ 7 000 de femei de la Ravensbrück, dar aliaţii n-au vrut să-i promită că poate trece în siguranţă prin zona de război. Două dintre transporturi au fost bombardate şi aproximativ 25 de deţinute şi un şofer au murit; numărul exact al victimelor nu se cunoaşte încă precis. La ultimul transport s-a produs aproape o răzmeriţă în rândul femeilor care încercau să urce în autobuz.

Chiar în timp ce Crucea Roşie elibera sute de deţinute, Suhren

ordona asasinarea altora – de către plutoanele de execuţie, prin otrăvire şi în camere de gazare provizorii.

Trupele SS rămase au jefuit *Effektenkammer* în care se păstrau toate bijuteriile şi bunurile confiscate de la deţinute la sosire. Au încărcat cât au putut din bunurile de preţ, s-au schimbat în haine civile şi, în ultimele zile din aprilie, au fugit, lăsând în urmă mii de femei grav bolnave.

Pe 30 aprilie, primul soldat sovietic a intrat pe teritoriul lagărului, urmat de o unitate de avangardă a Armatei Roşii.

Femeile i-au întâmpinat cu lacrimi în ochi şi li s-au aruncat la picioare. Colonelul Mihail Stahanov descrie astfel scena pe care a văzut-o când a sosit pe tanc:

> Am trecut cu tancurile peste sârma ghimpată şi am dărâmat porţile lagărului. Apoi ne-am oprit. Nu mai puteam înainta din cauza mulţimii care înconjurase tancurile. Femeile se băgaseră sub tancuri, se urcaseră pe ele. Arătau oribil, purtau salopete, erau costelive; nu păreau fiinţe umane. 3 000 erau bolnave, atât de bolnave, încât n-au putut fi duse în altă parte, erau prea slăbite.[5]

După entuziasmul iniţial la sosirea Armatei Roşii, lucrurile au luat curând o întorsătură teribilă. Soldaţii s-au dezlănţuit, violând femeile – chiar şi pe cele bolnave sau pe moarte, chiar şi mame care abia născuseră, chiar şi femei care nu cântăreau mai mult de treizeci de kilograme. Naraţiunea celui de-Al Doilea Război Mondial a fost scrisă altfel de istoricii sovietici. Pentru că Ravensbrück avea să nimerească dincolo de Cortina de Fier, în Germania Democrată, bună parte din această etapă a poveştii lagărului n-a fost spusă niciodată. Foste deţinute comuniste de prim rang sau din Armata Roşie n-au vorbit despre asta. Dar există numeroase relatări ale martorelor. Mai multe franţuzoaice care supravieţuiseră povestesc cum implorau soldaţii, spunându-le că sunt epuizate, însă fără succes.

Evghenia Lazarevna Klemm, excepţionala lideră, membră a Armatei Roşii, avea să relateze ulterior cum se rugase de eliberatori să-i lase femeile în pace: „Suntem soldaţi ai Armatei Roşii care am fost pe front la Stalingrad, Leningrad şi în Crimeea. Suntem de doi ani într-un lagăr de concentrare“[6].

Nemţoaicele au suferit cel mai mult de pe urma violenţei sexuale sistematice a sovieticilor. După ce a trecut graniţa germană, Armata Roşie a incendiat, jefuit şi violat cu asupra de măsură. Jurnalistul sovietic Vasili Grossman a călătorit împreună cu soldaţii sovietici de la Stalingrad. „Nemţoaicele trec prin suferinţe oribile“, scria el. „Un neamţ educat povesteşte într-o rusă stricată că astăzi soţia lui a fost deja violată de zece bărbaţi“. O mamă care alăpta povestea cum fusese

violată într-un hambar. „Rudele au venit şi i-au rugat pe atacatori s-o lase puţin în pace, căci copilul e flămând şi plânge“[7].

Volumul anonim de amintiri *O femeie în Berlin* descrie violurile sistematice care au avut loc în capitala Germaniei; după unele estimări, aproximativ 100 000 de femei au fost violate de trupele sovietice de ocupaţie.[8] Când a apărut, în 1959, cartea a fost intens criticată pentru că păta onoarea femeilor germane. Autoarea a refuzat să permită retipărirea ei cât timp a mai trăit. Când a fost republicată în 2003, a devenit un bestseller. Până în ziua de azi, ruşii susţin că povestea violurilor sovietice este o invenţie a Occidentului şi că marile sacrificii făcute de Armata Roşie pentru înfrângerea nazismului nu trebuie mânjite cu noroi. Până la sfârşitul războiului, URSS pierduse 26,6 milioane de oameni, adică 13,7 la sută din populaţie.

Cu toate că nu s-au comparat ca amploare, violurile săvârşite de militarii americani asupra femeilor din populaţia civilă rămân şi ele un tabu până azi. Propaganda le insuflase soldaţilor americani o imagine erotizată a Franţei. Mulţi credeau că franţuzoaicele sunt o pradă uşoară şi mari amatoare de distracţie. Revista *Life* vorbea despre credinţa larg răspândită printre militarii americani că Franţa e „un uriaş bordel locuit de patruzeci de milioane de hedonişti care îşi petrec tot timpul mâncând, bând, făcând amor şi, în general, distrându-se la maximum“. O parte dintre soldaţii care debarcaseră în Normandia păreau să creadă că franţuzoaicele sunt prada lor de război binemeritată. Până la sfârşitul verii lui 1944, sute de femei din Normandia susţineau că fuseseră violate de yankei. În 1945, după război, în timp ce soldaţii se adunau la Le Havre aşteptând să se întoarcă acasă, un localnic scria: „E un regim de teroare, impus de nişte bandiţi în uniformă“[9]. Un rezident al oraşului Cherbourg afirma: „Când erau nemţii, trebuiau să se ascundă bărbaţii; acum, când sunt americanii, trebuie să ascundem femeile“[10].

Pe cât este de greu de stabilit câte deţinute eliberate au fost violate de Armata Roşie la Ravensbrück sau câte nemţoaice, în general, de soldaţii sovietici, pe atât e de neclar câţi soldaţi americani au săvârşit şi ei violuri – şi fără îndoială cifrele sunt mult subevaluate. Armata SUA a reacţionat la acuzele alarmante despre violuri dând vina pe soldaţii de culoare: 130 dintre cei 153 de militari pedepsiţi pentru viol au fost afro-americani, în timp ce procentul soldaţilor de culoare în totalul trupelor era de numai zece la sută. 29 de soldaţi au fost executaţi, din care 25 erau afro-americani. Cei executaţi au fost spânzuraţi, exact ca negrii care erau linşaţi, ceea ce, în ţara ghilotinei, a reprezentat o problemă. A trebuit adus un călău din Texas care să se ocupe de execuţii.

Unele deţinute politice care s-au întors în Franţa povesteau că, adesea, prima întrebare care li se punea era dacă fuseseră violate. Iar

dacă nu fuseseră se simţeau aproape vinovate, ca şi cum nu suferiseră cu adevărat. Marceline Loridan-Ivens relatează că, la întoarcerea de la Auschwitz, una dintre primele întrebări pe care i le-a pus mama ei în şoaptă a fost dacă mai e virgină şi se mai poate căsători. „Nu înţelesese nimic. Acolo nu eram femei, nu eram bărbaţi. Eram nişte jidani împuţiţi, obiecte, animale puturoase. Ne puneau să ne dezbrăcăm numai ca să decidă când să ne omoare“[11].

Poate e nevoie să reflectăm asupra tendinţei noastre de a stabilii ierarhii ale suferinţei, mai ales atunci când aceste ierarhii se bazează pe o anumită noţiune a „purităţii“ feminine. O naraţiune mai apropiată de adevăr ar trebui să recunoască faptul că femeile au avut de suportat povara războiului mult mai mult decât s-a vorbit până acum.

Naratoarea din *O femeie în Berlin* îşi aminteşte cu un umor sec cum, în timpul războiului, când bărbaţii se întorceau la Berlin în permisie, ea nu mai ştia cum să-i cocoloşească, chiar dacă soldatul fusese încartiruit la Paris sau într-un alt loc relativ sigur. Între timp, femeile de acasă „erau sub un bombardament constant“, chinuindu-se să facă rost de apă şi hrană şi să-şi hrănească copiii. Greutăţile lor nu erau pomenite. Observă şi că bărbaţii îşi pot spune poveştile din război, dar „noi, femeile, va trebui să ne ţinem gura, va trebui să ne comportăm de parcă noi am fi fost scutite de aşa ceva. Fiindcă altfel nu ne va mai atinge nici un bărbat“[12].

Războiul se apropia vertiginos de sfârşit. Pe 28 aprilie, Mussolini a fost prins şi ucis de partizanii italieni. Hitler s-a sinucis pe 30 aprilie. Cele nouă femei aveau să afle vestea la scurtă vreme după aceea.

Pe 1 mai s-au mutat în tabăra Crucii Roşii din Grimma, la cincisprezece kilometri de Colditz. Alături era o tabără militară americană, dar femeile au fost îndrumate să intre în cea pentru refugiaţi, foşti deţinuţi şi persoane strămutate. Era un loc dezolant şi prăfuit, ticsit de siluete fragile, fantomatice, înconjurat de garduri şi paznici. Şocul şi dezamăgirea au fost cumplite. Au fost întâmpinate de o femeie pe care o cunoşteau, Line, împreună cu care petrecuseră nouă luni la Leipzig. Şi totuşi, după numai câteva săptămâni, Line se transformase complet. Se tunsese ca să arate ca un bărbat şi să poată călători incognito şi luase în greutate. Juca acum rolul administratorului sever, tratându-le în bună măsură aşa cum fuseseră tratate de nemţi. Se răsti la ele să completeze în formulare rubricile cu numele şi numărul fiecăreia. Primiră cartele. Li se spuse că mâncarea e bună, dar descoperiră că era oribilă în comparaţie cu cea de la cantina americană din Colditz, unde mâncaseră timp de o săptămână.[13]

Fură conduse într-o încăpere mare, întunecoasă, plină de tot felul de obiecte de mobilier, cu o grămadă de fân trântit pe podea într-un

capăt. Aveau o masă rotundă, o masă de biliard, un pian. Nu le păsa că dorm pe jos în fân dacă asta însemna să ajungă cât mai repede acasă, dar le păsa că păreau să fi redevenit, de fapt, deţinute.

Disperate, ieşiră să se plimbe prin împrejurimi ca să-şi dea seama unde nimeriseră. Vremea era frumoasă, şi cineva cânta la acordeon, dar era un fel de şuierat singuratic care nu le făcu decât să se simtă şi mai descurajate. În casa rechiziţionată pentru ele la Colditz, un soldat cântase la pian, şi alţii i se alăturaseră la muzicuţă şi la chitară. După ce o auzise pe Josée cântând, unul dintre soldaţii tineri adusese un gramofon şi le pusese melodii americane. În fiecare seară casa lor răsunase de o muzică veselă. Aici acordeonul singuratic părea să bocească.

Tabăra pentru refugiaţi de la Grimma părea la fel de cenuşie ca lagărul din Leipzig. Era populat în cea mai mare parte de bărbaţi: polonezi, ruşi şi câţiva francezi. După anii petrecuţi în lagăre, bărbaţii aveau feţele supte şi lipsite de expresie. Mulţi erau pe jumătate nebuni şi făceau remarci şi gesturi obscene şi jignitoare la adresa lor. Puţinele femei pe care le întâlniră le lăsară o impresie la fel de neliniştitoare, şi cele nouă prietene se întrebară dacă nu cumva şi ele sunt la fel. Oare toţi fuseseră transformaţi în nişte fiinţe disperate, grosolane, apatice? Se întoarseră în camera lor. Josée, Guigui, Lon şi Mena se culcară într-o stare de deprimare teribilă. Guigui încercă s-o mângâie pe Josée, care plânse până adormi.

Zinka, Hélène şi Jacky se aşezară afară, pe treptele de la intrarea în clădire, privind în jur şi simţindu-se profund descurajate. Hélène şi Jacky discutară cum puteau îndrepta lucrurile. Dacă ar fi găsit ceva de lucru în administraţia taberei, poate s-ar fi simţit mai stăpâne pe situaţie. După ultimele săptămâni de libertate, n-aveau cum să mai stea pasive. Zinka se întrebă dacă n-ar putea obţine o slujbă, pentru că era asistentă medicală. Cel puţin aşa s-ar fi simţit utilă.

Nicole şi Zaza pălăvrăgiră vreo oră flecărind cu paznicii americani pur şi simplu de plăcerea de a vorbi engleză şi de a interacţiona cu nişte bărbaţi sănătoşi şi optimişti în locul unor refugiaţi deznădăjduiţi.

În toiul nopţii, un grup de bărbaţi forţă încuietoarea uşii de la camera lor şi dădu buzna peste ele. După tot ce avuseseră de îndurat, era deja prea mult. Hélène în rusă şi Zinka în franceză îşi dezlănţuiră toată furia şi frustrarea, făcându-i cu ou şi cu oţet şi potopindu-i cu insulte până când ei bătură ruşinaţi în retragere.

A doua zi dimineaţă Nicole se duse să caute ceva pentru micul-dejun. Se întoarse cu o bucată de pâine neagră tare ca piatra pe care o aruncă asupra celorlalte care dormeau în fân, spunând cu ciudă:

— Cine vrea să mănânce? Asta ni se dă la micul-dejun.

Ele se obişnuiseră cu mesele delicioase de dimineaţă pe care le mâncaseră la Colditz – ouă, pâine proaspătă şi gem. În zilele acelea

pălăvrăgeau relaxat şi râdeau de vizitele pe care le primeau seara de la soldaţi şi de visele pe care le avuseseră peste noapte.

Câţiva dintre prietenii lor americani de la Colditz le găsiră în noua lor reşedinţă. Femeile văzură expresia şocată de pe feţele soldaţilor care priveau în jur. Fu picătura care umplu paharul: începură să discute din nou despre evadare. Unul dintre soldaţi le propuse:

— Noi suntem de pază de la trei la opt dimineaţa.

— Ar trebui să încercăm să plecăm atunci, zise Lon.

— Dar unde să mergem? întrebă Guigui.

— Nu contează! N-am mai plecat şi înainte fără să avem habar încotro?

Dar înainte avuseseră un scop: să-i găsească pe americani. Acum ce-aveau să facă? Să meargă pur şi simplu pe jos până la Paris?

Jacky se întoarse după o oră cu un alt soldat american pe urme. El le promise să se întoarcă în seara aceea cu mâncare bună şi cu ceva de băut şi poate să-şi aducă şi câţiva prieteni.

— Dar trebuie să ne odihnim înainte de evadare, zise Zaza, exasperată. Nu putem să stăm să ne distrăm la noapte!

— Evadare? râse Jacky. Şi unde să mergem?

Le spuse apoi că tocmai fusese la un consult medical. La scurtă vreme după ce ajunseseră la Colditz, fusese trimisă la infirmeria militară, unde i se diagnosticase difteria. Medicii militari îi dăduseră antitoxine şi antibiotice şi, după o săptămână de odihnă, se simţea deja mai bine. Nu-i venea să creadă cât de aproape fusese să se dea bătută. Acum le spuse celorlalte că rezultatul consultului fusese bun.

— M-au înţepat de mai multe ori, spuse ea chicotind. Curând o să fiu ca nouă.

Şi avea şi veşti. Şeful acestei tabere a Crucii Roşii era un fost medic de la Spitalul American din Paris, un anume Newman.

— Secretara lui, continuă Jacky, e o prostovancă prăpădită care nu vorbeşte boabă de engleză. Nu e bună de nimic, iar el e excedat. Are nevoie de ajutorul nostru.

— Şi eu cred că putem să ne facem utile, spuse Hélène, dând aprobator din cap. Ea şi Jacky discutaseră despre asta în seara dinainte. Tu ce zici, Lon? Ar trebui să încercăm să vorbim cu căpitanul?

Hélène ştia că pe Lon o atrăgea ideea evadării. Prietena ei olandeză se simţea cel mai bine pe drum, unde îşi înţelegea foarte bine rolul şi importanţa. Dar Hélène ştia şi că n-avea nici un rost să evadeze. N-ar fi primit permis de liberă trecere. Şi, mai important, în ciuda injecţiilor pe care le făcuse Jacky, nici ea, nici celelalte femei nu erau în stare suficient de bună ca să meargă pe jos până la Paris. Hélène văzuse o hartă şi acum ştia că parcurseseră o distanţă mică în cele nouă zile petrecute pe drum, cu toate că se forţaseră din toate

puterile. Aşa că voia s-o atragă pe Lon de partea altei opţiuni.

În după-amiaza aceea, Lon şi Hélène plecară din tabără, cu toate că era strict interzis; mulţumită celor cinci limbi pe care le vorbeau, reuşiră să treacă de paznici. Două ore mai târziu, se întorceau în maşina cu şofer a doctorului Newman.

Se întâlniseră într-adevăr cu căpitanul Day, şeful guvernului militar al regiunii.

— Un bărbat foarte cumsecade, spuse Lon, vizibil mulţumită de sine şi bucuroasă să le aducă fetelor strânse în jurul ei măcar o informaţie importantă. Ne-a promis că în două zile ne găseşte o casă potrivită.

— Dar o să locuim în afara taberei de refugiaţi; n-o să fim păzite sau apărate. O să fim ca nişte civili obişnuiţi, pe cont propriu, le explică Hélène. Ar fi vrut să adauge că nu era cazul să invite bărbaţi la ele tot timpul, dar îşi ţinu gura.

— Păi exact asta ne dorim, nu? exclamă Nicole. Eu nu mai vreau să mă păzească nimeni!

— Putem să ne purtăm şi singure de grijă, fu de acord Zinka.

— Iar în timp ce discutam cu căpitanul, a sosit şi domnul doctor Newman, continuă Hélène. Şi căpitanul i-a spus: „Uite două evadate din tabăra ta“.

Lon se băgă iar în vorbă:

— Şi atunci Newman i-a răspuns: „Ah, va trebui să vă pedepsesc. O să vă dau nişte ciocolată“.

Fetele râseră şi căzură de acord că americanii dădeau întotdeauna mâncare mai bună, întotdeauna împărţeau ciocolată. Era mult mai plăcut să fii de partea americană a vieţii.

Hélène le povesti că Newman le întrebase ce ar fi putut să facă echipa lor de nouă persoane.

— Le-am spus că eu, Lon şi Guigui putem traduce în cinci limbi. Zinka e asistentă medicală de profesie. Nicole şi Zaza vorbesc engleză şi amândouă se pricep să bată la maşină.

— Le-am spus şi că unele dintre noi au permis de conducere, adăugă Lon.

Newman fusese entuziasmat şi le spusese că are nevoie de ajutorul lor. Cele două tinere se oferiseră să locuiască în afara taberei şi să vină în fiecare zi la ora şase dimineaţa să lucreze pentru el. Căpitanul Day urma să le dea un *laisser-passer* ca să se poată deplasa fără oprelişti. Apoi Hélène comentă că văzuse ea cum arată permisele acelea:

— „Vă rugăm s-o lăsaţi pe fată să iasă“ cu data şi semnătura lui, toate foarte uşor de falsificat.

Deciseră, aşadar, că deocamdată n-aveau să evadeze. Aveau să aştepte şi să vadă.

În seara aceea primiră din nou vizita unor americani, şase soldaţi din Divizia 69 Infanterie. Jacky, Mena şi alte câteva fete se bucurară

să stea de vorbă cu ei, dar Zaza era nerăbdătoare şi plictisită de vizitele lor. I se părea că aceşti soldaţi nu sunt nici pe departe atât de manieraţi ca cei din Divizia 2, pe care-i cunoscuseră întâi; era clar că le considerau pe franţuzoaice „disponibile“. Zazei nu-i plăcea reputaţia pe care păreau s-o capete.

Zilele următoare fură reci şi cenuşii. La toate mesele li se servea aceeaşi supă de orez şi orz. Oricât de pline de speranţă se simţiseră după prima întâlnire a lui Lon şi a lui Hélène cu căpitanul, vremea părea acum să treacă fără cine ştie ce activităţi sau veşti noi. În cea mai mare parte a timpului aşteptau pur şi simplu să se întâmple ceva sau respingeau numeroasele vizite ale unor soldaţi oarecare. Reuşiseră să aducă nişte scaune dintr-o altă cameră goală şi nişte castroane de metal.

Seara primiră din nou vizita unui grup de soldaţi americani petrecăreţi. Curând însă unul dintre ei îşi dădu seama că fuseseră prost informaţi.

— Or fi ele franţuzoaice, dar nu sunt de-alea, le spuse el beat camarazilor săi, aşa că plecară cu toţii.

Frustrată de această hărţuială continuă, Hélène o întrebă pe Lon:

— Nu există vreo cale să le dăm de înţeles că nu ne interesează să ne culcăm cu ei? Spune-le că suntem lesbiene.

— Le-aş spune, zise Lon, dar nu ştiu cuvântul englezesc.

În dimineaţa zilei de 6 mai, Hélène fu chemată la o întâlnire cu căpitanul Day. Celelalte rămaseră la masă, mâncând, fumând, scriind sau completând formularele pe care le primiseră ca foste deţinute politice. Toată lumea era nervoasă şi prostdispusă. Întâlnirea lui Hélène cu căpitanul părea să dureze o veşnicie.

— N-o să primească niciodată afurisita aia de casă, zise Lon.

Începuse din nou să vorbească despre evadare. Cunoscuse un soldat american care spunea că le poate ajuta. Celelalte ştiau că lui Lon îi displăcea faptul că fusese exclusă de la întâlnirea cu căpitanul. Hélène fusese chemată dimineaţă devreme, când Lon încă dormea, şi, conştientă că lui Lon i-ar fi trebuit prea mult timp să se pregătească, plecase pur şi simplu fără ea.

— Dar ce Dumnezeu face Hélène? Sunt trei ore de când a plecat, zise şi Jacky exasperată.

— Pun pariu că şi-a început deja slujba. Probabil traduce între un rus, un englez şi un neamţ, zise Mena.

— Ba nu, spuse Guigui calmă. Cred că mai degrabă s-a dus să vadă vreo casă împreună cu căpitanul. Ne caută un loc.

Guigui avea dreptate. Hélène se întoarse la amiază, radioasă, cu veşti bune.

— Avem o casă foarte mare, superbă, popota ofiţerilor de la Grimma, la o aruncătură de băţ de aici. Numai că, le atrase ea atenţia,

există un dezavantaj: n-o să fim singure acolo. Va trebui să împărţim casa cu altele. Dar, pentru că noi suntem primele, putem să ne luăm ce camere vrem.

— Cu cine să împărţim? o întrebă Lon.

— Se înfiinţează o reşedinţă pentru deţinutele politice franţuzoaice. Noi o să ne ocupăm ca lucrurile să meargă bine. M-am angajat la asta. Dar e o casă superbă. Faceţi-vă bagajele! Trebuie să plecăm în jumătate de oră. După asta se schimbă paza şi doar pe cei de acum i-au instruit să ne lase să plecăm.

Se repeziră toate să-şi strângă lucrurile şi să-şi facă din nou legături. Începuseră deja să mai adune una, alta. În hainele noi de la Colditz, arătau ca un grup de tinere plecate în vacanţă. „Toate îmbrăcate clasic“, cum avea să le descrie Zaza apoi, „mai puţin Mena, care, ca întotdeauna, era ridicolă şi fermecătoare, foarte frumoasă, nu prea îngrijită, cu paltonul ei imens, cu o valiză tot imensă şi, ţinut strâns în dreptul inimii, cu un buchet de nu-mă-uita într-o vază“.

Fură încântate de noua locuinţă. Casa avea o sufragerie cât o corabie şi o bucătărie uriaşă. Era plină de coridoare şi scări micuţe, de treceri boltite, de uşi albe glisante cu mânere rotunde misterioase, plus o terasă care dădea spre grădină. Era luminoasă şi aerisită, nu semăna deloc cu camera umedă pe care tocmai o părăsiseră.

Căpitanul Day avea nevoie de Hélène ca interpretă în după-amiaza aceea. Ea plecă, aşadar, lăsându-le pe celelalte ca între timp să organizeze noul lor apartament, care, din fericire, era separat de restul casei. Toată după-amiaza, cele opt prietene aleseră mobila pe care s-o mute în dormitoarele aflate la dispoziţia lor. Zaza alese pentru ea şi Hélène un dormitor foarte mic, un fost cabinet. Mena, Jacky şi Josée aveau un dormitor foarte frumos şi însorit pe care-l umplură cu canapele moi, cu perne şi o oglindă mare. Lon, Zinka şi Nicole se instalară într-un dormitor în stil vag colonial, cu paturi de fier forjat şi cu o masă grea de mahon. Iar Guigui îşi alese o adevărată celulă de mănăstire, cu o canapea foarte tare, o masă simplă şi un dulap. Era însă o cameră liniştită, iar Guigui avea nevoie de solitudine şi intimitate. În seara aceea, când se întoarse, Hélène le găsi aranjând încă mobila.

Îşi petrecuse după-amiaza cu căpitanul Day, adunând refugiate care rătăceau prin zona rurală de pe malul american al râului Mulde. Le spuse că în locul lor din tabăra de refugiaţi se mutase un grup mare de femei, pe care le cunoşteau în majoritate de la Leipzig; erau într-o stare mult mai rea, mizerabile şi pline de păduchi. Cele nouă trebuiau să aranjeze cât mai repede casa pentru ele.

Deciseră iute repartizarea mobilei în restul casei şi stabiliră cele mai urgente sarcini pentru a doua zi. Faptul că aveau un scop le dădea energie. Cu camaraderia şi umorul lor obişnuit, îşi împărţiră

responsabilităţile. Hélène era şefa şi, firesc, urma să se ocupe de toate relaţiile cu alţii în toate limbile. Zaza răspundea de partea administrativă, Nicole de reparaţii şi de starea dotărilor în general. Sarcinile acestea evoluară cu timpul. Guigui, care în prima zi îşi asumase sarcina de a ţine socoteala cheilor (vreo 190) şi a uşilor la care se potriveau, deveni a doua zi coadministrator alături de Zaza.

Zinka inspectă refugiatele din tabără şi avu grijă ca cele bolnave să fie trimise la infirmerie. Curând preluă şi îngrijirea bebeluşilor: găsi o metodă de a-i hrăni cu biberonul şi procură lapte. Jacky recrută o bucătăreasă şi două ajutoare de bucătar din tabăra militară şi organiză o bucătărie care prepara mâncare mult mai bună.

Doctorul Newman, administratorul taberei de refugiaţi, cel care avusese nevoie de ajutor, era acum enervat de spiritul lor de iniţiativă. El însuşi nu avea nici pe departe dinamismul lor. Nu-i convenea nici faptul că Hélène lucra în fiecare zi cu superiorul lui, căpitanul Day, căruia femeile ajunseseră să-i spună Jimmy.

Soldaţii americani din tabăra lui Jimmy aduceau pături, lighene şi mâncare. Cele nouă fete reuşiră să primească cincizeci şi cinci de femei în spaţiul pe care-l curăţaseră şi-l amenajaseră în numai două zile. Mena decoră camerele cu flori adunate din grădina părăginită a casei.

Se împrieteniseră deja cu o mână de ofiţeri şi nu mai erau deranjate de vizitele întâmplătoare ale soldaţilor de rând sau ale unor refugiaţi care sperau să le pice ceva. Aveau chiar propria maşină, un Opel decapotabil cu canapele de piele roşie, şi un şofer francez care le fusese repartizat special – cadou de la un căpitan francez pe nume Drevon, care se ocupa probabil de repatrierea deţinuţilor politici. Zaza îşi amintea că, deşi dispunea de resurse extrem de limitate, căpitanul reuşea să le trimită tot felul de lucruri interesante. Le vizita ori de câte ori putea. Îi plăcea atmosfera liniştită a casei; buchetele de flori ale Menei o făceau să pară mai omenească, mai puţin cazonă. Şi era atras de cele nouă femei neobişnuite şi pline de viaţă care locuiau acolo. Uneori trebuia să bată mult la uşă şi să aştepte cu răbdare, pentru că se întâmpla ca tocmai atunci locatarele să încerce să-şi dea seama cum să transforme pânza unei umbrele într-o fustă sau ca trei dintre ele să facă o baie împreună, frecându-se pe spate cu o bucată de săpun recent procurat.

Dar, oricâtă energie ar fi avut, femeile aveau şi slăbiciuni. Zaza suferi un atac de artrită reumatoidă care o ţinu la pat timp de două zile. Nicole făcu o criză de calculi biliari în toiul nopţii, iar Zinka fugi să cheme ajutor, aducând cu ea un foarte amabil medic italian în pijama, halat şi papuci roşii de piele, care-i dădu lui Nicole un sedativ.

Tabăra Crucii Roşii se umplea de refugiaţi din lagăre. Uneori fetele descopereau printre ei prietene vechi de la Leipzig sau Ravensbrück şi

le potopeau cu întrebări. Ştiau oare unde erau celelalte, cine rămăsese în viaţă? Nicole era disperată să afle informaţii despre deţinutele rămase în *Revier* la Leipzig; oare prietena ei Reneé mai trăia? Lon căuta printre bărbaţi veşti despre fratele ei, Eric. Zaza şi Zinka făceau acelaşi lucru în legătură cu soţii lor. În marea de oameni care păreau aruncaţi aici ca pietricelele pe plajă, a-i găsi pe cei dragi părea aproape imposibil. Dar se întâmplau şi regăsiri neobişnuite. Un tânăr belgian îşi căuta fără mare speranţă mama. O întrebă pe Zinka dacă nu cumva o ştie după nume. Ea nu fu sigură, dar îl luă să se uite împreună pe listele afişate pe perete lângă biroul doctorului Newman. În timp ce-şi trecea degetul peste coloana de nume, auzi în spatele ei un ţipăt de bucurie. Se întoarse şi-i văzu pe mamă şi pe fiu unul în braţele celuilalt. Poate că şi Louis Francis era în viaţă, se gândi ea. Ar fi putut să dea peste el oriunde, în orice moment.

La ora trei fără un sfert după-amiaza, în ziua de 7 mai, vestea capitulării necondiţionate a Germaniei fu bătută la maşină şi afişată pe un panou unde să poată fi citită de toţi refugiaţii. În mod ironic, dedesubt pe acelaşi panou erau scrijelite cuvintele „NICIODATĂ ÎNCĂ UN 1918, CÂŞTIGĂ“ – probabil o lozincă propagandistică de la începutul războiului, care le amintea localnicilor că de data asta trebuie să învingă.[14]

Cele nouă prietene nu ţopăiră de bucurie. Primiră vestea cu sobrietate. Mena se rezemă de Guigui. Guigui o ţinea pe Lon de mână. Nicole şi Josée îşi puseseră braţul una pe după cealaltă. Zaza şi Zinka se îmbrăţişau; se gândeau la soţii lor. Toate încercau un sentiment ciudat de goliciune – sau poate un altul, atât de profund, încât nu ştiau cum să-l exprime. Se gândeau la toate femeile care nu mai erau cu ele, pe care le lăsaseră în vagoanele de vite, în închisori, în lagăre, pe paturile din *Revier*. Aşteptau să funcţioneze mecanismul greoi al administraţiei, aşteptau transportul promis către Franţa şi ceea ce aveau să găsească acolo.

În răstimp, refugiatele organizară o petrecere. Încă o dată, deţinutele extraordinar de talentate care lucraseră în domeniul croitoriei de lux îşi puseră măiestria la bătaie, cosând rochii din draperiile pe care le găsiseră în clădirile de birouri bombardate de lângă tabăra Crucii Roşii. Soldaţii americani veniră să sărbătorească împreună cu ele, aducând sticle de şampanie şi distribuind pachete de ţigări. Cele care puteau dansară şi băură. Cineva adusese aici pianul din fosta lor cameră de la Grimma şi cânta cu entuziasm. Refugiatele le mulţumiră politicos americanilor care le salvaseră viaţa şi toată seara cântară cântece vechi: *Madelon*, *Le chant des marais*, *La Marseillaise*. Apoi începură să spună poezii din lagăr. Una după alta, se ridicară şi, cu voci slabe, recitară poezii pe care le scriseseră şi le

trecuseră din mână-n mână pe bucăţele de hârtie furată, transmiţându-le clandestin chiar şi de la un lagăr la altul. Le repetaseră în atâtea seri în barăcile întunecate, încât acum le ştiau pe de rost. Unele autoare muriseră, şi acum, rostind versurile, femeile îşi aminteau de toate cele care nu mai apucaseră această zi. Ochii tuturor fură în seara aceea plini de lacrimi.

CAPITOLUL UNSPREZECE

DRUMUL SPRE CASĂ

22. Femei aşteptând să fie repatriate

Convoiul pentru transportul spre Paris fu gata pe 16 mai sau în jurul acestei date. Şapte dintre cele nouă prietene îşi luară adio în lacrimi de la Jacky şi Hélène. Jacky, care în tot timpul călătoriei repetase la nesfârşit „vreau să mă întorc la Paris“, hotărâse să rămână la Grimma ca să conducă azilul de convalescente pe care-l creaseră. Supravieţuitoare ale lagărelor care erau prea slăbite ca să călătorească puteau să se odihnească aici şi să se întremeze. Când intrau pentru prima dată clătinându-se pe picioare şi Jacky vedea feţele disperate ale celor mai bolnave, ştia prea bine cum se simt. Avea să se ocupe de acest azil până la închiderea lui, la sfârşitul lui septembrie.

Hélène a rămas să lucreze pentru armata americană. Purta uniformă de ofiţer şi mânca la popotă. Era interpretă în timpul interogatoriilor luate soldaţilor germani suspectaţi de a fi comis crime de război. Aduna informaţii despre locurile unde s-ar fi putut afla deportaţi – ruşi, polonezi şi francezi – în toată zona rurală a Germaniei. Ca să-şi poată face treaba, primise un Chrysler enorm, rechiziţionat fără îndoială de la vreun neamţ bogat, vopsit în kaki, cu o stea mare albă pe capotă. Avea un *laisser-passer* pentru toată zona de ocupaţie americană şi putea alimenta cu benzină de la orice unitate militară, de

oriunde ar fi avut nevoie.

Minionă şi încă slabă, Hélène părea probabil minusculă la volanul limuzinei americane, dar avea o prezenţă care impunea. Umbla cu maşina prin zona ocupată, unde domnea acum o mare neorânduială şi unde refugiaţii şi prizonierii de război bântuiau peste tot căutând adăpost, mâncare, apă şi, în cele din urmă, un mod de a ajunge acasă. Întâlnea adesea grupuri de femei fugite din lagăre sau din marşuri ale morţii şi le îndruma către tabăra de refugiaţi de la Grimma.

Acum, luându-şi la revedere, fetele urcară într-unul din cele cincizeci de camioane care îi duceau pe refugiaţii ceva mai întremaţi în gara din Leipzig-Plagwitz, trecând mai întâi prin oraş. Leipzigul fusese bombardat şi era în ruine. Printre dărâmături, nemţii stăteau la coadă în faţa puţinelor magazine rămase, însoţind cu priviri grave convoiul de camioane în trecere. Refugiaţii îi priveau şi ei lung.

Trenul spre Paris era format din vagoane de vite, ca şi cele care îi aduseseră în Germania ca deţinuţi, dar acum podelele fuseseră presărate cu un strat de fân proaspăt. Zaza, Zinka, Guigui, Mena, Nicole, Josée şi Lon avură un vagon întreg numai pentru ele. Stăteau cu uşile larg deschise. Vagoanele erau decorate cu ghirlande de crengi şi flori de primăvară. Pe pereţi erau înscrise cu cretă crucea de Lorena şi „V“ de la „victorie“. Între vagoane fusese întins tricolorul francez. Era un tren imens, care aducea acasă o mie cinci sute de refugiaţi.

Le luă şase zile să străbată cei aproximativ cinci sute de kilometri până la graniţa franceză. Trenul nu se putea deplasa decât foarte încet, pentru că în multe locuri calea ferată fusese distrusă, iar podurile, aruncate în aer. Mecanicul şi restul echipajului trebuiau să se oprească adesea să repare şinele şi, de fiecare dată, toată lumea se dădea jos din vagoane şi se revărsa pe câmpia din jur. Era primăvară şi o vreme superbă. Oamenii aprindeau focuri mici în iarbă, lângă calea ferată, şi fierbeau apă. Unii primiseră de la soldaţii americani un praf nou, Nescafé, şi-şi preparau cafea unii altora.

Mulţi săteni din apropiere veneau să-i întâmpine cu mâncare şi vin. La fiecare oprire se auzeau muzică şi cântece. Pasagerii cântau melodii dinainte de război şi, pentru moment, nu se gândeau prea mult la ce-i aşteaptă acasă.

Mecanicul învăţase că, atunci când era gata să pornească din nou, trebuia să sufle în fluier de mai multe ori pentru ca toată lumea să se îmbarce la loc. În timp ce trenul pornea cu viteza melcului, întotdeauna apăreau întârziaţi care veneau în fugă şi săreau în vagoane din mers, râzând când prietenii lor îi apucau de braţe şi-i trăgeau la bord. În fiecare gară se adăugau vagoane. Foştii deportaţi îşi regăseau prieteni vechi şi începeau să-şi povestească unul altuia ce păţiseră de la ultima revedere. Alături de supravieţuitori erau şi prizonieri de război care nu ştiau nimic despre lagăre; nu înţelegeau

cum de ajunseseră bărbaţii într-o stare atât de jalnică şi ce căutau aici femeile. Abia dacă auziseră despre Rezistenţă. De ce oamenii aceştia, care stătuseră în lagăr, erau atât de supţi la faţă şi de vlăguiţi? Aşa că supravieţuitorii le povesteau ce se întâmplase – şi fiecare avea povestea lui. Descriau diversele reţele ale Rezistenţei. Vorbeau despre denunţuri, despre cum fuseseră trataţi de poliţia franceză şi de *Milice*. Povesteau despre tortura cu apă, despre focurile de armă şi execuţiile sumare pe care le auziseră între zidurile închisorilor din Franţa. Despre trenuri, deportări forţate în Germania şi despre ce descoperiseră în lumea lagărelor de concentrare. Unii puteau vorbi despre exterminări în masă, despre trenuri întregi de oameni trimişi direct la crematoriu. Dintre fostele deţinute de la Ravensbrück, unele lucraseră în *Revier* şi povesteau despre „iepuri“. Prizonierii de război erau uluiţi. N-avuseseră habar, spuneau.

Străbătând Germania, treceau, unul după altul, prin oraşe în ruină. La început se simţiră bine să vadă cum toată ţara fusese pusă la pământ. Apoi fură copleşiţi de un sentiment de dezolare şi irosire. Când traversară Frankfurtul, rămaseră amuţiţi la vederea distrugerii lui aproape complete.

Ajunseră la graniţă, la Saarbrücken, pe unde intraseră în Germania ca deportaţi, şi dintr-odată, spontan, tot trenul începu să cânte *La Marseillaise*. Iar la sfârşit strigară: „Trăiască Franţa!“

Trecură graniţa şi toţi se îmbrăţişară.

Potrivit relatării lui Lon, la a cine ştie câta oprire, ea şi-a pierdut complet răbdarea. Nu voia să ajungă la Paris. Voia să se întoarcă acasă, în Olanda, ca să-l găsească pe Eric, fratele ei. Ele şapte, spunea ea, se certaseră, şi ea a coborât din tren şi a pornit-o spre casă pe jos.

Trenul a mai mers câteva ore pe teritoriu francez, apoi s-a oprit într-un câmp vast de lângă Longuyon, unde pe terenul plat fusese construită o tabără militară. Era o mare de corturi albe, deservite de personal militar în uniforme kaki. Pasagerilor li s-a cerut să coboare pentru a începe formalităţile administrative. Mulţimea amestecată de supravieţuitori ai lagărelor, prizonieri de război, muncitori voluntari şi bărbaţi care fuseseră duşi cu forţa la muncă forţată a fost împărţită în grupuri separate. Cele şase fete s-au aşezat împreună pe jos şi şi-au aşteptat rândul. Din fericire, vremea era încă splendidă. Au fost înregistrate, intervievate şi trecute printr-un examen medical, date cu DDT împotriva păduchilor, fotografiate, apoi au primit în sfârşit o carte temporară de identitate – o carte de repatriere pentru deportaţi. Li s-au dat haine, în caz că aveau nevoie, un bilet de tren către Gare d’Est din Paris şi o mie de franci vechi, echivalentul a circa cincisprezece euro sau douăzeci de dolari astăzi. Li s-a oferit un cort în care să se odihnească în noaptea aceea, dar ele au preferat să doarmă sub cerul liber.

— S-ar putea să fie ultima noapte a excursiei noastre cu cortul, a spus Mena, strângând-o pe Guigui de mână.

Gândul despărţirii era înspăimântător. Şi-au promis una alteia că vor rămâne împreună până la Paris.

A doua zi s-au îmbarcat într-un vagon obişnuit de pasageri de clasa a treia, cu bănci de lemn şi geamuri zăngănitoare pe care le puteau deschide. Au călătorit peste noapte, şi uneori, când trenul se oprea în vreo gară, auzeau strigăte de bucurie când cei întorşi îşi regăseau familiile. Toate gările de pe drum, chiar şi cele mai mici, erau decorate cu inscripţii de bun venit. Muncitorii feroviari îi salutau. Pe coridoarele trenului şi pe peroane domnea însufleţirea, căci oamenii se strigau unii pe alţii.

— Îţi scriu după ce mă liniştesc puţin.

— Mult noroc!

— Ţi-am dat adresa?

Pe măsură ce trenul se apropia de Paris, lumea din jur amuţea. Cele şase prietene se uitau una la alta, apoi, desprinzându-şi privirile, se uitau pe geam. Euforia întoarcerii acasă se topea. Simţeau un nod în gât. Totul, toată voinţa lor fusese pusă în slujba supravieţuirii, pentru a ajunge să trăiască acest moment al întoarcerii.

23. Întoarcerea acasă

La periferia Parisului, mulţimea adunată pe lângă calea ferată le

făcea cu mâna şi le arunca flori. Trenul încetini apropiindu-se de oraş. Intrară în hala uriaşă din Gare d'Est. Pentru mulţi dintre ei, era aceeaşi gară în care, îngroziţi şi debusolaţi, fuseseră împinşi în vagoane în ţipetele şi răcnetele trupelor SS. Aceeaşi în care atâţia cetăţeni francezi se uitaseră fără o vorbă cum sunt deportaţi. Acum era decorată ca de 14 iulie, cu steaguri tricolore şi o gardă militară în uniformă de gală.

Când coborâră pe peron, un puhoi de civili se repezi înainte, înconjurându-i. Primiră flori. Dar oamenii aduseseră cu ei şi fotografii – îşi căutau rudele.

— De unde veniţi?

— Aţi fost la Ravensbrück?

— Aţi văzut-o?

— O ştiţi pe domnişoara…?

Mulţimea agita cu fervoare fotografiile, împingându-se, dând din coate ca să-i facă pe cei coborâţi din tren să se uite la poza *lor*, poza unei mame, surori, mătuşi. Dar femeile din aceste fotografii erau frumoase. Erau poze de căsătorie sau imagini ale unor tinere pline de viaţă, ieşite la iarbă verde, ale unor mame care ţineau în braţe copii sănătoşi şi durdulii. Refugiaţii nu văzuseră pe nimeni care să semene cu aceste femei. N-ar fi putut recunoaşte pe nici una dintre ele. Iar cei veniţi la gară se străduiau ei înşişi să recunoască în feţele emaciate, speriate şi sleite ale femeilor revenite în ţară pe cele pe care le ştiuseră cândva.

Era ca şi cum femeile acestea se întorseseră într-o altă lume, o lume bizară. Sau ca şi cum veniseră ele dintr-o lume bizară. Oricum ar fi fost, alienarea era completă. Fostele deţinute nu ştiau ce să facă. Li se părea că dezamăgirea resimţită de toţi e cumva din vina lor. Erau cumva vinovate pentru că supravieţuiseră. De ce aici ajunseseră ele, în locul femeilor frumoase din fotografii? De ce supravieţuiseră ele, şi nu aceste persoane dragi? Cine erau, de fapt, fiinţele acestea ciudate, scheletice, desfigurate, zdrobite, impostorii aceştia care luaseră locul celor mult aşteptaţi?

Încercau să ofere puţină speranţă.

— Nu ştiu, îi spuse Zaza mătuşii isterice care-i flutura în faţă fotografia nepoţelei de nouă ani cu o fundă uriaşă legată pe cap. Sunt mulţi care abia urmează să se întoarcă din Germania. Poate vine şi ea.

Dar, ca şi Zinka, pe care o simţi strâmbându-se alături, ştia că o copilă atât de fragedă fusese selectată imediat pentru exterminare.

Încet-încet, grupul celor întorşi îşi croi drum prin mulţime. Fură conduşi într-o sală de aşteptare, de unde nişte angajate tinere îi îndrumară către nişte autobuze speciale care aşteptau în faţa gării. Merseră prin oraş – pe lângă clădirea Operei, prin Place de la Concorde şi pe lângă Luvru, peste Sena – spre Hôtel Lutetia. Parisul

era minunat de frumos: scânteia în lumina dimineţii. După tot ce îndurase, deportaţilor li se părea aproape ireal. Ca şi cum ei nu s-ar fi aflat cu adevărat acolo, ci ar fi zărit numai o lume căreia îi aparţinuseră cândva, demult.

La început, autorităţile n-au fost pregătite pentru starea în care se aflau supravieţuitorii, cu toate că auziseră de Auschwitz şi alte lagăre. Şi-au imaginat că cei întorşi puteau pur şi simplu să-şi reia viaţa dinainte. Dar mulţi erau într-o stare a sănătăţii cumplită, rămaşi fără casă, fără familie, fără slujbă sau bani. Când şi-a dat seama că nevoile celor care supravieţuiseră lagărelor de concentrare nu erau aceleaşi cu ale prizonierilor tipici de război, De Gaulle a ales pentru ei, ca centru de repatriere, Hôtel Lutetia.

Clădire somptuoasă şi stabiliment de lux pe boulevard Raspail de pe Rive Gauche, hotelul fusese construit în 1910 într-o combinaţie de stiluri Art Nouveau şi Art Déco îndrăzneţ. Vestibulul era dotat cu canapele confortabile pluşate, ferestre arcuite cu cadru decorativ, candelabre de sticlă viu colorate, lampadare susţinute de nimfe şi pardoseală alb-negru. Barul era dominat de o frescă vastă reprezentând o scenă bucolică. Hotelul avea şase etaje şi trei sute cincizeci de camere.

Înainte de război, Lutetia fusese un loc de întâlnire preferat al artiştilor. Se ştie că James Joyce a scris aici o parte din *Ulise*; printre numeroasele celebrităţi culturale care au trecut prin hotel se numără Picasso, Josephine Baker, Samuel Beckett şi Peggy Guggenheim. De Gaulle însuşi a stat la Lutetia în luna de miere. La începutul războiului, Lutetia adăpostise mulţi artişti plastici şi muzicieni refugiaţi din Germania şi Europa de Est. În timpul ocupaţiei, nemţii rechiziţionaseră hotelul pentru serviciul lor militar de contrainformaţii, Abwehr. În vreme ce Parisul suferea de lipsa alimentelor, strict raţionalizate, colaboraţioniştii, contrabandiştii şi reprezentanţii forţelor de ocupaţie savurau aici adevărate festinuri decadente.

Pentru mulţi supravieţuitori ai lagărelor, Lutetia a fost locul unde au început o nouă viaţă. „De ce e importantă Lutetia în povestea noastră? Pentru că, de fapt, a doua noastră viaţă a început aici. Când am intrat, eram doar nişte numere; când am ieşit, redeveniserăm cetăţeni“, nota Gisèlle Guillemot.[1] Era important ca oamenii aceştia să aibă parte de confort. După cum scria unul dintre ei, „nimic nu era prea frumos, prea bun, prea curat, prea bine gătit, prea luxos, prea scump, prea mult pentru cei care fuseseră smulşi din familiile lor pentru că luptaseră pentru victorie şi care fuseseră lipsiţi de toate acestea atâtea luni, ba, uneori, ani întregi. Pentru prima dată în viaţă am văzut la funcţionarii publici ceva ce semăna a dragoste“[2].

Între mijlocul lui aprilie şi septembrie 1945, la Lutetia au fost

înregistrate 20 000 de persoane întoarse în ţară. Pe 21 mai, când au sosit cele şase femei, centrul primea în medie cam cinci sute de supravieţuitori pe zi. Din cei 166 000 de deţinuţi francezi deportaţi în est, 76 000 fuseseră evrei, inclusiv 11 000 copii; doar 3 000 s-au mai întors. 90 000 de deportaţi fuseseră deţinuţi politici şi luptători ai Rezistenţei; dintre ei s-au întors aproximativ 48 000.

Până în mai, sălile hotelului se transformaseră cu totul. Pe pereţii holului lung de la intrare până la restaurant, administraţia atârnase panouri pe care erau afişate anunţuri şi fotografii ale celor dispăruţi, cu detalii despre cum se poate lua legătura cu familiile care-i căutau. Se actualiza constant o listă a celor care fuseseră găsiţi, vii sau morţi. Pe marginile holului fuseseră instalate tonete sau mese ale diferitelor reţele din Rezistenţă. Foştii deţinuţi politici se puteau opri să vadă dacă se mai întorsese cineva din reţeaua lor. La mese alăturate stăteau voluntari ai Crucii Roşii, quakeri, membri ai Armatei Salvării. Cercetaşii Catolici, Éclaireur-ii protestanţi şi organizaţiile evreieşti furnizau voluntari care îi însoţeau pe supravieţuitorii veniţi din lagăre din toată Germania de nord. În fiecare zi la gară sau la aeroport soseau grupuri noi, care erau aduse la hotel şi apoi plecau spre casele lor sau spre următoarea destinaţie. Existau mese cu telefoane pentru cei care voiau să-şi sune rudele; dacă acestea nu aveau post telefonic instalat, se putea suna la primăria din oraş.

La fiecare etaj al hotelului lucra câte o asistentă medicală şi putea veni un doctor la orice oră. Tineri cercetaşi îi ajutau pe cei întorşi să se orienteze pe coridoare şi uneori cărau oameni pe tărgi sau chemau ambulanţe să-i ducă la spital. Asistenţi sociali erau disponibili să-i ajute să completeze formulare. Erau familii care veneau zilnic după veşti sau ca să-i salute pe nou-sosiţi, sperând ca de data asta să-i găsească pe cei pe care-i aşteptau. Erau foşti deţinuţi care se întorceau zilnic ca să vadă cine mai revenise. Cei abia sosiţi, cu feţe supte şi ochi goi, bântuiau ca nişte stafii pe coridoarele pline de fotografii. O parte dintre cei veniţi din alte părţi ale Europei purtau încă uniformele de lagăr, în dungi gri-albastre. Aveau capetele rase şi pielea atât de transparentă, încât părea o pânză înfăşurată strâns pe oase. Din când în când se stârneau agitaţie, zarvă, ţipete de bucurie, lacrimi şi aplauze: o regăsire. Jurnaliştii pândeau prin săli, lacomi să surprindă asemenea întâlniri în fotografii, până când îi dădeau afară angajaţii hotelului.

În primele zile domnea încă haosul. „Soseau câte trei-patru autobuze în acelaşi timp. Trebuia să facem tot posibilul să nu lăsăm oamenii să aştepte. Ajungeam acasă la patru dimineaţa şi cu o perie încercam să curăţ de pe mine toţi păduchii în cadă. Primii deportaţi care s-au întors erau foarte contagioşi şi câţiva angajaţi de-ai noştri au murit“, scria André Weil.[3] Matematician excepţional şi luptător în

Rezistenţă, Weil a fost numit de De Gaulle şef al personalului de întâmpinare de la Lutetia. A organizat un corp de asistente medicale voluntare, la care au sosit de trei ori mai multe candidate decât era nevoie. De Gaulle a aranjat ca cinci autoturisme să le ia de la schimbul lor din spital şi să le aducă la al doilea schimb la Lutetia.

Primul etaj al hotelului era rezervat administraţiei. La al doilea se găsea infirmeria; la al treilea erau cazate femeile. Cu toate că administraţia încerca să trateze cu grijă, având în vedere fragilitatea supravieţuitorilor, procedurile la sosire erau dificile şi adeseori traumatizante. Oamenii trebuiau să treacă printr-un examen medical şi să facă un duş şi apoi erau din nou daţi cu DDT. După ce primeau hrană, trebuiau să îndure un interviu care le era luat de militari, ca să se verifice că nu uzurpă identitatea vreunui alt deportat, ceea ce se întâmpla din când în când. Foşti colaboraţionişti care lucraseră cu Gestapoul, membri ai miliţiilor franceze, oameni care torturaseră pentru poliţie, infractori de pe piaţa neagră şi francezi care se oferiseră să facă muncă voluntară în Germania încercau să se dea drept supravieţuitori ai lagărelor ca să obţină cardul special de deportat, foarte valoros pentru că acorda raţii suplimentare de alimente şi diverse privilegii, pe lângă faptul că le ascundea posibilele infracţiuni. Interviurile acestea erau problematice. Autorităţile verificau ca bărbaţii să nu aibă tatuată grupa de sânge aproape de subsuoara stângă, aşa cum aveau membrii trupelor SS, sau să nu existe dovezi că tatuajul fusese şters într-un fel sau altul. Foştii deţinuţi erau întrebaţi: când se alăturaseră Rezistenţei? În ce reţea lucraseră? Cine putea depune mărturie pentru ei? Ce dovadă aveau că nu colaboraseră cu nemţii, din moment ce ei supravieţuiseră, iar atâţia alţii nu? Unde fuseseră arestaţi? Unde fuseseră închişi? Intervievatorii cereau date şi nume concrete.

Adesea, impostorii reuşeau să adune o mulţime de detalii din conversaţiile cu cei reveniţi în ţară, în timp ce memoria spaţială şi temporală a adevăraţilor deportaţi era adesea răvăşită de traumele suferite. Iar întrebările îi cufundau pe supravieţuitori în coşmarul lunilor şi anilor trecuţi. „Era cumplit să trebuiască să răspunzi, ca şi cum noi am fi fost cei acuzaţi […], o serie de deportaţi s-au revoltat“, scria Odette Rosenstock, amintindu-şi de şederea ei la Lutetia. Mulţi au rămas cu impresia că interviul acesta a fost o ultimă jignire, o nouă traumă.

Dar autorităţile prindeau în fiecare zi colaboraţionişti. Uneori supravieţuitorii înşişi recunoşteau pe câte unul care încerca să se strecoare printre ei. La sfârşitul fiecărei zile, o maşină a poliţiei venea la hotel să-i ridice pe cei patru sau cinci impostori care fuseseră descoperiţi şi să-i ducă la închisoare.

Majoritatea deportaţilor cântăreau între treizeci şi treizeci şi cinci

de kilograme. Toţi aveau nevoie să se odihnească şi să ia în greutate. Sabine „Yanka“ Zlatin, cunoscută şi ca La Dame d'Izieu, era şefa bucătăriei. Evreică poloneză, asistentă medicală, ea şi soţul ei creaseră o „casă de vacanţă“ la Izieu, unde ascunseseră copii evrei. Era amplasată în apropierea graniţei cu Elveţia, în zona de sud a Franţei, ocupată de italieni, care, până să capituleze în faţa Germaniei, nu căutaseră evrei pentru a-i deporta. Dar, când nemţii preluaseră controlul asupra regiunii, tensiunile antisemite escaladaseră. Mai multe denunţuri o puseseră pe Sabine în alertă. Se gândise că ar fi fost mai bine să-i trimită mai departe pe copii şi să le găsească ascunzători mai bune. În timp ce ea era plecată la Montpellier încercând să obţină ajutor, primise o telegramă: „Familia bolnavă, afecţiune contagioasă“. Gestapoul îi arestase şi-i deportase pe cei 44 copii şi pe cei şapte adulţi care aveau grijă de ei. Au ajuns la Auschwitz-Birkenau, unde au fost ucişi cu toţii. Sabine şi-a dedicat restul vieţii amintirii acelor copii şi a depus mărturie la procesul lui Klaus Barbie în 1987.

Un alt erou cunoscut al Rezistenţei din echipa de la Lutetia era Toussaint Gallet. Ginecolog şi obstetrician, Gallet intrase în Rezistenţă în iarna lui 1942, furnizând britanicilor informaţii esenţiale. Fusese arestat şi torturat de Gestapo în mai 1944 şi închis la Fresnes. Repartizat în categoria deţinuţilor *Nacht und Nebel*, fusese deportat la Buchenwald cu ultimul transport plecat din Paris, pe 15 august. Era cunoscut şi admirat de ceilalţi deţinuţi pentru umanismul lui calm şi senin şi pentru capacitatea de a-i inspira să nu se dea bătuţi. La Buchenwald continuase cât putuse să practice medicina şi să acorde sprijin şi alinare, cu toate că nu avea nici un fel de instrument medical. Un supravieţuitor faimos al lagărelor, Frédéric-Henri Manhès, şi-l amintea pe Gallet ca *le docteur aux mains nues*, „medicul cu mâinile goale“.

La eliberare, Gallet a rugat Crucea Roşie să trimită vorbă părinţilor lui. „Am fost silit să-mi abandonez vocaţia şi acum în sfârşit voi fi solicitat ca medic“, scria el. „Faceţi tot ce puteţi ca să fiu repatriat rapid. Voi fi fericit să vă îmbrăţişez şi apoi să plec la slujbă.“ A fost adus cu elicopterul la Paris pe 18 aprilie. Pe 19 aprilie s-a înfăţişat, gata de muncă, guvernului francez, iar pe 20 aprilie a fost numit şeful programului medical de la Lutetia. Cei întorşi aveau încredere în el. Era unul dintre ei. Sub conducerea lui acceptau mai uşor nevoia guvernului de a-i identifica pe cei care încercau să se infiltreze printre ei şi să fugă de răspunderea pentru crimele de război comise.

Când intrară în vestibulul hotelului, cele şase prietene fură asaltate din toate părţile de oameni cu fotografii. Ele căutau feţe cunoscute. Şi aproape imediat fură despărţite, trase în direcţii diferite. Zaza văzu biroul celor de la Auberge de Jeunesse şi se repezi să vadă dacă aveau vreo veste despre René. Se aşeză nervoasă, zvâcnind dintr-un picior, în

timp ce voluntara, o fată tânără, rozalie în obraji, examina atent lista de nume. Apoi, ridicând ochii spre Zaza, clătină din cap.

— Cum? Ce înseamnă asta? E mort? Zazei îi venea s-o ia şi s-o scuture.

— Nu, înseamnă doar că nu avem informaţii. Numele nu e pe listă. N-a fost confirmat nici mort, nici viu. Ştiţi cumva în ce lagăr era?

— Nu, suspină Zaza, nu ştiu nimic.

Se simţi ameţită, şi fata se repezi să-i aducă o cană de ceai. Disperată, Zaza se mută la masa cu telefoane. Îşi sună familia. Vocea mamei, după atâta timp, i se păru mică şi distantă. Mama o rugă să vină imediat acasă, dar Zaza spuse că vrea să aştepte veşti despre René la Paris, în vechiul lor apartament. Dacă el se întorcea cumva, voia să fie acolo.

Josée îşi pierduse prietenele în vestibul în timp ce completa formularele. După ce termină, i se atribui o cameră în hotel, pentru o noapte, şi primi un bilet de tren până la Cannes pentru a doua zi dimineaţă. Nu ştia prea bine pe cine va mai găsi acolo. Nu voia să stea cu părinţii ei; îi erau străini. Dar voia să simtă mirosul mării. Îşi spuse că are prieteni buni în sud. În mod sigur Germaine şi Alban Fort, care conduceau casa de copii, ar fi fost fericiţi s-o primească. Avea să vadă care dintre familiile unde obişnuia să ducă provizii supravieţuise. Şi totuşi, când se gândea la prieteni buni, singurele care-i veneau în minte erau cele opt tovarăşe de drum. Nu apucase să-şi ia la revedere. Unde dispăruseră toate atât de brusc? În acea primă noapte, se trezi singură într-o cameră de hotel de la etajul doi al Luteţiei. Se întrebă unde şi cum avea s-o ia de la capăt. De ce mai supravieţuise dacă nu se putea bucura că se întorsese?

Nicole se trezi şi ea singură după ce parcurse etapa formularelor şi a interviului. Prietenele ei se împrăştiaseră. Se simţi abandonată. Habar n-avea unde-şi poate găsi familia. Ultima dată ştiuse că mama şi fratele ei erau în Lyon; tatăl, în altă parte, poate în Savoia. Dintr-odată văzu un chip cunoscut: Claudine, venită la Lutetia cu soţul ei Gilles. Gilles înjghebase un aparat radio ca să poată asculta numele deportaţilor întorşi, care erau anunţaţi zilnic. Aşteptau să afle ceva despre Yvette, sora lui Claudine, trimisă la Auschwitz şi apoi la Ravensbrück, când auziseră numele lui Nicole. Se repeziseră la Hôtel Lutetia, unde o căutau de multă vreme. În sfârşit, o descoperiseră în cealaltă parte a vestibulului aglomerat. Se schimbase, dar ochii verzi strălucitori şi buclele negre rămăseseră aceleaşi.

Nicole se simţi foarte uşurată să vadă în sfârşit un chip familiar. Claudine vru să ştie dacă o văzuse pe Yvette. Nicole şi-ar fi dorit să-i poată spune ceva, dar nu avea nici un fel de informaţie.

— Nu vrei să vii la noi în seara asta? o întrebă Claudine.

Nicole refuză categoric.

— Nu, trebuie neapărat să-mi găsesc familia.

— E prea târziu acum. Metroul s-a închis. Poţi să-i cauţi mâine-dimineaţă. Putem să dăm şi nişte telefoane. Dar vino la noi în seara asta! Mama s-ar bucura mult să te vadă.

Nicole voia să-şi caute familia imediat. Trebuia să le dea de ştire că e în viaţă. Claudine însă o convinse să vină cu ei în micul lor apartament cu trei camere din arondismentul al şaisprezecelea. Când sosiră, mama ei o întrebă pe Nicole dacă o văzuse pe Yvette. Şi-i mai puse întrebări despre deportare: cum fusese?

Fără să fi avut în gând, Nicole începu să povestească: ororile transportului, lagărul, selecţiile. Vorbi fără oprire. Cuvintele se revărsau din ea ca un fluviu – un torent al suferinţei. Îşi dorea cu disperare să fie înţeleasă. Nu gândea. Avea pur şi simplu nevoie să exprime ce se întâmplase acolo. Mama stătea tăcută, ascultând-o, impasibilă, politicoasă, dar albindu-se treptat la faţă de consternare. Apoi o întrebă:

— Şi Yvette, crezi că se va întoarce?

După cincizeci de ani, în timp ce povestea această întâmplare într-un interviu video, Nicole a început să plângă amintindu-şi de suferinţa ei.

— I-am spus: „Da, se va întoarce“. Fiindcă aşa credeam. Dar dintr-odată mi-am dat seama ce făcusem. Îi descrisesem mamei ei toate aceste orori şi, de fapt, nu ştiam dacă Yvette se va întoarce. E o amintire insuportabilă.[4]

Guigui şi Mena se prezentaseră la examenele medicale şi fuseseră separate în timpul interogatoriului. Guigui fu condusă spre un grup de supravieţuitori olandezi, adunaţi în jurul unei măsuţe într-un colţ al vestibulului. Simţi că ameţeşte să vorbească din nou în olandeză cu nişte concetăţeni. O făcură să râdă. Dădu câteva telefoane, şi curând vărul ei James veni s-o ia de la hotel. În grupul acela găsise câţiva prieteni vechi, care o întrebară despre prietenii comuni care nu apăruseră încă. Să fi întrebat Guigui despre Timen, tânărul pe care-l întâlnise pentru scurtă vreme când fuseseră amândoi arestaţi cu un an înainte? Apoi ieşi pe uşa hotelului şi o luă în jos pe stradă, la braţ cu vărul ei James – şi abia atunci îşi aminti că uitase să-şi ia la revedere de la Mena.

În cele trei luni de entuziasm de după ce războiul se sfârşise în Europa, în Paris şi în regiunea din jurul lui s-a sărbătorit constant. Era un nou început. Mena şi Guigui au mers la multe petreceri împreună. Erau hotărâte să se simtă bine, să lase trecutul hidos în urmă. Un alt luptător în rezistenţa olandeză, Albert Starink, le-a văzut împreună.[5] În scurta lui relatare pomeneşte de o noapte când au fost să danseze şi

să bea într-un club de noapte. Îşi aminteşte că a dansat cu fetele până la patru dimineaţa. Aflând că el pleacă spre Rotterdam, Mena l-a rugat s-o însoţească până la o bază militară americană din Reims, care lui îi era oarecum în drum. Ea cunoscuse pe cineva şi voia să-i facă o surpriză. Starink îşi amintea întinderea uriaşă de corturi albe de la baza militară din Reims şi cum o lăsase pe Mena acolo în ceaţa dimineţii.

Potrivit lui Guillaume, nepotul Menei, la scurtă vreme după război ea a plecat cu vaporul în Senegal ca să-şi întâlnească logodnicul, care era arhitect şi lucra în colonia franceză de acolo. Să fi fost vorba de soldatul american pe care-l căutase la Reims? Sau de un francez? Cum şi când îl cunoscuse? Sunt întrebări rămase fără răspuns.

E posibil ca Mena, căreia îi plăcea atât de mult să fie îndrăgostită, să-şi fi exagerat sentimentele. Era pe cât de generoasă, pe atât de nestatornică. Chiar dacă, poate, scrisorile arhitectului nu erau nici pe departe atât de înflăcărate pe cât i-ar fi plăcut ei, nu-i păsa. S-a avântat în această poveste fără să pregete. Era curajoasă când venea vorba de sentimente.

Pe vaporul spre Africa de Nord a cunoscut un bărbat pe nume William Lucien Dupont, care a flirtat insistent cu ea. Mi-o închipui rezemată de balustradă, privind în siajul navei, în timp ce-i spunea că inima ei aparţine altcuiva, că se duce în Senegal să se mărite. Poate Lucien a râs de ea şi i-a spus că e o prostuţă care nu ştie nimic despre greutăţile vieţii, o fată din Paris căreia-i place să se distreze şi care n-ar putea trăi niciodată în Africa, fiindcă aici n-ar avea niciodată luxul cu care e obişnuită.

Mena nu i-a răspuns. Nu i-a spus că e o supravieţuitoare a lagărelor. Învăţase deja să nu vorbească despre asta. În prima noapte acasă, când începuse să povestească, mama ei clătinase din cap şi ţâţâise, oprind-o:

— Astea sunt în trecut. Viaţa merge înainte. Nu te mai gândi prea mult la ele!

Mena înţelesese că nimeni nu vrea să asculte ce se întâmplase cu ea. De fapt, nici ea nu voia să vorbească. Voia să râdă, să danseze, să se simtă îndrăgostită din nou.

Pe vapor, Lucien a avertizat-o că habar n-are ce face. Mena şi-a spus că are să accepte orice-i aduce soarta. Dar apoi, cine ştie de ce, lucrurile au mers prost. Îmi închipui că băiatul din Senegal, logodnicul ei, n-a fost deloc aşa cum îl ţinea ea minte. Ea îşi construise în cap o imagine ideală, după visurile ei. Poate el i-a spus că n-o iubeşte sau poate îşi găsise deja pe altcineva şi a mormăit că avusese de gând să-i spună, dar nu-şi găsise cuvintele; ea sosise atât de repede, încât el nu mai apucase să-i scrie la timp. Mena s-a întrebat probabil ce i-ar fi spus Zinka logodnicului ei într-o asemenea situaţie – sau Jacky. Ele ar

fi găsit câteva cuvinte acide, bine ţintite. Probabil şi-a dorit s-o aibă alături pe Guigui.

Când a urcat din nou pe vas să se întoarcă în Franţa, a dat iar peste Lucien. Poate era destinul. Mena se simţea zdrobită sufleteşte şi umilită. Voia să aibă pe cineva aproape, să fie ţinută şi protejată. Alături de cele opt prietene se salvase, îşi salvase cu îndârjire viaţa, dar poate, după tot acest efort, îşi dorea pur şi simplu ca cineva să aibă grijă de ea. Sentimentul acesta de abandon după o luptă atât de îndelungată a fost poate o ispită. Poate era sleită. Poate era însărcinată.

Până la urmă, s-au căsătorit. Mena cea romantică, cea care trăia pentru dragoste, s-a căsătorit cu un bărbat deloc romantic. Poate că Lucien o iubea, dar era gelos pe trecutul ei, pe farmecul ei şi pe felul cum îi putea vrăji pe alţii. Era un bărbat dominator şi, uneori când Guigui voia să vină la ea, n-o lăsa să intre în apartament. Fiica lui Guigui, Laurence, şi-l amintea: „Mama şi Mena erau foarte apropiate, ieşeau împreună şi se simţeau minunat, iar lui asta nu-i plăcea. O lăsa foarte rar să iasă“[6].

Jean-Louis Leplâtre, ginerele Menei, îşi amintea şi el: „Când era departe de soţul ei, Mena putea să fie foarte veselă. Avea simţul umorului, lucru care nu se vedea în preajma lui“[7]. Când venea în vizită la fiica ei, bea un pahar de vin cu Jean-Louis la cină şi apoi îşi deschidea sufletul. El spune că atunci era ca şi cum ar fi descoperit-o pe adevărata Mena. Era pentru el o amintire dureroasă.

24. Mena cu fiica ei Edith în Bretania

Se ducea adesea în Bretania să-şi vadă mama, care, după ce rămăsese văduvă, ieşise la pensie şi se mutase înapoi acolo. Modesta locuinţă a familiei era tipică pentru această regiune: o casă construită iniţial pentru pescari, o *maison longère*, chiar pe ţărm. Guillaume, nepotul Menei, repetând ce spusese tatăl lui, mi-a povestit că Mena şi Edith, fiica ei, fuseseră extrem de apropiate, îşi ţesuseră lumea lor. Aveau un joc pe care-l jucau: se duceau să bea ceai în magazinul general Galeriile Lafayette şi, falsificându-şi accentul, se prefăceau că sunt englezoaice. Mena părea să trăiască în imaginaţie, nu cu bărbatul aspru cu care se căsătorise.

După război, când a cunoscut-o pe pictoriţa Mena Loopuyt şi i-a spus că-i folosise numele mic ca pseudonim, artista n-a fost prea plăcut impresionată.

— Îţi dai seama în ce pericol m-ai pus? a întrebat-o.[8]

Mena nu-şi dăduse seama nici măcar în ce pericol se pusese pe ea însăşi când îl urmase pe băiatul de care era îndrăgostită şi se alăturase Rezistenţei. Dar alesese numele pentru că o admira pe pictoriţă. Poate tânjise să aibă şi ea o carieră artistică independentă. Edith, fiica sa, era în mod evident o persoană extrem de creativă. Iar ginerele ei spunea că Mena făcea lucruri uimitoare cu acul şi aţa. Era în stare să croiască absolut orice rochie pe care o vedea într-un magazin fără nici un tipar. Avea eleganţă, şarm şi stilul ei propriu.

Mena a murit în 1973 la vârsta de cincizeci şi unu de ani. Edith avea să moară şi ea tânără, în 2007, de cancer.

Încă multă vreme după ce s-au întors în Franţa, supravieţuitorii lagărelor nu şi-au găsit locul. Erau, pe de o parte, urmările fizice ale condiţiilor extreme pe care le înduraseră. Lipsa hranei, a igienei şi a odihnei dăduse naştere unor boli precum anemia, infecţii ale pielii, cicatrici musculare şi osoase; tuberculoza şi epidemia de tifos au avut efecte pe termen lung, inclusiv surzenia, insuficienţa renală sau a altor organe şi deficienţe neurologice.

Au fost apoi urmările psihologice care erau mult mai greu de tratat şi care, de fapt, la început nici n-au fost recunoscute pe deplin. În lagăre, deportaţii se zbătuseră să supravieţuiască. Rata sinuciderilor fusese surprinzător de mică. Luptaseră cu toată fiinţa lor, păzindu-se de orice i-ar fi putut slăbi, blocând adesea amintirea pierderii rudelor şi prietenilor. Şocul s-a produs la întoarcere, când, crezând că sunt în siguranţă, au lăsat în sfârşit garda jos.

Unii relatau că, la întoarcerea acasă, familia i-a respins. Gisèle Guillemot scria că mama ei îi spusese: „M-ai făcut să sufăr cu Rezistenţa ta şi toate celelalte… O să-mi fie greu să te iert. Şi uite în ce stare jalnică eşti!“[9]

Mai multe căsătorii au fost anulate, pentru că familia s-ar fi făcut de ruşine să accepte o femeie care fusese în lagăr; nu mai era considerată

pură. Unele supravieţuitoare, rase în cap şi emaciate, au fost luate drept *les tondues*, femei care, ca pedeapsă pentru „colaboraţionismul orizontal“ – faptul că se culcaseră cu soldaţi nemţi –, fuseseră rase în cap în public.

25. O femeie este pedepsită pentru „colaboraţionism orizontal“.

Les tondues au fost purtate pe străzi în văzul tuturor, în timp ce oamenii le aruncau insulte. Uneori erau dezbrăcate complet sau pe jumătate, li se pictau svastici pe frunte. Aşa-zisul „colaboraţionism“ al unei tinere putea să fi fost o relaţie romantică sau sexuală cu un soldat german, dar acuzaţiile aveau adesea la bază simpla furnizare a unor servicii precum gătitul pentru soldaţi, pe care o tânără femeie n-ar fi putut refuza să le presteze în timpul ocupaţiei. Adesea era vorba de femei care se aflau în dificultate, izolate, marginalizate, singure sau rămase văduve, fără resurse, care deveneau spălătorese sau bucătărese ale unor militari germani. Aproximativ 20 000 de femei, din aproape toate regiunile Franţei, au fost rase în cap de mulţimi înverşunate. Umilirea Franţei, colaboraţionismul criminal al guvernului de la Vichy au fost transferate asupra corpului feminin, la fel cum pentru înfrângerea militară uluitor de rapidă în faţa Germaniei Pétain dăduse vina pe imoralitatea populaţiei feminine. *Les tondues* au fost excomunicate din satele şi casele lor, iar copiii născuţi dintr-o franţuzoaică şi un tată german au purtat stigmat toată viaţa. Dimpotrivă, majoritatea colaboraţioniştilor bărbaţi care se îmbogăţiseră pe piaţa neagră – sau mai rău – au trăit în continuare

nepedepsiţi.

Întorşi în această lume, simţindu-se neînţeleşi, supravieţuitorii lagărelor nu s-au putut integra. Parisul fusese eliberat în august, cu aproape un an înainte. Populaţia generală îşi reluase viaţa normală. A vorbi despre lagăre nu făcea bine nimănui. Nimeni nu voia să audă. Putea să fie neplăcut pentru cei care nu se implicaseră în mişcarea de Rezistenţă, ba poate chiar, de nevoie, colaboraseră cu inamicul. Era acolo o graniţă neclară, iar acestor oameni foştii deţinuţi le aminteau întruna, neplăcut, trecutul – mai ales puţinii supravieţuitori evrei. Întorcându-se, aceştia descoperiseră adesea că sunt singurii rămaşi în viaţă din familie. Una dintre foarte puţinele victime care au supravieţuit raziei Vel' d'Hiv – o *rafle* în care au fost ridicaţi şi deportaţi 13 000 de evrei parizieni –, un bărbat care avea pe atunci unsprezece ani, relata într-un interviu televizat că, revenind la Paris, găsise apartamentul familiei complet jefuit. Era pur şi simplu gol, doar cu o fotografie a mamei lui prinsă pe peretele acoperit de svastici. Evreii care supravieţuiseră erau într-o situaţie economică precară. Pentru a descrie exterminarea sistematică a unui grup întreg de oameni fusese inventat un cuvânt nou, „genocid", dar, în primii ani postbelici, puţini îl foloseau sau măcar ştiau de el.

Foştii deportaţi sufereau de depresie cronică, de coşmaruri, de insomnie, de anxietate şi simptome psihosomatice precum tulburări digestive sau cardiace. Erau nervoşi, irascibili şi exagerat de sensibili la orice fel de ameninţare şi tindeau să se gândească şi să se aştepte la ce e mai rău. Îşi aminteau obsesiv, recurent, trecutul, pe care-l percepeau drept prezent. În 1953 aceste probleme psihologice au fost recunoscute pentru prima dată de Organizaţia Mondială a Sănătăţii drept traume de război şi au primit un nume: „sindromul lagărului de concentrare".

Suferinţa provenea din închiderea în sine. În lagăr, solidaritatea fusese o pavăză împotriva acestei singurătăţi. Acasă, în familia lor, cei care supravieţuiseră erau copleşiţi de ea. De aceea, deţinuţii întorşi din fiecare lagăr au creat reţele împreună cu foştii lor tovarăşi de suferinţă. Amintindu-şi cât fusese de importantă prietenia dintre ele în lupta pentru supravieţuire, femeile au fost primele care au înfiinţat asemenea grupuri de sprijin. Pentru a onora aceste legături profunde, au creat Association des Déportées et Internées de la Résistance (ADIR). Geneviève de Gaulle-Anthonioz, Germaine Tillion, Denise Jacob-Vernay (sora lui Simone Veil) şi Nicole au făcut toate parte din ADIR. Şi-au propus o dublă misiune: să se ajute şi să se sprijine unele pe altele şi să cinstească amintirea celor care nu supravieţuiseră. Au obţinut locuinţe, alimente, haine şi locuri de muncă pentru tovarăşele lor. Au descoperit că pot discuta între ele despre lucruri pe care ceilalţi nu voiau să le audă. Au organizat şederi în centre de

convalescenţă şi au acordat ajutor în completarea dosarelor care trebuiau depuse pentru a obţine despăgubiri şi ajutoare guvernamentale. S-au luptat cu guvernul german să păstreze fostele locuri de detenţie ca memoriale şi să le plătească despăgubiri „iepurilor“ care supravieţuiseră.

Voix et visages, newsletterul ADIR, a jucat un rol esenţial în depunerea de mărturie atunci când, la sfârşitul anilor 1980, promotori ai negaţionismului precum Robert Faurisson au publicat articole în care afirmau, de pildă, că „n-au fost gazaţi decât păduchii“. A urmat un strigăt colectiv de revoltă. Femeile care supravieţuiseră lagărelor naziste au simţit nevoia imperioasă de a vorbi. Martorii mureau, iar adevărul experienţei lor era deturnat. *Voix et visages* i-a încurajat pe foştii deţinuţi să-şi scrie şi să-şi publice naraţiunile personale şi, unde e nevoie, să corecteze discursul istoriografic.

Deportaţii au descoperit că le era mai bine dacă se căsătoreau tot cu deportaţi. Laurence, fiica lui Guigui, îşi amintea ce-i spusese bunica ei: „Oamenii ăştia, cei care-au fost în lagăre, trebuie să stea pur şi simplu împreună, nu se pot căsători cu alţii. Nu pot trăi ca noi, iar noi nu-i putem înţelege“[10]. Dar din doi oameni profund traumatizaţi care au încercat să formeze o familie s-au născut uneori suferinţe pentru copiii lor.

Şase din cele nouă tinere femei s-au căsătorit cu alţi foşti deţinuţi. Nu e clar cât de mult îşi împărtăşeau soţii şi soţiile experienţele din timpul războiului; celor din afară li se părea că nu-şi doresc decât să lase trecutul în urmă.

După Hôtel Lutetia, grupul celor nouă s-a destrămat; fiecare a încercat să-şi refacă viaţa. Câteva au rămas apropiate. De Josée nu s-a mai ştiut nimic. Majoritatea n-au reluat legătura decât după şaizeci de ani, când cele câteva rămase în viaţă şi familiile lor aveau să se reunească şi să discute în sfârşit despre evadarea din 1945.

CAPITOLUL DOISPREZECE

E DOAR LA REVEDERE

26. Hélène şi Danny la Ischia

Dosarul militar al lui René Maudet, soţul Zazei, afirmă că acesta a fost deţinut la Neuengamme, deşi probabil şi-a petrecut cea mai mare parte a timpului într-unul dintre cele 85 de sublagăre de tip *Kommando* care ţineau de Neuengamme. Când s-au apropiat trupele britanice, SS-iştii i-au evacuat pe cei 9 000 de deţinuţi, inclusiv pe René, spre Lübeck, la Marea Baltică. Au fost urcaţi pe patru vapoare, unde au stat timp de câteva zile în cală, fără apă sau mâncare. Crezând că la bord se aflau oficialităţi naziste în drum spre Norvegia, British Royal Air Force a atacat navele pe 3 mai 1945 în cadrul unui raid de bombardament asupra portului. Supravieţuitorii care au sărit în apă au fost împuşcaţi de la mică înălţime din avioanele RAF sau mitraliaţi de nazişti. Doar aproximativ 600 de persoane au reuşit să scape. După aproape o lună de aşteptare înfrigurată, Zaza a aflat că René supravieţuise. A sosit la Hôtel Lutetia pe 12 iunie 1945.

Când l-a văzut, soţul ei cântărea mai puţin de treizeci şi cinci de kilograme şi purta pe corp urmele tifosului. Putea să meargă, dar era o umbră a bărbatului care fusese cândva. Zaza a fost copleşită de bucurie să-l vadă viu. S-au mutat la Nantes şi, în scurtă vreme, ea a rămas însărcinată cu primul din cei patru copii pe care i-au avut. În acele prime luni de după întoarcere, Zaza a scris povestea evadării

celor nouă din lagăr, dându-i titlul *Sans haine mais sans oubli* (*Nici ură, dar nici uitare*), şi, într-adevăr, relatarea ei vădeşte o frapantă lipsă de duşmănie. Tonul este optimist şi plin de umor. Zaza nu scrie decât despre călătoria lor. Nu spune ce a făcut în Rezistenţă şi nu povesteşte cum a fost arestată. Şi nici nu insistă asupra condiţiilor şi scenelor cutremurătoare la care a fost martoră în timpul deportării şi detenţiei, cu toate că face aluzii subtile ici şi colo. Oroarea e prezentă în subtext, abia ascunsă.

În 1961 a trimis manuscrisul revistei pentru femei *Marie-Claire*, scriind: „Vă trimit o poveste care ar putea fi de interes pentru dumneavoastră: cum nouă femei care fuseseră deportate au evadat şi au traversat linia frontului […]. Dacă textul acesta nu prezintă nici un fel de interes literar sau comercial, vă rog să-mi spuneţi sincer“[1]. Se pare că redacţia i-a respins manuscrisul, care a rămas cunoscut numai unui cerc restrâns de rude şi prieteni.

La zece ani după moartea ei în 2004, manuscrisul a fost în sfârşit publicat. În prefaţa adăugată cărţii, vărul ei scrie că îi pare rău că nu i-a cerut mai multe detalii despre război. Ulterior, când l-am intervievat pe Pierre Sauvanet, nepotul Zazei, el mi-a explicat că, atunci când a întrebat-o despre război, ea i-a răspuns: „Dacă vrei să ştii ce s-a întâmplat, citeşte ce am scris despre evadarea mea“. Au fost singurele ei cuvinte pe această temă.[2]

Şi mie îmi pare rău că n-am fost mai curioasă. Acum am mult mai multe întrebări. Aş vrea să-l fi întrebat pe bunicul mai multe despre cum a scăpat din Germania nazistă şi ce a însemnat să fie un evreu fără naţionalitate, căsătorit cu o franţuzoaică, la începutul războiului. Aş vrea să-l fi întrebat pe unchiul meu mai multe despre perioada cât a activat în Rezistenţă. Aş vrea s-o fi întrebat pe bunica mai multe despre anii războiului. Aş vrea s-o mai fi intervievat pe Hélène de câteva ori. Şi să-mi fi început căutările mai devreme, înainte ca cele nouă femei să fi murit. În familia mea îmi amintesc numai sentimentul vag că ar fi fost nepoliticos să aduc vorba despre trecut, să le silesc să vorbească despre amintiri dificile. Dar acum mă întreb dacă nu cumva şi-ar fi dorit să fie întrebate. Poate au crezut că nu vrem să auzim ce au de spus.

Textul pe care Zaza l-a scris la douăzeci şi patru de ani, la scurtă vreme după încheierea războiului, a fost publicat în sfârşit după moartea ei, jumătate de secol mai târziu. Nepotul ei Pierre Sauvanet a jucat un rol esenţial în tipărirea lui sub formă de carte. Editura i-a schimbat titlul, iar Pierre a adăugat date şi a corectat ortografia cuvintelor nemţeşti. E convins că bunica lui ar fi mulţumită.

27. Pierre Sauvanet, nepotul Zazei, arătându-le noua sa maşină de scris electrică Zazei şi lui René Maudet, august 1985

În adolescenţă, Pierre devenise interesat de trecutul mătuşii sale după ce aflase de la mama lui că Zaza are un manuscris. „Cred că e din cauză că eu aveam o mică maşină de scris“, mi-a explicat el. „A fost pretextul de a-i bate manuscrisul la maşină. Apoi, mai târziu, în 1992, l-am rescris la calculator […]. Suzanne a fost fericită să vadă varianta finală, fără îndoială. Îşi dorea să-l publice.“

Cartea Zazei a fost cheia care mi-a deschis uşa acestei poveşti; fără ea n-aş fi ştiut de unde să încep. Ca să-i cunosc pe Pierre şi pe soţia lui, Anne-Flo, am mers cu maşina, cu fiica mea Sophie, până în oraşul La Rochelle. În imaginaţia mea, vesela Zaza se reunise cu René şi trăiseră fericiţi până la adânci bătrâneţi.

În frumosul apartament însorit din La Rochelle, Pierre mi-a spus că René n-a vorbit niciodată despre ceea ce trăise. Povestea pe care ar fi putut-o spune a rămas ferecată înăuntrul lui. Cum fusese munca în detaşamentele ucigaşe de dezamorsare a bombelor, ce-l ţinuse în viaţă – toate aceste întrebări şi multe altele au rămas fără răspuns.

L-am întrebat despre copiii Zazei şi ai lui René, şi el a tras adânc aer în piept înainte să-mi răspundă.

— Asta e partea tristă a poveştii, a zis.

Mi-a povestit apoi că părinţii nu le-au dezvăluit niciodată copiilor prin ce trecuseră în timpul războiului. Cei patru copii au venit pe lume

repede unul după altul. După război, Zaza şi René au fost fericiţi să se regăsească şi se iubeau în continuare, dar întoarcerea la viaţa normală nu le-a fost uşoară. Au suferit. S-au depărtat unul de altul. Poate că Zaza îşi dorise şi altceva de la viaţă decât statutul de gospodină. René s-a îngropat în muncă, era adesea absent. Ea a rămas să-i crească practic singură pe copii.

În 1963, la optsprezece ani după eliberare, Zaza a făcut un atac cerebral în urma căruia a paralizat pe partea stângă. Pierre n-a cunoscut-o decât în cărucior. Când era mic, familia lui mergea în vizită la Zaza şi René când îşi făceau vacanţele în casa din Saint-Gilles-Croix-de-Vie, un sat de pe coasta Atlanticului. Zaza era întotdeauna primitoare; René şi el, dar în felul lui. Foarte înalt şi bărbos, fumător înrăit, era un om rezervat. Zaza era mai deschisă, însă, după atac, îi venea greu să vorbească; mai uşor îi era să scrie.

Cam la vremea când Zaza a ajuns în cărucior, căsnicia ei cu René s-a ameliorat. René a avut o grijă extraordinară de ea. Pierre ştie doar această etapă a mariajului lor, când erau fericiţi şi ţineau foarte mult unul la altul. Dar copiii lor au trăit alte vremuri. Mama lui Pierre, sora Zazei, spunea că primii ani ai căsniciei fuseseră nefericiţi, iar copiii avuseseră de suferit. Zaza a murit în 1994, la vârsta de şaptezeci şi trei de ani, iar René, un an mai târziu.

Trei dintre cei patru copii ai lor s-au luptat cu boala mintală. Unul s-a sinucis, altul a murit într-un azil de nebuni, iar mezina a încercat şi ea să se omoare; tentativa a lăsat-o cu handicap sever, în cărucior, ca şi mama ei, şi instituţionalizată pe viaţă.

Uluiţi de această poveste profund tragică, şi eu, şi Pierre eram cu lacrimi în ochi. L-am întrebat ce explicaţie putuse el găsi pentru suferinţa verilor lui. El credea că fusese vorba de două lucruri:

— Pe de o parte, fiecare copil se întreabă: „De ce m-am născut?“ Copiii foştilor deţinuţi din lagăre ştiu probabil să existenţa lor a atârnat de un fir de păr. Totul a depins atât de mult de întâmplare, încât copiii pot ajunge la concluzia că mai bine nu s-ar fi născut. În al doilea rând: vag, fără să poată înţelege de ce, au simţit probabil că orice-ar fi putut ei face cu viaţa lor n-avea să aibă aceeaşi forţă ca ceea ce făcuseră părinţii lor. Poate au avut chiar un sentiment vag de vinovăţie că există pur şi simplu.

M. Gerard Fromm studiază transmiterea intergeneraţională a traumei şi a scris pe această temă. „Ceea ce fiinţa omenească nu poate procesa din propria experienţă“, spune el, „ceea ce a fost copleşitor şi traumatizant, insuportabil, de neconceput, rămâne nespus în discursul social, dar foarte adesea se revarsă asupra şi în interiorul generaţiei următoare sub forma unei sensibilităţi afective sau a unei presiuni haotice“[3]. Domeniul transmiterii intergeneraţionale a traumei a explodat în anii 1970, când copiii supravieţuitorilor Holocaustului au

început să manifeste în propria viaţă efectele traumei părinţilor. „Copiii sunt siliţi să se confrunte cu ruşinea, furia, neputinţa şi sentimentul de vină pe care părinţii n-au fost în stare să le proceseze ei înşişi“, observă Fromm.[4]

După ani şi ani de observaţii clinice şi tratamente aplicate copiilor şi chiar nepoţilor supravieţuitorilor, specialiştii au reuşit să identifice o serie de simptome. Pacienţii povesteau că principala lor problemă era să gestioneze „secretul“ nerostit şi care nu putea fi pomenit. Familiile foştilor deportaţi simţeau o mare tristeţe care nu putea fi niciodată exprimată sau discutată. Exista un sentiment constant de teamă şi de oroare şi oamenii aceştia încercau să evite orice fel de risc. Domneau o neîncredere şi o nesiguranţă generalizate, mai ales în raporturile cu statul sau cu guvernul. Copiii alegeau adesea medicina şi lucrau cu situaţii la limită, ca medici de urgenţă sau cardiologi. Pe lângă această dorinţă de a salva vieţi, mulţi păreau incapabili să formeze cu adevărat o conexiune cu alţii. Sufereau de multe ori de o paranoie a persecuţiei şi de o atitudine ambivalentă faţă de părinţi sau de bunici. Plus depresie cronică şi tristeţe – un sentiment de doliu care nu putea fi precizat în nici un fel, ci era doar senzaţia generală a ceva pierdut ireversibil.

Când am stat de vorbă cu rudele celor nouă femei, toată lumea, aproape fără excepţie, spunea că ele nu vorbiseră practic niciodată despre ceea ce trăiseră în timpul războiului. Dar alţi membri ai familiei îşi dădeau seama că experienţele acelea reverberau permanent, zi de zi. Martine, fiica lui Hélène, mi-a spus că, deşi mama ei nu voise niciodată să discute despre război, primul cântec pe care o învăţase să-l cânte şi pe care îl cântau mereu când mergeau împreună cu maşina fusese *Le Chant des marais*, cunoscut drept cântecul lagărelor de concentrare sau *Le Chant de déportés*. În diferite versiuni, versurile lui erau transcrise clandestin şi trecute dintr-un lagăr într-altul. Iată refrenul:

Ô terre de détresse,
Où nous devons sans cesse
Piocher, piocher.

O, tărâm al disperării,
Unde trebuie fără încetare
Să săpăm, să săpăm.

Prin intermediul acestui cântec, dar şi în alte moduri mai subtile, Hélène i-a transmis lui Martine amintirea lagărelor. Martine povestea un coşmar de-al ei în care se afla într-o maşină, urmărită de nemţi. În cele din urmă nemţii o prindeau şi o duceau într-o încăpere în mijlocul căreia era o groapă adâncă. Era împinsă acolo şi ateriza peste o amestecătură de corpuri omeneşti vii şi de cadavre.

— Din coşmar mă trezeam, dar cred că i-am moştenit teroarea. De exemplu, trebuie tot timpul să ştiu unde e ieşirea. Am oroare să fiu închisă undeva… Poate, dacă mama ar fi vorbit cu mine, aş fi avut copii. Aşa, n-am vrut să transmit trauma mai departe. Cred că ceva dinăuntrul ei a murit în lagăre. De îndată ce vorbesc despre ea, îmi vine să plâng. Am avut o relaţie extrem de complicată.[5]

În documentarul în care o reîntâlneşte pe Lon, Hélène o întreabă dacă a vorbit vreodată despre ce li s-a întâmplat în război, şi amândouă spun că n-au vorbit niciodată despre asta cu familia. Dori Laub, specialist clinician în domeniul transmiterii intergeneraţionale a traumei, scrie: „Deseori, supravieţuitorii subliniază că trăiesc într-adevăr în două lumi separate, cea a amintirilor traumatice (care sunt autonome, necontenite şi permanent prezente) şi cea a prezentului. Foarte adesea nu vor sau sunt incapabili să reconcilieze aceste două lumi“[6].

Relatarea Zazei are un ton surprinzător. La începutul marşului morţii, e fericită că prietenele ei sunt împreună. Se entuziasmează de aroma ierbii primăvăratice când se adăpostesc într-un şanţ, în timp ce bombele Aliaţilor cad peste tot în jur. Scrie cu bucurie, euforică. Tratează cu umor şi cu o lejeritate aproape şocantă când te gândeşti de unde au evadat de fapt. Această disonanţă între amintiri şi realitatea experienţelor trăite este probabil un mecanism de apărare, o formă de rezilienţă. După război, suferinţa şi tristeţea ei au fost în bună măsură nerecunoscute. Asemenea celorlalte opt, şi în general tinerelor care activaseră în Rezistenţă şi fuseseră prinse, Zaza a făcut parte din categoria supravieţuitorilor care au sfârşit prin a fi ignoraţi. Într-un anumit sens, n-a avut de ales şi a trebuit să pretindă că totul e în regulă.

Pierre şi soţia lui, Anne-Flo, sunt de acord că, deşi una dintre fiicele Zazei a citit manuscrisul şi deci ştia o parte din povestea mamei sale, comunicare faţă în faţă pe această temă n-a existat decât foarte rar sau deloc. E posibil ca fiica să fi avut senzaţia ciudată, derutantă, că ştie şi în acelaşi timp nu ştie.

— Şi totuşi cum poate un părinte să vorbească despre aşa ceva? a întrebat Pierre. Pentru René ar fi fost imposibil.

După cum scria Howard Stein, „ceea ce a fost interzis în mod conştient revine în mod fantomatic, de obicei sub forma «enacţiunii» (*enactment*). Cei care nu au voie să-şi recunoască durerea descoperă că pierderea ireparabilă pe care o resimt ajunge să preia controlul asupra lor“[7].

René n-a încercat să-şi netezească asperităţile. Avea nişte obiceiuri bizare. De exemplu, Anne-Flo ne-a spus că René se uita la ei cum mâncau, dar nu mânca niciodată în faţa lor. Se trezea în toiul nopţii şi „la patru dimineaţa îşi făcea cartofi prăjiţi şi bea whisky“. Violenţa pe

care copiii lui René şi ai Zazei au manifestat-o faţă de ei înşişi mi s-a părut cea mai teribilă demonstraţie a traumei intergeneraţionale a războiului.

Pierre mi-a spus că lui şi lui Anne-Flo le plăcuse să fie în preajma lui René şi a Zazei.

— Am petrecut câteva Revelioane minunate cu ei. Spre sfârşit eram foarte apropiaţi… N-am simţit povara pe care copiii lor au preluat-o în vremurile mai sumbre.

Înainte să moară, Zaza era deja imobilizată la pat, iar Pierre se ducea în camera ei şi stătea de vorbă cu ea în fiecare după-amiază. Camera era plină de obiecte exotice pe care le aduseseră din călătoriile lor. După atacul ei cerebral, când René se pensionase, cumpăraseră o rulotă şi călătoriseră prin toată lumea cu câinele lor, inclusiv în Iordania, Siria şi alte ţări din Orientul Mijlociu. Zaza avea poftă de viaţă şi călătoriile i-au apropiat.

— S-au găsit unul pe altul la sfârşitul vieţii, mi-a spus Pierre. *Une belle retraite* – o perioadă frumoasă la pensie.

În ultimii ani, Zaza îşi petrecea zilele privind păsările din curtea casei. Anne-Flo îşi amintea că îi adusese douăzeci de kilograme de seminţe de floarea-soarelui şi alune.

— Era felul ei de a călători, mi-a spus. Vedea pe geam stoluri întregi de păsări.

Când a sărit din tren, lăsându-şi cele şase prietene în urmă, Lon a hotărât că, pentru a ajunge în Olanda, nu trebuie decât să urmeze soarele. Vremea era foarte frumoasă – sfârşit de primăvară. Se simţea entuziasmată să fie în sfârşit singură, pe drum, să-şi croiască destinul de capul ei. Uneori noaptea, în pădure, se speria, dar trecuse prin atâtea, încât puţine lucruri o mai făceau cu adevărat să tresară. Pe oriunde trecea vedea ruine şi distrugeri, plus refugiaţi care căutau să se întoarcă acasă. Pe marginile drumurilor zăceau maşini stricate, valize abandonate şi roţi strâmbe de bicicletă. Noaptea, oamenii se strângeau în jurul focurilor de tabără şi coceau cartofi. Mâncare se găsea greu. Lon înota printr-o mare de dezrădăcinaţi.

La un moment dat, mergând, s-a prăbuşit de epuizare. S-a trezit într-un spital american de campanie. Nu era bolnavă; avea pur şi simplu nevoie de hrană şi odihnă. A rămas acolo o săptămână. O soră medicală pe nume Ruth i-a dat haine noi – fustă kaki, bluză kaki şi pantofi noi, buni de mers. Americanii înfiinţaseră un sistem poştal funcţional, şi Lon putu să le scrie părinţilor ei: „Nu ştiu cât va dura, dar vin spre casă“[8]. Misiva a ajuns la Leiden, deşi ştampilele de pe ea arată că a trecut mai întâi prin New York.

În cele din urmă, Lon a ajuns în faţa uşii de la intrare a casei natale, la ora trei dimineaţa. A sunat la sonerie şi l-a auzit pe câinele ei drag lătrând. A aşteptat puţin, a sunat din nou, apoi a auzit înăuntru foşnet

de paşi. Inima îi bubuia în piept. În uşă a apărut mama ei, care, după primul ţipăt de uimire, a izbucnit în plâns. Lon a îmbrăţişat-o.

Prima ei întrebare a fost:

— Unde e Eric?

Mama a început din nou să plângă. I-a spus că Eric murise în lagăr pe 31 ianuarie 1945. Pentru Lon, vestea aceasta a fost o lovitură zdrobitoare. Nu-şi închipuise că putea fi mort. Fusese foarte sigură că el avea să fie deja acasă.

Mama i-a spus că Jappe, iubitul ei, se logodise cu altcineva, şi i-a înşirat pe cine pierduseră familiile din vecini. Erau veşti groaznice. Lon, şocată, a simţit că i se face rău. Până la urmă a coborât şi tatăl ei. Ei i s-a părut mult îmbătrânit. Pierderea fiului fusese şi pentru el o lovitură teribilă. A scos o sticlă de şampanie pe care o păstrase ca prin minune în toţi anii de război.

— Sărbătorim întoarcerea ta, a spus el, încercând să înveselească pe toată lumea.

După cum îşi amintea Lon, s-au îmbătat împreună.

Aflasem despre Lon din cartea ei şi din documentarul *Ontsnapt*, aşa că am fost foarte emoţionată când am reuşit în sfârşit să iau legătura cu cele două realizatoare, Jetske Spanjer şi Ange Wieberdink. M-au invitat să ne cunoaştem la Amsterdam. Dimineaţa urma să discutăm filmul şi cercetările mele, iar după-amiaza acasă la Ange urmau să vină fiica lui Lon, Patricia Wensink, şi soţul ei, Wladimir Schreiber. Eu am sosit la Amsterdam cu fiul lui Guigui, Marc Spijker. Am suit treptele tipic şi descurajant de abrupte până la apartamentul lui Ange şi ne-am adunat în sufrageria ei luminoasă pentru o zi împreună care avea să se dovedească memorabilă. Dimineaţă, înainte de sosirea Patriciei, vorbisem cu Ange şi Jetske, care-mi împărtăşiseră cu generozitate din ceea ce ştiau. La fel cum, pentru mine, filmul lor fusese un catalizator al călătoriei în Germania la începutul proiectului meu, interviul pe care i-l luasem eu lui Hélène jucase un rol important în cercetările lor. Ne-am uitat împreună la film şi l-am oprit în diferite momente, acolo unde eu aveam întrebări. Da, făcuseră într-adevăr cunoştinţă cu familia uriaşilor din Delmschütz. Probabil o întâlniseră şi pe Annelise, care era însă într-un azil de bătrâni, bolnavă de demenţă, aşa că nu erau sigure.

Am discutat despre dragostea lui Lon pentru fratele ei, Eric. După război, Lon primise înştiinţare că Eric fusese îngropat într-o groapă comună şi se pusese problema dacă vrea să-i identifice rămăşiţele. Ea spunea că îl recunoscuse imediat după dinţi. A fost nevoie de multă stăruinţă, în anii 1970, pentru ca rămăşiţele lui Eric să fie reînhumate pe Câmpul Naţional al Onoarei din Loenen. Toate veniturile obţinute de Lon de pe urma cărţii sale merg la fundaţia care se ocupă de mormintele victimelor războiului, pentru întreţinerea mormântului lui

Eric.

Ange şi Jetske s-au apropiat mult de Lon spre sfârşitul vieţii ei. Mi-au descris reuniunea înduioşătoare şi dintre Lon şi Nicole, la care fuseseră martore. Mi-au spus însă că, în discuţiile cu ea, se simţeau ca şi cum ar fi vorbit cu un buldozer. Lui Lon îi plăcea să deţină controlul şi-şi respecta îndeaproape programul şi obiceiurile zilnice. I-au cunoscut puţin fiicele şi n-au reuşit să afle prea multe despre viaţa ei personală postbelică. Câtă vreme trăia, totul trebuia să fie în termenii ei. Acum erau la fel de încântate de ideea de a sta de vorbă cu fiica ei Patricia ca şi mine.

Pat şi Wladimir au sosit cu cadouri şi cu diverse însemnări şi acte ale lui Lon atent pregătite. Wladimir mi-a înmânat un drive USB cu fotografii. În mod cert, se organizaseră în avans pentru întâlnirea noastră. Au început imediat să discute despre Lon. Pat voia să ne spună cum e să fii fiica unei asemenea mame. Gemenele Pamela şi Patricia Elisabeth Frédérique Wensink se născuseră în Scheveningen pe 1 aprilie 1948. Lon nu ştiuse că e însărcinată cu gemene, iar fetele fuseseră premature.

N-aveau să-şi cunoască niciodată tatăl biologic; „mama nu ne-a dat voie“. Pat bănuieşte însă că l-a întâlnit mai târziu. Părinţii lui Lon au insistat ca ea să se mărite ca să salveze onoarea familiei; i-au plătit unui bărbat pe nume Wensink să se însoare cu ea. Căsătoria a durat un an.

— Nici mie nu mi s-a dat voie să-l cunosc, spunea Pat. Îi port numele şi nici măcar nu ştiu cine e.[9]

Lon s-a devotat profesiei sale şi era adesea plecată. Fetele au fost crescute de bunica şi de o serie de bone. Lui Lon nu-i venea uşor să-şi arate dragostea, afecţiunea, şi, după cum spunea fiica ei, „chiar şi s-o simtă. Am fost ţinute la distanţă. De parcă şi-a dorit copii, dar apoi n-a mai ştiut ce poate face cu noi“. Ştia că mama ei e mândră de ea şi de sora ei, dar intimitatea, spuse Pat, era imposibilă pentru Lon.

Îşi amintea cum mama ei avea coşmaruri teribile şi cum bunica îi spunea ei, Patriciei, să se ducă s-o liniştească, dar ea avea doar zece ani şi nu-şi dădea seama ce nu e în regulă cu Lon. La fel, într-o zi era cu mama ei, când a observat un camion din Saarbrücken parcat lângă casa vecinilor. Saarbrücken fusese prima oprire pentru deportaţi după ce trecuseră graniţa în Germania. Lon a devenit isterică, a început să ţipe că trebuie să i se spună şoferului să plece de acolo. Existau numeroase asemenea întâmplări care, neexplicate, s-au dovedit terifiante pentru fiicele ei.

Faptul că, în anii 1990, şi-a scris cartea a mai liniştit-o.

— Păcat că a durat atât până să se apuce să scrie, mi-a spus Pat. Dar, citind cartea, atât Pat, cât şi Wladimir au avut senzaţia că Lon era încremenită în timp. Rămăsese, mental, în anul 1945. Soldaţii

americani îi făcuseră o impresie de durată. Ginerele lui Pat şi al lui Wladimir a venit într-o zi la cină în uniforma lui de marină şi a scos o ţigară – iar asta a fost de ajuns pentru ca Lon să fie cucerită definitiv.

Pam, sora Patriciei, a fugit în Australia ca să nu se mărite cu bărbatul pe care i-l alesese Lon.

Lon nu s-a recăsătorit niciodată şi a avut o serie de aventuri amoroase, întotdeauna cu bărbaţi însuraţi, indisponibili. Jetske ne-a spus mie şi lui Pat că poate unul din motivele pentru care Lon n-a vrut niciodată să se mărite a fost faptul că, până în 1960, în Olanda, femeile căsătorite nu aveau, legal vorbind, dreptul să muncească. Jetske şi Ange i-au povestit de asemenea lui Pat cum Lon identificase corpul lui Eric după dinţi.

— Cunoscând-o pe mama, a zis Pat, râzând cam înciudată, a decis ea că e Eric, chiar dacă poate nu era. Cine ştie? Poate în mormântul ăla zace altul.

Pat a fost de acord că pierderea fratelui său îi frânsese inima lui Lon. Apartamentul ei era plin de fotografiile lui.

— N-avea nici una cu copiii ei, a adăugat ea. Iar sub fotografii pusese mici însemnări, ca nişte scrisori de dragoste adolescentine: „Te iubesc, mi-e dor de tine, când te întorci acasă?“

Pat şi Wladimir mi-au povestit şi despre firea impetuoasă şi excentrică a lui Lon. Cam prin 1985 începuse să se pregătească de moarte, dar, fiindcă avea să mai trăiască treizeci şi doi de ani, a schimbat instrucţiunile de multe ori. Un ordin „nu-mă-resuscitaţi“ a fost lipit pe o uşă din apartament, iar la vedere pe scări a fost lăsat un plic pe care scria „PRIVAT. A se incinera împreună cu mine“ şi în care erau scrisori de dragoste. Jetske şi Ange îl observaseră adesea în timpul vizitelor pe care i le făcuseră.

Asemenea lui Jacky, Hélène şi Nicole, Lon a făcut parte din prima generaţie de femei care au putut să aibă o carieră profesională. Din posturile deţinute, Lon a fost implicată în crearea Uniunii Europene şi a avut putere de decizie în sprijinirea industriei şi legislaţiei europene. Ultima rămasă în viaţă din grupul celor nouă, a murit la vârsta de o sută unu ani, pe 15 noiembrie 2017.

Deşi în anii dinaintea morţii a fost oarbă şi surdă, nici nu s-a pus problema să meargă la un azil de bătrâni. Pat, Wladimir, Jetske şi Ange îi admirau cu toţii forţa de caracter, cu toate că uneori putea fi dificilă. „S-ar putea ca o parte din acest caracter să fi fost esenţială pentru supravieţuire“, mi-a scris Wladimir mai târziu.

Guigui se întâlnea adeseori cu Lon când se ducea în Olanda, în vizită la rude. Au rămas apropiate. Guigui a păstrat de asemenea legătura cu Mena, Nicole şi chiar cu Hélène din când în când. Dar arareori vorbea despre război în mod direct; abia mai târziu avea să le împărtăşească nepoţilor din întâmplările trăite de ea.

Când s-a întors la Paris, Timen, tânărul pe care Guigui îl cunoscuse când aşteptau să fie interogaţi de Gestapo, era doar o umbră a celui care fusese cu un an înainte. Stătuse la Dachau timp de două luni şi apoi fusese trimis în lagărul de concentrare Mauthausen, unde ceea ce-l salvase, credea el, fuseseră solidaritatea comuniştilor şi speranţa de a o regăsi pe Guigui. Mauthausen şi complexul de lagăre Gusen au fost primele lagăre de concentrare de mari proporţii construite de nazişti şi ultimele care au fost eliberate, pe 5 mai 1945. Între 1938 şi 1945, circa 190 000 de oameni din peste patruzeci de ţări au fost închişi aici, şi cel puţin 90 000 au murit.[10]

Timen şi Guigui au ajuns amândoi să lucreze la ambasada olandeză din Paris. El ajuta guvernul olandez să caute criminali de război nazişti şi foşti colaboraţionişti. Era o sarcină complicată. Propriul lui frate fusese membru SS. Laurence, fiica lor, mi-a povestit:

— În timp ce tata era în închisoare, fratele lui lupta pe frontul rusesc. Şi acest frate a suferit îngrozitor. N-a vorbit despre asta ani de zile. Tata lucra pentru guvernul olandez, afaceri secrete – era o treabă grea, complicată. După o vreme a renunţat la serviciile secrete.

Guigui şi Timen s-au căsătorit la un an după întoarcerea la Paris, în iunie 1946, iar Laurence s-a născut câteva luni mai târziu. Tânăra familie locuia într-o casă confortabilă, lipită de conacul deţinut de vărul ei James în afara Parisului. Moşia uriaşă îi amintea probabil lui Guigui de casa unde copilărise la Hatten înainte ca familia ei să-şi fi pierdut averea. Dar ea avea un stil relaxat şi nepretenţios. Nu-i păsa că mobila se dezintegrează. Gătea pe o sobă veche cu lemne. Reşedinţa ei era un spaţiu bucolic, ospitalier şi deschis nepoţilor şi prietenilor. Nepoţii îşi amintesc o vară când, în fiecare zi la prânz, Guigui le povestea alt episod al evadării şi călătoriei lor, ca un serial de televiziune. Pe o nepoată a ajutat-o să scrie o compunere şcolară despre experienţele ei din lagăr. O alta îşi aminteşte că, atunci când a cerut o pijama de ziua ei, Guigui a insistat să nu fie în dungi. N-o deranja când nepoţii se zvârcoleau în somn dacă împărţeau patul cu ea, le spusese, pentru că în lagăr dormiseră atât de înghesuite una în alta, încât, dacă una se mişca, trebuiau să se mişte şi toate celelalte. O deranja să împartă însă camera de baie. Imaginea băilor colective îi rămăsese în memorie, şi insista să folosească baia singură.

Jurase că nu se va mai întoarce în Germania, dar s-a dus până la urmă când Laurence s-a înscris la facultate. A văzut memorialul din faţa lacului de la Ravensbrück – *Die Tragende*, sculptura unei femei care cară corpul alteia – şi a fost impresionată. Altă dată şi-a dus nepoata în Tunisia, iar acolo au dat peste nişte turişti nemţi care cântau cântece vechi pe care Guigui ţinea minte că le cântaseră şi gardienii SS; asta a supărat-o. Laurence nu uitase experienţa.

— Dar apoi am participat la un schimb de studenţi. La noi a venit

un student german, iar eu m-am dus şi am stat la o familie din Frankfurt, şi mama m-a dus acolo.

Olivier, nepotul ei, a adăugat:

— Vorbea despre cum i se furaseră bijuteriile când sosise la Ravensbrück şi spunea: „În mod sigur o nemţoaică acum poartă bijuteriile mele“.

— Da, a adăugat Laurence, dar şi în căminul studenţesc au fost câteva prietene olandeze care i-au luat toate lucrurile când au aflat că ea şi Lon fuseseră arestate.

Îi spusese lui Laurence că, atunci când se întorsese în Olanda, îşi văzuse lucrurile prin casele lor. „N-am îndrăznit să le cer înapoi şi nimeni nu s-a oferit să mi le dea“.

În felul ei nonşalant, lui Guigui nu-i păsa prea mult de aceste obiecte. Dar a păstrat emblema „cap de indian“ care se purta pe mâneca uniformei şi pe care trebuie să i-o fi dat un soldat american din Divizia 2 Infanterie la Colditz sau la Grimma.

Guigui a murit în iulie 2007; avea optzeci şi şapte de ani.

Nicole s-a întors la Paris în aceeaşi zi cu un alt deportat, venit de la Dachau – viitorul ei soţ. Îl întâlnise în timpul războiului; făcea parte din cercul de luptători ai Rezistenţei din Lyon. S-au căsătorit în 1946, iar în 1947 Nicole a născut o fetiţă. A fost recrutată apoi de agenţia fotografică Magnum. Deşi căsnicia ei nu a durat, Nicole şi soţul ei au rămas prieteni pentru tot restul vieţii, vorbind săptămânal la telefon timp de şaizeci de ani. Fiica lor consideră că s-au căsătorit prea repede. Nu erau pregătiţi să devină un cuplu după tot ce înduraseră, şi Nicole în mod sigur n-ar fi putut accepta să nu lucreze. Îi spunea adesea fiicei sale că experienţele din timpul războiului îi arătaseră cât e de puternică, cât de multe poate face cu viaţa ei. Nu exista cale de întoarcere.

Şi-a căutat prietena care-i fusese cea mai dragă, pe Renée Astier de Vilatte, pe care o părăsise cu inima îndoită când plecaseră în marşul morţii, dar n-a găsit-o. În arhivele lui Odette Pilpoul, am descoperit că Renée făcuse parte dintr-un transport medical de urgenţă care o evacuase din lagăr la scurtă vreme după ce fusese găsită de trupele americane. Familia ei a donat ulterior uniforma ei de deţinută Muzeului Rezistenţei din Blois şi a spus că Renée nu-şi dorise niciodată să fie cunoscută pentru activitatea ei în Rezistenţă sau pentru deportare.

Când a avut posibilitatea să se ducă să lucreze la sediul din New York al agenţiei Magnum, Nicole a profitat de ea, lăsându-şi copila de treisprezece ani la Paris cu tatăl ei. Şi-a făcut mulţi prieteni şi a avansat în cariera profesională, dar îi era dor de fiica ei şi s-a întors în Franţa, unde a fost angajată să lucreze pentru revista *Elle* direct în subordinea fondatoarei, jurnalista emigrată din Rusia Hélène Lazareff.

În 1964, la aniversarea eliberării lagărului, Nicole a scris un articol pentru *Elle* despre experienţa ei la Ravensbrück şi despre evadare. O altă supravieţuitoare de la Ravensbrück a trimis redacţiei o scrisoare plină de indignare în care o făcea pe Nicole cu ou şi cu oţet pentru că publicase asemenea amintiri dureroase. Nimeni nu era interesat de asemenea poveşti, afirma autoarea scrisorii. Erau indecente. „Luptătoarele care am fost şi cadavrele ambulante care am devenit la întoarcerea noastră în 1945 şi care suntem încă douăzeci de ani mai târziu, care nu pot uita – noi nu avem dreptul să manifestăm nici cea mai mică umbră de lăudăroşenie pretenţioasă.“ Îi cerea lui Nicole să fie mai discretă. Nivelul acesta de autocenzură este şocant. Povestea lui Nicole era catalogată drept *cabotinage*, o modalitate teatrală, exagerată, de a face paradă de sine. Obiceiul de a reduce la tăcere experienţele prin care trecuseră femeile era atotstăpânitor.

De Gaulle crease Compagnons de la Libération în semn de recunoaştere a eroilor Rezistenţei, dar, dintre cele 1 038 de persoane pe care le-a omagiat, numai şase au fost femei, iar patru erau deja moarte la sfârşitul războiului. El însuşi le rugase pe femei să facă un pas în spate şi să-i lase pe bărbaţi să culeagă laurii. Bărbaţii francezi fuseseră umiliţi suficient. Şi totuşi Germaine Tillion scria: „Franţa în 1940 era incredibilă. Nu mai existau bărbaţi. Femeile sunt cele care au pornit Rezistenţa. Femeile nu aveau drept de vot, nu aveau conturi bancare, nu aveau slujbe. Şi totuşi au fost în stare să se împotrivească“[11].

Zaza scria cu evidentă ciudă că până şi prizonierii de război francezi şi localnicii nemţi pe care-i întâlniseră după evadare presupuneau că cele nouă fuseseră prostituate voluntare, care se duseseră în lagăre ca să presteze servicii pentru trupele SS sau pentru muncitorii liberi de acolo. Ideea că îşi riscaseră viaţa ca luptătoare ale Rezistenţei era considerată implauzibilă. Şi nimeni nu-şi putea imagina prin ce orori trecuseră. Pentru că erau fete tinere şi frumoase, de douăzeci şi ceva de ani, nu erau luate în serios când încercau să povestească ce li se întâmplase.

Poeta Adrienne Rich scria: „Tot ceea ce este nenumit, nereprezentat în imagini, tot ceea ce e omis din biografie, cenzurat în corespondenţă, tot ce e recategorisit sub alt nume, făcut să devină greu accesibil, tot ce e îngropat în amintire prin prăbuşirea sensului sub povara unui limbaj nepotrivit sau mincinos – toate acestea vor deveni nu doar nerostite, ci de nerostit“[12].

Mulţi prieteni de-ai lui Nicole din perioada aceea habar n-aveau cât de important fusese rolul jucat de ea în Rezistenţă. Câţiva dintre prietenii cei mai apropiaţi ştiau că avusese de suferit fizic în război şi că suporta încă urmările torturilor care-i fuseseră aplicate în clădirea de pe rue de la Pompe, dar ea nu vorbea niciodată despre această

perioadă din viaţa ei. Unii au fost uluiţi când, în 1991, Nicole a primit titlul de Officier de la Légion d'Honneur alături de Simone Veil.

A fost o luptătoare, îndrăzneaţă şi curajoasă, care a făcut o carieră extraordinară de treizeci de ani în jurnalism. A fost respectată şi îndrăgită pentru luciditatea ei, pentru bun-gust şi perspicacitate. Şi-a încheiat cariera la *Madame Figaro*, apoi s-a pensionat ca să se concentreze asupra picturii şi a grădinăritului. A rămas în amintirea celor care au cunoscut-o ca o persoană extrem de bună la suflet şi de loială. A întreţinut legături strânse cu organizaţia femeilor deportate la Ravensbrück. Se întâlnea cu alte supravieţuitoare în prima zi de luni a fiecărei luni, ca să ia prânzul împreună – tradiţie pe care fiica ei o continuă până în ziua de azi cu cele câteva foste deţinute care mai sunt în viaţă. Nicole a murit în august 2007, la vârsta de optzeci şi cinci de ani.

După ce a rămas timp de câteva luni la Grimma să administreze casa de odihnă pentru supravieţuitoarele lagărelor, Jacky s-a întors la Paris în apartamentul în care locuise cu Jean, pe boulevard de Batignolles. La sfârşitul lui 1945 fostul ei şef, colonelul Vedel, s-a întors pe targă din lagărul de la Elrich. Ulterior, el a depus mărturie pentru participarea ei la Rezistenţă: „Tânără, frumoasă şi dârză, şi-a îndeplinit fără greş misiunea dificilă de *agent de liaison*, iar deportarea la Ravensbrück nu i-a anulat zâmbetul de pe chip sau dorinţa de a fi utilă. *Résistante parfaite*, care merită să fie recunoscută“[13]. Jacky a fost decorată cu Croix de la Guerre cu stea de bronz.

La optsprezece zile după întoarcere, Vedel a aflat de la un alt fost deportat din Hôtel Lutetia că soţia sa, Odette, este încă în viaţă la Bergen-Belsen. I s-a spus însă: „Dacă vreţi s-o mai prindeţi vie, grăbiţi-vă!“ Odette Vedel făcea parte din grupul numeros, carantinat, al supravieţuitorilor care mureau de tifos. Britanicii nu lăsau pe nici unul să plece din lagăr, temându-se de răspândirea epidemiei. Vedel a activat vechea reţea Brutus, cu legăturile ei în poliţia franceză. A găsit un grup de patru bărbaţi cu o maşină şi suficientă benzină ca să traverseze Germania. Toţi au călătorit până la Bergen-Belsen cu acte false şi au adus-o pe Odette înapoi la Paris. Ea cântărea pe atunci numai douăzeci şi şase de kilograme şi suferea de tifos şi dizenterie. Vedel a îngrijit-o până s-a vindecat.

Hotărâtă să-şi capete independenţa financiară, Jacky a devenit după război specialistă în montaj de film. În 1955 a montat *Les Évadés*, o peliculă despre un grup de bărbaţi care scapă dintr-un lagăr german de prizonieri de război. A fost asistent de montaj la versiunea din 1958 a filmului *Les Misérables* şi a lucrat cu un cuplu francez de stânga, Emma şi Jean-Paul Le Chanois.

În această perioadă l-a cunoscut pe Charles Feld şi s-a îndrăgostit de

el, dar el era căsătorit şi aştepta împreună cu soţia lui un copil. Lucrase pentru Rezistenţă împreună cu tânăra lui soţie, Nelly, la Lyon, unde creaseră un ziar clandestin, *Fraternité*, dedicat luptei împotriva antisemitismului şi a oricărei forme de rasism. Pe tot parcursul războiului, Charles condusese o tipografie secretă, imprimând fără îndoială şi acte false pe lângă ziarul ilegal.

Fratele său mai mic, Maurice, se înscrisese de la începutul ocupaţiei într-unul dintre primele grupuri înarmate ale tinerilor evrei din Rezistenţă. Săvârşeau acte de sabotaj şi asasinate – au bombardat, de pildă, un cinematograf care proiecta pelicula antisemită *Le Juif Süss*. În 1942, Maurice a fost arestat şi executat la vârsta de optsprezece ani, după ce aruncase o grenadă într-un hotel unde erau cazaţi ofiţeri SS. Părinţii lui şi ai lui Charles au murit la Auschwitz.

În ciuda sentimentelor ei, Jacky a continuat să refuze curtea pe care i-o făcea Charles. Într-o noapte, după ce ea îl respinsese din nou, el a rămas în faţa locuinţei ei până dimineaţa, când, uitându-se pe fereastră, ea l-a văzut stând în acelaşi loc. Ulterior i-a spus vărului ei Michel Lévy că acesta fusese momentul când tenacitatea lui Charles o cucerise. Şi totuşi n-a vrut ca Charles să se despartă de Nelly, iar el n-a făcut asta niciodată. S-au căsătorit abia mulţi ani mai târziu, după moartea lui Nelly. Sylvie, fiica lui Nelly şi a lui Charles, avea să-şi petreacă vacanţele acasă la Charles şi Jacky, care a avut grijă ca soţul ei să rămână implicat în viaţa lui Sylvie. Ea n-a avut niciodată copii; una dintre urmările de durată ale difteriei este sterilitatea. Dar interacţiona foarte bine cu copiii. Michel Lévy, al cărui tată era văr şi bun prieten cu primul soţ al lui Jacky, o cunoscuse de când era copil şi mi-a spus că „în copilărie o adoram, în parte pentru că ne vorbea ca de la egal la egal, cu sinceritate; nu era condescendentă“.

A făcut montaj de film până la sfârşitul anilor 1970 sub o versiune prescurtată a numelui ei, Jacqueline Aubéry, după ce renunţase la „de Boulley“, care în societatea franceză indică o condiţie nobilă şi ar fi putut fi perceput ca o dovadă de elitism. Charles era un comunist convins. După război a lucrat pentru Louis Aragon, scriitor francez important şi membru multă vreme al Partidului Comunist. Jacky însă nu s-a înscris niciodată în partid. Avea convingeri de stânga şi simpatiza cu revendicările muncitorilor, dar era şi foarte francă. Spunea exact ce credea şi, după cum observa Michel Lévy, „adesea, partidele politice nu apreciază un asemenea personaj“[14].

Charles conducea o editură cunoscută, Cercle d’Art, care publica albume ale unor pictori importanţi precum Pablo Picasso şi Marc Chagall. Philippe Monsel, care a preluat afacerea după pensionarea lui Charles, spunea despre Jacky: „Era directă, foarte directă. O fire puternică. *Bien trempé*“[15]. Expresia aceasta trimite la procesul în care oţelul este tratat printr-un proces numit călire şi cufundat în acid

pentru a-i mări rezistenţa şi denotă o fire dură, tenace. „Era un pic brutală uneori; oamenii n-o puteau păcăli. Nu-i suferea pe proşti.“

L-am întrebat dacă vorbea vreodată despre război şi mi-a spus că aflase despre această parte a vieţii ei abia din ceea ce-i scrisesem eu.

— Întâlnesc adesea oameni care în perioada aceea au făcut lucruri cu adevărat eroice şi care nu spun nimic despre asta. Astăzi faci cea mai mică chestie şi deja te lauzi cu ea pe Facebook! Niciodată. N-am vorbit niciodată despre trecut. Ştiam despre trecutul lui Charles, care a activat într-o reţea evreiască. Dramatic a fost faptul că el îi spusese fratelui mai mic să nu intre în Rezistenţă, să nu se amestece în nici un fel. Dar apoi fratele lui s-a implicat, a fost arestat şi împuşcat, şi cred că Charles a purtat toată viaţa povara asta, sentimentul de vină faţă de fratele lui.

Mi-a povestit o întâmplare cu o casă de vacanţă pe care familia lui o închiriase lângă Perpignan. Îi invitaseră pe Charles şi Jacky să stea acolo cu ei câteva zile, dar casa a fost invadată de gândaci.

Când Charles şi Jacky au sosit, ea a auzit plângerile soţiei lui Philippe şi a văzut gândacii, aşa că a declarat:

— Nu, Philippe, nu poţi să stai aici şi să-ţi sileşti şi soţia! Dă-o naibii de casă! O să vă faceţi vacanţa la noi!

N-a mai încăput loc de discuţie. A doua zi dimineaţă şi-au strâns lucrurile şi, în două maşini, au plecat spre casa lui Charles şi Jacky.

— Asta era Jacky! a râs Philippe amintindu-şi.

Ea şi Charles erau înnebuniţi după câinele lor, Hugo.

— Pur şi simplu înnebuniţi, povestea Philippe. Când ne duceam undeva cu ei în aceeaşi maşină, noi ţineam câinele, care călca peste noi pe bancheta din spate. Trebuia să acceptăm situaţia în mod politicos: câinele era persoana cea mai importantă.

Michel Lévy, care avea să rămână apropiat de Jacky şi s-o îngrijească la sfârşitul vieţii, îşi amintea cum luau cina în fiecare duminică şi jucau bridge. Charles, Jacky, Michel şi Flore, soacra lui Jacky din prima căsătorie, s-au întâlnit regulat până la moartea lui Flore în 1978.

— Jacky putea fi exasperantă, insuportabilă şi foarte directă. Dar era jucăuşă şi râdea uşor, a spus Michel. Avea o voce profundă, muzicală, şi un aer parizian burghez. Îi plăcea mult să citească, să meargă la teatru; cunoştea mulţi scriitori, intelectuali, pictori, fireşte. Era prietenă cu Picasso. Charles era îndrăgostit de călătoriile în Italia şi Grecia, aşa că mergeau deseori acolo. Jacky dădea sfaturi bune şi era o bună ascultătoare. Nu se dădea niciodată în lături când aveai nevoie de ea. Despre supravieţuirea în lagăr spunea: „Ceea ce i-a salvat pe oameni a fost pofta de viaţă“.

Jacky a murit în 2001.

Josée a dispărut practic după război. Din dosarul ei militar şi de pe

site-ul organizaţiei Amis de la Foundation pour la Mémoire de la Déportation de l'Allier am aflat că în 1947 s-a căsătorit cu Jacques Armynot du Châtelet, provenit dintr-o familie aristocratică şi probabil angajat în armată, căci familia lui avea o lungă tradiţie militară. În 1956 au divorţat. Un an mai târziu, Jacques a imigrat în Statele Unite, iar Josée s-a mutat înapoi în sudul Franţei, unde a murit la Cannes, în iunie 2014, la vârsta de nouăzeci de ani.

28. France Lebon, 1946

După ce a sosit la Hôtel Lutetia împreună cu celelalte pe 21 mai 1945, Zinka a început să-l caute pe Louis Francis şi a fost informată că încă nu se ştia nimic despre el. Probabil şi-a sunat familia de la hotel, dacă nu cumva veniseră ai ei s-o caute. În seara aceea sau a doua zi, sora ei Claude a adus-o pe micuţa France în apartamentul în care Zinka locuise împreună cu Louis Francis pe rue Méchain, la o stradă depărtare de maternitatea unde, înainte de a fi arestată, avusese de gând să nască.

Zinka tânjise cel mai mult după două lucruri: să-şi vadă soţul şi să-şi ţină copila în braţe. E greu de spus cum s-a desfăşurat reîntâlnirea dintre mamă şi fetiţă. France, care avea deja mai mult de un an, nu-şi cunoscuse mama decât în primele câteva zile de viaţă. Zinka era o străină pentru ea. Lise London a scris despre reuniunea dificilă pe care a avut-o cu propriii copii. Ea îşi dorea enorm să-i ţină în braţe şi să-i sărute, dar ei plângeau şi i se desprindeau din mâini, speriaţi de

intensitatea emoţiilor ei şi incapabili să înţeleagă cine e de fapt. Despărţirea sfâşietoare dintre mamă şi copilul ei foarte mic lăsase urme.

Roger, fratele Zinkăi, şi sora ei Marthe s-au întors din deportare, dar despre Louis Francis tot nu erau veşti. Ea l-a aşteptat în apartamentul lor, crezând că, dacă stă acolo, el are s-o găsească. Umblau tot felul de zvonuri despre deportaţii dispăruţi: că erau deţinuţi în lagărele sovietice sau că erau prea slăbiţi, dar curând aveau să iasă la lumină. Zinka s-a agăţat de această speranţă. Probabil Louis Francis venea acasă pe jos sau întârzia din cine ştie ce motiv, dar putea să-i bată la uşă dintr-o clipă într-alta.

Au trecut luni de zile, şi în noiembrie a fost clar: toţi cei care rămăseseră vii se întorseseră sau fuseseră găsiţi. Erau şi mulţi care n-aveau să se întoarcă niciodată şi ale căror trupuri n-aveau să fie descoperite niciodată. Zinka a aflat de la alţi deportaţi reveniţi în Franţa că Louis Francis fusese văzut ultima oară în martie la Bergen-Belsen. Auzise şi ea de epidemia devastatoare de tifos care omorâse acolo mii de oameni, majoritatea înhumaţi în gropi comune.

În octombrie 1946 a primit de la armată o înştiinţare oficială că Louis Francis este dat dispărut şi se presupune că a murit. Jacky a început formalităţile birocratice pentru a obţine recunoaşterea lui ca luptător în Rezistenţă. În 1948 el a primit statutul de *déporté résisant, mort pour la France*, plus gradul de sublocotenent acordat postum.

De când am început să citesc cartea Zazei m-am întrebat ce se întâmplase cu France, fetiţa Zinkăi născută în închisoarea din Fresnes. Era încă în viaţă şi, dacă da, oare puteam să dau de ea? Până la urmă, printr-o serie de legături întâmplătoare şi cu ajutorul lui Olivier Clémentin, nepotul lui Guigui, care are un fler de adevărat detectiv în cercetarea site-urile de genealogii, am aflat că în 1948 Zinka se căsătorise cu Michel Châtenay.

29. Căsătoria lui Renée (Zinka) cu Michel Châtenay

Fost luptător în Rezistenţă, Michel era cu opt ani mai tânăr decât ea. Pentru a doua oară, tatăl Zinkăi, Pierre Lebon, jucase rol de peţitoare. E foarte posibil ca el şi tatăl lui Michel să fi activat împreună în Rezistenţă. Pierre Lebon a aranjat ca fiica lui, rămasă văduvă de război, să-l întâlnească pe tânărul Châtenay. Michel, născut dintr-un tată francez şi o mamă englezoaică, semăna cu mama sa. Era foarte britanic, amuzant şi o tachina întruna pe Claude, sora Zinkăi, neobişnuit de naivă. Michel provenea dintr-o familie ai cărei membri obţinuseră de-a lungul timpului numeroase decoraţii militare. Tatăl lui, Victor Châtenay, luptase în Primul Război Mondial, iar la începutul celui de-Al Doilea se alăturase imediat primei reţele de Rezistenţă, Honneur et Patrie, care stabilise legături strânse cu serviciile britanice de contraspionaj. Scăpase la mustaţă de Gestapo în Gare Saint-Lazare din Paris în timp ce înmâna nişte acte false de identitate unui agent din reţeaua Jade Fitzroy, condusă de Pierre Lebon. Fusese împuşcat în genunchi, însă reuşise să fugă la metrou. Fiul lui cel mic, Anthony, era însă cu el atunci şi fusese prins. Cu toate că era abia un adolescent, fusese torturat şi ulterior trimis la Buchenwald.

Mama lui Michel, Barbara Châtenay, era fiica generalului britanic

Douglas Stirling. În timpul Primului Război Mondial se oferise voluntar să conducă ambulanţe, iar la începutul celui de-Al Doilea se alăturase, ca şi soţul ei, reţelei Honneur et Patrie. A fost arestată în timp ce încerca să transporte hărţi şi schiţe ale unei baze de submarine germane din largul coastei atlantice. A ajuns şi ea la Ravensbrück.

Soţii Châtenay aveau patru fii şi o fiică, toţi activi în război. Paraşutist în British Special Air Services, Michel participase la eliberarea Olandei în aprilie 1945. În 1949, Zinka şi Michel au avut un fiu, Gilles, care este acum psihanalist de orientare lacaniană la Nantes.

I-am scris pe e-mail lui Gilles Châtenay ca să-l întreb dacă e fiul Zinkăi şi al lui Michel şi, în caz că este, dacă ar fi de acord să discute cu mine despre mama lui. El mi-a răspuns că ar fi mai bine să vorbesc cu France, sora lui. Când am primit răspunsul, am rămas încremenită, cu ochii pironiţi asupra ecranului. O căutasem pe France de la începutul proiectului meu. Locuia la numai trei ore de mers de mine, spre nord, în minunata şi sălbatica zonă muntoasă La Drôme.

France mi-a răspuns pe e-mail că ea şi fratele ei, Gilles, nu ştiau mai nimic despre aventurile mamei lor din război. Le-am povestit despre cartea Zazei şi despre documentar şi le-am trimis mai multe descrieri ale mamei lor pe care le găsisem la alţi foşti deţinuţi. Zinka fusese bine cunoscută în lagăre. Le-am spus că în cartea Lisei London există chiar un desen de-al ei.

Inspirată de toate aceste informaţii noi, France a decis să caute prin hârtiile mamei lor, rămase în podul casei. A găsit o copie la indigo a unui text – nouăsprezece pagini bătute la maşină la un rând – care povestea evadarea lor în grup şi ce se întâmplase după. Ea şi soţul ei, Didier, s-au apucat să scrie documentul la calculator. Şi-au dat seama că era un jurnal pe care Zaza îl începuse probabil imediat după război şi pe care i-l trimisese Zinkăi – sau poate doar o copie a lui –, cerându-i părerea. Pe margini erau corecturi făcute de mâna Zinkăi.

Gilles mi-a trimis un eseu pe care îl scrisese pentru o revistă de psihanaliză şi în care vorbeşte despre distanţa şi în acelaşi timp intimitatea necesare între pacient şi analist.[16] În el evocă amintirea traumatică a experienţei pe care a avut-o uitându-se la un documentar de televiziune despre deţinuţi din lagărele naziste. Descrie viziunea coşmarescă a şirului de corpuri în uniforma în dungi şi coloana sonoră stranie, fără voci, a filmului.

Combină aceste imagini tulburătoare cu cele câteva relatări auzite în copilărie de la mama lui despre perioada pe care ea o petrecuse într-un lagăr de concentrare. „Până la urmă, ne-am simţit bine“, îi spusese Zinka. Îi descrisese recitarea reţetelor şi a poeziilor. Îi vorbise despre „o comunitate plină de viaţă într-un lagăr al morţii“. Gilles mi-a spus că mama şi tatăl lui aveau „un simţ discret al umorului şi multă

modestie“. Pentru el, fusese o formă de tact care îi permisese să înţeleagă ceea ce era nerostit numai dacă voia.

Părinţii lui se ţinuseră la oarecare distanţă de grupuri şi ideologii. Zinka îi spusese că îi admiră pe comunişti şi pe martorii lui Iehova pentru simţul comunităţii şi solidaritatea de care dau dovadă. Îi respecta, dar „făcând un mic pas în spate, de la o anumită distanţă, care o separa discret“.

Textul lui m-a făcut să-mi amintesc de una dintre ultimele pagini din cartea lui Lon:

> Când am fost la ea pentru ultima oară – era deja foarte bolnavă la vremea aceea –, Zinka mi-a spus deodată, după o pauză lungă: „Ştii ce? *Nous sommes devenues étranges* – am devenit ciudate. Şi aşa e. Chiar am rămas *étranges* – înstrăinate –, diferite de alţii. În mod sigur asta e valabil pentru mine, dar şi Guigui simte la fel, până în ziua de azi.[17]

Gilles era un tânăr anxios şi s-a simţit întotdeauna un outsider, înstrăinat de cei de vârsta lui. „Uşoara părtinire a părinţilor mei s-a reflectat în mine ca un mod de a mă ţine departe de extreme, de a mă împiedica să mă alătur vreunui grup şi să sufăr. Îmi doream să ajung la realitatea care trăieşte în noi, dar rămâneam separat.“

Mi-a explicat că lagărul nu era, pentru mama lui, doar ceva din trecut, pentru că i se întipărise în corp şi era de fapt o boală. Tuberculoza ei avansa an după an, în ciuda încercărilor medicilor de a o extirpa. „Imaginile terifiante din film corespundeau acestei tăceri şi acestei realităţi inaccesibile […]. Mi-a fost greu să mă ataşez de grupuri şi de idealuri, mi-a fost greu cu mine şi cu corpul meu.“

M-am întâlnit cu Gilles să luăm prânzul şi unul dintre primele lucruri pe care mi le-a spus despre el însuşi a fost că moştenise un fel de anorexie de la mama lui. Cu noi era şi Tom, fiul lui, nepotul Zinkăi. Tom devenise bucătar – „poate“, a spus el, „ca să vindec trauma familiei“[18].

Gilles mi-a povestit că mama lui detesta să gătească şi mereu îi plăcea să glumească despre cum câştigase ea titlul de „cea mai bună bucătăreasă“ într-un concurs din lagăr pentru felul cum explicase o reţetă. De fapt, chiar şi mâncatul i se părea o corvoadă. Din cauza tuberculozei, nu prea avea poftă de mâncare.

După război, supravieţuitorii lagărelor au fost avertizaţi că, foarte probabil, copiii lor aveau să sufere din cauza malnutriţiei părinţilor, aşa că trebuiau să fie foarte atenţi la regimul lor alimentar.

— Totul era foarte ştiinţific, mi-a spus Gilles. O cantitate anume de calorii şi atâtea grăsimi. Iar refrenul meselor mele din copilărie era: „Mănâncă! Mănâncă!“ Mamei nu-i plăcea să gătească, nu-i plăcea să mănânce, aşa că nici mie nu-mi plăcea.

Mai târziu, Gilles a făcut el însuşi tuberculoză, deşi la vremea aceea existau deja tratamente eficiente ale bolii. Dar medicul l-a trimis într-un sanatoriu, fiindcă se temea că Gilles nu mănâncă suficient. În primul sanatoriu, Gilles a intrat pentru prima dată în greva foamei.

Îmi spunea această poveste în timp ce luam un prânz delicios afară, la soare, într-o zi superbă. Mâncarea era excelentă: peşte la cuptor cu mămăligă. Într-un fel, povestea lui ni s-a părut caraghioasă tuturor. El ne-a spus că face parte din generaţia 1968. Vara lui 1968 a fost o perioadă de tulburări civile în toată Franţa, conduse de studenţi. O grevă masivă a paralizat economia. Pentru francezi a fost un moment de cotitură din punct de vedere moral şi cultural.

— La sanatoriu erau prea multe reguli.

Ce putea face el? Doar să se revolte.

— Dar greva foamei? am râs eu, parcă nevenindu-mi să cred. Un suferind de tuberculoză?

Tom s-a băgat în vorbă:

— Tata e exact ca bunica; amândoi nişte luptători.

— Am fost dat afară din sanatoriu. M-au trimis în altul, unde m-am făcut bine.

Gilles mi-a spus că, treptat, a scăpat de anorexie. Dar i se părea ciudat că, după ce făcuse atâta vreme foamea, mama lui fusese atât de puţin interesată de mâncare.

Am plecat, cu fiica mea Sophie la volan, spre nord, prin peisajul dramatic al regiunii Drôme, la întâlnirea cu France. Şoseaua mergea prin cheile unor râuri care săpaseră în strate colorate de piatră vizibile mult deasupra noastră. În oraşul Die, unde locuieşte France, am gustat faimosul *clairette de Die*, un fel de vin dulce spumos. Die era probabil popular printre hipioţii care încercau întoarcerea la natură în 1968, pentru că dă senzaţia unei alternative la viaţa modernă, cam la fel ca anumite părţi din Vermont sau Colorado. Am numărat cinci vitrine reiki.

30. France Lebon Châtenay Dubroeucq, 2019

France ne-a găsit în faţa Oficiului de Turism. Când ne-am îmbrăţişat, a început să plângă. Mi-a spus că fusese o experienţă profund emoţionantă să descopere toate aceste lucruri despre mama ei atât de târziu. I-am spus că fusese foarte dificil s-o identific pe Zinka.

— Închipuie-ţi cum e pentru mine, la şaptezeci şi cinci de ani, mi-a răspuns ea, s-o descopăr abia acum pe mama cu adevărat.

Mi-a confirmat că Zinka nu vorbise niciodată despre soarta ei din timpul războiului. Uneori povestea despre Louis Francis, pentru că era tatăl lui France, dar niciodată despre ea însăşi. France ştia că se născuse la închisoarea din Fresnes. Scria pe certificatul ei de naştere.

— Deci n-aveam cum să ascund asta. Şi uneori îmi făcea probleme. La şcoală, când eram întrebată unde m-am născut, eu răspundeam: „M-am născut la închisoarea din Fresnes“. Şi atunci profesorul o suna pe mama ca să afle care-i treaba cu mine.[19] France râdea.

Era o zi foarte frumoasă. Am stat afară, în grădina casei lor. Didier, soţul lui France, geolog pensionar, s-a alăturat şi el conversaţiei. Amândoi erau în mod evident încă activi, în foarte bună formă fizică. Mi-au spus că merg adesea pe munte. Se aflau aici pentru că, deşi îşi petrecuseră cea mai mare parte a căsniciei în străinătate, în Africa şi America de Sud, şi cu toate că-şi crescuseră cei doi băieţi în alte ţări, întotdeauna veneau la Die în vacanţe. Când Didier ieşise la pensie, se stabiliseră aici. Didier îşi amintea foarte bine de Zinka spre sfârşitul vieţii ei, când le făcuse o vizită la Dakar. Organizaseră atunci o

petrecere cu grătar pentru ea, pe plajă, cu muzică şi mâncare excelentă. Ea fusese oaspetele de onoare, răsfăţat de toată lumea.

— A fost o zi fabuloasă. O amintire de neuitat.

— A vorbit despre tata, a continuat France, dar nu despre ce i se întâmplase în lagăre. Erau nişte oameni care nu vorbeau niciodată. Pe unchiul meu Tony abia nu demult a putut să-l intervieveze fiica lui şi să-i pună întrebări. A fost la Buchenwald în adolescenţă. N-am ştiut nimic despre asta.

France ştia şi ea foarte puţine lucruri despre tatăl ei. Aflat deja în închisoare la naşterea ei, probabil n-a văzut-o niciodată. Ceea ce ştia ea erau puţinele lucruri pe care i le spusese mama ei: că era haios, că o făcea pe Zinka să râdă. Mama ei nu era o persoană matinală şi el o tachina dimineaţa. Dar recunoştea că-i e greu să-şi amintească, fiindcă Zinka se căsătorise cu Michel Châtenay în 1948 şi de atunci începuse o viaţă nouă.

— Pe mine m-a crescut Michel, mi-a spus France. M-a adoptat. A fost o adopţie simplă, ca să pot purta ambele nume.

Considera că mama ei făcuse tot posibilul s-o crească împreună cu tatăl ei vitreg păstrând în acelaşi timp vie amintirea tatălui biologic. France îl iubea mult pe Michel. Îl respecta în mod deosebit pentru felul cum se purtase cu ea.

— Mă corecta când vorbeam engleză, a spus ea râzând.

Michel avea un simţ al umorului foarte britanic.

Zinka făcuse mult sport înainte de război: înota în mare, juca tenis şi schia în Alpi. În unele fotografii zâmbeşte, bronzată şi radioasă, lângă casa de vară a familiei de lângă Saint-Jean-Cap-Ferrat, pe Coasta de Azur. După război se schimbase. France ne-a arătat fotografia unei familii care avusese grijă de ea un an întreg în timp ce mama ei se recupera într-un sanatoriu pentru tuberculoşi. În poză, France pare să aibă vreo şase ani.

— Aveau deja şapte copii, aşa că unul în plus nu mai conta. Era o familie foarte fericită. Am amintiri frumoase de atunci.

— Ai vreo amintire de când mama ta s-a întors din lagăr? am întrebat-o.

— Nu. Amintirile mele sunt de fapt nişte coşmaruri.

Din cauza bolii de care suferea Zinka, France fusese dusă dintr-un loc într-altul, de la o familie la alta. Trebuie să fi avut o copilărie zbuciumată. Întreaga familie suferise în timpul războiului. Zinka, Marthe, Roger, Tony, fratele mezin al lui Michel, şi mama lui fuseseră toţi în lagăre. Ambele familii pierduseră membri.

France îşi amintea de naşterea fratelui ei, dar mi-a spus:

— Era cu cinci ani mai mic decât mine.

Cât au fost copii, diferenţa de vârstă era prea mare ca să poată fi apropiaţi; ulterior, la maturitate, s-au împrietenit. Mama ei avea o

sănătate foarte precară şi de France s-au ocupat rudele.

— Eram foarte ataşată de latura maternă a familiei. Mătuşa Marthe a avut multă grijă de mine. Mulţi m-au susţinut cu adevărat şi m-au ajutat. Unchiul Roger era uneori aspru, cam dificil când bea, dar întotdeauna generos.

Nu chiar la fel stăteau lucrurile în familia Lebon, din partea tatălui. Zinka făcuse în mod cert eforturi să păstreze legătura cu ei, de dragul fetiţei. France îşi amintea de o întâmplare pe care i-o povestise mama ei, când mersese odată mult pe jos ca s-o aducă pe France în vizită la un unchi şi o mătuşă, cărând-o tot drumul în braţe. La plecare ei nu se oferiseră s-o ducă acasă cu maşina sau s-o ajute. Trebuise să meargă tot pe jos înapoi, cu France în braţe, şi nu-i fusese uşor în starea ei de sănătate.

Zinka fusese foarte bolnavă.

— O trimiteau adesea în sanatorii. Nu era simplu pentru nimeni. A făcut mai multe operaţii, i-au scos un plămân, apoi a trebuit să facă o operaţie pe cord, i s-a pus un stimulator cardiac. Eu am rămas să mă ocup de casă şi de fratele meu. A fost o perioadă grea. Când era acasă, mama obosea mereu, trebuia s-o ajut, să pregătesc masa. Era foarte uşurată când mă ofeream s-o ajut.

Ca şi cum ar fi simţit şi el amintirile dureroase care îi chinuiau soţia, Didier a adus din nou vorba despre petrecerea cu grătar din Dakar.

— Atunci a fost fericită. Ţii minte? Toată lumea avea grijă de ea.

— Cred că era fericită să ne vadă pe noi fericiţi, a spus France. Să vadă că avem prieteni buni şi că ducem o viaţă deschisă şi plină.

Am întrebat-o dacă ar putea să descrie firea mamei sale.

— Foarte puternică şi curajoasă, a spus France. Nu s-a plâns niciodată, cu toate că era foarte bolnavă. Ea şi Michel au fost un cuplu fericit. Îi plăcea enorm să râdă, era o persoană veselă. A avut o viaţă scurtă, dar fericită.

Didier a adăugat că pe Zinka n-o puteai refuza şi mi-a povestit o întâmplare de la căsătoria lui cu France.

— Ne pregăteam de nuntă, care pentru Renée [Zinka] şi Michel era foarte importantă. Voiau s-o facem cu tot dichisul, după toate regulile. Numai că eu eram din generaţia ’68. Nu mă interesau ideile alea despre cum trebuie să arate o nuntă burgheză. Într-o zi mi-au spus: „Didier, hai cu noi!“ Şi m-au adus într-un magazin la Paris. Genul de magazin unde găseşti tot felul de… Didier şi-a căutat cuvintele. … cozi de pinguin, a zis el într-un final.

— Smochinguri? i-am sugerat.

— Da. Eu i-am spus că n-am de gând să-mi pun un costum din ăla stupid la nuntă. Şi ea a spus cu un glas foarte dulce: „Didier, fă-mi această plăcere!“ A vorbit atât de frumos, încât n-am putut să-i

răspund decât: „Bine“. Aşa era Zinka. Didier a repetat: Didier, *faites-moi plaisir*. Aşa că am avut coadă de pinguin!

France credea că, dacă oamenii care suferiseră nu erau în stare să vorbească despre război, lucrul acesta trebuie respectat.

— Eu nu am resentimente faţă de copilăria şi adolescenţa mea. N-am fost traumatizată. Poate copilăria mea… cum să spun?… am avut mereu o senzaţie, o teamă că oamenii o să plece, că voi fi abandonată. Am simţit asta toată viaţa. Am fost crescută de foarte multă lume. Pentru un copil mic n-a fost uşor. Dar n-o acuz pe mama. Mai complicat a fost pe urmă, fiindcă ea era atât de bolnavă, iar eu a trebuit să mă duc să stau la diferite familii. Ceea ce am aflat despre ea acum mi-a stârnit un şuvoi de emoţii.

Zinka a murit în 1978. Inima i-a cedat până la urmă.

După război, înainte să plece spre casă la familia ei, în limuzina Chrysler, Hélène a umplut portbagajul maşinii cu diferite alimente de la popota americană. Germania era în ruine. Oamenii nu prea aveau ce mânca. Oraşele fuseseră bombardate, iar câmpurile rămăseseră nelucrate. Războiul făcuse ravagii în rândul populaţiei masculine. Ţara avea să fie împărţită între est şi vest. Unii credeau că Germania avea să dispară cu totul, avea să devină o colonie a celor două mari puteri ale lumii, Uniunea Sovietică şi Statele Unite.

Hélène mai avea o misiune de îndeplinit. Cu maşina plină de conserve de carne, supe, ciocolată, ţigări şi gumă americană, s-a dus în oraşul căruia Fritz Stupitz îi scrisese numele în praful de pe podeaua adăpostului antiaerian al fabricii.

— Am găsit satul şi am descoperit că Fritz era acum primar, pentru că era de multă vreme comunist. I-am dat toată mâncarea pe care o adusesem. Când şi-a revenit din şoc, am fost amândoi copleşiţi de emoţie.

Supravieţuiseră. Aveau să supravieţuiască.

Hélène s-a întors acasă, în Franţa, la câteva luni după restul grupului. Când a sosit în Asnières-sur-Seine în Chryslerul ei, şi-a impresionat familia şi vecinii. Toată lumea a ieşit în piaţă s-o întâmpine. Era eroina locală, ba încă în uniformă.

După vreo lună în care a mâncat bine, s-a odihnit şi a fost îngrijită de mama ei, Hélène şi-a recăpătat vigoarea. S-a dus de asemenea la un dentist să-şi repare dantura. Era nerăbdătoare să se întoarcă la muncă. Voia să lase trecutul în urmă. Şi-a reluat fosta slujbă la firma de lămpi Mazda. Şeful ei a întrebat-o dacă ar fi dispusă să călătorească în Germania. Un specialist german pretindea că are o invenţie patentată importantă care ar fi fost de interes pentru firmă. Voia s-o vândă francezilor, dar ei aveau nevoie de cineva care să se ducă să evalueze laboratorul şi ceea ce pretindea inventatorul.

Hélène a fost trimisă la Württemberg, unde a lucrat timp de opt-nouă luni. Rechiziţionaseră pentru ea un mic hotel, pe care l-a ocupat singură. La vreo douăzeci şi cinci de kilometri se afla staţionată o divizie franceză de bombardiere cu o echipă de piloţi. Când se plictisea la sfârşit de săptămână sau când voia să vorbească şi să audă franceză, Hélène se ducea acolo să joace bridge, să vâneze, să pescuiască în Dunăre sau să participe la petrecerile organizate de soldaţi. Aici şi-a cunoscut primul soţ, pe Jacques Fourcaut, tatăl lui Martine.

Hélène avea douăzeci şi şapte de ani. Martine îşi amintea că tatăl ei, Jacques, era un bărbat frumos, dar anxios şi tulburat.

— Mama era foarte frumoasă, mi-a spus. S-au îndrăgostit unul de altul. Tata avea farmec. Dar de fapt s-au îndrăgostit de ideea de dragoste.

Hélène mi-a spus că fusese avertizată de superiorul lui Jacques: „Eşti nebună să te măriţi cu băiatul ăla. E pe jumătate dus; are probleme serioase“. Dar ea s-a măritat oricum.

Martine e sigură că motivul a fost faptul că mama ei era deja însărcinată.

— Eu m-am născut la şase luni după nuntă. Iar Hélène se născuse şi ea la şase luni după ce părinţii ei se căsătoriseră! E clar de ce familia mea avea frica asta ca fetele să nu cumva să se apropie prea tare de băieţi.

Martine mi-a spus că Hélène şi Jacques veneau din lumi foarte diferite.

— Mama era troţkistă, tatăl ei era evreu şi antimilitar, pacifist. Dar familia tatei era complet opusă. Catolici, industriaşi. Tatăl lui făcuse carieră în afaceri, mama îl susţinuse pe Pétain. Îl considera pe fiul ei un trădător pentru că se alăturase Rezistenţei. Spusese că-l omoară cu mâna ei.

Ca militar, Jacques lipsea adesea de acasă, iar când venea, flirta cu prietenele lui Hélène şi le făcea curte. Martine îşi amintea că în 1957, când bunicul ei murise, familia o trimisese într-o tabără la munte. Când se întorsese acasă, Hélène o anunţase că divorţează.

Eu am cunoscut-o pe Hélène când era căsătorită cu unchiul Danny, fratele bunicii mele. Danny e un personaj foarte important în amintirea mea pentru că era un erou recunoscut al Rezistenţei şi pentru că tata îl iubea enorm. În adolescenţă, tatăl meu pleca vara de la ferma din statul New York, unde locuia cu tatăl său, un neamţ foarte strict, şi se ducea în Europa să-şi vadă mama franţuzoaică – dacă ea îi găsea bilet de avion sau de vapor.

Într-o vară faimoasă, Danny şi Hélène au închiriat o casă pe insula Ischia pentru toţi copiii şi nepoţii lor. Tata vorbeşte despre vara aceea ca despre o vizită în Utopia. Când am întrebat-o, Martine, fiica lui

Hélène, şi-a amintit şi ea de vara din Ischia cu o voce visătoare. A râs şi mi-a spus:

— *Oh là là*, eram îndrăgostită de tatăl tău! Veniseră toţi verii mei; cred că eram cel puţin zece. Mâncam în fiecare zi la un restaurant, la o masă mare. Eu aveam nouă ani. Îmi amintesc că trandafirii erau peste tot în floare. Mirosul trandafirilor… Raiul pe pământ![20]

Mi-a arătat o fotografie din vara aceea, cu Hélène şi Danny pe plajă. Sunt foarte frumoşi şi îndrăgostiţi. Se găsiseră.

— Mi-au spus că sunt căsătoriţi, dar nu erau. S-au căsătorit mai târziu. De ce-or fi crezut că-mi pasă mie?

Pentru Martine, ca unic copil al unei mame cu o fire destul de complicată, apariţia lui Danny în viaţa lui Hélène a fost mană cerească.

— Când l-am văzut venind, un fel de combinaţie de Cary Grant şi John Wayne… Juca rugby. Îmi povestea despre război. Îmi spunea tot felul de poveşti şi eu căscam ochii ascultându-l. M-a învăţat să înot. Când mi-era frică, el mă ajuta să mi-o înving.

Martine a avut o adolescenţă dificilă. Mama ei voia s-o pregătească pentru o orchestră simfonică, dar Martine voia să cânte la chitară melodii folk cu prietenii pe plajă. Erau anii 1960, totul era cu susul în jos. A încercat diferite meserii până când s-a oprit asupra psihologiei. A sfârşit prin a deveni asistent social. În anii 1980, la apogeul crizei SIDA, a lucrat cu persoane fără adăpost care sufereau de diferite dependenţe. S-a dedicat celor oprimaţi şi suferinzi. Astăzi, la pensie, este directoarea unui azil parizian pentru persoane fără adăpost. Crede că munca aceasta, vocaţia ei este o continuare directă a cauzelor pentru care a luptat mama ei. Lucrează în spiritul fundamental al Declaraţiei Universale a Drepturilor Omului, adoptată de ONU în 1948, după experienţa lagărelor, a Holocaustului. Pentru Martine, este o moştenire directă de la mama ei. Ca mulţi alţi membri ai generaţiei descinse din foştii deţinuţi, şi-a ales o profesie prin care îi ajută pe alţii. Şi s-a luptat cu propriile probleme de sănătate mintală, cu paranoia şi o tulburare de personalitate borderline, simptome comune ale traumei intergeneraţionale.

Pe *tante* Hélène eu am cunoscut-o în anii 1980, când avea şaizeci şi ceva de ani. În această perioadă a fost spitalizată cu depresie severă. Am întrebat-o pe Martine despre depresia mamei sale.

— A început după cincizeci de ani, din trei motive: şi-a pierdut slujba, fiind concediată în urma unor întâmplări urâte, a murit mama ei, iar eu m-am căsătorit.

Martine recunoaşte că, deoarece n-a fost o fiică ideală – lucra cu drogaţii de pe străzi –, rudele ei, chiar şi Danny, au dat vina pe ea pentru problemele mintale ale lui Hélène. Spuneau că e deprimată fiindcă îşi face griji pentru fiica ei. Dar poate că tot cam atunci, după

ce suferise aceste pierderi, mama sa a început să-şi accepte suferinţa şi să-şi examineze trecutul. A găsit un medic bun. Refuzase întotdeauna psihanaliza şi discreditase ceea ce făcea Martine cu psihologa. Ea dăduse trecutul deoparte. Dar, după instalarea depresiei şi după ce l-a cunoscut pe acest medic, Martine crede că mama ei a devenit capabilă să vorbească despre trecut. Voia să vorbească; avea nevoie, de fapt.

— Când i-ai înregistrat povestea, a fost foarte mulţumită, mi-a spus.

Dar, răscolite, lucrurile nu se puteau opri aici. Spre sfârşitul vieţii ei, au existat câteva momente când a fost clar că lui Hélène nu-i vine uşor să se împace cu propriul trecut. La un moment dat n-a mai lăsat pe nimeni s-o spele. Ratiba, persoana care avea de mult timp grijă de ea, a încercat s-o convingă să intre în cadă. Hélène şi-a pierdut controlul şi a lovit-o. Ratiba îi era devotată şi o admira. În loc să se supere, a întrebat-o dacă nu cumva e din cauza aşa-numitului *supplice de la baignoire*, tortura cu apă. Hélène i-a răspuns: „Nu vorbim despre asta“. Dar apoi s-a potolit şi i-a dat voie Ratibei s-o spele.

După ce Danny a murit, când ea însăşi nu mai avea mult, Hélène a devenit preocupată de cum avea să reacţioneze la final. Tatăl ei fusese un ateu militant, un om care spunea: „Dacă Dumnezeu există, atunci e un sadic sau un impotent“. Martine mi-a povestit:

— Bunica fusese catolică, dar fiicele şi soţul ei au fost atei. Spaima mamei la sfârşitul vieţii era că avea să devină credincioasă doar din cauza fricii de moarte.

31. Hélène şi Lon reunite după şaizeci şi trei de ani, în 2008

La înmormântarea lui Hélène, în martie 2012, Martine a cântat *Le*

Chant des marais, primul cântec pe care-l învăţase de la ea. Jetske Spanjer şi Ange Wieberdink, realizatoarele documentarului *Ontsnapt*, mi-au arătat o înregistrare video a momentului. Vocea lui Martine, profundă ca un clopot, repetă refrenul emoţionant: *piocher, piocher* („să săpăm, să săpăm“).

Ontsnapt se încheie cu reîntâlnirea înduioşătoare dintre Lon şi Hélène la şaizeci şi trei de ani după ce evadaseră împreună. Jetske şi Ange mi-au povestit că au întrebat-o pe Hélène dacă îşi doreşte să-i spună ceva lui Lon în faţa camerei. Hélène le-a răspuns că ar prefera să discute cu Lon în persoană. Era gata să facă o călătorie ca s-o întâlnească. A luat trenul de la Paris, şi Lon a venit până la Haga, unde fusese aranjată revederea. Şi-au depănat amintirile împreună şi Hélène a remarcat:

— Eram nişte fete frumoase pe atunci.

Chiar înainte ca Nicole să moară, câteva dintre cele nouă şi familiile lor s-au întâlnit. Hélène n-a putut să vină în ziua aceea. Dar Nicole a fost prezentă, şi la fel Guigui şi familia ei, familia Zazei, plus Lon. Jacky, Zinka şi Mena nu mai erau în viaţă. Cele rămase îi pierduseră urma lui Josée, deşi ea trăia încă la Cannes. Nicole a scris apoi o scurtă scrisoare despre experienţa acestei reuniuni:

> Astăzi, ca doamne în vârstă […], ne-au copleşit o sumedenie de emoţii la această întâlnire. Şi ne-a confirmat de ce am fost făcute una pentru alta. Între noi exista încă ceva foarte puternic […]. Amintirea celor care au dispărut cu mult timp în urmă nu ne-a părăsit şi, împotriva voinţei noastre, am rămas un grup, grupul celor nouă […]. M-am convins încă o dată de forţa legăturilor care ne unesc şi de puterea noastră comună. După-amiaza aceasta rămâne o piatră de hotar, o amintire nouă adăugată ca o ultimă cărămidă a prieteniei noastre speciale, născută într-un alt timp care ne aparţine numai nouă. Pentru voi toate, *ce n’est qu’un revoir*.

CUVÂNT CĂTRE CITITOR

> Orice istoric al mulţimii, al celor deposedaţi, subordonaţi şi înrobiţi este silit să se confrunte cu puterea şi autoritatea arhivelor şi cu limitele pe care acestea le impun asupra a ceea ce poate fi cunoscut, a cui perspectivă contează şi cine este învestit cu greutatea şi autoritatea personajului istoric.
> —Saidiya Hartman, *Wayward Lives, Beautiful Experiments*

Cele nouă femei din această carte au fost oameni în carne şi oase. Aceasta este povestea lor şi face parte dintr-o poveste mai amplă despre ceea ce s-a întâmplat cu femeile din Rezistenţă în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial din Europa. Dar mare parte din viaţa lor, din alegerile lor şi din motivele pentru care au făcut aceste alegeri ne este necunoscută şi nu poate fi cunoscută. Iar eu nu sunt istoric.

Eu sunt poetă. Intenţia mea a fost să trăiesc în povestea acestor femei, să mi-o imaginez, să forţez limitele a ceea ce poate fi cuantificat, datat, însemnat pe o hartă, citat şi verificat. După începutul războiului, toate nouă au devenit active, într-un mod radical, în Rezistenţa franceză, deşi pe atunci nu aveau dreptul să voteze. Statutul lor legal era acelaşi cu al copiilor. Pe 21 aprilie 1944, în bună parte datorită contribuţiei femeilor la activitatea Rezistenţei, generalul De Gaulle a declarat că femeile din Franţa vor primi drept de vot. La vremea aceea, şapte din cele nouă erau deja în închisoare sau deportate.

Pe măsură ce încercam să dezgrop această poveste, mi-am dat seama că, atunci când studiezi arhivele, uneori lucrurile cele mai importante sunt exact cele care au rămas pe dinafară. Lucrul acesta e de două ori valabil când persoana respectivă a fost o femeie, un om sărac sau un marginal. Misiunea mea ca autoare a fost să explorez tot ce a existat pe lângă ceea ce deţinătorii puterii au considerat important de ţinut minte şi de înregistrat. A trebuit să caut un echilibru între memoria istorică instituţionalizată şi povestea personală, trăită, a acestor nouă femei.

Imediat după război, publicul francez şi cea mai mare parte a lumii nu s-a concentrat asupra genocidului evreilor. Şi-au închipuit în mod fals că evreii fuseseră eliberaţi în aceeaşi proporţie ca şi deţinuţii politici. Voiau să-i sărbătorească pe eroii masculini ai Rezistenţei şi unii poate voiau să ascundă ruşinea contribuţiei lor la deportarea evreilor. În Franţa, subiectul femeilor care luptaseră în Rezistenţă şi al deportării lor ulterioare a fost tabu.

După procesul lui Eichmann din 1961, interesul faţă de istoria

genocidului a crescut în toată lumea. Ideea că amintirile supravieţuitorilor trebuie păstrate şi transmise a dus la crearea de muzee memoriale, de arhive, interviuri video şi audio, cu scopul subînţeles de a educa publicul astfel încât ceea ce se întâmplase să nu se mai repete.

Cât timp am lucrat la acest proiect, ideile mele despre nevoia de memoriale şi muzee ale lagărelor de concentrare au evoluat. La început am simţit o anume ambiguitate morală în vizitarea unor locuri ale suferinţei şi în toată această industrie numită „turism întunecat“[1]. În epoca turismului de masă, când la Auschwitz vin aproximativ un milion şi jumătate de vizitatori pe an, apar multe probleme complicate legate de gestionarea mulţimilor şi de comodificarea experienţei foştilor deţinuţi. Ce faci cu oamenii care se filmează în ipostaze nepotrivite în locuri ale suferinţei şi tragediei? Ce înseamnă să ai un magazin de suveniruri într-un fost lagăr de concentrare? Oare turismul întunecat joacă un rol în modelarea conştiinţei istorice sau satisface doar tendinţa noastră trivială de a ne uita la orori? Oare ne oferă un permis, o licenţă morală de genul: „Am fost la Auschwitz, aşa că nu pot fi un om rău şi deci nu trebuie să-mi analizez comportamentul“?

Lucrurile sunt complicate şi de faptul că locurile acestea au fost folosite în diferite momente ca instrumente de propagandă. În 1947 sovieticii au deschis lagărul memorial Auschwitz cu intenţia clară de a-l folosi ca simbol. Nicăieri nu se pomenea de cei 1,1 milioane de evrei ucişi. De fapt, evreii n-au fost pomeniţi aici până după 1989. Exista doar Monumentul Internaţional al Victimelor Fascismului, iar sovieticii se foloseau de el pentru a demonstra cum „naziştii capitalişti i-au martirizat pe revoluţionari“.

În trecut, după ce războaiele erau câştigate, ţările ridicau adesea monumente în amintirea victoriei. Dar astăzi, când suntem mai dispuşi să ne examinăm trecutul violent, avem aceste spaţii care servesc drept „containere“ ale memoriei. A ne aminti a devenit un imperativ moral. Şi totuşi, în timp ce lucram la acest proiect, m-am lovit de diverse probleme care au legătură cu memoria. Căci memoria traumelor este persistentă, străbate chiar şi generaţii, dar e în acelaşi timp fragilă. Deseori, amintirile sunt distorsionate sau chiar suprimate. Dacă memoria ar trebui să ne salveze, ce facem când ea însăşi, mai ales amintirea traumelor, este atât de problematică? Şi ce facem când toţi cei care-şi pot aminti sunt morţi?

Prima dată când m-am dus în Germania cu Sophie, aveam doar o idee vagă unde fuseseră închise cele nouă femei şi ce traseu urmaseră după evadare. Credeam în mod greşit că fuseseră la Buchenwald, fiindcă Leipzig era un sublagăr al Buchenwaldului, nu al Ravensbrückului. După ce am vizitat muzeul Memorialului Muncii Forţate din Perioada Nazistă de pe teritoriul fostului lagăr HASAG din

Leipzig, am plecat spre Buchenwald. Era primul lagăr de concentrare pe care îl vizitam.

Era o zi foarte rece de ianuarie. Vântul zburătăcea ninsoarea peste un peisaj pustiu. Abia mergând de la o piatră de mormânt la alta, eram îngheţate de frig, dar simţeam că nu avem dreptul să ne plângem, nici să scurtăm această vizită chinuitoare. Suferinţa era bună. Eu încercam să mă concentrez asupra imensităţii inumane a mecanismului care funcţionase aici. Nu voiam să amorţesc sufleteşte. Îmi înghiţeam lacrimile, pentru că aveam sentimentul că, plângând, aş fi intrat într-un rol. Dar n-am mai putut să mi le opresc când am văzut într-o vitrină câteva dintre animăluţele de stofă pe care Lise London le făcuse pentru copiii ei. M-am gândit la ursuleţul pe care Mena i-l meşterise micii France şi care fusese pierdut în apele râului Mulde.

În timpul călătoriei, am vorbit cu Sophie despre ce ar trebui să facă un cetăţean în aceste vremuri, în lume. Eu eram generaţia mai în vârstă, politicoasă, care îndemna la răbdare. Ea însă nu era de acord. Poate e firesc ca ea să insiste, să pună mai multe întrebări. Poate supravieţuirea planetei înseşi depinde de asta. Cele nouă tinere femei din grupul lui Hélène erau mânate de acelaşi sentiment imperios. Când s-au alăturat Rezistenţei, erau, ca şi Sophie, fete de douăzeci şi ceva de ani. Astăzi pare limpede că se aflau de partea bună a istoriei, dar la vremea aceea, când au fost arestate de Gestapo, au fost considerate teroriste şi mulţi cetăţeni francezi le-au privit la fel.

La a treia călătorie pe care am făcut-o în Germania am fost mai bine pregătită. Mi-am spus că nu trebuie să mai vizitez decât un singur lagăr. Dacă voiam să înţeleg în profunzime povestea celor nouă, trebuia să văd Ravensbrück. De data asta am luat-o cu mine pe sora mea Tilly. De la gara Fürstenberg am mers pe jos cei aproximativ trei kilometri până în lagăr, pe acelaşi traseu pe care cele nouă merseseră sau alergaseră, mânate ca nişte animale vânate de gardience şi de câinii lor.

După ce am petrecut câteva ore în spaţiile expoziţionale şi în memorialul propriu-zis, am ieşit pe vastul teren deschis pe care s-a aflat cândva lagărul. Conturul barăcilor este indicat printr-un mic val de pământ pe perimetrul lor. Strângând harta în mână, am încercat să localizez *Appellplatz*, unde deţinutele stătuseră atâtea ore în frig. Am căutat clădirea infirmeriei, *Revier*-ul. Am găsit baraca 24, unde fuseseră trimise franţuzoaicele care erau deţinute politice şi zona de lângă lac unde fuseseră ridicate corturi pentru a adăposti nou-venitele care nu mai încăpeau în barăci. Era linişte, nu se auzea decât plescăitul valurilor la mal. Astăzi înţeleg că e important ca aceste locuri să rămână ca mărturie, dar pe undeva mi-aş dori ca natura să fie lăsată să le invadeze. Poate e aceeaşi tensiune şi ambivalenţă care există în noi, oamenii, între amintire şi uitare. Cum păstrăm adevărul

trecutului fără a lăsa trecutul să ne confişte viaţa din prezent?

La câteva zile după ce am vizitat Ravensbrück, eu şi sora mea am închiriat o maşină şi am plecat pe urmele celor nouă femei evadate. Am găsit Kleinragewitz, unde fuseseră primite cu atâta căldură de prizonierii de război iugoslavi. Am găsit Reppen, orăşelul unde dăduseră peste Monoclu şi mâncaseră tăieţei cu furculiţa. La Raitzen am căutat secţia de poliţie, dar ea nu mai există; e doar o mică staţie de pompieri, construită evident în perioada sovietică. O clădire administrativă părăginită, abandonată se afla pe locul unde îmi închipuiam că obţinuseră hârtia pe care o fluturaseră pe sub nasul oficialităţilor germane. Ieşind din Raitzen, eu şi Tilly am încercat să ne dăm seama care fermă le aparţinuse lui Annelise şi Ernst. Am găsit una în capătul unei alei umbroase, o casă frumoasă cu un hambar masiv, tencuită cu alb şi cu grinzi încrucişate la vedere. Avea o curte centrală umbrită, unde am văzut o cişmea. Îmi place să-mi închipui că Josée Schubert a cântat aici.

Am găsit Delmschütz, unde locuiau uriaşii, şi casa din vârful dealului. Jetske şi Ange, realizatoarele documentarului, au discutat cu descendenţii lor, care locuiesc încă acolo.

Am găsit Obersteina şi ceea ce trebuie să fi fost casa de copii, acum în ruină. Când am ajuns la Altenhof, unde soldaţii adolescenţi se jucaseră cu Panzerfausturi, am căutat podul şi pădurea. Dispăruseră. Dar, când ne-am apropiat de Mulde, am trecut pentru câteva clipe printr-o pădure deasă. Maşina a coborât pe un drumeag ce şerpuia printre copaci înalţi, cu crengi întunecate, urmând conturul peisajului deluros. Am găsit podul reconstruit în trei arce peste Mulde şi mi-am imaginat că întâlnirea celor nouă femei cu viitura râului într-o zi rece de primăvară trebuie să fi fost într-adevăr înspăimântătoare.

Ca să le spun povestea, am încercat să merg pe urmele a ceea ce se ştie despre aceste femei. Oricând am putut, m-am întâlnit cu membri ai familiei şi cu prieteni de-ai lor. Le-am căutat dosarele personale şi dosarele altor femei care au fost în aceleaşi închisori şi lagăre. Am fost în arhive şi muzee memoriale şi am stat de vorbă cu istorici. Apoi a trebuit să mă cufund pe tărâmul umbrelor şi să comunic cu fantomele. Ralph Ellison nota: „Actul de a scrie pretinde o cufundare constantă în umbra trecutului, acolo unde timpul pluteşte ca o stafie“. Am vrut să creez un spaţiu unde cele nouă femei să poată exista.

MULŢUMIRI

Cartea aceasta a avut nevoie de cel puţin cinci ani ca să se nască – ba chiar mai mult dacă pornesc socoteala de la acea primă scânteie: prânzul la care am participat alături de strămătuşa mea Hélène Podliasky Bénédite în 2002. Îi sunt veşnic recunoscătoare pentru că mi-a încredinţat o poveste pe care n-o spusese nimănui sau doar unui număr foarte mic de oameni. Trebuie să-i mulţumesc de asemenea mătuşii mele Eva Strauss, care m-a încurajat şi a venit cu mine în 2002 să înregistreze interviul luat lui Hélène. Eva, arhivara neînduplecată a familiei, şi soţul ei, Michel Paillard, au transcris interviul, pe care Hélène a făcut ulterior corecturi şi pe care l-a donat arhivelor de la Université Paris Nanterre.

Foarte mulţi oameni m-au ajutat să aflu povestea.

Vreau să-i mulţumesc familiei lui Suzanne Maudet, mai ales lui Pierre Sauvanet şi soţiei sale, Anne-Florence, pentru promovarea cărţii lui Suzanne. Au fost gazde foarte amabile când am luat legătura cu ei şi i-am rugat să-mi acorde un interviu. Îi mulţumesc de asemenea redactorului cărţii lui Suzanne de la editura Arlea, Anne Bourguignon. De când am contactat-o, pasiunea ei pentru această poveste a fost limpede. Mi-a răspuns repede, punându-mă pe calea cea bună. Cartea aceasta, împreună cu documentarul *Ontsnapt*, au jucat un rol esenţial în eforturile mele de a descoperi adevărul. Fără ele, textul meu n-ar fi putut exista. Le sunt profund recunoscătoare lui Jetske Spanjer şi Ange Wieberdink, două realizatoare de film olandeze minunat de talentate şi de generoase.

N-aş fi ajuns prea departe fără generozitatea şi deschiderea foarte multor rude ale celor nouă femei. Am fost în mod repetat profund impresionată de disponibilitatea lor de a mă primi, de a se deschide sufleteşte şi de a-mi arăta albumele fotografice de familie. Fiica lui Nicole mi-a dat textele nepublicate scrise de mama ei. M-a invitat de mai multe ori să luăm masa în restaurantul la Batelière din Paris şi m-a luat chiar, împreună cu partenerul ei, la prima mea licitaţie pe viu la Drouot. M-a prezentat lui Jacqueline Fleury, care a făcut parte din grupul „cincizeci şi şapte de mii“ şi a supravieţuit Ravensbrückului. A fost pentru mine o mare onoare.

Familia lui Guigui mi-a fost de mare ajutor. Graţie priceperii lui de a naviga pe site-urile de genealogie, nepotul ei Olivier Clémentin mi-a devenit un fel de secretar neoficial. M-a ajutat să le găsesc pe rudele Zinkăi şi să lămuresc încurcătura cu numele dublu de familie. Împreună cu mama lui, Laurence Spijker Clémentin, mi-a făcut cunoştinţă, practic, cu Guigui şi m-a trimis la rudele Menei. Nepoţii lui

Guigui, Catherine, Pauline, Olivier, plus Étienne Clémentin şi Julie şi Carine Spijker, mi-au împărtăşit cu generozitate din amintirile lor despre ea. L-am cunoscut pe Marc Spijker, fiul lui Guigui, şi ne-am împrietenit. Ştie cât de mult face parte din această poveste şi cât îi sunt de recunoscătoare – lui şi căilor pe care m-a condus cartea de faţă.

Ginerele Menei, Jean-Louis Leplâtre, şi nepotul ei, Guillaume Leplâtre, au fost povestitori neîntrecuţi. Mi-au dat voie amândoi să-i intervievez ore întregi la telefon. Guillaume mi-a împărtăşit poveşti emoţionante moştenite de la mama lui, iar Jean-Louis mi-a trimis fără să şovăie un plic cu fotografii.

Le sunt recunoscătoare lui Gilles şi Tom Châtenay, fiul şi nepotul Zinkăi, pentru vizita lor aici în sudul Franţei, când am luat împreună un prânz de neuitat. În cursul acestui proiect, una dintre experienţele, pentru mine, cele mai intense emoţional a fost întâlnirea cu fermecătoarea France Dubrœucq, cea pe care Zinka a născut-o în închisoarea din Fresnes. Le sunt adânc recunoscătoare ei şi lui Didier, soţul ei, pentru după-amiaza pe care am petrecut-o stând de vorbă şi pentru documentul pe care l-au găsit în podul casei şi mi l-au arătat – o altă cheie esenţială pentru mine în înţelegerea poveştii.

Îi sunt recunoscătoare şi lui Philippe Monsel, prietenul lui Jacky. Dacă n-aş fi vorbit cu el, n-aş fi ştiut mare lucru despre ea. Şi vreau să-i mulţumesc lui Michel Lévy, moştenitorul lui Jacky, care mi-a vorbit atât de emoţionant despre ea şi a completat multe spaţii goale.

Contribuţia lui Martine Fourcaut, fiica lui Hélène, a fost nepreţuită prin bogăţia de informaţii pe care mi le-a comunicat. Umorul ei şi perspicacitatea cu care a înţeles firea mamei sale au fost esenţiale pentru felul cum am înţeles-o eu însămi apoi.

La vremea când Jetske şi Ange au aranjat ca eu şi Marc Spijker să ne întâlnim cu ele la Amsterdam, nu ştiam cât de importantă va fi ziua aceea. Nu numai că a fost minunat să cunosc în sfârşit pe viu două persoane care fuseseră pentru mine o sursă fundamentală de inspiraţie, dar tot ele mi-au stabilit o întâlnire şi cu fiica şi ginerele lui Lon, Patricia Elisabeth Frédérique Wensink şi Wladimir Schreiber. Pat şi Wladimir au venit pregătiţi cu documente pe care mi le-au oferit cu toată generozitatea. Pat mi-a vorbit direct şi cu onestitate despre dificultăţile cu care s-a confruntat ca fiică a unei supravieţuitoare. Nu-mi ajung cuvintele să le mulţumesc de ajuns că au petrecut duminica aceea cu mine.

Arhivara Anne Friebel, pe care am cunoscut-o la Memorialul Muncii Forţate de la Leipzig, nu ştie, poate, cât de important a fost ajutorul ei, dar eu le sunt extrem de recunoscătoare şi ei, şi tuturor arhivarilor anonimi al căror devotament faţă de păstrarea adevărului este cu adevărat nobil. Celeste Schenck, preşedinta American University of

Paris, m-a invitat cu amabilitate să consult arhiva de la George and Irina Schaeffer Center for the Study of Genocide, Human Rights and Conflict Prevention, care găzduieşte USC Shoah Foundation's Visual History Archive. Aici, cu ajutorul arhivarei-şefe, Constance Pâris de Bollardière, am putu să ascult orele întregi de interviu acordat de Nicole Clarence – un alt moment crucial al proiectului.

Am parcurs o etapă esenţială în cunoaşterea sistemului lagărelor de concentrare naziste în urma comunicării cu membrii Association française Buchenwald, Dora et Kommandos. Vreau să le mulţumesc în special lui Jean-Claude Gourdin şi Christophe Rabineau, minunaţilor mei ghizi din a doua călătorie pe care am făcut-o în Germania, şi tovarăşilor mei de călătorie de atunci, majoritatea rude ale unor persoane deportate. Această comunitate de grupuri păstrătoare ale memoriei, înfiinţate iniţial de supravieţuitori ai lagărelor şi continuate azi de familiile lor, duce mai departe, neobosită, misiunea de a veghea cu mintea trează la conservarea memoriei şi a adevărului istoric; adevăr aflat sub ameninţarea constantă a neofasciştilor, antisemiţilor şi a altor adepţi ai negaţionismului. Vreau să-i mulţumesc de asemenea lui Dominique Durand, preşedinta Comitetului Internaţional pentru Buchenwald, Dora şi Kommandos, care a citit o ciornă a manuscrisului şi mi-a făcut observaţii şi corecturi copioase, atente şi perspicace, de mare valoare pentru mine. A fost pentru mine o importantă sursă de informaţii şi s-a dovedit întotdeauna generoasă cu timpul şi cunoştinţele ei.

În cursul celor două ierni când am luat pauză de la slujba mea obişnuită ca să mă ocup de acest proiect, am avut privilegiul să mi se ofere un loc unde să pot scrie. Vreau să-i mulţumesc Paulinei Nourissier pentru apartamentul ei de la Paris, unde am scris prima formă a acestei cărţi, şi organizaţiei Vermont Studio Center pentru bursa generoasă pe care mi-a acordat-o un an mai târziu. Callicoon Center Writers Retreat mi-a oferit cu generozitate un loc şi, deşi n-am putut să profit de el, le mulţumesc Laurei Fendrich şi lui Peter Plagens pentru sprijinul lor fără rezerve.

Îi mulţumesc de asemenea agentului meu, Andy Ross, pentru ajutorul şi încurajările lui neobosite. Îi mulţumesc lui Judith Karfiol, căreia îi admir nespus tenacitatea. Şi sunt profund recunoscătoare întregii echipe de la St. Martin's Press, mai ales redactoarei mele Elisabeth Dyssegaard, dar şi tuturor celorlalţi care au luat parte la facerea acestei cărţi: Alex Brown, Jennifer Fernandez, Michael Storrings şi Sue Warga.

Când lucrezi atât de mult la un proiect, sfârşeşti prin a vorbi prea mult şi prea adesea despre el cu prietenii şi familia. Vreau să le mulţumesc tuturor că m-au ascultat cu răbdare şi m-au încurajat să continui. Ella Hickson mi-a fost un aliat nepreţuit; fără ea poate că n-

aş fi ajuns niciodată aici. Printre cititorii primelor variante ale cărţii şi suporterii statornici ai eforturilor mele literare s-au numărat Martha Stark, Janet Nichols şi Karine Cariou. Sunt mulţi colegi scriitori care au fost alături de mine în anii când am scris. Dar patru dintre ei s-au dovedit camarazi constanţi: Dorothy Spears, Maxine Swann, Caleb Peniman şi Sylvia Peck.

Dat fiind că povestea aceasta este, în parte, povestea familiei mele, le sunt profund recunoscătoare rudelor mele pentru sprijinul lor neîncetat. Tatăl meu, Julian Strauss, şi mama mea vitregă, Betsy Strauss, sunt mari iubitori de istorie şi scriitori ei înşişi. Le mulţumesc surorilor şi fraţilor mei, Willy, Annie, Suzannah şi Tilly, pentru curiozitatea lor vie şi pentru umor. Tilly, prima mea prietenă, prima mea tovarăşă în viaţă, a venit cu mine la Ravensbrück în ultima călătorie prin Germania. Annie mi-a explicat noţiuni de matematică. Mama mea, Katie Nichols, este cititorul meu numărul unu. Datorită talentului ei de a povesti am devenit scriitoare. Emmanuelle Charlier mi-a fost asistentă de cercetare; ea a găsit familia lui Guigui, care mi-a deschis un nou capitol în cercetări. George Bauer, partenerul meu, n-a încetat nici o clipă să creadă în mine. În sfârşit, cei trei copii ai mei au trebuit să se descurce cu o mamă adesea prea ocupată cu scrisul. Îmi pare rău, Noah şi Eliza, că v-am molipsit şi pe voi. Sophie m-a însoţit în multe călătorii iniţiatice pentru această carte; observaţiile ei pătrunzătoare şi faptul că mi-a ţinut de multe ori aparatul de înregistrat fac parte integrantă din povestea pe care o spun.

LISTA ILUSTRAŢIILOR

1. Traseul celor nouă după evadare (© Michael Gellatly)
2. Harta Europei (© Michael Gellatly)
3. Hélène Podliasky (prin amabilitatea lui Martine Fourcaut)
4. Femei în rânduri de câte cinci (© Yad Vashem, The World Holocaust Remembrance Center)
5. Suzanne Maudet (Zaza) (prin amabilitatea familiei)
6. Fotografie clandestină a unor deţinuţi în drum spre Dachau (© United States Holocaust Memorial Museum)
7. Nicole Clarence (*droits réservés*)
8. Deţinute din Ravensbrück cu un „X“ alb pe spate ca semn de selecţie pentru un transport (prin amabilitatea Crucii Roşii Suedeze)
9. Madelon Verstijnen (Lon) (prin amabilitatea Patriciei Elisabeth Frédérique Wensink şi a lui Wladimir Schreiber)
10. Guillemette Daendels (Guigui) (prin amabilitatea lui Olivier Clémentin)
11. Guigui la vârsta de treisprezece ani, când familia ei se destrăma (prin amabilitatea lui Olivier Clémentin)
12. Guigui (la marginea din dreapta) cu echipa ei de hochei pe iarbă (prin amabilitatea lui Marc Spijker)
13. Renée Lebon (Zinka) (prin amabilitatea lui France Lebon Châtenay Dubrœucq)
14. Lise London (prin amabilitatea lui Françoise Daix-London, Gérard London şi Michel London)
15. Zinka şi Louis Francis în vara lui 1942 (prin amabilitatea lui France Lebon Châtenay Dubrœucq)
16. Fotografie clandestină făcută la Ravensbrück, cu una dintre *Kaninchen* arătându-şi rănile (© United States Holocaust Memorial Museum, prin amabilitatea Annei Hassa Jarosky şi a lui Peter Hassa)
17. Joséphine Bordanava (Josée) (prin amabilitatea familiei şi a Amis de la Fondation pour la Mémoire de la Déportation de l'Allier)
18. Jacqueline Aubéry (Jacky) (prin amabilitatea lui Michel Lévy)
19. Caietul cu reţete al lui Nicole de la Leipzig *(droits réservés)*
20. Yvonne Le Guillou (Mena) (prin amabilitatea lui Jean-Louis Leplâtre)
21. Soldaţi americani traversând podul Colditz, 12 aprilie 1945 (fotografie făcută de un militar din armata americană, domeniul public)
22. Femei aşteptând să fie repatriate (© Tage Christensen /Scanpix)

23. Întoarcerea acasă (© Mémorial de la Shoah)
24. Mena cu fiica ei Edith în Bretania (prin amabilitatea lui Jean-Louis Leplâtre)
25. O femeie este pedepsită pentru „colaboraţionism orizontal“ (US National Archives and Records Administration, Smith, fotograf, înregistrare NARA nr. 5046417)
26. Hélène şi Danny în Ischia (prin amabilitatea lui Martine Fourcaut)
27. Pierre Sauvanet, nepotul Zazei, arătându-le noua sa maşină de scris electrică Zazei şi lui René Maudet, august 1985 (prin amabilitatea lui Pierre Sauvanet)
28. France Lebon, 1946 (prin amabilitatea lui France Lebon Châtenay Dubrœucq)
29. Căsătoria lui Renée (Zinka) cu Michel Châtenay, 1948 (prin amabilitatea lui France Lebon Châtenay Dubrœucq)
30. France Lebon Châtenay Dubrœucq, 2019 (prin amabilitatea lui France Lebon Châtenay Dubrœucq)
31. Hélène şi Lon reunite după şaizeci şi trei de ani, în 2008 (prin amabilitatea lui Jetske Spanjer şi Ange Wieberdink)

NOTE

1. HÉLÈNE

1. Bună parte din informaţiile despre Hélène provin din interviul pe care i l-am luat în 2002 şi pe care l-am înregistrat.
2. Am consultat mai multe arhive online despre Valentin Abeille. Ştiam că Hélène întâmpinase cam în această perioadă un agent important pe terenul ei preferat de aterizare de lângă Tours – cineva care venise cu o geantă de bani, spunea ea. Documentele păstrate arată că Fantassin a intrat din nou în Franţa pe un teren din apropiere de Tours, iar în dosarul militar al lui Hélène se spune că l-a întâmpinat şi l-a ajutat pe Fantassin. Vezi „Valentin Abeille, un exemple pour les jeunes générations“, în *La Dépèche du Midi*, 27 februarie 1999, https://www.ladepeche.fr/article/1999/02/27/208084-valentin-abeille-un-exemple-pour-les-jeunes-generations.html.
3. Suzanne Maudet, *Neuf filles jeunes qui ne voulaient pas mourir*, Arléa, Paris, 2004. Sunt profund îndatorată descrierii pe care o face Zaza celor nouă femei şi de asemenea cărţii ei – această relatare detaliată a evadării şi călătoriei lor a fost cea de la care mi-am pornit căutările. Multe amănunte provin din cartea ei, pe care o recomand călduros cititorilor în franceză.
4. Nicole Clarence, „Le journal de Nicole vingt ans après“, în *Elle* nr. 962, 29 mai 1964; Nicole Clarence, website memorial creat de fiica şi prietenii ei, http://nicoleclarence.com/-Francais-Home.
5. Jetske Spanjer şi Ange Wieberdink, *Ontsnapt* (*Evadare*), film documentar, Wieberdink Productions şi Armadillo Film, 2010.
6. Conform interviului pe care i l-am luat fiicei lui Hélène, Martine Fourcaut, pe 3 februarie 2018.
7. În cartea de faţă am s-o numesc „Hélène“, deşi celelalte o cunoşteau drept „Christine“. În documentele naziste apare numai Christine.
8. Alan Bessmann şi Insa Eschebach (coord.), *The Ravensbrück Women's Concentration Camp: History and Memory*, catalog de expoziţie, Metropol, Berlin, 2013.
9. Sarah Helm, *Ravensbrück: Life and Death in Hitler's Concentration Camp for Women*, Nan A. Talese/Doubleday, New York, 2015, p. 651.
10. Germaine Tillion, *Ravensbrück*, traducere de Sanda Mihăescu-Boroianu, Editura Politică, Bucureşti, 1979, p. 211.
11. Helm, *Ravensbrück*, p. 279.
12. Lise London, *La mégère de la rue Daguerre*, Seuil-Mémoire, Paris, 1995, p. 315.

13. Conform transcrierii interviului pe care mi l-a acordat Hélène.
14. Madelon L. Verstijnen, *Mijn Oorlogskroniek*, Voorburg, Verstijnen, 1991, p. 10 (în traducerea lui Lon).
15. Margaret Collins-Weitz, *Sisters in the Resistance: How Women Fought to Free France 1940–1945*, John Wiley & Sons, New York, 1995, pp. 92–93.
16. Întâmplarea mi-a fost relatată de Hélène.

2. ZAZA

1. Madelon L. Verstijnen, *Mijn Oorlogskroniek*, Verstijnen, Voorburg, 1991, p. 30 (în traducerea lui Lon).
2. Sarah Helm, *Ravensbrück: Life and Death in Hitler's Concentration Camp for Women*, Nan A. Talese/Doubleday, New York, 2015, p. 284.
3. Helm, *Ravensbrück*, p. 11.
4. Sistemul lagărelor de concentrare naziste se ghida după principiile întemeietoare ale partidului nazist. Aşa cum le-a sintetizat istoricul Nikolaus Wachsmann, acestea erau: „crearea unei comunităţi naţionale uniforme prin eliminarea tuturor celor care nu se integrau din punct de vedere rasial, politic sau social; sacrificarea individului pentru atingerea purităţii rasiale; folosirea muncii sclavilor pentru construirea patriei; stăpânirea Europei şi robirea altor popoare pentru ca arienii să poată coloniza spaţiile vitale; şi exterminarea în masă a raselor şi popoarelor nedorite, mai ales a evreilor". Nikolaus Wachsmann, *KL: A History of the Nazi Concentration Camp System*, Little, Brown, Londra, 2015, p. 6.
5. Germaine Tillion, *Ravensbrück*, traducere de Sanda Mihăescu-Boroianu, Editura Politică, Bucureşti, 1979, pp. 52 *ff*. În august 1944 Tillion a calculat că la Ravensbrück erau înregistrate 58 000 de femei, dintre care 18 000 erau pe moarte. Făcând un calcul cu 40 000 de lucrătoare închiriate pentru 2,5 mărci pe zi net (a scăzut 1,5 mărci cheltuieli cu mâncarea etc.), a estimat un profit de 100 000 de mărci pe zi, adică 35 de milioane de mărci anual.
6. Helm, *Ravensbrück*, p. 285.
7. Alan Bessmann şi Insa Eschebach (coord.), *The Ravensbrück Women's Concentration Camp: History and Memory*, catalog de expoziţie, Metropol, Berlin, 2013, p. 190.
8. Helm, *Ravensbrück*, p. 378.
9. Lise London, *La mégère de la rue Daguerre*, Seuil-Mémoire, Paris, 1995, pp. 327–328.
10. Sagnier a fost un personaj remarcabil. Gânditor francez romano-catolic şi politician, a întemeiat în 1894 o mişcare catolică socialistă. A înfiinţat de asemenea un ziar, *La Démocratie*, care milita pentru egalitatea femeilor cu bărbaţii şi pentru reprezentare proporţională la alegeri.

11. Juliette Bes, *Une jeune fille qui a dit: non*, Cap Bear Éditions, Perpignan, 2011, p. 10.
12. Conform site-ului web al Memorialului Muncii Forţate din Perioada Nazistă de la Leipzig, Gedenkstätte für Zwangsarbeit Leipzig, https://www.zwangsarbeit-in-leipzig.de/en/nazi-forced-labour-in-leipzig/ns-forced-labour-in-leipzig.
13. Wolfgang Plaul era comandantul lagărului HASAG Leipzig Schönefeld, iar Paul Budin era superiorul său, directorul general al fabricilor HASAG. Plaul a dispărut la sfârşitul războiului şi n-a mai fost găsit niciodată şi nici judecat pentru crimele sale de război. Despre Budin se presupune că s-a sinucis împreună cu soţia sa în aprilie 1945, când a aruncat în aer sediul din Leipzig al companiei. Nici unul dintre angajaţii HASAG nu a fost judecat de Tribunalul Militar Internaţional de la Nürnberg.
14. London, *La mégère*, p. 330.
15. Felicja Karay, *HASAG-Leipzig Slave Labour Camp: The Struggle for Survival Told by the Women and Their Poetry*, traducere de Sara Kitai, Vallentine Mitchell, Portland, Oregon, 2002, p. 156.
16. Karay*, HASAG-Leipzig*, p. 157.
17. Karay, *HASAG-Leipzig*, p. 93.
18. Guillaume Leplâtre, e-mail către autoare din 10 decembrie 2018.
19. Descrierea modului în care Hélène a sabotat furnalele şi a prieteniei sale cu Fritz Stupitz se bazează pe interviul pe care i l-am luat.
20. Verstijnen, *Mijn Oorlogskroniek*, p. 28.
21. Guillaume Leplâtre, e-mail către autoare.
22. London, *La mégère*, pp. 359–362.
23. Daniel Blatman, *The Nazi Death Marches, 1944–1945*, Online Encyclopedia of Mass Violence, 28 august 2015, text accesat pe 27 aprilie 2020, http://bo-k2s.sciences-po.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/nazi-death-marches-1944-1945, ISSN 1961-9898.
24. Amicales et associations des camps, conferinţa *Les évasions des marches de la mort, janvier–février et avril–mai 1945*, lucrări prezentate, Hôtel de Ville de Paris, 12 ianuarie 2012, p. 14.
25. Jorge Semprún, *Exercices de survie*, Éditions Gallimard, Paris, 2012, p. 118.
26. Din jurnalul nepublicat al Zazei, care mi-a fost oferit de France, fiica Zinkăi.
27. Suzanne Maudet, *Neuf filles jeunes qui ne voulaient pas mourir*, Arléa, Paris, 2004, p. 26.
28. Maudet, *Neuf filles*, p. 21.
29. Nicole Clarence, intervievată de Raphaël Enthoven, *À voix nue*, France-Culture, 2005 (traducerea autoarei).

30. Verstijnen, *Mijn Oorlogskroniek*, p. 60.

3. NICOLE

1. Felicja Karay, *HASAG-Leipzig Slave Labour Camp: The Struggle for Survival Told by the Women and Their Poetry*, traducere de Sara Kitai, Vallentine Mitchell, Portland, Oregon, 2002, p. 220.
2. Suzanne Maudet, *Neuf filles jeunes qui ne voulaient pas mourir*, Arléa, Paris, 2004, p. 33.
3. Nicole Clarence, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 1999, intervievată de Hélène Lévy-Wand Polak pe 16 februarie 1996; interviu accesat la American University in Paris pe 15 aprilie 2019.
4. Conform textelor personale, nepublicate, ale lui Nicole Clarence, care mi-au fost oferite de fiica ei.
5. Îi sunt profund îndatorată fiicei lui Nicole, care mi-a arătat textele nepublicate ale mamei sale, unde povesteşte despre copilărie şi despre perioada petrecută în Rezistenţă. Paragrafele următoare se bazează în mare parte pe aceste scrieri ale lui Nicole, ca şi pe interviul video acordat de ea celor de la George and Irina Schaeffer Center for the Study of Genocide, Human Rights and Conflict Prevention, USC Shoah Foundation's Visual History Archive, American University of Paris, Franţa, şi pe site-ul memorial creat de fiica ei după moartea lui Nicole, http://nicoleclarence.com/Francais-Home, accesat de mine ultima oară în ianuarie 2020.
6. După război, Marie-Madeleine Fourcade şi-a asumat sarcina de a veghea ca cei 431 de agenţi care muriseră sub comanda ei să nu fie uitaţi. Ani de zile s-a îngrijit de supravieţuitori şi familiile lor. A publicat un volum de amintiri intitulat *L'Arche de Noé. Réseau Alliance 1940–1945*, Plon, Paris, 1989.
7. Primul director al Sicherheitsdienst a fost Reinhard Heydrich, bărbatul a cărui asasinare avea să producă experimentele medicale asupra deţinutelor de la Ravensbrück aşa-numite *lapins*, „iepuri". Sarah Helm, *Ravensbrück: Life and Death in Hitler's Concentration Camp for Women*, Nan A. Talese/Doubleday, New York, 2015, p. 210.
8. Denise lucra în Rezistenţă în timp ce părinţii şi surorile ei mai mici locuiau la Nisa. Familia a fost arestată în timpul unei razii, iar părinţii ei au fost ucişi la Auschwitz. Surorile au supravieţuit. Denise a fost ulterior prinsă, torturată de Gestapo şi închisă la Ravensbrück şi Mauthausen.
9. Conform textelor personale ale lui Nicole care mi-au fost oferite de fiica ei.
10. Helm, *Ravensbrück*, p. 403.
11. Clarence, Visual History Archive.
12. Maudet, *Neuf filles*, p. 56.

4. LON ŞI GUIGUI

1. Din jurnalul nepublicat al Zazei.
2. Nicole Clarence, în jurnalul ei nepublicat „Le journal de Nicole version complète“, care mi-a fost oferit de Marc Spijker, p. 7 (în traducerea mea în engleză).
3. Madelon L. Verstijnen, *Mijn Oorlogskroniek*, Verstijnen, Voorburg, 1991, p. 65 (în traducerea lui Lon).
4. Verstijnen, *Mijn Oorlogskroniek*, p. 66.
5. Unele informaţii despre Joanna Szumańska provin din cartea lui Lon, dar şi din Felicja Karay, *HASAG-Leipzig Slave Labour Camp: The Struggle for Survival Told by the Women and Their Poetry*, traducere de Sara Kitai, Vallentine Mitchell, Portland, Oregon, 2002, pp. 50–51, 112–113.
6. Verstijnen, *Mijn Oorlogskroniek*, pp. 66–68.
7. Amicale de Ravensbrück, *Les françaises à Ravensbrück*, Éditions Gallimard, Paris, 1965, p. 158.
8. Sarah Helm, *Ravensbrück: Life and Death in Hitler's Concentration Camp for Women*, Nan A. Talese/Doubleday, New York, 2015, p. 90.
9. Juliette Bes, *Une jeune fille qui a dit: non*, Cap Bear Éditions, Perpignan, 2011, p. 14.
10. Amicale de Ravensbrück, *Les françaises à Ravensbrück*, p. 217.
11. Amicale de Ravensbrück, *Les françaises à Ravensbrück*, p. 185.
12. Margarete Buber-Neumann, *Milena*, traducere de Ralph Manheim, Collins Harvill, Londra, 1989, p. 3.
13. Verstijnen, *Mijn Oorlogskroniek*, p. 96.
14. Verstijnen, *Mijn Oorlogskroniek*, p. 54.
15. Sunt îndatorată familiei lui Guigui pentru informaţiile detaliate despre firea şi copilăria ei. Am discutat cu Olivier Clémentin şi cu mama lui, Laurence Spijker Clémentin, pe 18 noiembrie 2018 şi am continuat apoi să schimbăm impresii şi scrisori. Am avut de asemenea numeroase conversaţii şi schimburi de e-mailuri cu Marc Spijker şi am întreţinut corespondenţă cu nepoţii lui Guigui.
16. Bes, *Une jeune fille*, p. 13.
17. Helm, *Ravensbrück*, p. 367.
18. Verstijnen, *Mijn Oorlogskroniek*, p. 20.
19. Verstijnen, *Mijn Oorlogskroniek*, p. 24.
20. Verstijnen, *Mijn Oorlogskroniek*, p. 24.
21. Bes, *Une jeune fille*, p. 61.

5. ZINKA

1. Lise London, *La mégère de la rue Daguerre*, Seuil-Mémoire, Paris, 1995, p. 361. London vorbeşte despre cum „Zimka“ făcuse o tabacheră pentru soţul ei din fâşii de pânză rupte din saltea.
2. Madelon L. Verstijnen, *Mijn Oorlogskroniek*, Verstijnen, Voorburg,

1991, p. 79 (în traducerea lui Lon).
3. Verstijnen, *Mijn Oorlogskroniek*, p. 78.
4. Verstijnen, *Mijn Oorlogskroniek*, p. 80.
5. Cea mai mare parte a informaţiilor despre Odette Pilpoul provine din Arhives Nationales, Pierrefitte-sur-Seine, dosarul 72AJ/2172.
6. London, *La mégère*, p. 159.
7. London, *La mégère*, p. 293.
8. London, *La mégère*, p. 307.
9. London, *La mégère*, p. 308.
10. Musée de la Résistance et de la deportation du Cher, Archives départementales du Cher, témoignages audiovisuels portant sur la Seconde Guerre mondiale, cota: 8NUM, Guette, Renée, 8NUM/53, 2004, 2 CD-uri.
11. Verstijnen, *Mijn Oorlogskroniek*, p. 95.
12. Povestea aceasta mi-a fost spusă de Gilles Châtenay în timpul unui interviu pe care i l-am luat pe 21 iulie 2019.
13. Aceasta este o scenă imaginată. Dată fiind cronologia evenimentelor, cred că e foarte posibil ca Zinka să se fi aflat în transportul care a fost bombardat în apropiere de Château-Thierry, dar nu sunt sigură.
14. Sarah Helm, *Ravensbrück: Life and Death in Hitler's Concentration Camp for Women*, Nan A. Talese/Doubleday, New York, 2015, pp. 210–235.

6. JOSÉE

1. Informaţiile despre această întâmplare provin din mai multe surse, dar în cea mai mare parte de pe site-ul web https://www.zwangsarbeit-in-leipzig.de/en/nazi-forced-labour-in-leipzig.
2. Suzanne Maudet, *Neuf filles jeunes qui ne voulaient pas* mourir, Arléa, Paris, 2004, p. 77.
3. Maudet, *Neuf filles*, p. 78.
4. Amis de la Fondation pour la Mémoire de la Déportation de l'Allier, pagina web despre Joséphine Bordanava, http://www.afmd-allier.com/PBCPPlayer.asp?ID=1532755.
5. Cea mai mare parte a informaţiilor despre Moussa Abadi şi Odette Rosenstock provine din Fred Coleman, *The Marcel Network*, Potomac Books, Dulles, Virginia, 2013).
6. Coleman, *The Marcel Network*, p. 11.
7. Coleman, *The Marcel Network*, p. 12.
8. Colaborarea soţilor Fort cu reţeaua Marcel a fost recunoscută după război, când statul Israel le-a acordat celor doi titlul de „drepţi între popoare" în cadrul unei ceremonii la Memorialul Yad Vashem din Ierusalim.
9. Amis de la Fondation pour la Mémoire de la Déportation de l'Allier, pagina web despre Joséphine Bordanava.

10. Pe rue de Paradis la numărul 425 era clădirea în care opera teribilul Ernst Dunker, un infractor de joasă speţă care s-a evidenţiat în cadrul Gestapoului pentru eficienţa cu care folosea metode brutale de tortură pentru a dezmembra reţelele Rezistenţei din Marsilia. Dunker a participat la arestarea lui Jean Moulin şi la executarea sau deportarea a sute de luptători ai Rezistenţei. Cunoscut drept „legenda neagră din Marsilia“, a fost condamnat la moarte şi executat în 1950.

7. JACKY

1. Informaţia despre cărţile de reţete provine de la Anne Georget, jurnalistă şi realizatoare de filme documentare. Filmul ei *Festins imaginaires* (Planète+, 2015) abordează subiectul cărţilor de bucate create în condiţii extreme şi în diverse lagăre de deţinuţi. Georget a scris şi o carte împreună cu Elsie Herberstein, *Les carnets de Minna*, Seuil, Paris, 2008.
2. Suzanne Maudet, *Neuf filles jeunes qui ne voulaient pas mourir*, Arléa, Paris, 2004, p. 91.

8. MENA

1. Jean-Pierre Leplâtre, interviu la telefon din 8 decembrie 2018.
2. Guillaume Leplâtre, e-mail către autoare din 11 decembrie 2018.
3. Albert Starink, „Mémoires pour ses enfants Casper, Dorin et Reiner“, scrise în olandeză în aprilie 1995 şi trimise lui Guigui în iunie 1995, traduse în franceză în octombrie 2019 de Marc Spijker.
4. Marceline Loridan-Ivens, *Et tu n'es pas revenue*, Éditions Grasset, Paris, 2015, p. 63.
5. Lise London, *La mégère de la rue Daguerre*, Seuil-Mémoire, Paris, 1995, p. 349.
6. London, *La mégère*, p. 350.
7. Amicale de Ravensbrück, *Les françaises à Ravensbrück*, Éditions Gallimard, Paris, 1965, p. 203.
8. Sarah Helm, *Ravensbrück: Life and Death in Hitler's Concentration Camp for Women*, Nan A. Talese/Doubleday, New York, 2015, p. 418.
9. Helm, *Ravensbrück*, p. 420. Întâmplarea i-a fost povestită lui Sarah Helm de Marie-Jo Chombart de Lauwe într-un interviu. În Valentine Goby, *Kinderzimmer*, Actes Sud, Arles, 2015, ea confirmă că, dintre cei treizeci şi unu de copii care au supravieţuit până la eliberare, trei erau francezi: Sylvie Aymler (născută în martie 1945), Jean-Claude Passerat (născut în noiembrie 1944) şi Guy Poirot (născut în martie 1945).
10. „Children at the Bergen-Belsen Concentration Camp“, expoziţie itinerantă a Memorialului Bergen-Belsen, curator Diana Gring. Văzută la Memorialul Ravensbrück în februarie 2019, http://

kinder-in-bergen-belsen.de/en/home#stations.

10. ÎNTOARCEREA LA VIAŢĂ

1. William W. Quinn, *Dachau*, Normandy Press, San Francisco, 2015.
2. Suzanne Maudet, *Neuf filles jeunes qui ne voulaient pas mourir*, Arléa, Paris, 2004, p. 136.
3. Estimările variază foarte mult: se afirmă uneori că au fost salvaţi până la 30 000 de copii, dar Crucea Roşie Suedeză însăşi, într-un raport publicat în 2000, plasează numărul lor la 15 000: https://www.redcross.se/contentassets/4b0c5a08761c417498ddb988be6dd262/the-white-buses.pdf.
4. Sarah Helm, *Ravensbrück: Life and Death in Hitler's Concentration Camp for Women*, Nan A. Talese/Doubleday, New York, 2015, p. 594.
5. Helm, *Ravensbrück*, p. 622.
6. Helm, *Ravensbrück*, p. 625.
7. Helm, *Ravensbrück*, p. 611.
8. Anonima, *O femeie în Berlin. Însemnări de jurnal din 20 aprilie până în 22 iunie 1945*, traducere de Radu-Mihai Alexe, Editura Humanitas, Bucureşti, 2018. Amintirile acestea au fost publicate iniţial anonim, dar, după moartea ei, a fost dezvăluit faptul că autoarea lor este Marta Hillers. Ea cooperase cu naziştii şi poate acesta a fost motivul pentru care a ales să rămână anonimă.
9. Joe Weston, „The GIs in Le Havre", în *Life*, 10 decembrie 1945.
10. Mary Louise Roberts, *What Soldiers Do*, University of Chicago Press, Chicago, 2013, p. 210.
11. Marceline Loridan-Ivens, *Et tu n'es pas revenue*, Éditions Grasset, Paris, 2015, p. 35.
12. Anonima, *O femeie în Berlin*, p. 170.
13. Cea mai mare parte a informaţiilor despre aceste câteva săptămâni de după întâlnirea cu soldaţii americani provin din jurnalul nepublicat al lui Suzanne Maudet, pe care mi l-a arătat France Dubrœucq.
14. Amicale de Ravensbrück, *Les françaises à Ravensbrück*, p. 285.

11. DRUMUL SPRE CASĂ

1. Amis de la Fondation pour la Mémoire de la Déportation (AFMD), *Lutetia, 1945. Le retour des déportés*, catalog de expoziţie, 2015, p. 17.
2. AFMD, *Lutetia, 1945. Le retour des déportés*, p. 17.
3. AFMD, *Lutetia, 1945. Le retour des déportés,* p. 19.
4. Nicole Clarence, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 1999, intervievată de Hélène Lévy-Wand Polak pe 16 februarie 1996; interviu accesat la American University in Paris pe 15 aprilie

2019.
5. Albert Starink, „Mémoires pour ses enfants Casper, Dorin et Reiner“, scrise în olandeză în aprilie 1995 şi trimise lui Guigui în iunie 1995, traduse în franceză în octombrie 2019 de Marc Spijker.
6. Conform interviului pe care i l-am luat lui Laurence Spijker Clémentin, fiica lui Guigui, pe 18 noiembrie 2018 la Paris.
7. Conform interviului telefonic pe care i l-am luat lui Jean-Louis Leplâtre, ginerele Menei, pe 7 decembrie 2018.
8. Conform interviului telefonic pe care i l-am luat lui Guillaume Leplâtre, nepotul Menei, pe 19 decembrie 2018.
9. AFMD, *Lutetia, 1945. Le retour des déportés*, p. 47.
10. Conform interviului pe care i l-am luat lui Laurence Spijker Clémentin pe 18 noiembrie 2018 la Paris.

12. E DOAR LA REVEDERE

1. Suzanne Maudet, *Neuf filles jeunes qui ne voulaient pas mourir*, Arléa, Paris, 2004, p. 10.
2. Conform interviului pe care i l-am luat lui Pierre Sauvanet, nepotul Zazei, lui Sophie Strauss Jenkins şi lui Anne-Florence Sauvanet pe 10 noiembrie 2018 în La Rochelle.
3. M. Gerard Fromm (coord.), *Lost in Transmission: Studies of Trauma Across Generations*, Karnac, Londra, 2012, p. xvi.
4. Ilany Kogan, „The Second Generation in the Shadow of Terror“, în M. Gerard Fromm (coord.), *Lost in Transmission: Studies of Trauma Across Generations*, Karnac, Londra, 2012, p. 7.
5. Conform interviului pe care i l-am luat lui Martine Fourcaut pe 3 februarie 2018 la Paris.
6. Dori Laub, „Traumatic Shutdown of Narrative and Symbolization: A Death Instinct Derivative?“, în M. Gerard Fromm (coord.), *Lost in Transmission: Studies of Trauma Across Generations*, Karnac, Londra, 2012, p. 37.
7. Howard F. Stein, „A Mosaic of Transmissions After Trauma“, în M. Gerard Fromm (coord.), *Lost in Transmission: Studies of Trauma Across Generations*, Karnac, Londra, 2012, p. 175.
8. Mare parte din descrierea acestei călătorii spre casă se bazează pe documentarul *Ontsnapt*, pe interviul filmat cu Lon şi pe cartea ei.
9. Conform interviului pe care i l-am luat fiicei lui Lon, Patricia Elisabeth Frédérique Wensink, şi lui Wladimir Schreiber, ginerele lui Lon, pe 20 februarie 2020. Ei mi-au oferit atunci acte şi fotografii personale şi ulterior am făcut un schimb de e-mailuri.
10. „The Mauthausen Concentration Camp 1938–1945“, Memorialul Mauthausen, https://www.mauthausen-memorial.org/en/History/The-Mauthausen-Concentration-Camp-19381945.
11. Anne Sebba, *Les Parisiennes: Résistance, Collaboration, and the Women of Paris Under Nazi Occupation*, St. Martin’s Press, New

York, 2016, p. 387.
12. Adrienne Rich, *On Lies, Secrets and Silence: Selected Prose 1966–1978*, W.W. Norton, New York, 1985, p. 199; publicat iniţial sub formă de eseu, „It Is the Lesbian in Us“, în *Sinister Wisdom* nr. 3, primăvara 1977.
13. Conform dosarului militar al lui Jacky, Service historique de la Défense, Centre historique des archives, Vincennes, dosar GR 16 P 471442.
14. Conform unui interviu telefonic pe care i l-am luat lui Michel Lévy, moştenitorul lui Jacky, pe 6 mai 2020.
15. Conform unui interviu telefonic pe care i l-am luat lui Philippe Monsel, prietenul lui Jacky, pe 6 decembrie 2018.
16. Gilles Châtenay, „La Psychanalyse, étrange et singulière“, lucrare prezentată la conferinţa „Comment on devient analyste au XXIe siècle“, Journées de l'École de la Cause freudienne, noiembrie 2009.
17. Madelon L. Verstijnen, *Mijn Oorlogskroniek*, Verstijnen, Voorburg, 1991, p. 95 (în traducerea lui Lon).
18. Conform conversaţiei pe care am avut-o cu Gilles şi Tom Châtenay pe 28 august 2019 la Ménerbes.
19. Conform conversaţiei pe care am avut-o cu fiica Zinkăi, France Lebon Châtenay Dubrœucq, cu soţul ei, Didier Dubrœucq, şi cu Sophie Strauss Jenkins pe 3 martie 2019 la Die.
20. Conform interviului pe care i l-am luat lui Martine Fourcaut, fiica lui Hélène, pe 3 februarie 2019 la Paris.

CUVÂNT CĂTRE CITITOR

1. Termenul „turism întunecat“ a fost creat în 1996 de J. John Lennon şi Malcolm Foley, două cadre didactice de la Department of Hospitality, Tourism, and Leisure Management de la Caledonian University din Glasgow. Se referă la călătorii în locuri de rezonanţă istorică asociate cu moartea, suferinţa sau tragedia.

BIBLIOGRAFIE

CĂRŢI, ARTICOLE, NEWSLETTERE, SITE-URI

Aleksievici, Svetlana, *Ultimii martori*, traducere de Antoaneta Olteanu, Editura Litera, Bucureşti, 2019.

Aleksievici, Svetlana, *Războiul nu are chip de femeie*, traducere de Ion Covaci, Editura Litera, Bucureşti, 2022.

Amicale de Ravensbrück et Association des déportées et internes de la Résistance, *Les françaises à Ravensbrück*, Éditions Gallimard, Paris, 1965.

Amicales et associations des camps d'Auschwitz (UDA et Cercle d'étude de la déportation et de la Shoah), Bergen-Belsen, Buchenwald-Dora, Dachau, Langenstein, Mauthausen, Neuengamme, Ravensbrück, Sachsenhausen, conferinţa *Les évasions des marches de la mort janvier–février et avril–mai 1945*, lucrări prezentate, Hôtel de ville de Paris, 12 ianuarie 2012.

Amis de la Fondation pour la Mémoire de la Déportation, *Lutetia, 1945. Le retour des déportés*, catalogul expoziţiei organizate cu ocazia aniversării a şaptezeci de ani de la eliberarea lagărelor, 2015.

Amis de la Fondation pour la Mémoire de la Déportation de l'Allier, „Bordonava, Joséphine, parfois orthographié Bordanava", http://www.afmd-allier.com/PBCPPlayer.asp?ID=1532755.

Anonima, *O femeie din Berlin. Însemnări de jurnal din 20 aprilie până în 22 iunie 1945*, traducere de Radu-Mihai Alexe, Editura Humanitas, Bucureşti, 2018 (originalul a apărut pentru prima oară în 1954).

Assouline, Pierre, *Lutetia*, Éditions Gallimard, Paris, 2005.

Berr, Hélène, *Journal 1942–1944*, Éditions Tallandier, Paris, 2008.

Bes, Juliette, *Une jeune fille qui a dit: non*, Cap Bear Éditions, Perpignan, 2011.

Bessmann, Alan, şi Eschebach, Inga (coord.), *The Ravensbrück Women's Concentration Camp, History and Memory*, catalog de expoziţie, Metropol, Berlin, 2013.

Boivin, Yves, *Les condamnées des Sections spéciales incarcérées à la Maison centrale de Rennes, déportées les 5 avril, 2 mai et 16 mai 1944*, monografie, ianuarie 2004, http://www.cndp.fr/crdp-rennes/crdp/crdp_dossiers/dossiers/condamneesRennes/comdamnes.pdf.

Bouju, Marie-Cecile, *Notice FELD Charles, Léon, Salomon*, versiune postată online pe 8 martie 2009, http://maitron-en-ligne.univ-paris1.fr/spip.php?article24892, adusă ultima oară la zi pe 30 aprilie 2015.

Buber-Neumann, Margarete, *Milena*, traducere de Ralph Manheim, Collins Karvill, Londra, 1989 (ediţia originală: *Milena*, Seuil, Paris, 1986).
Castelloe, Molly S, „How Trauma Is Carried Across Generations“, în *Psychology Today*, mai 2012, https://www.psychologytoday.com/us/blog/the-me-in-we/201205/how-trauma-is-carried-across-generations.
Châtenay, Gilles, „La Psychanalyse, étrange et singulière“, comunicare prezentată la conferinţa „Comment on devient analyste au XXIe siècle“, Journées de l'École de la Cause freudienne, noiembrie 2009.
Chevrillon, Claire, *Une Résistance ordinaire*, Éditions du Félin, Paris, 1999.
Clarence, Nicole, interviul 9722, Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 1999; accesat la George and Irina Schaeffer Center for the Study of Genocide, Human Rights and Conflict Prevention, American University of Paris, Franţa, pe 26 august 2019.
Clarence, Nicole, „Le journal de Nicole vingt ans après“, în *Elle*, nr. 962, 29 mai 1964.
Clarence, Nicole, website memorial creat de fiica şi prietenii ei, accesat în ianuarie 2020 (site-ul nu mai este disponibil din septembrie 2020), http://nicoleclarence.com/-Francais-Home.
Cognet, Christophe, *Éclats. Prises de vue clandestines des camps nazis*, Éditions du Seuil, Paris, 2019.
Coleman, Fred, *The Marcel Network: How One French Couple Saved 527 Children from the Holocaust*, Potomac Books, Dulles, Virginia, 2013.
Collection Résistance Liberté-Mémoire, *Femmes dans la guerre, 1940–1945*, Éditions du Félin, Paris, 2003.
Delbo, Charlotte, *Aucun de nous ne reviendra*, Les Éditions de Minuit, Paris, 1970.
Delbo, Charlotte, *Le convoi du 24 janvier*, Les Éditions de Minuit, Paris, 1965.
Desnos, Robert, *Destinée arbitraire*, Éditions Gallimard, Paris, 1975.
Durand, Pierre, *La chienne de Buchenwald*, Messidor/Temps Actuels, Paris, 1982.
Eger, Edith Eva, *Alegerea*, traducere de Mihaela Apetrei, Editura Trei, Bucureşti, 2021.
Fallada, Hans, *Fiecare moare singur*, traducere de Gabriella Eftimie, Editura Art, Bucureşti, 2018.
Femmes résistantes, Sénat de France, interviuri înregistrate cu luptătoare în Rezistenţă care au supravieţuit războiului. Jacqueline Fleury este una dintre cele care au acordat interviuri detaliate. http://www.senat.fr/evenement/colloque/femmesresistantes/webdoc/fleury.html.

Fleury, Jacqueline, „Témoinage de Jacqueline Fleury, née Marié“, http://lesamitiesdelaresistance.fr/lien17-fleury.pdf.
Fleury-Marié, Jacqueline, *Une famille du refus mais toujours l'espérance. Recueils et récits 1914–1918 et 1939–1945*, Jacqueline Fleury-Marié, Versailles, 2013.
Fromm, M. Gerard (coord.), *Lost in Transmission: Studies of Trauma Across Generations*, Karnac, Londra, 2012.
Gaulle-Anthonioz, Geneviève, de, *La traversée de la nuit*, Seuil, Paris, 1998.
Gaulle-Anthonioz, Geneviève, de, şi Tillion, Germaine, *Dialogues*, Éditions Plon, Paris, 2015.
Gildea, Robert, *Fighters in the Shadows*, Faber and Faber, Londra, 2015.
Hannah, Kristin, *Privighetoarea*, traducere de Ruxandra Târcă şi Gabriel Tudor, Editura Litera, Bucureşti, 2016.
Helm, Sarah, *Ravensbrück: Life and Death in Hitler's Concentration Camp for Women*, Nan A. Talese/Doubleday, New York, 2015.
Herberstein, Elsie, şi Georget, Anne, *Les carnets de Minna*, Seuil, Paris, 2008.
Humbert, Agnès, *Notre guerre. Journal de Résistance 1940–1945*, Éditions Tallandier, Paris, 2004.
Hunter, Georgia, *Supravieţuitorii*, traducere de Laura Monica Cibotariu prin Lingua Connexion, Editura RAO, Bucureşti, 2017.
Karay, Felicja. *HASAG-Leipzig Slave Labour Camp for Women: The Struggle for Survival Told by the Women and Their Poetry*, traducere de Sara Kitai, Vallentine Mitchell, Portland, Oregon, 2002.
Koreman, Megan, *The Escape Line: How the Ordinary Heroes of Dutch Paris Resisted the Nazi Occupation of Western Europe*, Oxford University Press, New York, 2018.
Lasnet de Lanty, Henriette, *Sous la schlague*, Éditions du Félin, Paris, 2018.
Levi, Primo, *Cei aleşi şi cei damnaţi*, traducere de Doina Condrea Derer, Editura Art, Bucureşti, 2020.
Levi, Primo, *Mai este oare acesta un om?*, traducere de Doina Condrea Derer, Editura Art, Bucureşti, 2018.
London, Lise, *La mégère de la rue Daguerre*, Éditions du Seuil, Paris, 1995.
Loridan-Ivens, Marceline, *Et tu n'es pas revenu*, Éditions Grasset, Paris, 2015.
Mason, Bobbie Ann, *The Girl in the Blue Beret*, Random House, New York, 2012.
Maudet, Suzanne, *Neuf filles jeunes qui ne voulaient pas mourir*, Arléa, Paris, 2004.
Mémoires de la guerre, „Noël 1943, ils étaient huit enfants enfermés avec leurs mamans, courageuses patriotes, dans la sombre Centrale

de Rennes“, http://memoiredeguerre.free.fr/biogr/fournier/fournier-lalet.htm#deb.
Mendelsohn, Daniel, *Cei dispăruţi*, traducere de Petru Iamandi, Polirom, Iaşi, 2021.
Moorehead, Caroline, *A House in the Mountains: The Women Who Liberated Italy from Fascism*, Penguin Random House, New York, 2019.
Moorehead, Caroline, *A Train in Winter: An Extraordinary Story of Women, Friendship, and Resistance in Occupied France*, HarperPerennial, New York, 2012.
Morris, Heather, *Tatuatorul de la Auschwitz*, traducere de Luana Schidu, Editura Humanitas Fiction, Bucureşti, 2018.
Olsen, Lynne, *Madame Fourcade's Secret War: The Daring Young Woman Who Led France's Largest Spy Network*, Penguin Random House, New York, 2019.
Núñez Targa, Mercedes, *El valor de la memoria, de la cárcel de Ventas al campo de Ravensbrück*, Renacimiento, Sevilla, 2016.
Pagniez, Yvonne, *Évasion 44, suivi de souvenirs inédits de la Grande Guerre*, Éditions du Félin, Paris, 2010.
Pavillard, Anne-Marie, „ADIR: S'entraider et témoigner“, în *Varia. Matériaux pour l'histoire de notre temps*, nr. 127–128, 2018.
Quinn, William W., *Dachau*, Normandy Press, San Francisco, 2015.
Rayon de Soleil de Cannes, website, http://www.rayondesoleilcannes.com.
Rich, Adrienne, *On Lies, Secrets and Silence: Selected Prose 1966–1978*, W.W. Norton, New York, 1985.
Roberts, Mary Louise, *What Soldiers Do*, University of Chicago Press, Chicago, 2013.
Sands, Philippe, *East West Street: On the Origins of „Genocide“ and „Crimes*
Against Humanity“, Vintage, New York, 2017.
Sebald, W.G., *Austerlitz*, traducere de Irina Nisipeanu, Editura Art, Bucureşti, 2021.
Sebba, Anne, *Les Parisiennes: Résistance, Collaboration, and the Women of Paris Under Nazi Occupation*, St. Martin's Press, New York, 2016.
Semprún, Jorge, *Exercices de survie*, Éditions Gallimard, Paris, 2012.
Silva, Cara, de (coord.), *In Memory's Kitchen: A Legacy from the Women of Terezin*, traducere de Bianca Steiner Brown, Rowman and Littlefield, Lanham, Maryland, 2006.
Sodaro, Amy, *Exhibiting Atrocity: Memorial Museums and the Politics of Past Violence*, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey, 2018.
Thalmann, Rita, „L'oubli des femmes dans l'historiographie de la Résistance“, în *Clio. Femmes, Genre, Histoire*, ianuarie 1995, http://

journals.openedition.org/clio/513;DOI:10 .4000/clio.513.
Tillion, Germaine, *Ravensbrück*, traducere de Sanda Mihăescu-Boroianu, Editura Politică, Bucureşti, 1979.
Tillon, Raymonde, *J'écris ton nom, Liberté*, Éditions du Félin, Paris, 2002.
Verstijnen, Madelon L., *Mijn Oorlogskroniek*, Verstijnen, Voorburg, 1991.
Virgili, Fabrice, „Les «tondues» à la Libération: Le corps des femmes, enjeu d'une réaproppriation", în *Clio. Femmes, Genre, Histoire*, ianuarie 1995, http://journals.openedition.org/clio/518;DOI:10. 4000/clio.518.
Wachsmann, Nikolaus, *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, Little, Brown, Londra, 2015.
Weitz, Margaret Collins, *Sisters in the Résistance: How Women Fought to Free France 1940–1945*, John Wiley & Sons, New York, 1995.
Weston, Joe, „The GIs in Le Havre", în *Life*, 10 decembrie 1945.

FILME ARTISTICE ŞI DOCUMENTARE
Basty, Françoise, *Résistant mort en deportation*, Françoise Basty, 2015.
Bosche, Rose, *La rafle*, Legend, 2010.
Georget, Anne, *Festins imaginaires*, October Productions, 2014.
Lanzmann, Claude, *Shoah*, Aleph/Historia Films, 1985.
Loridan-Ivens, Marceline, *La petite prairie aux bouleaux*, Studio Canal, 2004.
Resnais, Alain, *Noapte şi ceaţă*, Nouveaux Pictures, 1955.
Spanjer, Jetske şi Wieberdink, Ange, *Ontsnapt*, Wieberdink Productions şi Armadillo Film, 2010.
Wechsler, Maia, *Résistance Women*, Women Make Movies Release, 2000.

INTERVIURI
Hélène Bénédite, cu Eva Paillard, 8 iulie 2002, Paris.
Martine Fourcaut, fiica lui Hélène, 3 februarie 2019, Paris.
Pierre Sauvanet, nepotul Zazei, cu Sophie Strauss Jenkins şi Anne-Florence Sauvanet, 10 noiembrie 2018, La Rochelle, plus schimb ulterior de e-mailuri şi scrisori.
Olivier Clémentin, nepotul lui Guigui, şi mama lui, Laurence Spijker Clémentin, fiica lui Guigui, 18 noiembrie 2018, plus schimb ulterior de e-mailuri şi scrisori.
Marc Spijker, fiul lui Guigui, schimb de e-mailuri şi conversaţii începând din septembrie 2019. Marc mi-a oferit cartea lui Lon tradusă în engleză de ea însăşi, ca şi alte texte traduse de el din olandeză despre reţelele franco-olandeze de rezistenţă.
Fiica lui Nicole, 19 şi 21 noiembrie 2018, La Batelière în Paris, plus conversaţii ulterioare la telefon şi schimb de e-mailuri. Mi-a oferit

de asemenea texte nepublicate scrise de mama ei.

Michel Lévy, vărul lui Jacky (după prima ei căsătorie) şi moştenitorul ei, interviu telefonic, 6 mai 2020.

Philippe Monsel, prietenul lui Jacky, interviu telefonic, 6 decembrie 2018.

Guillaume Leplatre, nepotul Menei, e-mail, 11 decembrie 2018, şi interviu telefonic, 19 decembrie 2018.

Jean-Louis Leplâtre, ginerele Menei, interviu telefonic, 7 decembrie 2018.

France Lebon Châtenay Dubrœucq, fiica Zinkăi, cu soţul ei, Didier Dubrœucq, şi cu Sophie Strauss Jenkins, 3 martie 2019, Die, plus schimb ulterior de e-mailuri.

Gilles Châtenay, fiul Zinkăi, cu fiul lui, Thomas Châtenay, 21 iulie 2019, Ménerbes, plus schimb ulterior de e-mailuri.

Jetske Spanjer şi Ange Wieberdink, realizatoare de filme documentare, 23 februarie 2020, Amsterdam.

Patricia Elisabeth Frédérique Wensink, fiica lui Lon, şi soţul ei, Wladimir Schreiber, 23 februarie 2020, Amsterdam, plus schimb ulterior de e-mailuri.

ARHIVE

Secţia „Colecţii“ a Memorialului Mauthausen, KZ-Gedenkstätte Mauthausen

Service historique de la Défense, le centre historique des archives, Vincennes

Université Paris Nanterre, Arhivele Denise Vernay

Archives Nationales, Pierrefitte-sur-Seine

Musée de la Résistance et de la Déportation du Cher, Archives départementales du Cher, Témoignages audiovisuels portant sur la Seconde Guerre mondiale

The George and Irina Schaeffer Center for the Study of Genocide, Human Rights and Conflict Prevention, USC Shoah Foundation's Visual History Archive, American University of Paris, Franţa

International Tracing Service, Bad Arolsen

Archiv Mahn-und Gedenkstätte Ravensbrück

Memorialul Muncii Forţate din Perioada Nazistă de la Leipzig, Gedenkstätte für Zwangsarbeit Leipzig

United States Holocaust Memorial Museum, Washington, DC

În colecţia **Raftul Denisei** au apărut

Ludmila Uliţkaia, *Al dumneavoastră sincer, Şurik*
Vesna Goldsworthy, *Monsieur Karenin*
Jo Nesbø, *Macbeth*
António Lobo Antunes, *Până ce pietrele vor deveni mai uşoare ca apa*
Yi In-Hwa, *Imperiul fără de sfârşit*
Arundhati Roy, *Ministerul fericirii supreme*
Michel Houellebecq, *Serotonină*
Romain Gary, *Dincolo de limita aceasta biletul îşi pierde valabilitatea*
Ismail Kadare, *Mesagerii ploii*
Ryūnosuke Akutagawa, *Paravanul-Iad şi alte povestiri*
R.J. Gadney, *Alo? Albert Einstein la telefon*
Matteo Strukul, *Giacomo Casanova. Sonata inimilor frânte*
Lionel Duroy, *Eugenia*
Susana Fortes, *Septembrie poate aştepta*
Care Santos, *Tot binele şi tot răul*
Evgheni Vodolazkin, *Brisbane*
Eshkol Nevo, *Simetria dorinţelor*
Yukio Mishima, *O dimineaţă de iubire pură*
Pauline Delabroy-Allard, *Povestea asta este despre Sarah*
Władysław Szpilman, *Pianistul. Amintiri din Varşovia 1939–1945*
James Salter, *Tot ce este*
Colson Whitehead, *Intuiţionista*
Melanie Benjamin, *Soţia aviatorului*
Diane Setterfield, *A fost odată un râu*
Romain Gary, *Zmeie de hârtie*
Liu Zhenyun, *Nu mi-am omorât bărbatul*
Ismail Kadare, *Călăreţul cu şoim*
Kurt Vonnegut, *Tabachera din Bagombo*
Zeruya Shalev, *Viaţa amoroasă*
David Foenkinos, *Către frumuseţe*
Karen Viggers, *Soţia paznicului de far*
Lorenzo Marone, *Mâine poate am să rămân*
Holly Ringland, *Florile pierdute ale lui Alice Hart*
Anuradha Roy, *Toate vieţile pe care nu le-am trăit*
Melanie Benjamin, *Femei de Oscar*
Guzel Iahina, *Copiii de pe Volga*
Hiro Arikawa, *Memoriile unui motan călător*
Romain Gary, *Educaţie europeană*
Heather Morris, *Călătoria Cilkăi*

Ismail Kadare, *Generalul armatei moarte*
Yu Hua, *Ziua a şaptea*
Yōko Ogawa, *Înotând cu elefantul, în braţe cu pisica*
Roddy Doyle, *Zâmbeşte*
Sara Gruen, *Apă pentru elefanţi*
Frances Mirrales, *Biblioteca de pe Lună*
Alan Hlad, *Lungul zbor spre casă*
George Saunders, *Pastoralia*
Paula McLain, *Soţia din Paris*
Lisa Strømme, *Doamna Nobel*
Colson Whitehead, *Băieţii de la Nickel*
Ji-min Lee, *Eu şi Marilyn*
Grigori Slujitel, *Zilele lui Savelie*
Maja Lunde, *Istoria apelor*
Jeanette Winterson, *Frankisstein*
Boualem Sansal, *Trenul de Erlingen*
Annette Hess, *Casa germană*
Núria Pradas, *Aroma timpului*
Ludmila Uliţkaia, *Cazul doctorului Kukoţki*
Melanie Benjamin, *Doamna de la Ritz*
David Mitchell, *Conacul Slade*
Italo Svevo, *Viitorul amintirilor*
Ismail Kadare, *Dimineţi la Café Rostand*
Eddy de Wind, *Auschwitz, ultima staţie*
Jessie Burton, *Confesiunea*
Matteo Strukul, *Michelangelo ereticul*
Daniela Krien, *Iubirea în caz de urgenţă*
Anaïs Nin, *Henry şi June*
Romain Gary, *Lady L.*
Ann Patchett, *Casa olandeză*
Lev Tolstoi, *Anna Karenina*
Kate Morton, *Grădina uitată*
Laura Imai Messina, *Ce încredinţăm vântului*
Kate Morton, *Casa de lângă lac*
Maria Stepanova, *În amintirea memoriei*
Christian Escribà, Sílvia Tarragó, *Cofetăria cu miracole*
Ludmila Uliţkaia, *A fost doar ciumă*
J.M. Coetzee, *Moartea lui Isus*
Norris von Schirach, *Cei mai frumoşi ani din viaţa lui Anton*
Evgheni Vodolazkin, *Istoria Insulei*
Cho Nam-joo, *Kim Jiyeong, născută în 1982*
Simona Lo Iacono, *Albatrosul*
Anaïs Nin, *Delta lui Venus*
Nikos Kazantzakis, *Ascensiunea*

Heather Morris, *Poveşti despre speranţă*
Nick Bradley, *Pisica şi oraşul*
Anthony Doerr, *Despre Grace*
Kate Morton, *Casa de la Riverton*
Julie Orringer, *Portofoliul fugii*
Susana Fortes, *Iubirea nu e un vers liber*
Paula McLain, *Când stelele se întunecă*
Narine Abgarian, *Din cer au căzut trei mere*
Susan Choi, *Exerciţiu de încredere*
Akira Mizubayashi, *Inimă frântă*
Laura Lindstedt, *Prietena mea Natalia*
Romain Gary, *Marele vestiar*
Yōko Ogawa, *Poliţia Memoriei*
Etgar Keret, *Haide, zboară odată*
Care Santos, *Voi merge pe urmele paşilor tăi*
Guzel Iahina, *Trenul spre Samarkand*
Avni Doshi, *Zahăr ars*
Chris Cander, *Greutatea unui pian*
Lorenzo Marone, *Un băiat ca toţi ceilalţi*
Zülfü Livaneli, *Serenadă pentru Nadia*
Thomas Mann, *Moartea la Veneţia. Povestiri 1893–1912*
Clarice Lispector, *Cea mai mică femeie din lume. Proză scurtă 1940–1964*
Yukio Mishima, *Confesiunile unei măşti*
Nikolai Leskov, *Lady Macbeth din Mţensk*
Francesc Miralles, Ángeles Doñate, *Un ceai la capătul lumii*
Yukio Mishima, *Zăpada de primăvară*
James Salter, *Un joc şi o desfătare*
Ismail Kadare, *Înfruntare la nivel înalt: Misterul convorbirii telefonice Stalin–Pasternak*
Anna Hope, *Aşteptări*
J.M. Coetzee, *Aşteptându-i pe barbari*
Melanie Benjamin, *Viscolul copiilor*
Maja Lunde, *Ultimii cai din stepă*
Yukio Mishima, *Cai în galop*
Heather Morris, *Trei surori*
David Foenkinos, *Familia Martin*
Alex Schulman, *Supravieţuitorii*
Teru Miyamoto, *Vis de primăvară*
Ingeborg Bachmann, *Malina*
Quentin Tarantino, *A fost odată la Hollywood*
Aleksandr Soljeniţîn, *O zi din viaţa lui Ivan Denisovici*
Polly Samson, *Un teatru pentru visători*
Rose Tremain, *Insulele iertării*

Fiona Davis, *Leii de pe Fifth Avenue*
Yaniv Iczkovits, *Fiica măcelarului*
Natsuko Imamura, *Femeia cu fustă violet*
Anaïs Nin, *Spioană în casa dragostei*
Janice Y.K. Lee, *Profesoara de pian*
Jay Parini, *Ultima gară*
Jane Smiley, *Perestroika la Paris*
Alan Hlad, *Mesagerul secret al lui Churchill*
Romain Gary, *Rădăcinile cerului*
Cormac McCarthy, *Drumul*
Eshkol Nevo, *Ultimul interviu*
Nicole Krauss, *Să fii bărbat*
Colson Whitehead, *Trişorii din Harlem*
Matteo Strukul, *Dante. Enigma*
Michel Houellebecq, *Anihilare*
Andrea Bajani, *Cartea caselor*
Vesna Goldsworthy, *Cortina de Fier*
Anthony Doerr, *Cetatea cucului din nori*
Arthur Koestler, *Întuneric la amiază*
Thomas Mann, *Mario şi vrăjitorul. Povestiri 1919–1953*
François-Henri Désérable, *Stăpânul şi cuceritorul meu*
Colm Tóibín, *Magicianul*
Naoise Dolan, *Vremuri interesante*
Susan Choi, *Studentul străin*
Clarice Lispector, *Fericire clandestină. Proză scurtă 1971–1977*
Genki Kawamura, *Dacă pisicile ar dispărea din lume*
Yukio Mishima, *Starul*
A.P. Cehov, *Dragostea: 12 povestiri*
Gwen Strauss, *Cele nouă femei de la Ravensbrück: o poveste adevărată despre supravieţuire în Germania nazistă*

Table of Contents

Capitolul unu
Capitolul doi
Capitolul trei
Capitolul patru
Capitolul cinci
Capitolul şase
Capitolul şapte
Capitolul opt
Capitolul nouă
Capitolul zece
Capitolul unsprezece
Capitolul doisprezece
Cuvânt către cititor
Mulţumiri
Lista ilustraţiilor
Note
Bibliografie